

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Кафедра соціології і публічного управління

КОНТЕНТ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ»

2023

ЛЕКЦІЇ ЗІ ЗАГАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1.

Базові форми соціального життя

Тема 1 Соціальний простір (2 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність соціального простору, надавати йому характеристику,
- вміти пояснити складність характеристики соціальної позиції особистості в межах соціального простору,
- визначати координати соціальних позицій і таким чином місця людини в соціальному просторі,
- пояснювати різницю між вертикальними та горизонтальними осями соціальної диференціації,
- засвоїти поняття «соціальна мобільність», знати її типі та канали переміщень
- засвоїти поняття «соціальна маргінальність».

Питання до лекції :

1. Складові соціального простору.
2. Виміри (вісі) соціального простору.
3. Поняття «соціальна мобільність». Канали соціальної мобільності
4. Соціальна маргінальність.

1. Складові соціального простору

Теорія соціального простору, з якої починаємо опис соціального, має для нас важливу особливість – вона стосується основ соціального життя, відразу вводить до контексту найважливіших соціологічних уявлень і понять.

Соціальні позиції та соціальні дистанції.

Людина існує і діє у двох просторах – *геометричному* (фізичному, географічному) і *соціальному*. У геометричному просторі кожне тіло: а) займає певне місце, яке можна зафіксувати у системі координат; б) перебуває на визначеній дистанції від інших тіл; в) може рухатися, змінювати своє положення стосовно інших речей. Люди ще з давніх часів навчилися орієнтуватися у просторі, вимірювати відстані, розв'язувати елементарні геометричні задачі тощо. Математики, зокрема, Рене Декарт (1596–1650) побудували математичні теорії і методи щодо геометричного простору та його властивостей (декартова система координат). Колективне життя людей утворює простір іншої якості – соціальний, який розвивався, ускладнювався разом з історичним поступом. Його властивості, зокрема, було досліджено П. Сорокіним. Теорія соціального простору починається з певних аналогій щодо простору геометричного (фізичного), але будується на соціологічній основі. П.Сорокін трансформує фізичні й геометричні поняття – “місце у просторі”, “відстань (дистанція)”, “вісь виміру”, “рух” – у соціологічні категорії, наповнює їх соціальним змістом.

Використання категорії простору не є натуралістичним ухилом, а лише підтвердженням фундаментальної філософської тези про те, що усі форми матерії існують у часі та просторі. Для з'ясування специфіки соціального простору розглянемо декілька прикладів. Водій генеральської машини і господар авто можуть багато годин перебувати поруч в одному геометричному просторі, але від цього соціальна відстань між ними не скорочується. Навпаки, два генерали, на одній за рангом посаді, що служать у різних кутках країни, у соціальному просторі перебувають поруч, на одному щаблі соціальної драбини. Або інший випадок: державний службовець оселився в іншому місті, але отримав ту ж саму посаду. В соціальному просторі його становище майже не змінилося, але якщо той самий службовець отримав значне підвищення (наприклад, очолив установу), його соціальне

становище, безперечно, змінилося. І для цього не треба змінювати місце проживання й відповідні фізичні координати. Але умовний рух може бути і в протилежному напрямку: пониження по службі, втрата роботи, майна, капіталу тощо. Тут також не потрібно обов'язково змінювати “фізичні координати”: соціальний простір є відносно незалежним, він має власну структуру і закономірності існування.

Люди й соціальні спільноти в соціальному просторі обіймають так звані *соціальні позиції*, які можна до певної міри порівняти з точками геометричного простору, які мають відповідні фізичні координати. Але це порівняння – формальне, воно лише допомагає скласти якусь уявну модель соціального. Соціальна позиція – місце людини (спільноти) у соціальному просторі. “Соціальна позиція” як наукове поняття у теорії соціального простору становить базу категорію, усі інші поняття будуть так чи інакше сполучатися із “соціальною позицією”. Соціальне в процесі еволюції суспільств будувалося за *законами диференціації та інтеграції*. Ускладнення суспільства – це поява нових соціальних позицій, які означають: з'явилися люди (спільноти), соціальне положення яких чимось суттєво відрізняється від загалу.

Категорія *соціальної дистанції* відображає цю різницю. Соціальна дистанція збільшується відповідно до того, як зростає різниця у правах, владних повноваженнях, багатстві, видах діяльності, освіті та інших важливих показниках соціального життя. У військових структурах ця дистанція є доволі наочною, вона має зовнішні атрибути, наприклад, фіксується у спеціальних знаках на одностроях (погони). Соціальну дистанцію у військових структурах можна вирахувати в умовних одиницях соціального простору, взявши за основу відстань між двома посадами або військовими званнями. Так, між рядовим і генерал-майором в українській системі військових звань соціальна дистанція буде дорівнювати 13–14 одиницям. Але головне те, що соціальні позиції рядового і генерала пов'язані з принципово різними правами та обов'язками, економічними та побутовими умовами існування.

Соціальні позиції – *знеособлені* категорії. Вони не пов'язані з конкретними прізвищами, особами, а характеризують об'єктивну сторону суспільства та його складових. Соціальні позиції стосовно конкретної людини існують як щось зовнішнє, як умова суспільного життя, на яку не можна не зважати. У своїх життєвих планах ми можемо ставити мету досягти тієї чи іншої соціальної позиції або уникнути небажаного (арештант, в'язень, бродяга, безробітний – це теж соціальні позиції).

Соціальні позиції не є неупорядкованою множиною, вони, по-перше, складають певні послідовні ряди (як звання у війську), бо розрізняються за змістом, вагою та значущістю для суспільства, по-друге, поєднані причинно-наслідковими і функціональними зв'язками (наприклад, не можна стати професійним адвокатом, не маючи вищої юридичної освіти). Таким чином, можна попередньо визначити, що *соціальний простір є системою соціальних позицій*. Соціальний простір – універсальна категорія, яку можна застосовувати як до суспільства в цілому, так і до усіх без винятку цілісних фрагментів соціального. Наприклад, у термінах соціального простору можна аналізувати структуру трудового колективу, навчального закладу, військової частини, територіального поселення тощо.

2. Виміри (вісі) соціального простору

Принциповим для теорії соціального простору є методика визначення координат соціальних позицій і таким чином місця людини в цьому просторі. Суть вказаної методики, за думкою П. Сорокіна, полягає в тому, аби: 1) визначити приналежність людини до соціальної групи; 2) з'ясувати співвідношення соціальних груп у межах конкретної популяції або суспільства в цілому. Нижче ми докладно зупинимося на характеристиці соціальних спільнот і проблемі їх співвідношення (стратифікації простору). Але попередньо треба вказати на фундаментальні властивості соціального простору: (1) диференційованість, поділ на спільноти; (2) соціальна нерівність, яка визначається належністю до різних соціальних спільнот. Кожна людина одночасно належить до кількох

спільнот (соціальних груп). Навіть найбільш проста соціокультурна система, яку утворює подружня пара, має неоднорідний, диференційований соціальний простір. Чоловік і дружина входять до різних статевих (гендерних) спільнот, вони можуть належати до різних етнічних, професійних, демографічних груп, мати різне соціальне походження тощо. Є суспільства (певні африканські, азійські країни), де згідно з традиціями чоловіки апriorі посідають панівне місце: у соціальному просторі вони “вищі” від жінок, мають більше прав. Відповідно і у сімейному житті чоловік автоматично отримує перевагу, зверхність над дружиною, стає її господарем, його місце в сімейному просторі буде визначатися не особистими якостями, а належністю до статевої групи і статевою ієрархією, що склалася у суспільстві.

Поділ людей на спільноти є визначальною рисою суспільства. Ця диференційованість зростає залежно від рівня розвитку цивілізації. У примітивному суспільстві поділ відбувається за двома головними ознаками: стать і вік. Отже, модель суспільства мала двовимірний вигляд (зовсім як у декартовій системі координат з осями X та Y). Розподіл праці, майнове розшарування, різний рівень освіти, належність до різних політичних груп, етнічна неоднорідність, територіальні ознаки й інші подібні фактори постійно ускладнюють соціальний простір; з’являються нові *вісі диференціації*. Кожна така вісь – це розподіл людей на групи (спільноти) за певною ознакою. До чільних ознак диференціації, а отже і критеріїв утворення осей соціального простору, належать: стать, вік, поділ на класи і економічні групи, належність до етнічних і територіальних груп, професійні спільноти і поділ населення за рівнем освіти, причетність до політичних груп, спільнот “підлеглих” і “начальників”, членство в окремих організаціях та корпораціях (фірмах, установах, підприємствах, різних закладах тощо). Кожна вісь виміру соціального простору складається з двох і більше спільнот. Наприклад, за ознакою статі вісь включає дві позиції: “чоловіки” і “жінки”; за віком: “діти” – “молодь” – “люди середнього віку” – “старшого віку” – “похилого віку” (або те ж саме у числовому виразі); за освітою: “особи з початковою освітою” – “неповною середньою” – “середньою” – “середньою спеціальною” – “вищою”; за етнічною належністю, наприклад: “українці” – “росіяни” – “кримські татари” – “євреї” – “білоруси” тощо.

Геометричний простір має щонайбільше три виміри (вісі X, Y, Z); соціальний – набагато більше. Соціальний простір є багатомірним. Ось чому, коли ми досліджуємо місце людини в соціумі, недостатньо користуватися одним або двома критеріями, реальне становище індивіда визначається його належністю до декількох груп. Кожна соціальна позиція має кілька координат у системі соціальних вимірів. Щоправда, виміри не рівнозначні з точки зору реального становища людини. Залежно від типу і ступеня розвитку суспільства чільне місце можуть посідати або стать, або вік, або рівень багатства, або належність до певної касты, соціального стану чи етнічність. Соціальні пріоритети з часом можуть змінюватися. Наприклад, у дореволюційній Росії суттєве значення мав такий фактор, як віросповідання, він навіть заносився у паспорт. Люди, що не належали до православ’я, а тим більше християнських конфесій, розглядалися як особи другого гатунку в громадському і політичному житті. У наш час релігійний критерій не є вже суттєвим для визначення місця людини в соціальному просторі. Таким чином, система координат соціального простору не є константою: вісі, як і їх вага, змінюються залежно від ступеня розвитку суспільства, типу цивілізації та культури.

Для застосування теорії соціального простору на практиці соціолог мусить попередньо встановити основні соціальні групи, з яких складається “геометрія” суспільства або певний фрагмент соціального, з’ясувати їх соціальну вагу і “зібрати” з цього матеріалу вісі виміру. У результаті ми кожного разу отримуємо певні шкали, на яких можна фіксувати розташування соціальних позицій у соціальному просторі. Для розуміння соціального простору важливо (за аналогією з фізичним простором) розділити вісі виміру на два класи: 1) шкали, які утворюють *вертикальний вимір*, тобто групи на осі мають ієрархічне розташування; 2) шкали, розташовані в умовному *горизонтальному вимірі*. У другому

випадку мова йде про групи, які між собою тотожні або споріднені із соціальної точки зору. Наприклад, навчальні заклади одного рівня державної акредитації, профілю можуть утворювати споріднені соціальні групи викладачів, студентів, адміністраторів. Якщо студент переводиться з одного такого вузу до іншого, його соціальний статус не змінюється, він переміщується у соціальному просторі в умовній горизонтальній площині.

3. Соціальна мобільність. Канали соціальної мобільності.

Людина має можливість пересуватися в соціальному просторі подібно до фізичного руху у більш звичному для нас геометричному просторі. У соціології рух суб'єктів у соціальному просторі називається *соціальною мобільністю*. Соціальна мобільність може бути двох типів – *вертикальна і горизонтальна*. Перший тип пов'язаний з переходом людини з однієї спільноти до іншої, якщо ці групи мають різний соціальний статус, тобто одна порівняно з іншою є “нижчою” або “вищою”. Вертикальна мобільність може бути *висхідною*, коли людина здійснює рух по так званій соціальній драбині “нагору”, підвищує свій статус, або *низхідною* (людина втрачає звичне соціальне становище і переходить до нижчої групи). “Кроки” у суспільному просторі робляться людьми не хаотично, а в певних напрямках, що співпадають з осями диференціації соціального простору. В цивілізованому демократичному суспільстві, яке є плюралістичним у своїй основі і утворює десятки осей, людина має значно більше можливостей для руху, мобільності, зміни обставин свого життя. Можливість вибору, право бути господарем своєї долі є ознакою соціальної свободи, якою користується особистість у суспільстві. Навпаки, примітивне, традиційне суспільство, де існує вузька соціальна структура, обмежена кількість осей диференціації (частина яких є ще й закритими для широкого загалу спеціальними заборонами), звужує свободу, робить долю людини запрограмованою від народження до смерті.

Соціологи розрізняють *індивідуальну й групову* мобільність. У першому випадку індивід змінює свою соціальну позицію (статус) шляхом виходу з певної соціальної групи й приєднання до іншої спільноти. Наприклад, отримавши диплом спеціаліста, вчорашній студент стає представником певної професійної групи, його індивідуальний статус підвищується, звичайно, якщо не відбулося щось гірше і замолодою людиною, наприклад, надовго закріпився статус безробітного. Індивідуальна мобільність має певну часову закономірність, яка графічно може сприйматися як випукла синусоїда: на початку життя, в молодості та роки максимальної соціальної активності людина досягає найбільших статусів, типовою для цього періоду є висхідна мобільність; а разом із зниженням активності, відходом від справ, пенсією індивід дещо втрачає у соціальному становищі.

Групова або *структурна* мобільність пов'язана зі змінами в самій архітектурі соціального простору, коли певні соціальні групи або просуваються “вгору”, або втрачають свій попередній ранг. Мобільність поділяють на *примусову та добровільну*, в залежності от бажання особи її здійснювати.

Тема соціальної мобільності є однією з найважливіших у дослідженнях соціологів, оскільки прямо стосується гострих соціальних проблем і долі абсолютної більшості людей сучасного суспільства. Ця проблема майже не існувала у традиційному, феодальному суспільстві, де люди проживали майже те ж саме життя, що й їх батьки. Статус людей середньовіччя був визначений, як правило, ще до їх народження. Сучасне суспільство є ареною боротьби людей за кращу долю у сенсі просування на соціальній драбині “вгору”. Існує багато теорій, що пояснюють мобільність різних верств населення, акцентують увагу на умовах і факторах мобільності, наслідках тощо. Класичною вважається праця П. Сорокіна “Соціальна мобільність” (1927).

Для дослідження соціальної мобільності соціологи застосовують різноманітні емпіричні методи. У 60-ті рр. ХХ ст. американці Пітер Блау і Отіс Данкен дослідили рух їх співгромадян у суспільстві, використовуючи загальнонаціональну вибірку обсягом 20 тис. осіб. Вони розрізняли мобільність всередині покоління і так звану

міжгенераційну мобільність (порівняння статусу батька і основного статусу сина). У ті роки США були на підйомі в економічному й соціальному контекстах. Опитування зафіксувало значну вертикальну мобільність, яку автори пояснювали тим, що вакансії службовців ("білих комірців") зростають швидше порівняно з вакансіями робітників, що зайняті фізичною працею ("сині комірці"). Протягом 50–60 рр. у США вертикальна мобільність, що перетинала лінію "сині комірці" / "білі комірці", сягала 30%. Американські соціологи вважають, що у сучасному суспільстві особливого значення набувають освіта й професіоналізм як фактори індивідуальної висхідної мобільності.

90-ті рр. ХХ ст. в Україні були позначені переважно низхідною мобільністю широких верств населення, що пояснюється економічною кризою і трансформаційними тенденціями. Індивідуальна низхідна мобільність зумовлювалася закриттям багатьох підприємств, несплатою заробітної плати, масовим офіційним і прихованим безробіттям. Існує низка соціально-біологічних факторів, які негативно впливають на індивідуальні статуси. До них належать, наприклад, алкоголізм і наркоманія, хронічні хвороби, каліцтва. Одночасно відбувалася групова (структурна) низхідна мобільність стосовно значних професійних і соціально-класових груп. За радянських часів, наприклад, дещо підвищеним статусом користувалися ті прошарки населення, які мали так звані "лівак", тобто неофіційні підробітки. Цим привілеєм користувалися таксиста, офіціанти, певні категорії працівників торгівлі. Сьогодні зазначені професійні групи займають доволі скромне місце, врешті-решт, як і на Заході. Але одночасно зазнали "статусних втрат" такі групи, як шахтарі, робітники-верстатники на великих виробництвах, значні прошарки службовців, освітян. Можливо, це явище є тимчасовим і економічний підйом виправить становище функціонально важливих для суспільства груп.

Для 90-х рр. характерною формою соціальної мобільності були горизонтальні переміщення, пошук роботи на нових місцях праці, різноманітні міграції населення. *Міграція* – це специфічна форма соціальної мобільності, пов'язана зі зміною місця проживання або роботи за межами звичних соціально-територіальних спільнот. Розрізняють так звану *маятникову міграцію* (наприклад, виїзд на сезонні роботи і повернення після їх завершення) і постійну або *незворотну міграцію*: пошук кращої долі у зарубіжжі або інших регіонах країни, переїзд із села до міста або навпаки на постійне проживання.

Дослідження соціальної мобільності в Радянському Союзі пов'язаний з такими вченими, як М. Тітма, Е. Якуба, В. Шубкин, В. Матусевич, В. Осовській, Н. Літова, А. Ручка. У їх роботах був визначений ряд особливостей соціальної мобільності в радянському суспільстві, а саме:

збільшення її інтенсивності і загальності в перші роки Радянської влади, яке було пов'язане з розширенням доступу до основних каналів просування тих шарів суспільства, які раніше не мали таких можливостей;

поява нового каналу вертикальної соціальної мобільності - партійної приналежності і місця в партійній ієрархії;

інтенсифікація мобільності завдяки постійним чищенням партійних лав, армійських структур, конкуренція в бізнесі,

зниження соціальної мобільності в роки "застою" внаслідок зародження елементів кастовості.

Зміна суспільного устрою привела до появи нових і відкриттю старих каналів переміщень.

В умовах перехідного періоду мобільність розпадається на відносно незалежні один від одного пересування: зміна положення в управлінській вертикалі не завжди зв'язується із зміною всього статусу, а зміна матеріального положення не знаходиться в прямій залежності від місця людини в соціально-професійній структурі. У сучасному суспільстві можливо переміщення в одному вимірюванні при збереженні позиції в другому. Кожне вимірювання відображає конкретні процеси, які протікають в різних сферах суспільства:

соціально-професійна мобільність є віддзеркаленням структурних змін в економіці, деіндустріалізації держави. Зміна матеріального положення – результат трансформації відносин у сфері розподілу і власності, зміни стану людини в інформаційному вимірюванні, в політичній і науково-технічній сферах. Безумовно, канали мобільності знаходяться у взаємозв'язку, проте ступінь взаємозв'язку різноманітний і визначається рівнем консолідації суспільства. В сучасному українському суспільстві рівень консолідації низький, а соціальна мобільність характеризується такими рисами як:

невизначеність каналів соціальної мобільності в суспільній свідомості, ілюстрацією якої є неузгодженість між бажанням самореалізації і невизначеністю способів її здійснення. Це супроводжується зниженням оцінки ролі власних зусиль при досягненні серйозних життєвих цілей і збільшенням оцінки впливу зовнішніх чинників;

переоцінка старих і виникнення нових каналів мобільності, якими вже почали користуватися найбільш ініціативні люди;

розширення варіантів переміщень, частина яких йде в сферу девіантної поведінки, що є слідством невизначеності каналів соціальних переміщень, стихійності і хаосу, що існує в суспільній свідомості (тобто аномії).

Все вищезгадане може привести до небезпечних для суспільства наслідків. Наприклад, відсутність державного контролю над процесами соціальної мобільності веде до проникнення у вищу державну владу і управлінські структури осіб з кримінальним минулим. Тому виникає необхідність проведення соціальних моніторингів і відстежування процесів, супроводжуваних кадрові переміщення в соціальних інститутах і між ними.

Для того щоб підвищити соціальний статус, індивіди можуть скористатися так званими **каналами соціальної мобільності** (іноді їх називають ліфтами) – соціальними інститутами, що сприяють висхідним соціальним переміщенням. П.Сорокін, один із найбільших теоретиків соціальної стратифікації, зазначав, що там, де є потужна вертикальна мобільність, там є життя і рух. Загасання мобільності породжує суспільний застої. Зараз можна виділити такі основні ліфти вертикальної мобільності, за якими люди переміщуються вгору або вниз по східцях соціальної драбини у процесі своєї персональної кар'єри:

Армія функціонує як канал не в мирний час, а у воєнний. У воєнний час солдати просуваються завдяки таланту і хоробрості. Підвищившись в званні, вони використовують отриману владу як канал для подальшого просування та накопичення багатства. У них з'являється можливість мародерствувати, грабувати, захоплювати. 36 римських імператорів (Юлій Цезар, Октавіан Август та ін.) з 92 досягли свого положення завдяки службі в армії. 12 візантійських імператорів з 65 досягли свого статусу з тієї ж причини.

Церква як канал соціальної мобільності перемістила велику кількість людей з низів до вершин суспільства. П. Сорокін вивчив біографії 144 римських католицьких пап і встановив, що 28 вийшли з низів, а 27 – із середніх шарів. Пророк Мухаммед спочатку був простим купцем, а потім став правителем Аравії.

Школа як інститут освіти і виховання, яку б конкретну форму не набувала, в усі віки служила потужним каналом соціальної мобільності. Великі конкурси у коледжах та університетах в багатьох країнах пояснюються тим, що освіта є найшвидшим і доступним каналом вертикальної мобільності. Сьогодні у США можна займати державну посаду без університетського диплома. З 829 британських геніїв 71 були синами некваліфікованих робітників. 4 % академіків Росії вийшли з селян, наприклад, Ломоносов.

Власність найбільш яскраво проявляє себе у вигляді накопичених багатств і грошей. П. Сорокін встановив, що не всі, але лише деякі заняття та професії сприяють накопиченню багатства. Відповідно до його розрахунків у 29 % випадках це дозволяє зробити заняття фабриканта, у 21 % – банкіра і біржовика, у 12 % – торговця. Професії артистів, художників, винахідників, державних діячів і тому подібні не дають таких можливостей.

Сім'я і шлюб є каналами вертикальної мобільності у тому випадку, якщо в союз вступають представники різних соціальних статусів. Наприклад, приклад такої мобільності

можна побачити в Античності. За римським законом вільна жінка, яка вийшла заміж за раба, сама стає рабинею і втрачає статус вільного громадянина. Сьогодні існує «тяжіння» багатих наречених і бідних аристократів, коли в разі шлюбу обидва партнери отримують взаємну вигоду: наречена отримує титул, а наречений – багатство.

Політичний ліфт (тобто урядові групи і партії), **професійні об'єднання**.

Мистецтво, спорт, шоу-бізнес. Серед найвідоміших літераторів Франції 13 % були з робітничого середовища.

Преса, телебачення, радіо. Газети і телебачення можуть забезпечити популярність і просування.

Як показав на величезному історичному матеріалі П. Сорокін, групова мобільність відбувається тоді, коли підвищується або знижується суспільна значущість цілого класу, стану, касти. Причинами групової мобільності служили такі фактори (їх також називають **каналами групової мобільності**): соціальні революції, іноземні інтервенції, навали, міждержавні війни, громадянські війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, заміна старої конституції новою, селянські повстання, міжусобна війна аристократичних родів, створення імперії.

Основні канали соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві: сім'я (соціальне походження); освіта, інститут власності; політичні партії, професія, гроші .

Основними чинниками, які впливають на соціальну мобільність, є зростання конкуренції за розширення (або збереження) доступу до матеріальних, культурних і соціальних благ як до основи влади і впливу в суспільстві; забезпечення певного рівня життя; досягнення престижу і визнання; всілякі пільги, привілеї і закріплення їх за індивідами і групами. Тільки в кінці минулого і початку нинішнього десятиліття в Україні склалися такі відносини, коли власність в її різних формах стала легальним і легітимним об'єктом привласнення. Таким об'єктом стала і влада, яка унаслідок переходу від однопартійної до багатопартійної політичної системи і появи нових форм правління привела до ускладнення соціальної диференціації. Одночасно змінюються і критерії розподілу авторитету, пошани і їх символів між індивідами і групами. Зростає значення здатності і готовності використовувати можливості привласнювати і збільшувати матеріальні блага, завойовувати авторитет, престиж, що були і нові.

Разом з цим продовжують діяти критерії і чинники стратифікації і диференціація, адекватні колишньому типу соціальної структури: місце в ієрархії державної влади, близькість до каналів розподілу обмежених ресурсів. Крім того, існують стійкі і відносно незалежні від соціальних змін критерії стратифікації: професія, кваліфікація і компетентність, рівень освіти, місце мешкання, сфера зайнятості. Причому нові і традиційні чинники вступають в комплекс різноманітних взаємин - від доповнення до взаємного виключення. Результатом подібної взаємодії є конкретний образ соціальної структури: статусна ієрархія груп і категорій населення, можливість задоволення ними важливих життєвих потреб, ступінь солідарності або близькості між ними, визнання нових цінностей і ідеалів.

4. Соціальна маргінальність.

Переходячи з групи в групу людина може опинитися у маргінальному стані. **Маргінальність** – стан особистості чи спільноти, яка знаходиться на стику різних культур. Маргінальним може бути не тільки особистість, але й суспільство. Наприклад, Україна в наш час внаслідок перехідного періоду може бути охарактеризована як маргінальне суспільство.

Це термін, який походить від лат. — край, межа — був введений у науковий обіг наприкінці 20-х рр. ХХ ст. американським соціологом Робертом Парком. Він досліджував переселенців із міста в село — "мешканців околиць" (звідси й термін — "маргінал"). Роберт Парк виявив, що ці переселенці становлять особливу соціальну групу, яка відрізняється як від міщан, так і від селян. Вони були вже не сільськими мешканцями, але ще не городянами. Втративши вже традиційну селянську мораль і ще не засвоївши етику поліса,

вони ніби "випали" з однієї культури і не вписалися в іншу. Роберт Парк розглядав їх як жертви урбанізації, які не розуміли і не любили міста і мстилися йому за своє приниження і самотність. Сьогодні у соціології цей термін застосовується не тільки щодо переселенців, а трактується ширше.

Маргінальність — це пограничний стан індивіда або соціальної групи щодо суспільства чи певної суспільної верстви. Маргіналії — це люди, які не зуміли пристосуватися до домінуючої культури чи субкультури і виявилися витісненими на узбіччя соціального життя.

Маргінал — це індивід, який втратив свій попередній соціальний статус і виявився нездатним адаптуватися до того соціокультурного середовища, в межах якого він змушений функціонувати. Наприклад, інженер, який втратив роботу за спеціальністю і змушений торгувати на базарі, але не адаптувався на новому місті, відчуває приниження в своєму новому соціальному стані. Від старих культурних цінностей і звичок він відмовлятися не може і не хоче, а нові сприймати не бажає. Так само у маргінальній ситуації опинилися і представники нижчого класу, які поповнили ряди "нових українців": у них є проблеми з тим, як пристойно себе поводити, розмовляти, одягатися відповідно до вимог нового соціального статусу.

Численні маргінальні групи виникають тоді, коли відбувається масова міграція чи "виштовхування" зі звичних соціальних умов певної частини населення (втрата роботи, позбавлення громадянських чи політичних прав та ін.). Маргіналізація охоплює широкі верстви суспільства в умовах його пере структуризації, політичної та економічної нестабільності. Деякі вчені (Володимир Добреньков, Альберт Кравченко) вважають, що маргінальність це тимчасовий феномен. Так, селяни, які переселилися до міста — маргінальні, але їхні діти уже лише частково успадковують деякі елементи цієї субкультури, а вже через два-три покоління маргінальність зникає.

Якщо маргінальні групи починають становити у суспільстві помітну частину, то вони можуть стати для суспільства джерелом небезпеки, оскільки дуже часто маргінали не просто не сприймають основних цінностей спільноти, у якій проживають, але й вважають їх ворожими.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Яким чином можна визначити місце особи у соціальному просторі?
2. За якими вимірами будується соціальний простір?
3. Що означає поняття «соціальна мобільність»?
4. Наведіть приклади горизонтальної та вертикальної мобільності.
5. Наведіть приклади висхідної та низхідної мобільності.
6. Чи пов'язана соціальна мобільність із віком людини?
7. Як здебільшого впливають алкоголізм і наркоманія на соціальну мобільність окремих осіб?
8. Наведіть приклади добровільної та примусової, індивідуальної та групової мобільності.
9. Які соціальні переміщення ви здійснювали протягом життя?
10. Якими каналами соціальної мобільності доцільно користуватися сучасному курсанту?
11. Наведіть приклади маргіналів в сучасному суспільстві. Які можливі причини маргінального стану людини?

Тема 2. Соціальні статуси та ролі (2 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- знати поняття «соціальний статус»,
- уявляти основні характеристики статусу;
- вміти визначати та пояснювати тип статусів ,
- знати поняття та характеристики соціальних ролей
- знати причини та рипи рольових конфліктів

Питання до лекції:

1.Соціальний статус: поняття та характеристики

2.Типи соціальних статусів.

3.Соціальна роль. Типи ролей.

4. Рольовий конфлікт та його види. Шляхи виходу з рольового конфлікту.

1. Соціальний статус: поняття та характеристики

Вертикальний вимір соціуму формують нерівні між собою групи. Це означає, що люди, які до них належать, користуються різним доступом до *соціальних ресурсів*. Вони мають різні обсяги матеріальних благ, користуються відмінними правами та обов'язками, їх місце у суспільстві по-різному оцінюється загалом, вони не рівні з точки зору владних повноважень, нарешті, якась група може бути щодо нижчих панівною. Соціологи оперують спеціальним терміном для позначення шаблів “вертикальної драбини” – “*соціальний статус*”. Статус – це рангова характеристика соціальної позиції та відповідної соціальної групи (рангом називають порядок об'єкта, позиції у певному списку). Соціальні статуси є інструментом для порівняння ваги соціальної позиції у соціальному просторі. Статуси можуть бути “високими” й “низькими”, “вищими” й “нижчими”.

Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента та ін. Оскільки ми належимо до багатьох соціальних груп, то, відповідно, ми маємо багато статусів. Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, вірменом за національністю, православним за віросповіданням.

Соціальний статус індивіда характеризується такими моментами:

1. Певними правами й обов'язками, закріпленими або ні в законах.
2. Обсягом влади.
3. Рівнем авторитету, соціального престижу й поваги в очах громадськості.
4. Обсягом і асортиментом споживчих товарів і послуг.
5. Оцінкою тих або інших подій громадського життя.

Одночасно категорією “статус” соціологи користуються для того, аби визначити зміст соціальної позиції, її належність до тієї чи іншої вісі виміру, наприклад, у цьому значенні використовуються такі терміни, як “професійний статус”, “майновий статус”, “гендерний статус”, “класовий статус”. Отже, терміни “позиція” і “статус” можуть вживатися як синоніми.

2.Типи соціальних статусів.

Є категорія статусів, які за законами або традиціями успадковуються від батьків (характерно для феодальної епохи і станової системи), або автоматично приписуються людині при народженні (стать, громадянство, етнічність, у деяких випадках – віросповідання). Такі соціальні статуси ми будемо називати *успадкованими* або *приписаними* (аскриптивним). В якості основи для них у різних суспільствах може виступати стать, вік, національна або расова, а також класова, релігійна приналежність. Такими є, наприклад, людина похилого віку, християнин або мусульманин, білорус, раб.

У сучасному суспільстві за найбільш важливі статуси треба боротися, докладати багато зусиль, талантів і здібностей, аби їх досягти, опанувати. До них належать і професійний статус, і службові статуси, і у більшості випадків майнові статуси. Такі статуси звуться *досягнутими*(набутими). Ніхто не народжується студентом, професором, депутатом, батьком чи бабусею. Право виконувати функції, що відповідають цим статусам, індивід здобуває у конкурентній боротьбі. Чим більше суспільство дає можливість своїм членам конкурувати й у чесній боротьбі досягати лідерства у бізнесі, політиці, службі, тим воно є динамічнішим, отже, має внутрішній потенціал до поступу й досягнення цивілізаційних вершин. Навпаки, закриті, корумповані, кланові суспільства, де діють феодальні закони й переважають успадковані та приписані статуси, втрачають здатність до розвитку, бо ці системи пригнічують енергію і таланти загалу.

Але не варто й недооцінювати функції приписаних статусів. Американський соціолог Ральф Лінтон (1893–1953), досліджуючи функції статусів першого і другого роду, дійшов висновку, що приписані статуси відіграють роль стабілізаторів суспільного життя. Вони є більш ефективними із соціальної точки зору, оскільки задають членам суспільства від народження програму соціалізації, виховання. Дійсно, статус шляхтича міг успадковуватися, але це й накладало значні обсяги соціальних зобов'язань, бо королівська служба вимагала тривалої підготовки у дитинстві та отрочстві. Успадкувати землю, капітал, виробництво означало необхідність певної спеціальної освіти, оволодіння навичками менеджменту тощо.

Оскільки соціальний простір є багатовимірним, то кожна соціальна позиція сполучається з різними соціальними групами, отже, індивід може мати кілька статусів. Наприклад, одночасно виступати і як “чоловік” (гендерний статус), і як “син” (сімейний статус), і як “майор” (службовий статус), і як “футбольний вболівальник” (неформальний статус) тощо. У цьому разі може виникнути проблема визначення *основного статусу*. Останній виконує важливу соціальну функцію, бо оточення часто сприймає індивіда відповідно до його суспільної ваги. Для чоловіків переважно основними статусами є службові, професійні, бізнесові статуси; для жінки цю роль може відігравати й статус дружини або матері. Раніше суспільство відводило жінкам саме такі статуси, це було притаманно традиційному суспільству. У сучасних розвинутих країнах доволі потужним є рух за гендерну рівність, і більшість сучасних жінок роблять вибір на користь освіти, кар'єри подібно до чоловіків. Основний статус може бути як власним вибором людини, так і визначатися оточенням у контексті панівної культури.

Статуси поділяються на формалізовані та неформалізовані. Перші чітко закріплені, захищені законом, людина, яка займає цей статус має чітко обговорені права та привілеї та обов'язки (директор, курсант, лікар...). Неформалізовані статуси мають права та обов'язки, яки закріплені громадською думкою, більш варіабельні, не стійки(лідер компанії друзів, друг, коханець).

Поняття соціального статусу та соціальної ролі розглядаються в межах статусно-рольової концепції особистості. Вагомий внесок в її розвиток зробили такі вчені як Р. Лінтон, Дж. Г. Мід, Т. Парсонс, Р. Мертон, І. Гофман, Т. Шибутані, І. Конта інші.

Таким чином статус – це соціальна позиція індивіда у групі чи суспільстві. Соціальний статус – узагальнююча характеристика, що охоплює професію, економічне положення, політичні можливості, демографічні риси та інші важливі характеристики індивіда.

Будь-який індивід має множину статусів і в кожний момент часу у залежності від обставин, середовища той чи інший статус домінує над іншими: вдома, наприклад, одна і та ж сама молода людина є сином (донькою), а в навчальному закладі вона є студентом (студенткою). Для позначення **сукупності усіх статусів, що належать індивіду**, використовують поняття **статусного набору** або **статусного портрету**. Статусний набір кожної людини є індивідуальним.

Виокремлюють також **головний статус** особистості, тобто такий, що є найбільш характерним для даної людини, статус, з яким дану людину ототожнюють, ідентифікують інші люди або вона сама.

Соціальний статус характеризує взаємодію особистості з соціальним середовищем, структурою суспільства. У соціології соціальний статус є не тільки елементом структури особистості, але й соціальної структури суспільства.

3. Соціальна роль. Типи ролей.

Важливою категорією для аналізу структури особистості також є поняття **соціальна роль**, яке запропонували незалежно один від одного американські вчені Р. Лінтон та Дж. Г. Мід.

У сучасній соціології **соціальна роль** визначається як **соціальна функція, модель поведінки, об'єктивно задана позицією (статусом) особистості в системі суспільних відносин та міжособистісних стосунків.**

Соціальні ролі та статуси, які індивід набуває завдяки власному вибору, конкуренції, індивідуальним зусиллям та здібностям, називають **досягнутими**. Виділяють також **змішані** статуси та ролі, як наприклад, тридцятирічний доцент, український студент, дівчина – майстер спорту з академічної греблі.

Незважаючи на те, що у реальному житті межа між приписаними та досягнутими статусами та ролями досить умовна, такий розподіл є корисним з точки зору вивчення цього феномену.

Соціальні ролі, які виконує особистість, виробляються у ході людської історії як певні узагальнені моделі виконання соціальних функцій, як зразки поведінки, що схвалюються в цілому, або окремими соціальними групами. Тобто роль має соціальне походження, але завжди реалізуються конкретно людиною, є елементом її особистості.

Конструктивна функція соціальних ролей в суспільстві полягає у тому, що узгодження щодо їх змісту дає людям змогу нормально співіснувати в суспільстві, організовано взаємодіяти, передбачати реакцію оточуючих на свої дії та прогнозувати поведінку інших людей. Одночасно соціальна роль накладає на особистість певні обмеження, що іноді розцінюється як негативна функція.

У суспільстві завжди існують певні уявлення про те, як ті чи інші соціальні ролі мають „правильно” виконуватися. Ці уявлення називають **експектаціями**, або **очікуваннями**. Вони спрямовані на носія ролі з боку його соціального оточення. Але не тільки оточення очікує від виконавця ролі певної поведінки, але й сам індивід розраховує на схвалення за правильне виконання ролі або побоюється негативної реакції за неправильне.

Таким чином, **соціальна роль** – очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом.

Сукупність соціальних ролей, які відповідають певному статусу, називається **рольовим набором**. Так, статус студента передбачає виконання ним функцій слухача в аудиторії, виконавця лабораторних робіт, старости, практиканта, читача університетської бібліотеки та ін.

Т. Парсонс запропонував п'ять характеристик соціальних ролей:

Емоційність. Деякі ролі вимагають емоційної стриманості (хірург на операції, військовий під час виконання завдання) у ситуаціях, що звичайно супроводжуються бурхливим проявом почуттів.

Спосіб одержання. Деякі ролі обумовлені запропонованими статусами (син), інші ролі завойовуються (токарь п'ятого розряду).

Масштаб. Деякі ролі жорстко обмежені певними аспектами взаємодії людей. Наприклад, ролі лікаря й пацієнта обмежені питаннями, які безпосередньо відносяться до здоров'я пацієнта. Між дитиною й батьками встановлюються відносини більш широкого плану.

Формалізація. Деякі ролі передбачають взаємодію з людьми відповідно до встановлених правил. Наприклад, лікар зобов'язаний надати невідкладну медичну допомогу своєму пацієнтові.

Мотивація. Різні ролі обумовлені різними мотивами. Підприємець прагне дістати максимальний прибуток, а вчений прагне до наукової істини, відкриття нового.

4. Рольовий конфлікт та його види. Шляхи виходу з рольового конфлікту.

Конфлікти в суспільстві в переважній більшості випадків пов'язані із претензією до виконання ролей, пов'язаних з тим або іншим статусом.

Оскільки людина одночасно може мати кілька статусів, з кожним з яких пов'язано виконання кількох ролей, то можуть виникати так звані рольові напруги й рольові конфлікти.

Рольова напруга – це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, в яких їй доводиться цю роль виконувати, або коли особистість повинна виконувати роль, що не відповідає ні її навичкам, ні інтересам, ні внутрішнім установкам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку закрили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, а вона цього не хоче.

Ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливі вимоги однієї, двох або більше ролей, називається *рольовим конфліктом*. Рольові конфлікти можуть бути міжособистісними й внутрішньоособистісними.

Міжособистісні конфлікти мають місце тоді, коли виникають протиріччя між людьми не як індивідуальностями, а як представниками певних ролей. Наприклад, Іванов і Петров можуть конфліктувати не тому, що вони не подобаються один одному, а тому що один міліціонер, а другий – злочинець.

Внутрішньоособистісні конфлікти – це протиріччя всередині однієї особистості, які можуть бути викликані необхідністю одночасно виконувати кілька ролей (міжрольові конфлікти), так і відповідати різним вимогам, пов'язаним з однією й тією ж роллю (внутрішньорольові конфлікти).

Міжрольові конфлікти виникають тоді, коли дві або більше соціальні ролі, які виконує одна людина, містять у собі несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька й працівника фірми виконує одна особистість. Ці ролі можуть вимагати від особистості бути одночасно на роботі, вдома й в інституті, або виконувати стільки завдань, що на них бракує часу.

Внутрішньорольові конфлікти полягають у суперечливих вимогах, які висуваються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами (обов'язки студента на думку студента й викладача, можуть істотно відрізнятися). Наприклад, студент повинен обирати, до якого предмета йому готуватися, прийти до декана, що його викликає, або на лекцію, що проводиться у цей час за розкладом.

Існує кілька способів розв'язання рольових конфліктів і зняття рольових напруг:

Вибір головної ролі (людина зважає важливість кожної ролі, які їй необхідно виконувати одночасно).

Поділ ролей (людина чітко розділяє місце виконання різних ролей: наприклад, батька в родині й наглядача у в'язниці).

Раціоналізація (людина приховує сама від себе реальність рольового конфлікту або напруги шляхом несвідомого пошуку неприємних сторін бажаної, але недосяжної ролі).

Регулювання ролей (людина перекладає відповідальність за неякісно зіграну роль на інших).

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Дайте визначення поняттям "соціальна позиція", "соціальне становище", "соціальна роль", "соціальний статус".
2. Наведіть приклади тих соціальних статусів, які ви отримали після значних зусиль, та тих, які були автоматично приписані.
3. За якими критеріями визначається *основної (головній) статус особистості*?
4. Надати визначення соціального статусу особистості.
5. Опишіть досягнуті та приписані соціальні статуси. Навести приклад того, що приписаний статус може в іншій культурі стати досягнутим та навпаки.
6. Надати визначення соціальної ролі. Пояснити її зв'язок зі статусом.
7. Описати рольовий набір лікаря, вчителя, матері, студента.
8. Описати типи соціальних ролей.
9. Надати визначення рольовому конфлікту та описати його види.
10. Пояснити шляхи виходу з рольового конфлікту.
11. Назвати власні соціальні статуси та описати їх типи.
12. Навести приклади різних статусних диспозицій в суспільствах.

Тема 3. Соціальні спільності та групи (4 год.).

Мета лекції : студенти мусять

- знати поняття соціальної спільності та групи.
- розуміти соціальні ознаки та пояснювати механізм утворення соціальних груп,
- визначати типи соціальних груп: формальні – неформальні, великі – мали, ін групи – аут групи, цільові, референтні,
- вміти пояснити основні властивості соціальних груп. Засвоїти поняття «ідентичність», «інтеграція», «солідарність», «етноцентризм».
- мати уявлення щодо групової динаміки.

Питання до лекції :

1. **Поняття соціальної спільності та соціальної групи. Соціальні ознаки утворення соціальних груп.**
2. **Типи й види соціальних груп.**
3. **Основні властивості соціальних груп. Людина і група: ідентичність, інтеграція, солідарність, етноцентризм.**
4. **Групова динаміка.**

1. Поняття соціальної спільності (групи). Соціальні ознаки і утворення соціальних груп.

Соціальні групи (спільноти)

У теорії соціального простору поняття соціальної групи є ключовим. Практично кожна соціологічна теорія оперує цим терміном тому, що *групи становлять фундаментальну форму соціального*. Соціальні групи було "відкрито" ще у XIX ст. Австро-угорський дослідник Людвиг Гумплович (1838–1909) взагалі вважав їх головним предметом соціології, що заслуговує на увагу. Люди природним чином утворюють різні соціальні групи і це складає провідну закономірність соціального. В межах соціальних груп спливає життя людини, вони формують особистість, встановлюють правила соціальної поведінки. У різних суспільствах існували й існують різноманітні, може й несхожі соціальні групи, але сам принцип розподілу людей на групи є незмінним, фундаментальним, першорядним з точки зору архітектури соціального.

Соціальні ознаки і формування груп

Соціальна група є категорією або скупченням людей, що мають спільні ознаки. Це найбільш широке трактування поняття соціальна група, яке співпадає з поняттям соціальна спільність. Homo Sapiens завжди існував у колективах собі подібних, соціальні групи відігравали важливі функції щодо виживання й адаптації, збільшення кількості популяції та культурного прогресу. Група вимагала від людини мати риси та якості, що споріднюють особу із соціальним оточенням. На початку це відбувалося майже автоматично. Вчені сходяться на тому, що первісні суспільства були невеликими скупченнями людей, що нараховували кілька десятків осіб. Група і суспільство у ті часи фактично були тотожними. Людина органічно зливалася зі своїми родичами, одноплемінниками у єдине ціле. Сучасне суспільство складається з багатьох груп, фактично є полігруповим агрегатом. Свою належність до суспільства, нації, держави добре усвідомлюють далеко не усі громадяни, але навіть особи зі зниженим інтелектом без утруднення усвідомлюють власний зв'язок із сім'єю, родом, племенем або трудовим колективом чи іншим конкретним та зрозумілим (для особи) об'єднанням. Зв'язок людини з багатьма соціальними групами залишається і по сьогодні органічним, нерозривним. Хоча входження до великих груп – етносів, націй, класів, територіальних спільнот – вимагає певних розумових зусиль з боку індивіда щодо власної ідентичності.

Групи, звичайно, існують не завдяки соціології та соціологам, останні тільки зробили їх предметом свого дослідження. Є різноманітні об'єктивні шляхи і причини виникнення та формування соціальних груп. Наприклад, групи можуть утворюватися на основі біологічних властивостей (стать, вік), що програмується природою. Щоправда, біологічні властивості у суспільному житті набувають уже соціальних ознак, бо існують суто культурні умовності поведінки, одягу, ролей окремо для жінок і чоловіків. Групи можуть виникати в процесі об'єктивного поділу за майновими ознаками, доходами. Такі *статусні групи* накладають на людей обов'язки дотримуватися певних правил, способу життя, навіть, місця, де належить оселитися людям відповідного прошарку. Але групи часто виникають доволі свідомо як потреба людей об'єднатися з однодумцями для відстоювання власних інтересів (профспілки, політичні партії), як вільний вибір для спілкування та цілеспрямована діяльність з утворення об'єднань (коло друзів, клуб). Із соціологічної точки зору кожен шлях об'єднання і кожен тип груп стає реальністю, коли є певні ознаки, що свідчать про спільність індивідів. Колективне, суспільне життя породжує у людей певні якості, які ми і будемо називати *соціальними ознаками*. Для існування групи потрібно, щоб у певній кількості людей була хоча б одна спільна соціальна ознака.

Між соціальними ознаками і групами є відповідність і безпосередній зв'язок. Встановити, що є первинним, а що – вторинним ані практично, ані теоретично не можливо. Групи породжують соціальні ознаки так само, як і ознаки виступають у якості системотворчих елементів спільнот. Соціальними ознаками є гендер, вік, родовід, класова належність, етнічність, професія тощо. Вони змінюють особистість людини, її спосіб життя, мову, манеру поведінки, зовнішній вигляд, одяг та зачіску тощо. Соціальні ознаки можуть ототожнюватися з певними речами, що належать власнику або характеризують людину. Рахунок на кілька мільйонів доларів у банку автоматично робить людину заможною, а кілька гектарів землі – землевласником або фермером, хоча такі зовнішні ознаки, як правило, не є вирішальними і виключними. Мільйони на рахунку чи земельна власність з'являються у людей певного соціального типу, що вже належать до відповідних соціальних груп, мають відповідні класові ознаки. Соціальна мобільність не є суто механічним явищем, коли особа довільно мандрує від групи до групи. Увійти органічно до нової групи означає для людини щось набагато більше: необхідність набути нових ознак, відповідати очікуванням нової групи (тобто треба змінитися і діяти уже в іншому ключі). Визначення соціальних груп через спільні соціальні ознаки їх членів є найбільш широкою дефініцією, що дозволяє враховувати усі різновиди об'єднань людей.

Не дивлячись на те що поняття групи є одним з найважливіших в соціології, у учених немає повної згоди щодо його визначення. І це відбувається зовсім не тому, що

соціологи не можуть виразити свої думки. По-перше, трудність виникає у зв'язку з тим, що більшість понять в соціології з'являються в ході соціальної практики: вони починають застосовуватися в науці після тривалого їх використання в житті, і при цьому їм надається саме різне значення. По-друге, трудність обумовлена тим, що утворюється безліч видів співтовариств, внаслідок чого для точного визначення соціальної групи необхідно виділяти з цих співтовариств певні типи.

Існує декілька видів соціальних об'єднань, до яких в буденному сенсі застосовується поняття "група", але в науковому розумінні вони є чимось іншим. У одному випадку термін "група" позначає деяких індивідів, фізично, що просторово знаходяться у визначеному місці. При цьому розділення співтовариств здійснюється лише просторово, за допомогою фізично певних меж. Прикладом такого співтовариства можуть бути індивіди, що їдуть в одному вагоні, що знаходяться в певний момент на одній вулиці або що проживають в одному місті. У строго науковому сенсі таке територіальне співтовариство не можна назвати соціальною групою. Воно визначається як *агрегація* - деяка кількість людей, зібраних в певному фізичному просторі і не здійснюючих свідомих взаємодій.

Другий випадок - це застосування поняття групи до соціальної спільності, об'єднуючої індивідів з однією або декількома схожими характеристиками. Так, чоловіки, випускники шкіл, фізики, люди похилого віку, курці представляються нам групою. Дуже часто можна почути слова про "вікову групу молоді від 18 до 22 років". Таке розуміння також не є науковим. Для визначення спільності людей з однією або декількома схожими характеристиками точніше підходить термін "категорія". Наприклад, цілком коректно говорити про категорію блондинок або брюнеток, вікової категорії молоді від 18 до 22 років і т.п.

Тоді що ж є справжня соціальна група?

Соціальна група - це сукупність індивідів, що взаємодіють певним чином на основі очікувань кожного члена групи, що розділяються, відносно інших. Це - більш вузьке поняття соціальної групи.

У цьому визначенні можна побачити дві істотні умови, необхідні для того, щоб сукупність вважалася групою: 1) наявність взаємодій між її членами; 2) поява очікувань кожного члена групи, що розділяються, щодо інших її членів. Відповідно до цього визначення дві люди, що чекають автобус на зупинці, не будуть групою, але можуть стати нею, якщо почнуть бесіду, бійку або іншу взаємодію з взаємними очікуваннями. Пасажири літака не можуть бути групою. Вони вважатимуться агрегацією до тих пір, поки серед них під час подорожі не утворюються групи людей, що взаємодіють між собою. Трапляється так, що агрегація цілком може стати групою. Припустимо, певне число людей знаходиться в магазині, де вони утворюють чергу, не взаємодіючи один з одним. Продавець несподівано йде і відсутній тривалий час. Черга починає взаємодіяти для досягнення однієї мети - повернути продавця на його робоче місце. Агрегація перетворюється на групу.

Разом з тим перераховані нами групи з'являються ненавмисно, випадково, в них відсутнє стійке очікування, а взаємодія, як правило, бувають односторонніми (наприклад, тільки бесіда і ніяких інших видів дій). Такі спонтанні, нестійкі групи називаються квазігрупами. Вони можуть перетворитися на соціальні групи, якщо в ході постійної взаємодії буде збільшуватися ступінь соціального контролю між її членами. Для здійснення цього контролю необхідна деяка міра кооперації і солідарності. Дійсно, соціальний контроль в групі не може здійснюватися до тих пір, поки індивіди діють безладно в розрізнені. Неможливо ефективно контролювати безладний натовп або дії людей, що виходять із стадіону після закінчення матчу, але можна чітко контролювати діяльність колективу підприємства. Саме такий контроль за діяльністю колективу визначає його як соціальну групу, бо діяльність людей в даному випадку скоординована. Солідарність необхідна групі, що розвивається, для ідентифікації кожного члена групи з колективів. Тільки в тому випадку, якщо члени групи можуть говорити "ми", формуються стійке членство групи і межі соціального контролю.

В соціальних категоріях і соціальних агрегаціях соціальний контроль відсутній, оскільки це чисто абстрактні виділення співтовариств за однією ознакою. Звичайно, у індивідів, що входять в категорію, можна відмітити певну ідентифікацію з іншими членами категорії (наприклад, по віку), але, повторюємо, соціальний контроль практично тут відсутній. Вельми низький рівень контролю спостерігається в спільностях, сформованих за принципом просторової близькості. Соціальний контроль тут походить просто з свідомості присутності інших індивідів. Потім соціальний контроль посилюється у міру перетворення квазігруп в соціальні групи.

Власне соціальні групи також мають різну ступень соціального контролю. Так, серед всіх соціальних груп особливе місце займають так звані статусні групи - класи, шари і касти. Ці великі групи, що виникли на основі соціальної нерівності, володіють (за винятком каст) низьким внутрішнім соціальним контролем, який проте може підвищуватися у міру усвідомлення особами своєї приналежності до статусної групи, а також усвідомлення групових інтересів і включення в боротьбу за підвищення статусу своєї групи. Із зниженням розміру групи посилюється соціальний контроль і збільшується міцність соціальних зв'язків. Це відбувається тому, що із зменшенням розміру групи збільшується число міжособових взаємодій.

Наше завдання - проаналізувати різні соціальні спільності для того, щоб зрозуміти, як протікає процес групоутворення і формування соціальних структур.

КВАЗІГРУПИ

Квазігрупи мають наступні відмінні риси: 1) спонтанність утворення; 2) нестійкі взаємозв'язки; 3) відсутність різноманітності у взаємодіях (це або тільки прийом або передача інформації, або тільки вирази протесту або захоплення і т.д.); 4) короткочасність сумісних дій. Квазігрупи найчастіше існують нетривалий час, після чого або остаточно розпадаються, або під впливом ситуації перетворюються на стійкі соціальні групи.

Аудиторії. Під аудиторією розуміється соціальна спільність людей, об'єднана взаємодією з комунікатором - індивідом або групою, що володіє інформацією і що доводять її до цієї спільності. Аудиторія може здійснювати як безпосередня взаємодія з комунікаторами (наприклад, слухання вуличного оратора, оголошення розпорядника в магазині або інших суспільних місцях), так і опосередковане, анонімне (наприклад, дія засобів масової інформації).

Найбільш характерною рисою аудиторії, таким чином, є практично одностороння взаємодія, слабкий зворотний зв'язок аудиторії з комунікатором, особливо у разі великої аудиторії. Аудиторія - це складне і неоднорідне соціальне утворення, що пов'язане перш за все з тією обставиною, що люди по-різному сприймають і засвоюють інформацію через різні особові якості і різні культурні норми і цінності. Якщо одна частина аудиторії ставить бар'єр на шляху засвоєння інформації, яка не відповідає їх культурним стереотипам, то інша частина живо сприймає її. Отже, будь-яка аудиторія має тенденцію до розділення на окремі спільності, в яких починається взаємна спілкування і обмін думками про одержану інформацію. Це дозволяє кожній спільності з тих, що виділилися (їх називають соціальними кругами), скласти загальну думку щодо яких-небудь подій.

У повсякденному житті людина часто стикається з аудиторіями. Чи слухаємо ми оратора в лекційному залі або тамаду за столом, чи читаємо газету, або слухаємо радіо - у всіх випадках ми є членами аудиторії самого різного типу. Проблема дії на аудиторію, можливостей її розділення, а також засвоєння нею потрібної інформації є важливою в політиці, менеджменті, роботі серед масової інформації.

Натовп. Натовп - це тимчасові збори людей, об'єднаних в замкнутому фізичному просторі спільністю інтересів. Соціальна структура натовпу дуже проста і рідко складніше, ніж розділення на лідерів і всіх інших. Але натовп - це щось більше, ніж проста агрегація індивідів. Фізично обмежений простір приводить до соціальної взаємодії навіть в тих випадках, коли люди в натовпі прагнуть уникати міжособового контакту. Просте усвідомлення присутності навколо інших людей веде до неявного, але багатому

враженнями взаємообміну, заснованому на спілкуванні з уникненням контакту очей, на лицьовій міміці, жестах, позах і навіть стилях одягу.

Натовпи вельми сильно розрізняються по характеру і поведінці. Натовп одного типа може бути швидко трансформована в натовп іншого типа, наприклад в шаліюче зборище. Проте найчастіше натовпи мають певні загальні характеристики:

Навіюваність(внушаємость). Люди, що знаходяться в натовпі, як правило, більш вселяються, чим що знаходяться поза ним. Вони з більшою вірогідністю приймають думки, відчуття і дії більшості.

Анонімність. Індивід відчуває себе незначним і невпізнаним в натовпі. Натовп часто діє як ціле, і його індивідуальні члени не виділяються і не сприймають себе як окремих індивідів.

Спонтанність. Люди, що становлять натовп, мають тенденцію до більш спонтанної манери поведінки, чим в звичайних умовах. Як правило, вони не замислюються над своїми діями і їх поведінка в натовпі залежить виключно від емоцій.

Невразливість. Оскільки люди, що становлять натовп, анонімні, вони починають відчувати себе поза соціальним контролем, розуміючи, що до них важко "дістатися". Наприклад, при здійсненні актів вандалізму футбольними уболівальниками (биття стекол, псування крісел у вагонах метро і інші подібні дії) кожний з тих, що беруть участь в них знімає з себе за це відповідальність, діючи зі всіма разом як одне ціле.

Натовпи можна розділити на декілька видів залежно від засобу їх формування і поведінки.

Випадковий натовп володіє найбільш невизначеною структурою. Прикладом такого натовпу можуть бути звичайні збори людей на вулиці, де відбулася неординарна подія (поява знаменитості, аварія автомобілів і т.п.). У цьому виді натовпу людей об'єднує або незначна мета, або зовсім безцільне проведення часу. Індивіди слабо емоційно включені у випадковий натовп і можуть вільно відокремити себе від неї. Проте буває, що при зміні умов він може структуруватися і проявляти велику згуртованість.

Обумовлений натовп - збори людей, що наперед плануються і відносно структуроване. В даному випадку натовп "обумовлений" в тому сенсі, що поведінка її членів знаходиться під впливом визначених, наперед обумовлених соціальних норм. Наприклад, натовп, що зібрався на концерт, поводитьсь по-різному в театрі, на стадіоні, на площі... Все це - види обумовленого натовпу.

Експресивний натовп - це соціальна квазігрупа, яка звичайно організовується в цілях особового задоволення її членів і активність людей в якій сама по собі вже є метою і результатом. Наприклад, танці, релігійні збори, фестивалі, карнавал ...

Діючий натовп. Під терміном що "діє" мається на увазі весь комплекс дій натовпу. Це зборище, що біснується, або інші форми спільностей з екстремальними типами поведінки. Найчастіше при дослідженні соціальних процесів діючому натовпу надається більше значення, ніж всім іншим видам натовпу.

Однією з важливих форм діючого натовпу є *зборище* - емоційно збуджений натовп, що тяжіє до насильницьких дій. Зборища звичайно мають лідерів, що мають агресивні наміри і вимагають строгого конформізму від всіх своїх членів. Дії зборища прямують безпосередньо на який-небудь певний об'єкт і носять короткочасний характер. Після цього зборище, як правило, розпадається. Розповсюдженим прикладом зборища є натовп, що лінчує, який має дуже вузьку спрямованість і після досягнення мети швидко розпадається. Люди, що входили в натовп, що лінчує, в буденному житті можуть нічим не нагадувати члена жорстокого активно діючого зборища.

Інша важлива форма діючого натовпу - повсталий натовп. Це насильницький і деструктивний колективний вибух. Такий натовп відрізняється від зборища тим, що при повстаннях поведінка менш структурована, менш цілеспрямована і більш нестійка. Натовп, що повстав, може складатися з різних груп, які переслідують свої цілі, але що діють в

критичний момент разом. Такий вид натовпу найбільшою мірою схильний до різних випадкових дій, її дії більшістю випадків непередбачувані.

Механізми утворення натовпу, ірраціональна і часто деструктивна поведінка людини в діючому натовпі завжди цікавили учених-соціологів. Деякі теоретики визначили поведінку натовпу (що особливо діє) як продукт групової "інфекції", в результаті якої індивіди багато в чому втрачають свою самоідентифікацію і навіть самоконтроль. Вперше системну версію цієї теорії запропонував в 1895 р. французький вчений Густав Лебон (178). Згідно його версії, "колективне устремління", що з'являється в натовпі, призводить до того, що свідомість у окремих осіб пригнічується і майже повністю зникає. Лебон вважав, що члени натовпу знаходяться під впливом деякої загальної дії і імпульсу, властивих тільки натовпу. Таємничі імпульс і сила складають "колективні устремління" натовпу. Проте вони діють на особу по-різному. Існують особи з високою відособленою культурою, які майже ніколи не "заражаються" "колективним устремлінням". Найбільш же схильні "інфекції" люди з нижчих шарів суспільства з нечітко вираженою індивідуальною культурою. Ці шари завжди розчиняються в натовпі, заражаючись її устремліннями.

Тепер уже відомо, що ідея "колективного устремління" помилкова. Поведінка натовпу - це сума поведінки її окремих членів, і не може бути незалежно існуючого "суспільного устремління, що невідомо звідки з'являється".

Іншим напрямом вивчення натовпу стала теорія "виникаючих норм", розроблена американським соціологом Ральфом Тернером в 1964 р. (215). Згідно цієї теорії, поведінка натовпу є унікальним феноменом, що полягає в тому, що в ході взаємодії в натовпі виникає і починає швидко розвиватися комплекс специфічних норм. Тернер вважає, що спочатку люди в натовпі що діє мають різні мотиви і установки. Одні члени - імпульсні учасники, інші - пасивні споглядальники, треті висловлюють думку і дають поради і т.д. В ході взаємодії цих індивідів в натовпі починають з великою швидкістю утворювати нові норми. Творцями цих норм будуть небагато, найбільш активні особи. В тому випадку, якщо ці норми не влаштовують більшість натовпу, ці особи зміщуються і на їх місце приходять нові активні люди. Знаходження в замкнутому просторі та наявність ідентичних цілей сприяють швидкому ухваленню виникаючих норм або відмові від них, соціальному контролю за їх дотриманням з боку більшості. Таким чином, дії осіб в натовпі стають одно напрямленими і відносно впорядкованими, натовп починає діяти.

Дослідження останніх років показали, що теорія "виникаючих норм" в цілому вірно пояснює процеси, що відбуваються в натовпі. Звідси витікає, що для управління поведінкою натовпу важливо визначити джерела виникнення норм, їх носіїв і можливості цілеспрямованої дії на їх творців.

Соціальні круги. Серед квазігруп найбільш близькими до стійких соціальних груп є соціальні круги. Відповідно до визначення Я. Щепанського "соціальними кругами ми назвемо вільні союзи, засновані на контактах з дуже слабким зв'язком, позбавлені стійких відносин між членами". Проте в цьому визначенні не указується основна риса соціальних кругів, а саме те, що взаємодія в них направлена майже повністю на обмін інформацією.

Отже, соціальні круги - це соціальні спільності, створені з метою обміну інформацією між їх членами. Ці спільності не ставлять яких-небудь загальних цілей, не роблять спільних зусиль, не мають виконавчого апарату. Основна функція соціальних кругів полягає в обміні поглядами, новинами, коментарями, аргументами. Можна сказати метафорично, що круги - це спільності дискутуючих людей.

Вузька спрямованість взаємодій, пасивність і відсутність єдності роблять соціальні круги нестійкими соціальними утвореннями. Разом з тим індивіди, їх що формують, проходять певний відбір в основному по двох критеріях: 1) загальна зацікавленість в темі дискусії - так утворюються, наприклад, круги по інтересах, круги футбольних уболівальників, що обговорюють підсумки матчу, збори на вулиці людей, що обговорюють політичні події, і т.п.; 2) приналежність до певної субкультури - наприклад, ділові кола

(об'єднуючі бізнесменів), круги вищих шарів суспільства, круги професіоналів, що обговорюють специфічні, вузькі професійні питання, і т.д.

Існують декілька різновидів соціальних кругів, в основному представлених в класифікації Я. Щепанського.

Контактні круги - це соціальні спільності людей, що постійно зустрічаються на спортивних змаганнях, в транспорті або чергах. Наявність загальної зацікавленості в темі дискусій дозволяє їм зав'язувати швидкоплинні знайомства або обмінюватися думками з питань, що цікавлять їх. Межі таких спільностей розмиті, їх склад багато в чому визначається просторовими контактами. Контактні круги легко створюються, але також легко і розпадаються. Виникнення таких кругів характерний для знов створених студентських груп, коли їх члени починають шукати загальні теми і інтереси, утворюють невеликі кухлі, швидко виникають і також швидко розпадаються.

Професійні круги, або круги колег, - це соціальні спільності, члени яких збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою. Вони виникають в рамках формалізованих груп на підприємствах, симпозіумах, зустрічах, нарадах, серед робочих, інженерів, вчених, артистів. Найбільш відомі політичні круги, що створюються професійними політиками для обміну інформацією у області політичної діяльності. Професійні круги є міцнішими утвореннями, ніж контактні круги, і часто переходять в стійкі соціальні групи. Крім того, від учасників професійних кругів потрібне виконання певних норм і, отже, в них підвищується ступінь соціального контролю.

Дружні круги - це соціальні спільності по обміну інформацією, що виникають серед індивідів, об'єднаних відносинами дружби. Звичайно під дружніми соціальними кругами маються на увазі компанії, насущні проблеми, що час від часу збираються і силкуються, або що листуються. Дружній соціальний круг може перетворитися на дружню групу, якщо індивіди, що входять до нього діятимуть погоджено, розділяють схожі зразки поведінки і мають систему очікувань щодо дій один одного.

Статусні соціальні круги - соціальні спільності, що утворюються з приводу обміну інформацією серед індивідів, що мають однакові або близькі статуси. Прикладом такої спільності можна вважати аристократичні круги, круги ізгоїв (бомжів), жіночі або, навпаки, чоловічі круги, круги пенсіонерів. У всіх приведених випадках круг формується з осіб, що займають однакові статуси. Статусні соціальні круги формуються в основному за принципом приналежності до однієї субкультури і є відносно важко доступними для індивідів, що мають інший статус.

Всі соціальні круги можуть мати лідерів, тобто осіб, які акумулюють, узагальнюють різні думки і вислови яких мають значення для членів даного круга і впливають на їх поведінку. Ці лідери неформальні і не володіють можливістю контролювати поведінку членів соціального круга (вони одержали назву "лідерів думок").

Вивчення соціальних кругів представляє не тільки науковий, але і практичний інтерес з двох причин. По-перше, тому, що вони є такими соціальними утвореннями, в яких зароджується, перетворюється і формується громадська думка, яка саме тут знаходить силу і впливає на поведінку людей в соціальних групах. По-друге, тому, що соціальні круги - це основа для утворення активно діючих соціальних груп. Особливо яскраве це спостерігається в політиці, при утворенні політичних партій. Спочатку в даному випадку виникає деяка ідея перетворень. В ході бесід ідея підхоплюється іншими особами і служить тією базою загальної зацікавленості, на якій базуються соціальні круги. У процесі обміну думками, дискусій з'являються лідери думок, за допомогою яких ідея оформляється і стає частиною громадської думки. Опановувавши розумом, ідея закликає до дії, і поступово з соціального круга виділяється активна соціальна група, для якої дана ідея служить стимулом до дії. Група, яка виникла виділяє з свого середовища лідерів-організаторів замість лідерів думок. Група поступово набуває рис формальної організації і перетворюється на політичну партію. Таким чином, вивчаючи соціальні круги, можна простежувати процеси утворення активних соціальних груп і соціальних інститутів.

Отже, квазігрупи можуть розглядатися як деякі перехідні утворення на шляху до стійких соціальних груп із сталими взаємозв'язками. Якщо проаналізувати ознаки відмінності квазігруп від соціальних груп, то коротко це: організованість, стійкість, внутрішня структура, що склалася.

2. Типи й види соціальних груп

Кількість конкретних груп у сучасному суспільстві можна порівняти з числом зірок, що ми бачимо на небі: і перша і друга сукупності є занадто багаточисельними для опанування звичайним розумом. За таких умов особливого значення набуває процедура типізації, яка дозволяє зводити велику кількість об'єктів спостереження до небагатьох класів. Ми скористаємося кількома критеріями типізації та розподілимо соціальні групи (1) за рівнем цілісності або органічності; (2) за розміром; (3) за способами внутрішньої регуляції та спілкування членів групи.

Розглянемо критерій цілісності. У межах системного підходу об'єкти поділяються на прості множини, неорганічні й органічні системи. Соціальні групи, безперечно, підпадають під об'єкти, які наділені системними властивостями, отже, застосування відповідної термінології є виправданим. Класифікація за рівнем цілісності не є формальною процедурою, бо в результаті соціологи отримують групи, що відіграють принципово різні ролі в організації суспільного життя.

Уявні (“несправжні”, “нереальні”) групи. Подібних груп є безліч, вони можуть конструюватися штучно для потреб статистики, існувати віртуально (у свідомості), або виникати стихійно і легко розсипатися. З позицій системних уявлень подібні об'єкти відносяться до класу простої множини, бо хоча і є щось таке, що об'єднує елементи у групу, але фактично відсутні внутрішні зв'язки, тривале спілкування, солідарність людей між собою або усвідомлення своєї належності до спільноти.

До числа уявних (“несправжніх”, “нереальних”) групи подібних утворень належать: по-перше, так звані *соціальні категорії*, що включають осіб, яких описують певними макросоціальними характеристиками, наприклад, стать, вік. По-друге, *статистичні групи*, що виділяються за різними довільними критеріями (наприклад, ті, хто в місті має щеплення від дифтерії, та невакциновані особи). По-третє, різні мінливі скупчення людей, як от *випадковий натовп* або *аудиторія*. Так, глядачі популярного телевізійного ток-шоу можуть становити багатомільйонну аудиторію, яку на кілька хвилин, годину об'єднує тема, ведучий, дискусія, але ця уявна група зникає разом із закінченням передачі. У великих містах, у транспортних системах, під час дозвілля, масових видовищ та спортивних подій особа може постійно потрапляти в різні “несправжні” групи, залишаючись фактично самотньою людиною. Соціальні категорії, статистичні групи, звичайно, враховуються соціологами. Іноді вони відіграють важливу роль у проведенні конкретно-соціологічних досліджень, виступають в ролі їх об'єкта. Так, якщо ми проводимо масове загальнонаціональне опитування молоді з метою виявлення відсотка тих, хто курить марихуану, то фактично вивчаємо конфігурацію статистичної групи за назвою “споживачі легких наркотиків”. Але більшу цікавість соціологи проявляють до тих груп, які є “справжніми” і на яких будується суспільство.

Неорганічні групи. Їх можна віднести до “реальних” груп, тобто таких, які *повністю або частково задовольняють наступним вимогам: мають постійне членство, існують тривалий час, внутрішньо структуровані, сприймаються як реальні об'єднання суспільством, усвідомлюються тими, хто до них належить.* Різниця між органічними й неорганічними системами полягає в тому, що перші можуть існувати самотійно, автономно за рахунок надскладної внутрішньої організації, а існування других зумовлене зовнішніми факторами – історичними, економічними, політичними тощо. Властивості неорганічних груп мають професійні, класові, етнічні, територіальні спільноти. До рівня цих груп можуть наблизитися групи фанатів футбольного клубу, члени політичної партії

або профспілки. Соціальні групи мають потенційну можливість розвиватися у напрямку більшої цілісності, органічності. Зворотний процес свідчить про розпад або занепад соціальної спільноти. Рибалки, мисливці або футбольні вболівальники є соціальними категоріями або статистичними групами, якщо ми поставимо ці категорії до обліку та включимо до статистичного звіту. Але в разі утворення реальних організацій, наприклад, спілок мисливців або рибалок з числа їх членів виникають уже більш високі за ступенем цілісності об'єднання. Спільноти з високим рівнем цілісності можуть виступати суб'єктами історичного процесу, бути рушійними силами соціальних змін. В історії людства були періоди, коли стани, класи спочатку існували як категорії людей, а потім перетворювалися на більш високі за організацією групи, які досягали спільних економічних і політичних цілей. Таким чином, у XVIII та XIX ст. в Європі до влади прийшов клас буржуа, хоча ще одне або два століття перед тим володарі капіталів та бізнесів не склали згуртовану на державному рівні спільноту, здатну до конкуренції з феодалами, аристократами. Отже, неорганічні групи – це проміжна ланка між уявними й органічними групами.

Органічні спільноти. До цього класу належать автономно існуючі групи, високоорганізовані системи, самостійні соціальні організми – суспільства, окремі общини, трудові колективи, сім'ї. У межах подібних груп існують сталі структури, відбувається інтенсивна комунікація членів групи. Органічні групи є стабільними, самодостатніми утвореннями. Вони здатні сприймати виклики оточення й знаходити шляхи адаптації, ефективно пристосуватися до нових соціальних умов. Окремо виділяється вид *цільових груп*, в яких існують власні системи регуляції, управління, що здатні висувати цілі та знаходити засоби для їх досягнення. Такими групами є персонал банку, трудовий колектив, підприємство, спортивний клуб. У юриспруденції подібні об'єднання мають назву юридичних осіб, бо вони можуть виступати як суб'єкти права, займатися різними видами діяльності, несуть цивільну, господарську відповідальність за своїми зобов'язаннями, контрактами. Цілі можуть бути комерційними, господарськими, державними, політичними, просвітницькими, військовими, побутовими, сімейними тощо. Наявність керівної підсистеми дає можливість групі інтенсивно розвиватися, конкурувати з аналогічними об'єднаннями.

Групи великі й малі. Мала соціальна група є спільнотою, в якій соціальні зв'язки можуть бути реалізовані у формі персональних контактів, тобто люди, з яких складається група, мають змогу безпосередньо спілкуватися між собою. Чисельність членів малих груп є обмеженою і складає від двох до кількох десятків осіб. Це – здебільшого цілісні, добре структуровані, цільові системи. Прикладами подібних малих груп є сім'я, коло друзів, група товаришів, шкільні класи або академічні групи, бригади робітників, структурні підрозділи службовців, трудові колективи. Хоча малими групами можуть бути й уявні, ситуативні групи, як от незнайомі пасажири таксі. Закономірностями побудови малих груп займається переважно *соціальна психологія*, яка виникла на зламі соціології та психології.

Велика соціальна група може нараховувати мільйони осіб. До категорії великих груп належать класи, етнічні групи, нації, територіальні спільноти, великі корпорації тощо. Їх об'єднують соціальні ознаки, властиві членам цих груп, а не факт безпосереднього спілкування. Такі групи можуть складатися на основі кількох соціальних ознак і становити так звані *кумулятивні* спільноти. Наприклад, професійні групи об'єднують людей за системою ознак: характер і зміст праці, рівень освіти, кваліфікація, престиж становища у суспільстві, певні загальні риси свідомості. *Історичні великі соціальні* групи, наприклад, етнічні групи, є такими, що існують протягом кількох сотень або тисяч років. Вони мають власну назву, історію, закономірності розвитку і цікаві тим, що можуть уособлювати конкретне суспільство або вирішально впливати на його характер.

Відмінності в деяких характеристиках малих і великих груп можна уявити собі так:

Малі групи мають:
не орієнтовані на групові цілі дії;

Великі групи мають:
раціональні, орієнтовані на групові цілі

<p>групова думка як постійно діючий дії; чинник соціального контролю; конформізм до групових норм.</p>	<p>групова думка рідко використовується, контроль здійснюється зверху вниз; конформізм до політики, що проводиться. активною частиною групи,</p>
--	--

Групи формальні й неформальні. Неформальні групи – спільноти, що самостійно виробляють правила поведінки; вони не мають формальних статутів, інструкцій, які повинні регулювати зв'язки між членами групи. Їх утворюють: товариші, друзі; двоє закоханих; колеги по роботі; люди, що поділяють спільне захоплення. Зв'язки мають емоційний характер, домінують взаємні симпатії (або антипатії); місце людини у просторі цих груп визначається не формальною посадою і офіційним статусом, а особистими рисами та якостями, авторитетом, здобутим поміж членів групи. Честь відкриття неформальних груп належить американському дослідникові Елтону Мейо (1880–1949). Цікаво, що зробив своє відкриття американський соціолог під час проведення емпіричних досліджень та практичних експериментів в електротехнічному підприємстві міста Хоуторн, спостерігаючи за працею й стосунками між робітниками. Як з'ясувалося, у цехах підприємства поряд з формальною структурою існували неформальні об'єднання, які впливали на виробничу активність, психологічний настрій персоналу.

Формальні групи – спільноти, де чітко окреслені стосунки між членами; закріплені їх функції, права; зв'язки визначені за допомогою законів, різних нормативних документів, статутів, інструкцій, розпоряджень. Емоційні стосунки відсуваються на другий план, або зовсім не беруться до уваги, бо заважають формальним відносинам на кшталт “начальник – підлеглий”. Людина у формальних групах оцінюється за офіційними статусами, посадою, системою закріплених за тією чи іншою соціальною позицією прав та обов'язків. Структура формальної групи, підлеглість, вертикальні й горизонтальні зв'язки є чітко визначеними, вони можуть конструюватися апріорі, тобто ще до початку функціонування відповідного об'єднання. Саме так відбувається під час створення нових військових або поліцейських підрозділів та частин, нових підприємств, банків, державних установ. У сучасних цивілізованих суспільствах подібні групи є визначальними, в їх межах людина проводить значну частину свого життя, робить професійну кар'єру.

Групи первинні й вторинні. За змістом ці поняття наближені до поділу на формальні й неформальні групи. Терміни “первинна” й “вторинна соціальна група” свого часу були введені до наукового обігу американським професором Чарлзом Кулі (1864–1929). Усі соціальні групи він розділив на ті, з яких починається соціальне життя і де відбувається первинна соціалізація людей – сім'я, сусідське оточення, коло друзів, – і вторинні (великі формальні групи на кшталт профспілки, політичної партії). Первинні групи – “теплі”, сповнені емоційних переживань, вони дозволяють людині безпосередньо спілкуватися з оточенням, вступати у контакти “обличчям до обличчя”. Ці групи відіграють роль неформальної підтримки індивідів. Вторинні, де власне відбувається навчання, бізнес, службова й політична діяльність, є “холодними”, людина до них входить не як цілісна особистість, а як певна соціальна одиниця, що задовольняє вимогам цих структур.

Якщо група виникає, щоб реалізувати якусь ціль, вона стає цілеспрямованою (цільовою). Цілі можуть бути комерційними, господарськими, державними, політичними, просвітницькими, військовими, побутовими, сімейними тощо. Цільові групи є органічними системами, добре структурованими, здатними до розвитку. Вони обов'язково мають в своєму складі керівну підсистему. Навпаки, так звані великі історичні спільноти – класи, етноси, професійні групи, демографічні групи – є нецільовими. Це неорганічні системи, вони існують і змінюються разом із суспільством, є невід'ємним атрибутом суспільства і не створюються так, як виникає банк, компанія чи військовий підрозділ, тобто довільно, з ініціативи конкретних людей. Неорганічні нецільові системи можуть народжувати системи

більш високого з точки зору цілісності й органічності типу. Наприклад, класові і національні рухи, професійні спільності в своєму розвитку призводять до виникнення політичних партій, організацій, спілок, які вже є цільовими системами.

Соціологи класифікують *групи в залежності від приналежності до них індивіда* (інгрупи і аут групи). Кожен індивід виділяє деяку безліч груп, до яких він належить, і визначає їх як "мої Це може бути "моя сім'я", "моя професійна група", "моя компанія", "мій клас". Такі групи вважатимуться інгрупами, тобто тими, до яких він відчуває свою приналежність і в яких він ідентифікується з іншими членами таким чином, що розцінює членів інгрупи як "ми". Інші групи, до яких не належить індивід - інші сім'ї, інші компанії друзів, інші професійні групи, інші релігійні групи, - будуть для нього аутгрупами, для яких він підбирає символічні значення: "не ми", "інші".

Референтні групи. Термін "референтна група" був вперше введений в обіг соціальним психологом Мустафой Шерифом в 1948 р. і означає реальну або умовну соціальну спільність, з якою індивід співвідносить себе, як з еталоном, і на норми, думки, цінності і оцінки якої він орієнтується в своїй поведінці і самооцінці. Хлопчик, граючи на гітарі або займаючись спортом, орієнтується на спосіб життя і поведінку музичних зірок або спортивних кумирів. Працівник в організації, прагнучи зробити кар'єру, орієнтується на поведінку вищого керівництва. Можна відмітити також, що честолюбні люди, що несподівано одержали багато грошей, , прагнуть наслідувати в одязі і манерах представникам вищих класів.

Іноді референтна група і інгрупа можуть співпадати, наприклад у разі, коли підліток орієнтується на свою компанію більшою мірою, чим на думку вчителів. В той же час і аутгрупа може бути референтною, і приведені вище приклади ілюструють це.

Аутгрупи звичайно сприймаються індивідами у вигляді стереотипів. Соціальний стереотип - це образ другої групи або категорії людей, що розділяється. Оцінюючи дії якої-небудь групи людей, ми найчастіше крім нашого бажання приписуємо кожному з індивідів, що входять до групи, деякі риси, які, на нашу думку, характеризують групу в цілому. Наприклад, існує думка, що всі негри більш пристрасні і темпераментні, чим люди, що представляють європеїдну расу (хоча насправді це не так), всі французи - легковажні, англійці - замкнуті і мовчазні, жителі міста N - тупі і т.д. Стереотип може бути позитивним (доброта, хоробрість, завзятість), негативним (безпринципність, боязливість) і змішаним (німці дисципліновані, але жорстокі).

Виникнувши одного разу, стереотип розповсюджується на всіх членів відповідної аутгрупи без урахування яких-небудь індивідуальних відмінностей. Тому він ніколи не буває повністю істинним. Стереотипи постійно народжуються, змінюються і зникають тому, що вони необхідні для членів соціальної групи. З їх допомогою ми одержуємо стислу і лаконічну інформацію про аут групи, що оточують нас. Така інформація визначає наше відношення до інших груп, дозволяє орієнтуватися серед безлічі навколишніх груп і кінець кінцем визначати лінію поведінки в спілкуванні з представниками аутгруп. Люди завжди сприймають стереотип швидше, ніж дійсні риси особи, оскільки стереотип - це результат багатьох, часом влучних і тонких спостережень, не дивлячись на те що тільки деякі особи в аутгрупі повністю йому відповідають.

4. Властивості соціальних груп

Соціальні групи як базова форма існування соціального є постійно "під прицілом" соціологів, становлять пріоритетний предмет соціологічних досліджень. Отже, виявлено низку властивостей людських об'єднань, сформульовано низку категорій, в яких відображено закономірності виникнення й існування груп. Існуванню груп відповідають складні соціально-психологічні, духовні процеси, що охоплюють членів групи. Соціальна спільність утворює певне культурне середовище, в окремих випадках – специфічну субкультуру. Культурне середовище відіграє роль регулятора, сприяє розвитку тенденцій

солідарності та утвердженню колективної свідомості. Важливою духовною складовою існування групи є *ідентичність* членів групи.

Ідентичність – корегування поведінки людини, способу життя, зовнішнього вигляду тощо з вимогами й очікуваннями групи. Ідентичність має *об'єктивну* й *суб'єктивну* сторони. Наприклад, українці, що з діда-прадіда живуть на своїй Батьківщині, розмовляють українською мовою, дотримуються народних звичаїв та християнських традицій об'єктивно демонструють свою етнічну ідентичність. Але, як свідчать спостереження, не усі етнічні українці чітко усвідомлюють свою належність до великої спільноти. *Самоідентифікація* – суб'єктивне ототожнення індивідом своєї персони з певною групою. Функції внутрішніх регуляторів перебирають на себе цінності і норми. Наприклад, в різних країнах і в різні епохи у військових спільнотах вельми популярні були поняття "честь мундира", "кодекс офіцерської честі". Фактично – це система групових цінностей і норм, субкультура офіцерського середовища, що регулює відносини між членами групи.

Інтегрованість – згуртованість членів групи довкола лідерів, цінностей, ідей; міцність внутрішніх зв'язків, що об'єднують групу в одне ціле. Інтегрованість може коливатися у широких межах: від ледве помітних зв'язків та невиразної ідентичності до міцних об'єднань, що здатні витримати важкі випробування. Усесвітньо відомим є девіз мушкетерів: "Один за всіх і всі за одного" – яскравий приклад свідомого посилення цієї властивості. Інтегрованість визначається багатьма факторами: ступенем ідентичності, рівнем свідомості, визначеністю структури, наявністю ціннісно-нормативної бази, присутністю окремих солідаристських цінностей.

Солідарність – визнання членами групами спільних правил, традицій, поглядів, дотримання норм поведінки, які вітаються іншими членами групи, або безпосередня матеріальна чи моральна підтримка свої членів. Високий рівень солідарності відповідає значній інтегрованості соціальних груп. Е. Дюркгейм розглядав солідарність як одну з центральних категорій соціології, яка відображає показник згуртованості й життєздатності суспільств.

Етноцентризм – переоцінка членів "своїх" групи, власних традицій та недооцінка "чужинців", або навіть вороже ставлення до останніх, приниження традицій і цінностей інших груп; одночасно чіткий поділ світу на "Ми-група" й "Вони-група". Феномен етноцентризму вперше докладно проаналізував американський соціолог Вільям Самнер (1840–1910). Він вважав його універсальним принципом сприйняття групою свого оточення, представників інших об'єднань. Почуття групової гордості певним чином інтегрує спільноту, перешкоджає розпаду, анархії. Дуже важливу роль, наприклад, воно відіграє під час національно-визвольних змагань, військових дій. Без почуття "Ми" не може утворитися нація і зміцніти держава. Але дихотомічна свідомість може сприяти поширенню конфліктів на етнічній, релігійній, класовій або іншій основі.

5. Групова динаміка.

Групова динаміка - взаємодія членів соціальних груп між собою. Існує безліч видів взаємин і взаємодій. До процесів групової динаміки відносяться: керівництво, лідерство, формування групової думки, згуртованість групи конфлікти, груповий тиск і інші способи регуляції поведінки членів групи. Група може підкорятися одному або двом своїм членам, але в процес управління можуть включатися і всі її члени. Лідерство в групі буває демократичним або авторитарним, короткочасним або тривалим; група може стимулювати власну діяльність або прагнути понизити активність; атмосфера усередині групи буває дружньою або ворожою і т.д. Ці багато інших зразків поведінки і складають динаміку групи. В даний час вивчення групової динаміки стимулюється необхідністю допомогти організаціям в рішенні проблем управління процесами в групах.

Комунікація в групах. Однією з найважливіших проблем в багатьох групах є комунікаційні зв'язки між їх членами. Комунікація - це не просто мовне, письмове або

індивідуальне спілкування. Вона розглядається перш за все як основа структури групи, показник фізичної і соціальної близькості індивідів. Очевидно, що не всі види отримання інформації і її розподілу між індивідами можуть приводити до ефективної роботи групи. Багато хто з них негативно позначається на її згуртованості і можливості сумісних дій. Це повинно враховуватися при управлінні діяльністю групи.

Вплив різних способів комунікацій на діяльність групи було вивчене А. Бавеласом (151, с. 95-96). Він розглядав підсумки діяльності груп з п'яти членів при різних способах комунікації, які він назвав так: "круг", "змія", "штурвал", "ігрек", "павутина".

А. Бавелас встановив, що схеми комунікацій при виконанні першого завдання в значній мірі впливають на результати дій групи. Наприклад, при виконанні нескладних завдань в обмежений час найбільш ефективним способом комунікації є "штурвал", оскільки цей спосіб виключає спілкування членів групи між собою. Вони можуть контактувати тільки з лідером в центрі "штурвалу", який одержує інформацію від всіх, переробляє і видає управлінські вказівки. Для виконання творчих робіт, де повинна дотримуватися відносна рівність при ухваленні рішень, дуже хороший спосіб комунікації "круг". Жоден з членів групи не переобтяжений інформацією, кожен знаходиться в рівному положенні і може одержати інформацію від будь-якого члена групи; крім того, тут можливий і зворотний зв'язок. "Круг" дозволяє групі швидше орієнтуватися на нові завдання, чим це робить група з іншими способами комунікації. Кожен спосіб комунікації, таким чином, приводить до різних результатів групової діяльності.

Ефективна комунікація швидше приводить до індивідуальної задоволеності діяльністю групи, дозволяє її членам якнайповніше виразити себе. Централізація комунікації фокусує увагу членів групи на специфічних предметах і приводить до концентрації зусиль. Організація комунікації як в шкільному класі, так і в робочому, трудовому колективі на підприємстві може сприяти, з одного боку, підвищенню продуктивності, а з іншою - досягненню задоволеності в груповій взаємодії. Наприклад, в результаті вивчення можливостей лекційного методу і методу дискусій в студентських групах було встановлено, що для заучування краще всього використовувати читання лекцій для великих груп (по аналогії із способом комунікації типу "штурвал"), а для стимулювання самодіяльного мислення більшою мірою підходить дискусійний метод (аналогічний способу комунікації типу "круг"). Таким чином, використання різних способів комунікації залежно від ситуації і цілей групи дозволяє ефективніше вирішувати практичні проблеми.

Лідерство в групах. Однією з динамічних характеристик групи є система соціальних ролей. Дослідники групової поведінки відзначають, що система взаємозв'язаних ролей в групі схильна до постійної зміни. При цьому міняється не тільки зміст грані ролі, але і її значущість по відношенню до інших ролей. У групах існують ролі, найбільш значущі по відношенню до інших. Це ролі лідерів. Саме по собі лідерство - це прояв індивідом його здатності, особових якостей в поведінки, відповідному ролі лідера. Виконання індивідом ролі лідера можливо через прояв їм індивідуальних якостей, видатних в порівнянні з якостями інших членів групи, або через володіння їм високим формальним статусом. У всіх випадках висунення лідера обумовлене кінець кінцем ефективністю внеску членів групи в рішення групових задач (96, т.1, с. 53-56). Іншими словами, лідер з'являється в тому випадку, якщо члени групи визнають діяльність якого-небудь індивіда найбільш значущою, а його внесок діяльність групи найбільш цінним. При цьому йдеться тільки користі для групи в цілому. Іншими словами, індивід може володіти винятковими особовими якостями, але не бути лідером, його діяльність не приводить до істотного підвищення ефективності діяльності групи в цілому.

Дослідження з проблеми лідерства, що проводяться американським дослідником Р. Белзом, показали, що характер лідерства в групі розрізняється перш за все по ролі інструментального (ділового) лідера, організуючої, направляючої дії членів групи, і лідера емоційного, тобто що створює емоційний настрій, що забезпечує високу мотивацію у членів групи за рішенням групового завдання (126). При цьому виконання ролі

інструментального лідера залежить від типу групи і характеру її діяльності. Так, в спортивній команді такий лідер організовує і координує дії гравців, забезпечує "заряджену" команду на перемогу; у науковому колективі їм може бути індивід, який є "генератором ідей", що визначає основні напрями роботи, а в групі політичних оглядачів - той, хто найкращіше використовує одержувану інформацію, переробляючи її в коментарі високої якості.

Проте очевидно, що лідер в групі не може виникнути і функціонувати без підтримки її членів, що визнають його видатні якості і здібності. З цієї точки зору лідер - авторитарний член групи, особовий вплив якого дозволяє йому грати головну роль в діяльності групи. Його авторитет, таким чином, базується на визнанні колективом, групою його ділових і особових якостей. Авторитет лідера може бути уявним, тобто що існує тільки в представленні членів групи, а може бути і реальним, заснованим на дійсних неабияких якостях індивіда.

Один з основних обов'язків лідера в групі - діяльність по реалізації нововведень, створенню нових культурних зразків, перевірці нових способів взаємодії. Таким чином, лідер виступає як новатор, розвиваючи і змінюючи субкультуру групи. За такі цінні послуги, надані групі, він одержує кредит довіри, через яку сам може в тому або іншому ступені відступати від групових норм. Більш того, лідер не повинен повністю виконувати всі групові норми як рядовий член групи, інакше він втратить свій престиж і кінець кінцем статус лідера.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Як в соціальному просторі пов'язані соціальні позиції і соціальні групи?
2. Дайте визначення поняттю "соціальна спільність".
3. У чому полягає основна трудність при обґрунтуванні наукового поняття "соціальна група"?
4. Який науковий сенс мають такі поняття, як "агрегація", "категорія" і "соціальна група"?
5. У чому відмінність соціальної групи від інших видів соціальних спільностей?
6. Яке значення має соціальний контроль для типології і подальшого аналізу соціальних груп? Дайте характеристику основних соціальних груп залежно від ступеня соціального контролю.
7. Чому прийнято вважати, що квазігрупи є необхідним ступенем для формування стійкої соціальної групи? Які види квазігруп можна виділити?
8. Які основні властивості аудиторії? Чому аудиторія - квазігрупа?
9. Яким чином може бути перетворена аудиторія? До чого приводять неоднорідність аудиторії і її пасивність?
10. Виділіть і опишіть основні властивості і види натовпу як квазігрупи. Як міняється поведінка окремої людини в натовпі?
11. Який механізм формування поведінки "людини натовпу"? Як може бути перетворен натовп?
12. Чому соціологи приділяють значну увагу вивченню соціальних кругів? Що є основним для існування соціального круга?
13. Як розвиваються і в що трансформуються соціальні круги?
14. Яким чином з квазігруп формуються стійкі соціальні групи? У яких випадках спостерігається розпад квазігруп?
15. За якими критеріями можна поділити соціальні спільності?
16. Яка різниця між "статистичними" і "реальними" спільностями?
17. Чим відрізняються формальну й неформальні спільності? Наведіть приклади.
18. У чому полягає основна відмінність між первинними і вторинними групами? На що направлені взаємини усередині первинних і вторинних груп?
19. Яким чином відбувається розділення індивідів на інгрупи і аутгрупи? Який вплив можуть робити інгрупові і аутгрупові відносини на вчинки людей і події, що відбуваються в суспільстві?

20. Які почуття і прагнення переживає індивід по відношенню до представників референтної групи? Чи обов'язково референтна група повинна бути одночасно і аутгрупой?
21. Який механізм появи соціальних стереотипів? Чи можна говорити про істинність або помилковість соціального стереотипу? Обґрунтуйте вашу відповідь.
22. Чому поняття "мала група" вважається одним з самих невизначених в соціології і соціальній психології? У чому полягають якісні відмінності малих і великих груп?
23. Пригадайте, чи зустрічались Ви у своєму житті з випадками етноцентризму.
24. Що є динамічні зміни в групах? Приведіть приклади таких змін.

Тема 4. Соціальні дії, зв'язки та відносини (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- вміти пояснити основні категорії системного методу: елементи, структура, функції системи,
- надавати класифікацію системам,
- розуміти сутність соціальної дії та її ознаки,
- класифікувати соціальні дії за різними ознаками,
- вміти пояснювати сутність соціальних зв'язків та соціальних відносин.

Питання до лекції :

1. **Основні категорії системного методу: елементи, структура, функції системи. Підсистема. Класифікація систем.**
2. **Соціальна дія і соціальні зв'язки.**
3. **Соціальні контакти та соціальні взаємодії.**
4. **Соціальні відносини.**

1. Основні категорії системного методу

Під системою ми будемо розуміти певним чином впорядковану множину елементів, що взаємодіють і становлять цілісність.

Елемент системи – неподільна частина цілого, базисна одиниця, елементарна "цеглина", з якої будується уся система. Неподільність елемента – річ умовна і відносна. Дослідник мусить зупинитися на тому чи іншому рівні побудови об'єкта, і таким чином розв'язати проблему нескінченності матерії і невичерпної складності природи. Для астронома подібним рівнем можуть бути космічні тіла, інженера – складові технічної конструкції, соціолога – люди, як неподільні елементи соціальних систем. Анатомія людини, її "внутрішня" структура соціолога вже не цікавить. Елементи, що складають систему, можуть бути однорідними і різнорідними. Наприклад, так звані соціотехнічні системи охоплюють людей (оператори) і технічні засоби; біологічні – живі організми та елементи довкілля. Визначення елементів і взагалі конструкція системи залежать від дослідника, спостерігача. Але ця "свобода" не безмежна. В тому разі, якщо наукова модель не буде відбивати реальність, вона не допоможе досліднику, а навпаки – ускладнить наукову працю.

Структура системи – це ієрархія елементів, їх взаєморозташування і спосіб поєднання в одне ціле. Структура визначає особливості внутрішньої будови об'єкта. Зв'язки елементів поміж собою можуть бути вертикальними (субординація) і горизонтальними (координація). Поширеною формою ієрархії є пірамідальна побудова системи, що має широке розповсюдження в суспільстві. Для того, щоб розкрити структуру об'єкта, треба: а)

визначити елементи, з яких складається система; б) дослідити ієрархію елементів та їх взаєморозташування; в) описати характер, спосіб зв'язку елементів в одне ціле.

Функція – зовнішня характеристика системи або її структурних елементів; це – певні наслідки існування, життєдіяльності об'єктів, вияв якостей, властивостей, що притаманні структурам. Функції безпосередньо пов'язані з особливостями структур. В примітивних системах цей зв'язок досить жорсткий, тобто функції апріорі відомі і незмінні. З ростом складності об'єктів, ускладнення структур діапазон функцій значно розширюється.

Підсистема – фрагмент структури системи, що охоплює певну кількість споріднених або щільно пов'язаних, або розташованих поруч елементів. Ця категорія потрібна для спрощення занадто складних об'єктів. Наприклад, структуру університету (як соціальної системи) можна обмежити сукупністю головних підсистем – факультетів, служб, відділів. Це спрощує сприйняття складної системи. Одночасно підсистеми можна розглядати як відносно незалежні системи, що у свою чергу поділяються на підсистеми та елементи. Факультет (якщо продовжити приклад) складається з кафедр, спеціальностей, курсів, академічних груп тощо.

Класифікація систем. За ступенем складності системи поділяється на прості та складні. Прості – це об'єкти, що піддаються детальному опису, їх поведінку можна прогнозувати. Складні системи не піддаються вичерпному опису, їх поведінка може бути непередбаченою; їм властива протиінтуїтивна поведінка, тобто "здоровий глузд", життєвий досвід, який людина отримує на досвіді простих систем, "не спрацювають" відносно складних систем. Суспільство і більшість соціокультурних систем, безперечно, є складними.

Неодноразово люди, уряди "обпікалися" на складності цих систем. На початку ХХ сторіччя в США на протязі 13 років діяла заборона на торгівлю і вживання спиртних напоїв. Щось схоже намагалося започаткувати радянське керівництво в 1985 році. Антиалкогольні кампанії мали на меті оздоровлення суспільства, зниження злочинності, поліпшення матеріального стану людей тощо. Але негативні підсумки цих заходів не були передбачені. Отож спрацювали механізми, що були скриті від людського ока: антиалкогольні експерименти зазнали поразки. Таким чином, суспільство і його підсистеми – це об'єкти більш складні порівняно з можливостями людини аналізувати соціальні процеси і керувати їх наслідками. Саме ефект, що зветься у техніці "прокляттям складності", перешкодив соціалістам і комуністам дати раду своїм ідеям – усі їх соціальні експерименти зазнали поразки.

За своїм масштабом та кількістю елементів системи відносять до малих і великих. Великі системи одночасно є і складними. Поділ на малі й великі системи є до певної міри відносним та інтуїтивним. В соціології ця термінологія застосовується відносно соціальних груп, спільностей. Наприклад, сім'я, студентська група – малі системи; населення міста або професійна група – великі системи. Надвеликою системою є суспільство, бо окремі його підсистеми становлять вже великі системи.

Важливим критерієм класифікації є поділ систем за рівнем цілісності, або органічності системи. З цих позицій системи можна поділити на: а) неупорядковану множину (куча піску); б) неорганічні системи; в) органічні системи. Неорганічні системи (наприклад, токарний верстат) недостатньо складні для того, щоб самостійно адаптуватися до довкілля, гнучко реагувати на зміни в середовищі, саморозвиватися і таке інше. Органічні системи є найбільш "повнокровними" і цікавими системами. До цього класу відносять живі організми та соціальні системи. Найскладніші кібернетичні технічні системи сьогодні наближаються до органічних. Органічній системі притаманна властивість, що зветься емерджентність: виникнення нових якостей, функцій, які не притаманні окремим елементам і підсистемам. Органічна система має такі риси: а) складність побудови, наявність великої кількості елементів і різноманітних зв'язків між ними, а також присутність управлінської підсистеми що забезпечує інтеграцію складових і загальну цілісність; б) витривалість по відношенню до зовнішніх впливів (лабільність), можливість

гнучко реагувати на зміни обставин та адаптуватися до середовища; в) здатність до саморегуляції і саморозвитку; г) емерджентність, ефект цілісності.

2. Соціальна дія і соціальні зв'язки.

Що становить первісний елемент соціальних систем? Це питання на протязі довгого часу було дискусивним в середовищі соціологів. Різні соціологи пропонували в якості першооснови соціуму: людину (індивіда), особистість, сім'ю, соціальні стосунки, тощо. Сім'я і особистість – складні явища, підсистеми соціуму, вони не можуть розглядатися як базисні елементи. Соціальні стосунки мають пряме відношення не до елементної бази, а до способу їх сполуки та інтеграції. Не викликає розбіжностей той факт, що соціальні системи складають люди. Але окремий індивід, або навіть мільйони ізольованих людей не становлять системи і взагалі соціального явища. Індивід, як відомо, не є об'єктом соціології, це – сфера зацікавлень психології, біології, медицини, антропології тощо. Людина творить соціальне тоді, коли вона діє і вступає у зв'язок з іншими суб'єктами. Є підстави в якості базисного елемента розглядати таке явище, як соціальна дія.

Соціальна дія. Соціальна дія не можлива без самої людини та її фізичних і психічних можливостей. Але аналіз психічних і фізіологічних аспектів виходить за межі предмету соціології. Соціолога цікавить поведінка людей як засіб, шлях утворення суспільства. Не кожна дія або вчинок людини є соціальними. Соціальна дія обов'язково містить два моменти: а) фізичну складову; б) момент орієнтації на іншу людину або соціальну групу. Якщо відсутній другий елемент, дія не вважається соціальною. , в розумінні М. Вебера соціальна дія має принаймні дві особливості: по-перше, вона повинна бути раціональною, усвідомленою, і по-друге, воно повинне бути з необхідністю орієнтовано на поведінку інших людей. Ці інші можуть бути знайомими, товаришами по службі, окремими особами або невизначеною множиною. Виходячи з такого розуміння соціальної дії, не можна називати соціальними діями вчинки людей, пов'язані з орієнтацією на несоціальні, речові об'єкти. Наприклад, виготовлення знарядь праці, рибний лов, полювання самі по собі не є соціальними діями, якщо вони не співвідносяться з поведінкою інших людей. Самогубство не буде соціальним, якщо його наслідки не зроблять впливу на поведінку знайомих або родичів самовбивці. Характерний в цьому відношенні приклад, що приводиться М. Вебером: випадкове зіткнення двох велосипедистів може бути не більше ніж подією, подібно до явища природи, але спроба уникнути зіткнення, лайка, подальша за зіткненням, колотнеча або мирне врегулювання конфлікту - це вже соціальна дія. Очевидно, що провести чітку грань між соціальними і несоціальними, так званими природними, або природними, діями у край складно.

Ще складніше визначити усвідомленість, раціональність поведінки, яка складає невід'ємну межу соціальної дії. Багато вчинків людей бувають абсолютно неусвідомленими, автоматичними, афектними, наприклад поведінка людини в результаті нападів гніву, страху, роздратування, коли вона діє не задумуючись про те, що відбувається. Навіть якщо такі дії направлені на інших людей, відповідно до теорії М. Вебера їх не можна вважати соціальними. Інша справа, якщо індивід діє обдуманно, ставлячи перед собою цілі і добиваючись їх реалізації, змінюючи при цьому поведінку інших людей. Такі дії можна вважати соціальними. Проте численні дослідження показують, що людина ніколи не діє повністю усвідомлено. Високий ступінь усвідомленості і доцільності, скажімо, в діях політика, що бореться зі своїми суперниками, або в діях керівника підприємства, що здійснює контроль за поведінкою підлеглих, багато в чому заснована на інтуїції, відчуттях, природних людських реакціях. У зв'язку з цим повністю усвідомлені дії можна рахувати ідеальною моделлю. На практиці, очевидно, соціальними діями будуть частково усвідомлені вчинки, переслідуючи більш менш ясні цілі.

Всякій соціальній дії передують соціальні контакти, проте на відміну від них соціальна дія - достатньо складне явище. Будь-яка соціальна дія повинна включати: 1) особу що діє; 2) потребу в активізації поведінки; 3) мету дії; 4) метод дії; 5) іншу дійова

особу, на яку напрямлена дія; Наприклад, перехожий зняв капелюха на вулиці, бо відчув спеку (або навпаки одягнув) – це ще не соціальна дія. А от те ж саме, якщо воно робиться в церкві, в хаті, при зустрічі зі знайомим, тобто як необхідний етикет, як зв'язок з іншими людьми, безперечно, буде соціальною дією.

Кожна дія має свій мотив або внутрішню причину дії. В ній відбивається якась нагальна потреба, невирішена проблема, протиріччя, нарешті, світогляд, система цінностей. Людина усвідомлює свої дії й у більшості випадків планує їх заздалегідь. Таким чином, формується мета, і людина діє відповідно до неї. Мотиви, цілі орієнтують вчинки людей у досить широкому діапазоні: від суто егоїстичних дій, коли людина використовує соціум для себе, задовольняє свої потреби і бажання, і до альтруїстичних, – пов'язаних з інтересами інших людей. Гнучкість поведінки людей, можливість висувати ідеальні цілі, критично переосмислювати свої вчинки, мотивувати дії елементами культури (цінностями, нормами), принципово відрізняє соціальну дію від вчинків тварин, птахів, комах, які теж мають колективний спосіб життя.

Цю традицію (класти в основу соціального таке явище, як соціальна дія) започаткував М. Вебер. Він запропонував класифікацію соціальних дій, в основі якої лежить критерій раціоналізації поведінки. Вона включає чотири головні типи соціальних дій: цілераціональна дія, ціннісно-раціональна дія, афективна дія, традиційна. Цілераціональна дія – це добре усвідомлений вчинок, до якого суб'єкт ретельно готується, складає відповідний план, прогнозує реакцію оточення і застосовує принадли засоби. Розрахунок і відкидання емоцій, нераціональних мотивів, свобода від забобонів – ось характерні риси цього типу дії. Вебер вважав, що цілераціональна діяльність притаманна сучасному європейському і американському способу життя, вона становить основу капіталізму, конкуренції, технічного прогресу. Ціннісно-раціональна дія підпорядковується пануючим у суспільстві цінностям, умовностям, засадам, нормам, моральному обов'язку людини. Власні свідомість, воля, бажання в цьому разі дещо обмежені, людина керується суспільними вимогами і власними моральними принципами. Афективна дія – це наслідок емоційного потягу або вибуху, що погано контролюється свідомістю; вона-здебільшого не планується і може здаватися безцільною. В основі афективної дії – "потужні" почуття: пристрасть, помста, спрага тощо. Нарешті, традиційна дія – це данина прийнятим зразкам поведінки, які не потребують суттєвої корекції. Традиція полегшує життя і поведінку людей, особливо у так званих стандартних ситуаціях – під час свят, ритуалів, у повсякденному житті. Водночас – це обмеження діапазону вчинків, певне блокування розвитку. В реальному житті є комбінація чотирьох типів, що тісно пов'язані між собою. Але в різних суспільствах той чи інший тип відіграє домінуючу роль. Наприклад, в США можна вважати найбільш поширеним цілераціональний тип. Для більшості американців на першому місці – бізнес, робота, успіх, кар'єра; відпочинок, розваги, церква, традиції й почуття, хоч і також важливі, але – вторинні. З цих засад виходить пересічний американець в своїх діях і життєвій активності. А ось де не будь у Гаїті уже інші акценти: провідну роль відіграє невиробнича сфера, церква, містика, свята, традиції. Відповідно до цього переважають традиційний і афективний типи поведінки населення. І хоч Гаїті розташована поруч з Америкою, вона залишається відсталою країною. Західна цивілізація вільно впроваджується на острові, де під час праці у людей голови зайняті тим, яким буде наступний карнавал, і чи може чаклун оживляти мертвих.

Перелік елементів, що становлять окрему соціальну дію, не буде повним, якщо не приділити увагу зовнішньому оточенню дійової особи, або ситуації. Відомо, що будь-який діючий індивід не знаходиться в ізоляції. Його оточує матеріальний, матеріальний світ, соціальне середовище (що виражається груповій взаємодії), культурне середовище (що виражається в оточуючих індивіда нормах і цінностях). Сукупність речовинних, соціальних і культурних умов створює ситуацію, яка знаходить вираз в умовах дії і засобах дії. Під умовами дії розуміються ті елементи оточення, які дійова особа не може змінити, а засоби – це ті елементи, які дійова особа контролює. Жоден індивід не

здійснює соціальні дії без урахування ситуації. Ситуація входить в а тему соціальної дії через орієнтацію індивіда. При цьому слід розрізняти оцінну і мотиваційну орієнтацію індивіда на ситуацію. Це означає, що кожен діючий індивід повинен оцінити своє оточення (інших діючих індивідів, умови засобу навколишнього середовища) і за допомогою мотивації внести корективи в мету і методи здійснення соціальної дії. Якщо уявити собі, наприклад, двох відокремлених від інших людей індивідів, один з яких намагається свідомо впливати на іншого, то навіть відсутність соціального оточення не позбавить їх від необхідності враховувати культурні норми їх колишнього досвіду.

Механізм здійснення соціальної дії. Соціальні дії, про які йде мова, на відміну від рефлексій, імпульсних дій ніколи не здійснюються миттєво. До їх здійснення в свідомості будь-якого діючого індивіда повинна виникнути достатньо стійка спонука до активності. Така спонука до здійснення дій називається мотивацією. Мотивація - це сукупність факторів, механізмів і процесів, що забезпечують виникнення спонукання до досягнення необхідної для індивіда мети. Іншими словами, мотивація - це сила, що штовхає індивіда до реалізації певних дій. Механізм соціальної дії містить, таким чином, потребу, мотивацію і саму дію.

Будь-яка соціальна дія починається з виникнення потреби у індивіда, яка додає йому певний напрям: це можуть бути, наприклад, потреби фізичні (у їжі, питті, сні, сексі і т.і.), потреби в безпеці, спілкуванні, досягненні певного положення, самоствердженні і т.д. Потреба співвідноситься індивідом з об'єктами зовнішнього середовища, актуалізуючи строго певні мотиви. Мотиви, різні у кожного індивіда, додають соціальній дії неповторний індивідуальний сенс. Соціальний об'єкт в з'єднанні з мотивом, що актуалізується, викликає інтерес. До виникнення інтересу механізм соціальної дії здійснюється в рамках просторових контактів і контактів інтересів, а потім поступовий розвиток інтересу веде до появи у індивіда мети відносно конкретних соціальних об'єктів. Момент появи мети означає усвідомлення індивідом ситуації і можливість подальшого розвитку суб'єктивної активності, яка далі приведе до формування мотиваційної установки, що означає потенційну готовність до здійснення соціальної дії.

Аналіз людської діяльності показує, що кожна соціальна дія здійснюється в результаті деякої суб'єктивної активності, що формує мотивацію. У повсякденній практиці часто спостерігаються майже миттєве здійснення соціальних дій, які здаються невмотивованими і спонтанними. Але якщо діючий індивід аналізуватиме такі швидкоплинні дії, то він завжди зможе виділити первинну потребу, інтерес і, нарешті, формування мотиваційної установки. Просто в даному випадку соціальна дія здійснюється в дуже короткий проміжок часу. З іншого боку існують соціальні дії, процеси формування мотивації в яких можуть бути такими тривалими, що первинна потреба забувається, тому створює враження, що мотиваційна установка виникла сама по собі. Іншими словами, створюється видимість, що індивід діє тільки ради того, щоб діяти, проявляти свою активність. Це безумовно не так. Ретельний аналіз, заснований на великому числі досліджень, завжди указує на існування "першого поштовху", потреби, що приводить до здійснення соціальних дій.

Важливість вивчення генезису і структури соціальної дії, а також зіставлення окремих соціальних дій важко переоцінити. Розглядаючи, наприклад, ряд взаємодій між керівниками і підлеглими, можна по окремим діях судити про причини напруженості у взаєминах, про способи керівної дії, про ступінь роз'єднаності або, навпаки, узгодженості дій підлеглих і т.д. Будь-яка соціальна організація ефективно діє тільки у разі однонаправленості, узгодженості окремих соціальних дій її членів. Таким зразок соціальні дії є наступним після контактів ступенем у формуванні і розвитку складних соціальних взаємозв'язків.

Соціальні зв'язки. Виділення окремих соціальних дій вельми корисно при вивченні соціальних процесів. Разом тим навіть просте спостереження показує, що соціальна дія, що

розглядається як спроба одного індивіда або соціальної групи змінити поведінку іншого індивіда або групи, рідко на практиці зустрічається в одиничному, відособленому вигляді. Коли хто-небудь намагається переконати в своїй правоті іншого, то очевидно, що це не спілкування з неживою, безсловесною істотою. Цей інший може активно заперечувати, погоджуватися або проявляти пасивність, так чи інакше він теж здійснює соціальні дії. В результаті цих у відповідь дій змінюється спосіб нашого переконання, його зміст. Нарешті, бесіда може привести до того, що людина вимушена буде припинити надавати дію на поведінку своє співбесідника. Очевидно, що, здійснюючи соціальні дії, кожна особа випробовує на собі дії інших. Відбувається обмін діями, або соціальні зв'язки. Якщо соціальні дії ми будемо розглядати в якості елементів соціальних систем, то соціальні зв'язки створюють відповідні структури. Соціальний зв'язок – це спосіб єднання елементів в інтегровані соціальні системи. Соціальний зв'язок передбачає присутність: а) суб'єктів зв'язку; б) предмету зв'язку; в) механізмів регуляції, загальних "правил гри". Суб'єктами можуть бути два або більше індивідів; в ролі суб'єктів можуть виступати соціальні групи, наприклад сім'ї або трудові колективи. Зв'язки поміж людьми складаються не хаотично, вони охоплюють тих суб'єктів, які мають спільний предмет для взаємодії. Предмет зв'язку виникає в разі, коли є залежність цих суб'єктів по відношенню до інших, взаємотяжіння людей. Наприклад, родинні зв'язки – найбільш стабільні і витривалі, бо вони базуються на глибокій залежності подружжя, дітей і батьків. Предмет зв'язку подружжя - почуття кохання, сексуальні стосунки, хатне господарство, виховання дітей, матеріальна взаємопідтримка. В разі, коли предмет зв'язку послаблюється, руйнується, висока вірогідність останнього припинення зв'язку, тобто стан одруження може припинитися. Для підтримки соціальних зв'язків важливо, щоб соціальні дії були з обох боків, щоб існувала зацікавленість усіх суб'єктів у продовженні стосунків. Таким чином, соціальний зв'язок є залежністю, що реалізується в процесі соціальних дій і взаємодій суб'єктів.

З огляду на характер регуляції взаємодій розрізняють формальні та неформальні зв'язки. В першому випадку діють "жорсткі" механізми, що базуються на законах, офіційних документах, інструкціях, настановах. Офіційні зв'язки встановлюють певну субординацію суб'єктів, їх підлеглисть і підзвітність. Неформальні зв'язки не мають жорсткої зобов'язуючої регуляції, вони базуються на моральних нормах, встановлюють стосунки координації, об'єднують людей, що, мають схильність один до одного.

Зв'язки можуть бути як прямі, так і опосередковані. Прямі зв'язки реалізуються у формі соціальних контактів. Останні виникають в малих групах, коли люди мають нагоду безпосередньо спілкуватися.

Обставини зіштовхують кожну людину з багатьма індивідами. Відповідно до своїх потреб і інтересів людина відбирає в цій множині тих осіб, з якими він потім вступає в короточасні швидкоплинні зв'язки, які називаються контактами, або в складні взаємодії, що повторюються.

3. Соціальні контакти та соціальні взаємодії.

Соціальні контакти.

Просторові контакти. Для того, щоб взаємодіяти з іншими індивідами, кожен член суспільства або соціальної груп перш за все повинен визначити, де ці індивіди і скільки їх. Ця проста на перший погляд обставина проте вельми важлива, оскільки є, по-перше, необхідною ланкою формування соціальних взаємозв'язків, а по-друге, первинним моментом, від якого залежить вибір людиною його подальшої поведінки.

Кожний з нас щодня стикається з багатьма людьми в транспорті, на стадіоні, на роботі. Не замислюючись, ми проходимо мі їх, але постійно пам'ятаємо про їх існування. Це виражається зміні нашої поведінки у присутності інших. Переходячи вулицю, людина озиряється на всі боки, намагаючись побачити людей в автомобілях. Він знає про їх існування і хоче визначити їх містоположення. Дівчина, що тільки що веселилася у себе

удом, виходячи на вулицю, надає собі серйозний вигляду тому, що вона знає про присутність на вулиці інших людей.

Н.Н. Обозов виявив два типу просторових контактів: 1) передбачуваний просторовий контакт, коли поведінка людини змінюється через припущення про присутність індивідів в якому-небудь місці. Дослідник соціальних взаємозв'язків Я. Щепаньській називає такий контакт "опосередкованим" і наводить приклад: начальник відділу кадрів, знаючи про наявність потенційної робочої сили, дає оголошення про прийом на роботу; 2) візуальний просторовий контакт, або контакт "мовчазної присутності", коли поведінка індивіда змінюється під впливом візуального спостереження інших людей. У психологічних дослідженнях застосовується термін "публічний ефект", суть якого полягає в тому, що характеристики індивідуальної діяльності і поведінки змінюються під впливом пасивної присутності інших людей.

Просторовий контакт - первинна і необхідна ланка формування соціальних взаємозв'язків. Знаючи, де знаходяться люди і скільки їх, а тим більше спостерігаючи їх візуально, людина може вибрати об'єкт для подальшого розвитку взаємозв'язків виходячи з своїх потреб і інтересів.

Контакт. зацікавленості. Їх суть полягає у виборі соціального об'єкту, що володіє певними цінностями або рисами, відповідними потребам даного індивіда. Вступаючи в просторовий контакт, кожен індивід може звернути увагу на інших індивідів або соціальні групи, виділяючи їх зі всіх просторово сприйманих соціальних об'єктів. Наприклад, знаходячись в метро, театрі або в компанії, ви виділяєте певну людину, з якою пов'яжете позитивні або негативні емоції і який володіє певними рисами або властивостями, людина відповідними вашим інтересам. Ця людина може бути вам цікава, скажімо, через незвичайну зовнішність, наявності цінної для вас інформації, прояву фізичної сили, кмітливості або, навпаки, дурощі і неуктва. Ви порівнюєте цю людину з собою, намагаючись не усвідомлено або свідомо визначити причину вашого інтересу. Такий контакт може бути взаємним або одностороннім, очним або заочним, викликати негативні або позитивні емоції.

Психологічний механізм виникнення подібного контакту представляється таким. Кожна особа володіє набором мотивів щодо різних сторін оточуючої його дійсності. Ці мотиви є продуктом минулого досвіду і існуючих в даний час потреб. Причому в даному випадку мотив трактується як спонукання до діяльності, пов'язана із задоволенням потреби. Мотиви зв'язані між собою і складають мотиваційну структуру, наявну в свідомості кожної особи. В основному вони є потенційними, тобто до певного часу не виявляються в людській поведінці. Проте в якийсь момент відбувається з'єднання потреби особи з яким-небудь об'єктом навколишнього середовища.

Відповідний даній потребі мотив актуалізується, і виникає інтерес - форма прояву потреби, що забезпечує спрямованість особи на усвідомлення цілей діяльності. Актуалізований мотив і інтерес - це ще не соціальна дія, але лише перші кроки до його здійснення. Під час контакту зацікавленості діє саме такий механізм актуалізації мотиву. Подібні контакти сприяють виникненню складніших взаємозв'язків. Контакт зацікавленості може урватися або продовжитися залежно від багатьох чинників, але перш за все від: 1) сили і важливості для особи актуалізованого мотиву і, відповідно, сили інтересу; 2) ступені взаємності інтересів; 3) ступенів усвідомлення свого інтересу; 4) навколишнього оточення.

У контактах зацікавленості виявляються унікальні індивідуальні риси особи, а також особливості соціальних груп, організацій, інститутів, до яких вона належить. Наприклад, красива дівчина може привернути до себе увагу молодого людини, але може виявитися абсолютно байдужою підприємцю, що цікавиться в основному грошовими проблемами, або спортивному тренеру, що відшукує спортивні таланти.

Контакти обміну. Продовжуючи розвивати і заглиблювати соціальні зв'язки, індивіди починають вступати в короткочасні зіткнення, в ході яких вони обмінюються якими-небудь цінностями (матеріальними предметами, інформацією, зразками поведінки і

т.д.). Я.Щепаньській, описуючи контакти обміну, відзначає, що вони представляють собою специфічний вид соціальних взаємозв'язків, в яких індивіди обмінюються цінностями, не маючи прагнення змінити поведінку інших індивідів. Це означає, що в ході подібних спорадичних і короткочасних обмінів увага індивіда концентрується на самому предметі обміну, а не на іншому індивіді, що вступає в обмін.

Щодня людина має безліч контактів обміну: купує квитки на транспорт, обмінюється репліками з пасажиром в метро або автобусі, питає, як знайти яку-небудь устанovu. В більшості випадків при здійсненні контактів обміну він абсолютно не звертає уваги на індивідів, з якими вступає в контакт. Його цікавить всього лише предмет обміну. Найбільш відомий приклад розвитку і здійснення контактів обміну приводить Я. Щепаньській. Цей приклад пов'язаний з покупкою газети. Спочатку у індивіда виникає, на підставі цілком певної потреби, просторове бачення газетного кіоску, потім з'являється цілком конкретний інтерес, пов'язаний з продажем газети і з продавцем, після чого здійснюється обмін газети на гроші. Контакти розвиваються на базі однієї підстави - потреби в придбанні газет! Саме цей предмет є центральним в появі інтересу і подальшому контакті обміну. Контакти обміну, що повторюються, можуть привести до виникнення складніших видів соціальних взаємозв'язків, обернених не на предмет обміну, а на людину. Наприклад, можуть виникнути дружні відносини з продавцем.

Соціальні контакти мають велике значення у вивченні місця кожного індивіда в системі соціальних зв'язків, його групового статусу, особливостей виконання їм своєї соціальної ролі в групі. Вимірювання числа і спрямованості соціальних контактів дозволяє визначати структуру соціальних взаємодій і характер соціальних відносин. Крім того, саме соціальні контакти є основою процесів, що утворюють групи.

Під соціальною взаємодією розуміється система взаємообумовлених соціальних дій, зв'язаних циклічною причинною залежністю, при якій дії одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб'єктів. Це означає, що кожна соціальна дія викликається попередньою соціальною дією і одночасно є причиною подальших дій. Таким чином, соціальні дії - це ланки в нерозривному ланцюзі, званому взаємодіями. Спілкуючись з друзями, колегами по роботі, родичами, людина постійно здійснює соціальні взаємодії, які ще різноманітніше по формах прояву, чим соціальні дії.

Велику роль в здійсненні взаємодій грає система взаємних очікувань, що пред'являються індивідами і соціальними групами один до одного перед здійсненням соціальних дій. Такі очікування можуть носити епізодичний і невизначений характер у разі короткочасної взаємодії, скажімо, при одному єдиному побаченні, випадковій зустрічі, але можуть бути і стійкими при взаємодії, що часто повторюється або ролевому.

Зустрічаючись з незнайомою людиною, ми завжди уявляємо собі, що він робитиме і як поводитися відповідно до норм, прийнятих в групі або суспільстві. Загальноприйняті очікування дають нам можливість для оцінювання даного індивіда і для продовження взаємодії. При продовженні взаємодії до загальноприйнятих очікувань приєднуються очікування, що носять індивідуальний характер, відповідні інтересам учасників взаємодії. Припустимо, що певна особа призначає ділове побачення незнайомій людині. Очевидно, що в ході опосередкованих контактів у цих людей виникає необхідність у взаємодії. Перед зустріччю у кожного з них існує деяка система очікувань поведінки, загальноприйнятої в суспільстві і в даній групі: партнер по взаємодії повинен прийти вчасно, дотримати ритуал знайомства, бути ввічливим і т.д. Якщо ці невизначені, загальноприйняті очікування не задовольняють одну із сторін, то взаємодія може урватися і залишитися ситуаційною, одноразовою. У разі ж оправдання загальноприйнятих очікувань з обох сторін виникають нові очікування, пов'язані з особовими особливостями даної людини, з його статусом, способом виконання ролі, а також з інституційними нормами, які він представляє.

Соціологи розрізняють два найзагальніших типу взаємодій: співпраця і суперництво (іноді зване конкуренцією). Співпраця має на увазі взаємозв'язані дії індивідів, направлені

на досягнення загальної мети, з обопільною вигодою для взаємодіючих сторін. Взаємодії на основі суперництва включають спроби відчуження, випередження або придушення суперника, прагнучого до ідентичних цілей. Очевидно, що ці типи взаємодій полярні, вони супроводжуються протилежними відчуттями, установками і орієнтаціями у взаємодіючих індивідів, Якщо в ході взаємодій на основі співпраці часто виявляються відчуття подяки, потреби в спілкуванні, бажання поступитися, то при суперництві можуть виникати відчуття страху, неприязні, озлоблення, ненависті або заздрості. В результаті повторення того або іншого типу взаємодій виникають різні види відносин між людьми.

Важливо розрізняти випадкові, одноразові контакти та зв'язки і довготривалі, систематичні взаємодії. Найбільш стабільними, усталеними зв'язками є так звані соціальні відносини.

4. Соціальні відносини.

Взаємодія може продовжуватися і стать стійким, багаторазовим або навіть постійним. В ході стійкої взаємодії, взаємні очікування індивідів постійно видозмінюються, але в той же час з'являється певний набір стійких соціальних очікувань, які надають взаємодії достатньо впорядкований і передбачений вигляду. Такі впорядковані і стійкі соціальні взаємодії називають соціальними відносинами. Так, вступаючи у взаємодію з колегами по роботі, керівниками, членами сім'ї, ми знаємо, як вони повинні поводитися по відношенню до нас і як ми повинні взаємодіяти з ними. Порушення таких стійких очікувань, як правило, приводить до видозміни характеру взаємодій і навіть до переривання спілкування.

Соціальні відносини – це деіндивідуалізовані, багатопредметні, довготривалі та самовідновлювані зв'язки. Деіндивідуалізованість є наслідком того, що соціальні стосунки охоплюють не випадкових, або ізольованих суб'єктів, а індивідів як представників певних спільностей – національних, класових, демографічних, професійних тощо. Наприклад, стосунки "начальник – підлеглий" не пов'язані з особливостями конкретних людей, що вступають у відповідний зв'язок. Вони містять загальні вимоги, які стосуються всіх, хто умовно належить до групи "підлегли" і групи "начальники". Таким чином, ці стосунки перетворюються на деіндивідуалізовані, формальні. Багатопредметність стабілізує відносини, робить їх міцними. Наприклад, міжнаціональні стосунки можуть складатися навколо багатьох предметів: розподіл матеріальних багатств, землі, політичний контроль над територіями, участь в органах влади, релігійні справи, мова тощо. Багатопредметність породжує складну структуру соціальних стосунків; вона включає економічні, політичні, релігійні, ідеологічні, правові, моральні стосунки. Соціальні відносини тривають та відновлюються на протязі довгого часу, навіть тоді, коли вони загострюються і перетворюються на антагонізм суб'єктів. Це обумовлено фактом існування в межах одного суспільства і соціального простору певних спільнот, соціальних груп, Доки ці групи існують, вони вимушені взаємодіяти, а це породжує соціальні стосунки. Таким чином, соціальні стосунки виникають поміж певними соціальними групами і поміж людьми, які є, представниками цих спільнот. Соціальні відносини – основа структури соціальних систем, вони забезпечують стабільність у суспільстві,

Зв'язки, відносини в соціальних системах відрізняються тим, що вони регулюються елементами культури. Загальні й прийнятні для сторін значення, цінності, норми виконують цю функцію; вони, відіграють роль тих правил, що впорядковують взаємодії. До речі, якщо люди їм не підпорядковуються, системи невпинно руйнуються: розпадаються сім'ї, трудові колективи, політичні партії і навіть спалахують громадянські війни. Є всі підстави розглядати елементи культури як базисні елементи, з яких складаються соціокультурні системи.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Визначте головні категорії системного, методу. За якими ознаками можна класифікувати системи?
2. Чим відрізняються поняття соціального простору і соціального поля?

3. Інтерпретуйте навчальний процес як соціальне поле.
4. За яких умов вчинок людини стає соціальною дією?
5. Які складнощі можуть виникнути у дослідника при відділенні соціальної дії від так званих природних, або природних, дій?
6. В чому полягає специфіка різних типів соціальних дій?
7. Поясніть типи соціальних дій за М.Вебером.
8. Які складові будь-якої соціальної дії? Як роль грає зовнішнє середовище при здійсненні соціальних дій?
9. Яка послідовність здійснення соціальної дії? Яку роль грає потреба індивіда і мотив в здійсненні соціальної дії?
10. У чому полягає об'єктивна необхідність переходу від вивчення соціальних дій до вивчення соціальних зв'язків?
11. З яких елементів складається соціальний зв'язок?
12. Типологія соціальних зв'язків. Порівняти соціальні контакти та соціальні взаємодії.
13. Наведіть приклади різних видів соціальних контактів.
14. Яким чином виникають різні види контактів між людьми? Яка послідовність розвитку соціальних контактів?
15. Яким чином просторові контакти можуть змінювати поведінку людини?
16. Які психологічний механізм контакту зацікавленості і спонукальні причини таких контактів?
17. Від яких чинників залежить контакт зацікавленості?
18. Яких необхідних умов повинні дотримуватися учасники контактів обміну? На якому предметі зосереджується увага учасників обміну?
19. Який вплив роблять взаємні очікування людей на характер їх взаємодій?
20. В чому полягає специфіка соціальних відносин як різновид соціальних взаємодій?
21. Які фактори впливають на інтенсивність і силу соціальних відносин?

Тема 5. Культура як регулятор соціальних зв'язків (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність соціокультурного підходу в соціології;
- вміти пояснити поняття і форми культури;
- знати основні елементи культури;
- пояснювати, яким чином культура регулює соціальні зв'язків в суспільстві.

Питання до лекції :

1. Поняття культури та її функції.
2. Форми культури. Культурний процес.
3. Культурний шок та шляхи виходу з нього
4. Структурні елементи культури. Мова як ретранслятор культури.
5. Поняття та типи цінностей.Регулятивна роль цінностей в соціокультурних системах.
6. Соціальні норми: поняття, функції, типи й види.
7. Соціальні санкції та їх типи
8. Види культури
9. Зміни культури

1.Поняття культури та її функції.

У науці та й у повсякденному житті важко знайти поняття, яке б використовувалося частіше й мало б більше значень, ніж поняття культура. Тому дуже складно дати єдине визначення, в якому були б враховані всі відтінки й значення цього слова. Термін «культура» має латинське походження (cultura – догляд, обробка) і спочатку означало обробку землі, вирощування врожаїв. На сьогоднішній день існує безліч визначень поняття «культура», часто це поняття вживається як синонім цивілізації, суспільства, наприклад, «культура майя» або «трипільська культура». Але кожного разу термін «культура» завжди розуміємо як надбання людей, на відміну від того, що дає нам природа. Тому культура не успадковується генетичним шляхом, вона безпосередньо пов'язана із суспільством. Жодна культура не може існувати без суспільства, але також жодне суспільство не може існувати без культури.

Під культурою ми будемо розуміти явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи.

Основними ознаками культури є:

Специфічність. Культура – це специфічно людський спосіб діяльності, в якому людина формує, розвиває, та реалізує свої здібності в процесі створення та освоєння культурних цінностей.

Позабіологічність. Регуляція механізмів поведінки членів суспільства має не біологічний (інстинкти), а соціальний характер.

Продуктивність. Духовні потенції людини реалізуються в певних продуктах культури.

Технологічність. Культура характеризує активне ставлення людини до природи і суспільства.

Стереотипність. Культура передбачає здатність відтворювати створені раніше матеріальні та духовні цінності, дотримуватися традицій.

Інформативність. Культура відображає в універсальних (зрозумілих всім) формах оточуючу дійсність.

Нормативність. Виявляється в здатності культури формувати певні зразки, еталони поведінки і впливати на людей з метою їх виконання.

Комунікативність. Культура об'єднує і згуртовує людей у процесі створення та засвоєння культурних цінностей.

Сьогодні існує низка наукових дисциплін, які займаються описом та аналізом культури. Це – етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, культурологія, філософія та соціологія культури.

Етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія – це порівняльні науки про культури різних суспільств і епох, які базуються на збиранні та аналізі емпіричного матеріалу.

Філософія культури визначає сутність, мету та цінності культури, її умови та форми проявлення.

Культурологія – досліджує загальні закономірності формування, функціонування і розвитку культури як єдиної системи.

Соціологія культури розглядає формування і функціонування культури у зв'язку з іншими соціальними інститутами щодо конкретно-історичної ситуації.

Відповідно до соціології культури культура – це сукупність норм, цінностей, а також це людська діяльність з їх створення, збереження та передачі. Саме це значення буде використовуватися у викладенні наступного матеріалу.

Можна сформулювати такі практичні критерії розрізнення наук про культуру:

в етнології та етнографії переважає емпіричний опис окремих елементів культури, а у культурній та соціальній антропології – теоретичне узагальнення;

культурні та соціальні антропологія аналізують, як правило, традиційні суспільства, а соціологія культури – сучасні;

всі перераховані вище науки (етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, соціологія культури) є емпіричними науками, а філософія культури – теоретичною.

Основними функціями культури у суспільстві є:

1. Функція адаптації. Культура забезпечує пристосування до середовища: природного, історичного, психологічного (реальність психічних процесів людини також це елемент середовища, до якого людина як свідоме «Я» повинна пристосуватися). Культура виконує функцію адаптації і за відношенням до суспільства в цілому, і за відношенням до конкретного індивіда.

2. Функція соціалізації. Засвоюючи культурні зразки і культурні навички, біологічний індивід стає людською істотою, яка здатна мислити, говорити, цілеспрямовано діяти та взаємодіяти з соціальним оточенням.

3. Світоглядна функція. Культура пояснює світ і надає сенс людському існуванню.

4. Функція легітимації. Культура обґрунтовує і підтримує соціальний порядок, що склався.

5. Функція інтеграції. На базі загальних цінностей, норм і уявлень культура об'єднує людську спільність.

6. Функція ідентифікації. Спираючись на вироблені культурою ідеї і уявлення про реальність, людина створює власний «образ себе» – ідентичність. Формуванню ідентичності сприяє і ототожнення індивідом себе з тією або іншою спільністю – на основі загальної культури.

7. Функція соціальної зміни. Винаходи і новації в культурній сфері, наприклад, наукові відкриття, нові релігійні вчення або політичні ідеології можуть служити чинником зміни суспільства.

8. Регулятивна функція. Культурні цінності і норми регулюють поведінку індивідів у суспільстві.

9. Комунікативна функція. Ця функція пов'язана з накопиченням і трансляцією соціального досвіду (зокрема між поколіннями), а також пов'язана з передачею повідомлень у ході спільної діяльності. Існування такої функції дає можливість визначити культуру як особливий спосіб спадкоємства соціальної інформації.

2. Форми культури. Культурний процес.

Культура існує як у *духовній*, так і *матеріальній* формах. Матеріальна культура – це техніка, споруди і будівлі, одяг, засоби побуту, комфорту тощо. У дереві, металі, сплавах, камені, мінералах, пластмасі тощо втілюються задуми людей, їх ідеї, знання, традиції, уявлення про світ, тобто – духовні чинники. Духовна культура – це ідеальні (нематеріальні) форми соціального: мова, мистецькі образи, релігійні та ідеологічні уявлення, моральні та правові норми, наукові ідеї тощо. Духовна культура є нематеріальною, але вона потребує матеріальних носіїв – паперу, книг і книгосховищ, кіноплівки, відео та аудіо техніки, засобів зв'язку, комп'ютерів тощо. Сферами духовної культури є мистецтво (література, живопис, театр, кінематограф тощо); фольклор та народна культурна традиція; релігія та ідеологія; право звичаєве і державне; мораль та естетичні уявлення; нарешті, наука та поширення знань стосовно природи і суспільства через систему освіти.

Джерелом культури є свідомість, здатність людини мислити абстрактно, образно, утримувати в пам'яті значення, оперувати абстрактними уявленнями і категоріями. Ці можливості є суто людськими, їх немає у інших біологічних організмів. Багато різновидів птахів, комах, звірів мають колективний спосіб життя, та вони не творять культуру, їх спільноти не набувають рис соціокультурних систем. Культура виконує функцію *зовнішнього розуму* *Homo sapiens*. Людський інтелект, пам'ять, знання є обмеженими; більш того, в епоху науково-технічної революції і глобалізації з'ясувалося, що людина може засвоювати і активно використовувати лише мізерні обсяги набутих людством знань,

цінностей, мистецьких зразків. Але кожний з нас може до безкінечності розвиватися, самовдосконалюватися, бо люди черпають ідеї, творчу насагу, знання із зовнішніх джерел. Культура має кумулятивну природу: постійно накопичуються ноу-хау, духовні й матеріальні цінності, які через спеціальні канали стають досяжними для загалу. Бібліотеки, освітні системи, ресурси Інтернет, ЗМІ і, особливо, телебачення, мистецькі твори, кіно і театр, музичні твори є тими “шляхами”, якими люди долучаються до національної і світової культур.

Культурне розгалуження

Оскільки культура пронизує геть усі соціальні форми й види діяльності, можна виділити низку різновидів культури залежно від того, які власне соціальні об’єкти вона “обслуговує”. В індустріальних суспільствах величезну роль відіграють *виробнича культура, професійна етика, етика праці, культура бізнесу*, тобто традиції та принципи, що регулюють економічну і бізнесову діяльність, відносини у цій царині. Різниця культури на Сході й Заході пояснює, чому західні новітні технології погано прищеплюються у так званому третьому світі. Культурний рівень ставить обмеження рівню організації виробництва і якості виробленого товару. *Політична культура* визначає форми й методи боротьби за владу та способи організації політичного життя країни. Розвинута демократія неможлива без високої політичної культури як масової форми поведінки населення, виборців, політичних діячів, еліти суспільства. *Побутова культура* визначає манеру поведінки людини у сімейній сфері, ситуаціях спілкування із сусідами, знайомими та незнайомими особами у великому місті або сільській общині. *Фізична культура* регулює ставлення людини до свого тіла, здоров’я. *Сексуальна культура* має стосунок до інтимних сфер та відносин, вона також стосується здоров’я й продовження роду. Цей перелік можна й продовжити. Власне, кожен поширений вид діяльності сполучається з культурою та потребує розвитку культурних форм відповідно до умов та цілей окремих соціальних дій.

Субкультури

Культури локалізуються не лише у межах великих суспільств, націй, народів, але є форми, що відповідають тим чи іншим соціальним групам. Національна культура, як правило, складається із загальних культурних форм та *субкультур*. Загальні форми можуть співпадати з *панівною культурою* – культурою більшості або культурою панівних класів. Субкультура – це соціальні форми, які поширені в межах соціальної спільноти, наприклад, сюди можна віднести культури національних меншин або субетносів, молодіжну субкультуру, навіть так звану кримінальну субкультуру. Остання є сукупністю культурних форм, що притаманні професійним і звичним злочинцям, тюремному соціуму. До них належать: кримінальний сленг (у нас так званий блатний жаргон, “феня”); знакові системи, наприклад, татуювання з певним прихованим змістом; особливий тюремний фольклор, характерні пісні; специфічні норми й традиції, які діють виключно у цьому середовищі. Між певними субкультурами може встановлюватися обмін культурними формами – певна *аккультурація*. Так, у нашій країні спостерігається негативна тенденція поширення кримінальної субкультури в різних соціальних прошарках, особливо тривожним фактом є позитивне сприйняття її молоддю. Субкультура може набувати форми *контркультури* – свідомого й спрямованого відкидання загальнокультурних форм, нехтування основних моральних норм та національних традицій. Контркультури є епатажними, їх функція – збурити суспільство, викликати інтерес до носіїв “40олівуду40ду”, заробити певний імідж. Як приклад такого феномену можна навести різновид молодіжної субкультури – рух панків, який почався у Великій Британії в 70-ті 40ол. XX 40ол. Робити наперекір тому, що очікує суспільство від “гарних хлопців і дівчат” – ось кредо панків. Цікаво, що на піку популярності руху лідери масової культури, відомі співаки, заробили пристойні гроші на експлуатації іміджу розбещених і відразливих панків.

Культура і цивілізація

Близьким за значенням до терміну “культура” є поняття *цивілізації*. Іноді ці слова вживаються як синоніми, але кожен з цих термінів є полісемантичною конструкцією, тобто

з багатьма значеннями. Цивілізаціями ми позначаємо історико-культурні типи, як от Грецька, Європейська або Китайська цивілізації. З іншого боку, цивілізація як історична фаза розвитку людства протиставляється варварству та дикунству. Відомий німецький філософ О. Шпенглер розглядав цивілізацію як вищу стадію існування культури, коли відбувається її скам'яніння, занепад і вмирання. Саме такої фази, на його думку, сягнула європейська культура в ХХ столітті. Криза Європи полягає у тому, що духовна культура розвивається з іншою швидкістю, ніж матеріальна складова – засоби виробництва та комфорту. Криза європейської культури розглядалася протягом ХХ століття багатьма авторами, у тому числі й П. Сорокіним у фундаментальній монографії “Соціокультурна динаміка”. Логіка його дискурсу приблизно наступна. Духовна культура високих зразків поступилася так званій *масовій культурі*. Остання є товаром для масового продажу на ринку для невибагливих споживачів, які перебувають у захваті від кінопродукції Голлівуду, книжкових мелодрам і детективів у “м'яких обкладинках”, поп-ідолів тощо. Одночасно економічні зрушення формують суспільство масового споживання, що спричиняє суттєві зміни у соціальній психології. Гаслом часу стає споживання, насолода як товар, матеріалістичне ставлення до життя. Це підриває соціальні, екологічні, біологічні основи цивілізації. Духовна культура перестає відігравати роль провідного чинника, свого роду компасу для суспільства. Такий соціокультурний стан відомий на пізніх етапах великих цивілізацій минулого (наприклад, Римська імперія), які чекала загибель. Шпенглер назвав свою відому працю “Закат Європи”, а Сорокін вважав, що Західний світ чекає переродження в інший соціокультурний світ на основі нової моралі й духовності.

Культурний процес – це культурний обмін, поширення й конкуренція різних культурних форм. У сучасному світі він нагадує бурхливий котел, де сплавлюються традиції, моди, ідеології, і час від часу відбуваються вибухи. Прикладом може стати Ірані під час так званої ісламської революції 70-х рр. ХХ ст., коли реакцією на поширення західної масової культури стала повна заборона на кінострічки, пісні, моду, що продукуються “невірними”. Для з'ясування закономірностей культурного процесу треба засвоїти важливу істину: абстрактної і відірваної від соціуму культури не існує. Культура, перш за все, є національним або етнічним феноменом. Історично культурні форми склалися у межах племен, народів, націй. Сьогодні мода, масова культура поширюється із швидкістю блискавки за допомогою радіо, телебачення, відеоносіїв, Інтернету тощо. Але вона продукується у межах тих чи інших національних центрів. Голлівуд – достатньо космополітичне явище, бо там знайшли притулок актори й режисери з багатьох країн світу, але він одночасно є улюбленою американською дитиною, несе дух і цінності американської цивілізації. Сьогодні продукція Голлівуду поширюється практично по цілому світу, відбувається “*вестернізація*” – проникнення західних стандартів та поглядів у країни з іншим менталітетом, традиціями. У результаті проникнення відбувається так звана *аккультурація* – щеплення нових, чужих культурних форм, змішування їх з місцевими традиціями. Загальним правилом аккультурації є поширення культурних форм у напрямку від розвинутих цивілізацій, “сильних” культур (з огляду на традиції, релігію, ідеологію, здатність продукувати нові ідеї) до народів і суспільств, що перебувають на умовно нижчому шаблі розвитку.

Історія Великих географічних відкриттів вчить, що традиційні культури зазнавали краху від контактів з європейцями. Вони або знищувалися, або переходили у законсервовані, маргінальні форми. На долю туземців випадали не твори Шекспіра, Петрарки або Моцарта, а горілка, сифіліс, сухоти. Кожна традиційна культура, мова є унікальними і вартими збереження. Це було усвідомлено європейцями і американцями доволі пізно. І саме тут чітко помітна різниця між цивілізацією й культурою. Цивілізаційні форми є загальнолюдським набутком, як, наприклад, автомобілі, електрика, Інтернет або щеплення від хвороби, а культури залишаються національними та самобутніми. Культурний та цивілізаційний рівні на сьогодні продовжують бути вельми різними: людина, яка вперше мандрує у незнайомі світи, нерідко зазнає так званого “*культурного*

шоку”. Цим терміном позначається психологічний стан індивіда, який потрапляє у відмінний соціокультурний простір, де чинні інші традиції, мова, релігія, спосіб життя. З посиленням міжнародних зв'язків таких випадків стає більше. Шок може відчувати як людина третього світу, що вперше потрапила, наприклад, у США, так і європеець, який мандрує Африкою або Азією. Із соціологічних позицій “культурний шок” є станом соціальної дезадаптації, а його подолання – процес пристосування, адаптації, соціалізації.

3. Культурний шок та шляхи виходу з нього

Коли вчені говорять про культурний шок як про явище, мова йде про властивих всім людям переживання і відчуття, які вони випробовують при зміні звичних умов життя на нових.

Суть культурного шоку – конфлікт старих і нових культурних норм та орієнтацій; старих, які властиві індивідові як представникові того суспільства, яке він покинув, та нових, які представляють те суспільство, в яке він прибув. Власне кажучи, культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості.

Культурний шок – це відчуття дискомфорту і дезорієнтації, що виникають при зустрічі з новою культурою. Культурний шок є природною відповіддю на абсолютно нову обстановку. Ступінь впливу культурного шоку на людину різний. Нечасто, але зустрічаються ті, хто не може жити в чужій країні.

Важливою складовою культурного шоку є лінгвістичний шок. **Лінгвістичний шок** можна визначити як стан здивування, сміху або збентеження, яке виникає у того, хто при спілкуванні з носієм іноземної мови, чує в іноземній мові мовні елементи, які звучать його рідною мовою дивно, смішно або непристойно.

Фахівцям що вивчають типові проблеми іноземних студентів, також відоме явище під назвою *зворотного культурного шоку*. Це явище пов'язано з тим, що людині необхідно знову адаптуватися до умов рідної країни, які змінилися. Значення, глибина, гострота, а нерідко і хворобливість цього явища перевершують очікування людини, якій це явище незнайоме.

Повертаючись додому, підсвідомо ми чекаємо зустріти вдома все так, як було, і сприймати все оточення вдома тими ж очима. Проте багато що встигло змінитися в рівні життя, політичному кліматі, у відносинах між родичами і друзями, а також і людина встигла змінитися за час, проведений за кордоном, і багато речей сприймає по-новому.

У науковій літературі виділяють п'ять способів вирішення вже наявного культурного шоку.

Перший спосіб можна умовно назвати **геттоізацією**. Він реалізується в ситуаціях, коли людина прибуває в інше суспільство, але намагається або виявляється вимушеною (через незнання мови, природної боязкості, віросповідання або з яких-небудь інших причин) уникати будь-якого зіткнення з чужою культурою. У цьому випадку вона прагне створити власне культурне середовище – оточення одноплемінників, яким відгороджується від впливу іншокультурного середовища.

Практично в будь-якому крупному західному місті існують більш-менш ізольовані і замкнуті райони, які населені представниками інших культур. Це китайські квартали або цілі чайнатауни, це квартали або райони, де поселяються вихідці з мусульманських країн, індійські квартали тощо.

Другий спосіб вирішення конфлікту культур – **асиміляція**, яка по суті протилежна геттоізації. У разі асиміляції індивід, навпаки, повністю відмовляється від своєї культури і прагне цілком засвоїти необхідний для життя культурний багаж чужої культури. Звичайно, це не завжди вдається. Причиною утруднень виявляється або недостатня пластичність особистості, того, хто намагається асимілюватися, або опір культурного середовища, членом якого він має намір стати. Зрозуміло, для дітей таких емігрантів, включених в іншокультурне середовище з раннього віку, асиміляція не складає проблеми.

Третій спосіб вирішення культурного конфлікту полягає **культурному обміні і взаємодії**. Для того щоб обмін здійснювався адекватно, тобто приносив користь і збагачував обидві сторони, потрібні доброзичливість і відвертість з обох боків, що на практиці зустрічається, на жаль, надзвичайно рідко, особливо, якщо сторони спочатку нерівні. Проте приклади вдалої культурної взаємодії в історії є: це гугеноти, що бігли до Німеччини з Франції від жахів Варфоломєєвської ночі, осіли там і багато зробили для зближення французької і німецької культур; це німецькі філософи і учені, що покинули Німеччину після приходу до влади нацистів і зуміли внести вагомий внесок до розвитку науки і філософії в англomовних країнах, істотно змінили їх інтелектуальний клімат і вплинули на розвиток суспільного життя взагалі.

Четвертий спосіб – **часткова асиміляція**, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншokультурного середовища частково, тобто в якійсь одній із сфер життя: наприклад, на роботі керується нормами і вимогами іншokультурного середовища, а у сім'ї, дозвіллі, релігійній сфері – нормами своєї традиційної культури.

П'ятий спосіб – **колонізація**, нав'язування своєї культури переселенцями корінним мешканцям (як це трапилося при завоюванні Америки).

Таким чином, **культурою** можна назвати явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи. Культура вивчається такими наукам, як філософія культури, культурологія, етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія культури, соціологія культури. Специфіка соціології культури міститься в тому, що вона розглядає формування і функціонування культури у зв'язку з іншими соціальними інститутами щодо конкретно-історичної ситуації. Відповідно до соціології, культура – це сукупність норм, цінностей, а також людська діяльність з їх створення, збереження та передачі.

У суспільстві культура виконує ряд функцій, основними з яких є функції адаптації, соціалізації, інтеграції, ідентифікації, соціальної зміни, регулятивна, комунікативна. Будь-яка культура складається із знаків, цінностей, норм, техніки і технологій. Проте навіть у межах одного суспільства можна виділити різні види культури. На підставі її структури виділяють матеріальну культуру, духовну культуру та художню культуру. За масштабом розповсюдження культури виділяють пануючу культуру, субкультуру і контркультуру.

Коли людина потрапляє в іншу культуру, вона відчуває культурний шок – дискомфорт і дезорієнтацію. Після тривалого життя в чужій культурі може виникнути зворотній культурний шок, коли людина повернеться у власну культуру.

4. Структурні елементи культури. Мова як ретранслятор культури.

Незважаючи на те що культури надзвичайно відрізняються одна від одної, з погляду основних елементів вони завжди складаються із **знаків, цінностей, норм, техніки і технологій**. Розглянемо кожний елемент окремо.

Знак – це матеріальний предмет, явище, подія, що виступає як об'єктивний заступник певного іншого предмета, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки та передачі інформації.

Найважливішою знаковою системою є вербальні знакові системи – розмовні мови. **Мова** можна визначити як систему комунікації, яка здійснюється за допомогою знаків, значення яких умовні, але мають певну структуру.

Будь-яка природна мова – це знакова система, що історично склалася, яка закладає основу всієї культури того або іншого етносу, що говорить на даною мовою. Науці відомо близько п'яти тисяч мов, які володіють загальними фундаментальними властивостями й відрізняють мову людини від комунікативних систем тварин, що свідчить про єдність людського роду. У кількісному відношенні мов і етносів на Землі спостерігається різка асиметрія: мов значно більше, ніж етносів. Приблизно від 2,5–5 тис. (або 30 тис. з діалектами) мов на близько 1 тис. етносів.

Мовна система складається на основі психофізіологічних можливостей, закладених у біологічній природі людини (будова мозку, гортані, органів слуху тощо). Проте мова має соціальну природу. Вона формується і розвивається людьми тільки завдяки їх спільній діяльності і спілкуванню.

Базисною структурною одиницею мови є слово. Природна мова – це відкрита знакова система. Вона на відміну від штучних формалізованих мов, здібна до необмеженого розвитку. Ця особливість мови має велике значення для вивчення культури. Історія розвитку культури відбивається в історії розвитку мови.

Різновидом знаків є символи. Люди, як і всі інші живі істоти, сприймають навколишній світ за допомогою органів почуття, але на відміну від інших ми створюємо символи. **Символи** – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури. Слово, посмішка, картина в приймальні директора, білий халат лікаря або мундир військового, сигнал «SOS» та інше – все це символи, за допомогою яких ми спілкуємося й передаємо інформацію один одному.

Для того, щоб адекватно розуміти один одного людям необхідно оперувати загальноприйнятими значеннями, їм потрібна єдина мова, зрозумілі слова, терміни, знакові системи. Тому люди «домовляються» вважати той або інший звук, рух, кольори, геометричну форму та інше зрозумілими для себе й оточення. Так з'являються символи – умовні значення, яких не існує в природі. Але ті самі предмети, фізичні явища й жести мають різні значення залежно від контексту культури.

Деякі символи мають виняткове значення для окремої людини й культури суспільства в цілому. До них належать державний прапор, герб, гімн, архітектурні пам'ятники, могили предків тощо. Подібні символи виступають як соціальні цінності, які мають особливе значення в культурі.

5. Поняття та типи цінностей. Регулятивна роль цінностей в соціокультурних системах.

Щоб задовольнити свої потреби, людина повинна обов'язково оцінити навколишній світ, його елементи, зв'язки, зрозуміти їхнє значення для себе, виробити уявлення про бажане. Для цього необхідно застосувати абстрактні, узагальнені критерії оцінки. Саме такі узагальнені критерії оцінки дій, зв'язків, явищ, ідей становлять основу культури й мають назву цінностей.

Цінності – це загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Цінності завжди лежать в основі моральних принципів. У християнській культурі – це десять заповідей, які ставлять над усе цінність людського життя (не вбий), подружню вірність (не чини перелюбу), повагу до старших (почитай батька свого й матір свою). Ці цінності можна назвати *загальнолюдськими*.

Поряд із загальнолюдськими існують *національні цінності*, які формують основу етнічної культури, сприяють самоідентифікації, об'єднують людей. Це народні традиції, свята, фольклор, історичні реліквії, пам'ятники архітектури тощо.

Аналогічним способом можна виділити *групові, сімейні й навіть індивідуальні цінності*. Наприклад, рушник, фотографія або ювелірна прикраса можуть мати велику цінність для окремої родини або людини і не заслуговувати на увагу всіх інших.

Цінності – ієрархічно розташовані значення, які впорядковують для людини Всесвіт, довкілля, соціальні стосунки, речі тощо. Цінності схоплюють найбільш суттєве, значуще, важливе для людини в контексті панівної культури, вони відокремлюють добро від зла, первинне від вторинного, найбільш важливе і цінне від другорядного і мінливого. Цінності становлять справжню серцевину духовної культури. Можна вважати: яка система цінностей – така й культура того чи іншого суспільства. Саму культуру іноді розглядають як опанування дійсності за допомогою цінностей. Цінність народжується з акту (або процедури) оцінки, що відбувається поміж суб'єктом і об'єктом оцінки. Суб'єкт – це завжди людина або соціальна група, об'єкт – усе, що потрапляє в

поле зору суб'єкта. Суб'єкт використовує певні критерії, виходить з підстав оцінки. Підставами можуть бути прагнення та зацікавлення, наявні ціннісні стандарти. Наприклад, у розвинутих країнах провідною цінністю є добрий стан довкілля; підставами (критеріями оцінки довкілля) виступає прагнення людей дихати свіжим повітрям, пити чисту воду і, взагалі, ціннісні стандарти західних суспільств.

Цінності виконують кілька важливих соціальних функцій. По-перше, вони створюють шкалу переваг і орієнтують людину в соціальному просторі; по-друге, мотивують соціальні дії, вчинки людей (ціннісно-раціональний тип діяльності); по-третє, дають людині виправдання своїх вчинків, і взагалі – сенс існування; по-четверте, регулюють соціальні взаємодії та стосунки. Загальні цінності об'єднують, споріднюють людей, перетворюють соціокультурні системи на стабільні об'єднання. Європейська християнська культура дала світу кілька визначальних цінностей, які можна розглядати як *загальнолюдські*. Це – вартість над усе людського життя, це права та свободи громадян, людська гідність, етнічна самобутність (ідентичність), збереження миру та відмова від насильства, нарешті, приватна власність і ділова активність. Шлях до фундаментальних цінностей триває століттями, і їх утвердження у свідомості людей і зараз не є dokonаною справою. Цікаво з цих позицій розглянути так званий процес розширення Європи: приєднання східноєвропейських країн до Європейського Союзу та НАТО. Західні країни, їх політична еліта висунула головну вимогу – об'єднання на спільних цінностях. Практично це означало певну перебудову в колишніх соціалістичних країнах політичного й економічного життя, державних інституцій на нових засадах, які відповідають розглянутим вище загальнолюдським цінностям.

Поряд із загальнолюдськими існують *національні цінності*, їх становлять історичні реліквії, пам'ятні дати, традиції та фольклор, мова, національні герої та видатні люди, архітектурні пам'ятки, державні (національні) символи тощо. Національні цінності становлять вартість тому, що об'єднують людей, сприяють їх самоідентифікації, викликають патріотичні почуття, зміцнюють державу. Ось чому певному колу предметів приділяється особлива увага, а їх значення підноситься догори. Після розпаду СРСР велика кількість українських національних реліквій залишилася в московських та петербурзьких музеях. Гетьманські клейноди, бойові козацькі прапори для росіян мають певну цінність як музейні експонати. Для українців вони становлять цінність іншого рангу – національну. Таким чином, цінності, як і в цілому значення, – річ умовна і відносна. Вони мають сенс у контексті певної культури.

У наш час, коли відбуваються процеси так званої глобалізації, поширюються і спільні цінності. Але цінності не можуть бути нівельованими, різні соціальні групи (і навіть окремі індивіди) завжди будуть мати власні, окремі цінності. Поряд із загальними існують *групові, сімейні, навіть індивідуальні цінності*. Наприклад, фото на стінці може мати велике значення для конкретної людини або родини, і не бути вартим уваги для всіх інших. Проблема полягає в тому, щоб індивідуальні, групові, національні та загальнолюдські цінності узгоджувалися поміж собою. Загальні цінності існують об'єктивно, незалежно від конкретних осіб, вони є постійнодіючими соціокультурними факторами; індивідуальні цінності є шкалами переваг, що складаються у свідомості кожної людини. У разі, коли індивідуальна шкала співпадає з ціннісною структурою суспільства, суб'єкт відчуває себе досить комфортно. Якщо є суттєві розбіжності, виникають ціннісні конфлікти. Вони можуть негативно позначитися на духовному самопочутті й долі людини.

Залежно від об'єкта оцінки розрізняють декілька видів цінностей: *моральні, політичні, ідеологічні, мистецькі, матеріальні* тощо. Отже, у свідомості людини паралельно складаються відносно незалежні ієрархії значень; цінності моральні, політичні, матеріальні не завжди узгоджуються поміж собою. Наприклад, цінність людського життя, первісної природи, національних святинь не мають адекватного грошового еквіваленту; політичні цінності часто суперечать моральним (звідси народився вислів: “політика – справа брудна”); ідеологічні – можуть не узгоджуватися з цінностями, що пов'язані з національною ідеєю або мораллю (причина випадків заборони в деяких країнах фашистських і комуністичних партій: ідеологічні й політичні цінності, що поширюються цими об'єднаннями, суперечать загальнолюдським цінностям – свободі і правам людини, демократії та національним цінностям – державний суверенітет, незалежність тощо). У посткомуністичних країнах з особливою силою спалахують ціннісні конфлікти. Вони проявляють себе і в боротьбі, що точиться навколо пам'ятників та монументів, символіки, змісту телевізійних програм тощо. У тоталітарних країнах ця проблема вирішувалася репресивним шляхом: і в гітлерівській Німеччині, і за часів сталінізму відбувалися схожі речі – знищувалися книги (і їх автори), заборонялися твори мистецтва, традиції, що суперечили певним ідеологічним цінностям. Таким шляхом ідеологи фашизму і комунізму намагалися зміцнити свої суспільства, зробити їх

непорушними на тисячі років. Дійсно, цінності, з одного боку, об'єднують людей та регулюють їх відносини, а з іншого – можуть бути витоком соціальної напруги й руйнації соціокультурних систем (громадянська війна – вищий прояв ціннісного конфлікту). Історія тоталітаризму свідчить, що нав'язати суспільству чужі ідеологічні цінності, підтримувати їх тиском і репресіями – справа неперспективна: суспільство рано чи пізно звільниться від такого “вантажу”. Але кожне суспільство зацікавлене в підтримці та охороні базових цінностей.

6. Соціальні норми: поняття, функції, типи й види.

Норми є значеннями, що фіксують міру можливого або належного в поведінці людини. Норма є сукупністю вимог і очікувань, які соціальні спільноти пред'являють своїм членам. Норми реалізують такі функції: а) збереження та розвиток соціальних цінностей; б) включення індивідів у соціальну структуру, здійснення соціального контролю; в) регуляція зв'язків і стосунків, соціальних взаємодій у соціокультурних системах. Норми бувають двох типів: а) *норми-рамки*; б) *норми-цілі*. Норми першого типу, по-перше, чітко визначають кордони того, що дозволено, а що ні; по-друге, вони передбачають певні санкції, міру покарання за невиконання вимог. Кримінальний кодекс, наприклад, складають норми саме такого типу. Норми-цілі – це стандартні очікування, що орієнтують індивіда на так звані соціально позитивні зразки поведінки. Але вони не передбачають конкретного покарання щодо порушників. Наприклад, для молодої людини шлюб є норма-ціль: оточення, родина очікує цього кроку, а для юнака чи дівчини – це свого роду соціальна програма, яка визначає подальше життя. Між тим, неодруженість не є підставою до прямих каральних санкцій. Розрізняють декілька видів норм: юридичні, моральні, адміністративно-службові, релігійні, естетичні норми, а також традиції, ритуали, дійства.

Юридичні норми встановлює Законодавець, державні органи, що здійснюють законотворчу функцію. Ці норми містять конституції, кодекси і збірки законів (кримінальні, цивільні, адміністративні, сімейні, житлові тощо), законодавчі акти, різні постанови, укази тощо. Вони захищають найважливіші суспільні цінності – життя, здоров'я, гідність людини, природне середовище, майно фізичних і юридичних осіб тощо; або мають реституційний характер – відновлюють права громадян. Юридичні норми й санкції – деіндивідуалізовані, формальні, створюються не під конкретну людину або подію, а стосовно типових ситуацій і соціальних дій. Держава бере на себе не тільки функцію розробки юридичних норм, але й забезпечує правозастосування. Правоохоронні органи (поліція, прокуратура, служба безпеки) і система юстиції (судові органи) виконують роль суб'єктів, які охороняють юридичну нормативну структуру і застосовують санкції щодо порушників.

Моральні норми встановлює не держава, а громадська думка, загал, що виходить з багатовікового досвіду і традиції. Моральні норми не можуть змінюватися радикально або так швидко, як це робить держава з правовими нормами; вони є консервативними і досить стабільними. Ці норми дають відповіді на запитання: “що є добро, а що – зло?”, “справедливе – несправедливе?”, “шляхетне – підле?” Моральні норми переважно відносяться до норм-цілей, але ігнорування їх вимог може призвести не тільки до суспільного осуду, але й до обструкції з боку оточення. Моральні правила тісно пов'язані з юридичними нормами: у більшості випадків державне право будується на громадській думці, традиціях та оцінках, джерелом яких є моральні настанови. Моральні норми захищають життя, здоров'я та гідність членів суспільства, власність та різноманітні права осіб, які у свою чергу знаходять підтримку у кримінальному або цивільному кодексах. Обов'язок батьків піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, а дорослих дітей – про літніх батьків є добре відомою моральною настановою, що існувала тисячі років. Вона виступала одним з регуляторів родинних відносин. У традиційних общинах, сільських спільнотах сусіди, загал контролював виконання взаємних сімейних обов'язків, а до порушників застосовувалися різні неформальні санкції. Але в різні епохи і державні закони передбачали цю норму. У сучасному Кримінальному кодексі України низка статей (ст.164–166) визначає кримінальне покарання за такі діяння, як ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків, злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною...

В різних установах, організаціях функціонує велика кількість інструкцій, відомчих документів, наказів тощо. Вони часто мають стосунок до конкретної спільноти (групи, організації), але не поширюються на все суспільство. Ці документи і норми, що в них містяться, видає адміністрація в межах своєї компетенції та чинного законодавства. *Адміністративно-службові*

норми передбачають певні санкції, наприклад, найбільш жорстокою і досить поширеною санкцією є звільнення з роботи.

Релігійні норми можна розглядати як різновид моральних, що діють у межах певної конфесії, громади, котра сповідує ту чи іншу релігію. Ці норми встановлюються віровченням, церковними установами і авторитетами з посиланням на Бога і його заповіді. Релігійні норми регулюють поведінку віруючих, їх спосіб життя, взаємовідносини з церквою. У державах, що офіційно проголосили себе теократичними, наприклад, ісламськими, релігійні норми (вимоги Корану) розглядаються як базис для юридичних законів. У демократичних країнах діє принцип свободи сумління, релігія розглядається як приватна справа, її норми не пов'язують з політичними, державними справами.

Звичай, традиції, ритуали – це зразки поведінки, що склалися історично; їх норми регулюють поведінку людей під час свят, весілля, похорон тощо. Люди керуються традицією і в буденних справах, що спрощує стосунки, робить їх передбачуваними. *Естетичні норми* закріплюють уявлення людей про прекрасне (та його протилежність) у мистецтві, зовнішності, одягу й поведінці людини, нарешті, у природі.

Норми можна умовно класифікувати так:

- 1) за сферами діяльності: економічні, політичні, сімейні, релігійні;
- 2) за характером і формою закріплення: формальні (закріплені в нормативно-правових документах) і неформальні (закріплені в традиціях, моралі, у суспільній думці);
- 3) за чіткістю, однозначністю, визначеністю формулювання: норми-рамки (норми-правила) – ясно й однозначно сформульовані, вказують що можна, а що не можна й відразу прописують вид покарання порушника (наприклад, статті кримінального кодексу); норми-орієнтації (норми-очікування) – конкретно не обговорені, виглядають як заклик до дії, не передбачають конкретного покарання порушника (наприклад, норма акуратності, турбота про своє здоров'я, одруження);
- 4) за масштабами їхньої дії: загальні, групові, індивідуальні;
- 5) за ступенем стабільності: норми, які діють постійно й повсюди та норми, які залежать від ситуації;

За способами створення й засобами охорони їхніх вимог від порушень виділяють:

- *норми права (закони)* – це загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються або санкціонуються (визнаються) державою (спеціально створеними органами) і охороняються її примусовою силою. Люди, що контролюють їхнє виконання, наділені правом використати владу стосовно порушника;

- *норми моралі* – правила поведінки, які встановлюються в суспільстві відповідно до моральних уявлень людей про добро й зло, справедливість і несправедливість, борг, честь, достоїнство й охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням. Вони регулюють міжособистісні відносини. Порушника карають спонтанно. Найбільш значимі моральні норми перетворилися в закони й захищаються додатково владою офіційних органів;

- *норми звичаїв* – це правила поведінки, що склалися в суспільстві за певних умов й у результаті їхнього багаторазового повторення, які ввійшли у звичку людей. Особливість цих норм поведінки полягає в тому, що вони виконуються в силу звички, що стала природною життєвою потребою людини. Як правило, здійснюють регуляцію повсякденних побутових дій. Порушника звичаїв можуть вважати чужоземцем або специфічною людиною, але не стануть називати покидьком або злочинцем (наприклад, недотримання норм гігієни людиною, якщо це не порушує ваші права, викличе непорозуміння, глузування, але не розрив відносин).

7. Соціальні санкції та їх типи

Соціальні санкції – покарання або заохочення, які стимулюють дотримання норм. Санкції здобувають легітимність на основі норм. Санкції із цінностями відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Таким чином, норми захищені із обох боків – з боку цінностей і з боку санкцій.

Виділяють 4 типи санкцій:

- **Формальні позитивні санкції** – публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу): урядові нагороди, державні премії й стипендії, подаровані титули, вчені ступені й звання, установлення пам'ятника, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) та ін.

- **Неформальні позитивні санкції** – публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій: дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, похвальні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, посмішка та ін.

- **Формальні негативні санкції** – покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, приписаннями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, тюремне ув'язнення, арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, скинення із престолу, страта, відлучення від церкви та ін.

- **Неформальні негативні санкції** – покарання, не передбачені офіційними інстанціями: осудження, зауваження, глузування, злий жарт, невтішне прозвисько, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, розпускання слуху, наклеп, недоброзичливий відгук, скарга, твір памфлету або фейлетону, викривальна стаття та ін.

1. Види культури

За масштабом розповсюдження культури виділяють **пануючу культуру**, **субкультуру** і **контркультуру**.

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам у цілому. Так, спільна історія, умови проживання, особливості побуту призводять до виникнення спільних соціально-психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Субкультура – система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільноти й відрізняють її від інших. Субкультури формуються під впливом таких факторів, як приналежність до класу, етнічне походження, релігія, місце проживання, вік та ін. Так, своя культура є у бізнесменів і бомжів, програмістів і спортсменів, християн і буддистів, городян і фермерів, молодих і людей похилого віку, наркоманів і алкоголіків тощо. Кожна людина може брати участь у багатьох субкультурах одночасно, однак, це не означає, що вона відмовляється від пануючої культури, найчастіше вона лише демонструє незначне відхилення від неї. Але субкультура іноді може набувати форму контркультури.

Контркультура – це субкультура, норми й цінності якої не тільки відрізняються від загальноприйнятих, але й протистоять їм. Контркультура – це форма протесту, виклик існуючій соціальній системі, головна мета носіїв контркультури – обурити суспільство, викликати інтерес до «андеграунду», звернути увагу на певні суспільні проблеми. Прикладом контркультури може виступати культура хіпі, терористів, злочинців.

Контркультури виступають ознакою глибокої кризи культури й незадоволеності частини суспільства (найчастіше молоді) системою цінностей, норм і зразків поведінки, які пропонує культура. Такі моменти частіше або рідше переживає будь-яка культура. Але за допомогою контркультур ці кризи можна перебороти, сприймаючи позитивні елементи, вдосконалюючи відносини між людьми.

Ще за часів розділення розумової та фізичної праці, соціального розшарування суспільства виникли, взаємодіяли і разом з тим зберігали свою специфіку **основні форми культури: висока (елітарна) і народна (фольклорна) культура.**

Елітарну (або високу) культуру – культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями. Вона, насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театральні, художники, письменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Народна культура створюється анонімними творцями. Її створення і функціонування практично невіддільно від повсякденного і практичного життя.

У найзагальнішому вигляді можна сказати, що з народною культурою в суспільній свідомості співвідноситься безліч понять і об'єктів, у назві яких присутнє слово «народний (-а, -е, -і)»: мистецтво, мудрість, чутки, традиції, перекази, вірування, пісні, танці, прислів'я, майстри, цілителі тощо.

Сьогодні також існує достатньо прикладів народної культури – це пісні (побутові, вуличні, дворові, студентські, туристські, частково так звані бардівські пісні), приспівки, різного роду усні оповідання неказкового характеру: перекази, сучасні байки, усні розповіді, анекдоти, чутки.

Розподіл форм культури на елітарну та народну існував до середини ХХ сторіччя, коли виникла третя форма культури – **масова культура.**

Масова культура створюється професіоналами, проте загальнодоступна, орієнтована на найширшу аудиторію, споживання її продуктів не вимагає спеціальної підготовки.

Виникнення масової культури не випадкове. Основними передумовами цього були:

- процес демократизації (знищення станів);
- індустріалізація і пов'язана з нею урбанізація (збільшується щільність контактів);
- розвиток засобів масової комунікації.

Особливості масової культури:

1. Масова культура має *комерційний характер* – це, у першу чергу, стандартизований товар, призначений для масового ринку, а головним критерієм якості цього товару виступає комерційний успіх, те, наскільки вигідно його можна продати.

2. Оскільки масова культура *повинна подобатися багатьом*, вона, як правило, буває не дуже високої, «середньої» якості, і спрямована на те, щоб задовольнити не тільки вишукані духовні потреби. Масова культура зазнала значної критики з боку соціологів за те, що вона, на відміну від високої культури пропонує примітивні зразки, меншою мірою збагачує людину духовно, не здатна передати дійсні почуття й тим самим не дозволяє реалізуватися особистості.

3. Однак масова культура, яка дуже часто й справедливо критикується, все ж таки *створює культурну спільність*, що поєднує людей майже у всесвітньому масштабі. Завдяки своїй універсальності масова культура з легкістю долає величезні відстані й культурні кордони. Наприклад, сьогодні продукція Голівуду користується величезною популярністю навіть у тих країнах, де більшість населення ненавидить Америку й бачить у ній головного ворога.

4. Масова культура значною мірою *згладжує культурні різниці*: її споживачами виступають представники всіх верств і груп суспільства. Телевізійні серіали, популярна музика, детективи й дамські романи знаходять своїх прихильників серед заможних і бідних, молоді й людей похилого віку, працюючих і безробітних.

Людина, яка з дитинства виховувалася на ідеях і цінностях своєї спільноти, як правило, схильна оцінювати ці ідеї й цінності як природні й правильні. Цінності, ідеї й норми іншої культури можуть здаватися незрозумілими, дивними й навіть дикими. Тобто люди звичайно дивляться на світ через призму своєї власної культури.

Тенденція оцінювати звичаї, цінності й норми інших культур з позиції стандартів власної культури одержала назву **етноцентризм**. Етноцентризм може бути не тільки етнічним (хоча найчастіше ми зустрічаємося саме із цією формою), але й груповим. Наприклад, коли військові використовують властиві їм норми й цінності для оцінки діяльності цивільних об'єднань або наукових колективів.

Позиція, протилежна етноцентризму, називається культурним релятивізмом. З погляду **культурного релятивізму**, кожна культура – це унікальне явище, тому вона повинна розглядатися тільки на основі прийнятих у ній стандартів. Однак дотримання принципу культурного релятивізму іноді породжує труднощі й питання. Наприклад, якщо в деяких культурах існує ритуальний канібалізм, чи повинні ми ставитися до цього як до «нормального прояву культурної розмаїтості»? У багатьох сучасних східних суспільствах жінки й дотепер не мають рівних із чоловіками прав. Чи повинні ми відмовитися від негативної оцінки дискримінації жінок лише на основі поваги до чужих традицій?

Відповідь на ці питання, на думку багатьох соціологів, полягає в тому, що головне *для науки* взагалі й соціології зокрема – *не оцінка, а розуміння явища*.

Кожен культурний зразок (звичай або норма, цінність або обряд), яким би «диким» він не здавався представникові іншої культури, може бути зрозумілим лише у контексті власної культури. Розуміння сенсу того або іншого звичаю не означає його беззастережного схвалення й прийняття. Якщо ж усе, що здається «неправильним», просто відкидається, розуміння іншої культури стає просто неможливим. Так, багатоженство неможливо оцінити й зрозуміти в традиціях християнства, але іслам і східні традиції дозволяють з'ясувати причини виникнення й сутність цього феномена.

Культурний релятивізм повинен застосовуватися не тільки в процесі наукового аналізу, а й у *повсякденних взаємодіях представників різних культур*. Щеплення культурного релятивізму відбувається складно, він вимагає розуміння незвичних цінностей і норм, відмови від культурних стандартів, яких люди дотримувалися все життя. Але поступово, у міру того як мешканці різних країн всі частіше контактують один з одним, важливість розуміння інших культур значно підвищується. Завдяки міжнародній економіці, поширенню засобів масової комунікації й інформації, процесам міграції, туризму тощо ми спостерігаємо *зближення світових культур, культурний обмін між ними*.

Разом із цим проявляється й протилежна тенденція – *зберігаються значні культурні відмінності*. Цілісність і самобутність культури забезпечується механізмами соціокультурної селекції й соціокультурним імунітетом. Кожна культура в процесі культурного обміну намагається відібрати й зберегти лише ті риси, які відповідають її загальній логіці, менталітету. Для цього культура може чинити опір чужим для неї елементам. Так, майже всі країни світу запозичили у західного суспільства технології й засоби організації виробництва, але не норми й принципи західної моралі. Подібний опір – це свідчення особливої турботи людей про власну культуру, збереження її самобутності й неповторності, оскільки втрата культури неодмінно приведе до розпаду даного суспільства, що завжди характеризується певними традиціями, нормами, моделями поведінки.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Чому існує множина визначень культури? Чім вони відрізняються?
2. Які форми може мати культура?
3. В яких формах може проявлятися духовна культура?
4. Що розуміють під субкультурою? Чому вони існують?
5. Поясніть зв'язок культури та цивілізації. Чім вони розрізняються та чім подібні?
6. Яким чином здійснюється розвиток культури?
7. Поясніть вплив культури на регуляцію поведінки особистості за теорій Парсонса.
8. Соціальні норми: дайте визначення поняття та наведіть приклади різних типів.
9. Які функції виконують норми в суспільстві? Як вони формуються?
10. Чим відрізняються норми юридичні від моральних настанов?
11. Яку роль грають значення у процесі соціальної комунікації?
12. Поясніть регулятивну роль значень і цінностей в соціокультурних системах.
13. Наведіть приклади ціннісних конфліктів.

Семестр 2

Змістовний модуль №2. Особистість як агент соціального життя

Тема 6. Особистість та її структурні елементи (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість,
- пояснювати специфіку аналізу особистості в соціології
- вміти пояснити функції та структурні елементи особистості,
- ознайомитись з класифікаціями типів особистості,

Питання до лекції:

1. **Людина, індивід, індивідуальність, особистість.**
2. **Функції особистості**
3. **Структура особистості за З.Фрейдом**
4. **Структура особистості. Піраміда потреб за А.Маслоу**
5. **Ціннісні орієнтації особистості**
6. **Типи особистості**

1. Людина, індивід, індивідуальність, особистість.

Особистість, її сутність та існування є предметом вивчення багатьох наук: філософії, соціології, психології, педагогіки тощо.

Поряд з поняттям „особистість” на повсякденному та науковому рівнях часто живаються терміни „людина”, „індивід”, „індивідуальність”.

Що спільного між цими поняттями і чим вони відрізняються?

Людина – найзагальніше родове поняття для позначення істот *Homosapiens*. Тому традиційно у тлумаченнях поняття людина зазначається, що це є істота, яка уособлює нерозривну єдність біологічної, соціально-історичної, культурної, духовно-моральної сторін її існування.

Індивід – це одиничний представник людського роду, окремий член соціальної спільноти: народу, соціального класу, верстви, соціальної групи. В соціології індивід розуміється як своєрідний соціальний "першоатом", що входить до складу соціальної спільноти. Він є вихідною соціальною одиницею, а сукупність індивідів утворює всі існуючі види соціальних спільнот. Поняття „індивід” слід відрізнити від поняття „індивідуальність”.

Індивідуальність можна визначити як сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого. Виокремлення різних рис проводиться на різноманітних рівнях – біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному тощо. Індивідуальність є своєрідним критерієм неповторності кожного індивіда.

Людина – істота біосоціальна. Суспільство для людини є природним і необхідним середовищем існування, поза соціуму вона втрачає навіть загальновидові риси: здатність розмовляти не переростає у мову, розумові здібності – в інтелект, можливість працювати й використовувати знаряддя праці – у справжню людську працю. Відомий мистецький образ Мауглі – літературна фантазія англійського письменника Р. Кіплінга. Реальність є іншою. Цікавим феноменом залишаються так звані феральні люди. Достовірно відомо зо два десятки випадків, коли звірі вигодовували немовлят – частіше це робили вовки. Але діти, що були ізольовані від соціуму, не розвивалися у повноцінних людей навіть після їх повернення до середовища людей. Спочатку вони нагадували перших своїх вихователів – вили, рачкували, поводити себе як вовчата, мавпи або собаки. Зусиллями вчених, вихователів “знайди” потроху забували життя у лігві, але вони не набували якостей повноцінної людини! Навіть навчити підлітків мови у повному обсязі не вдавалося; більше того, вони жили порівняно недовго і вмирили у ранньому віці. Що відбувалося з дітьми? У них своєчасно не закладався підмурівок особистості, тобто не розвивалася соціальна складова. Як з’ясувалося, остання – життєво важлива, людина не може існувати

поза суспільством; не набувши рис особистості, людина деградує навіть фізично. Умовну формулу людини можна записати так:

людина = біологічна конституція + особистість

Особистість – це соціальна складова людини, сукупність рис і властивостей, що не успадковуються генетично й формуються у суспільстві. У процесі розвитку особистості потенційні можливості й природні здібності людини використовуються для формування соціальних властивостей (другої складової) людини. Це відбувається шляхом засвоєння культурних чинників і за умови, що особа вступає у соціальні зв'язки з іншими людьми, соціальними групами. Людина, таким чином, є суперечливою єдністю біологічного й соціального, матеріального й ідеального. Але, одночасно, індивід – цілісна система. Особистість не можна відділити від тіла, фізичної підсистеми. Особистість є соціокультурною підсистемою людини, що, з одного боку, поєднує її зі спільнотою, іншими людьми, суспільством, з другого, – вона виконує внутрішні управлінські функції, керує поведінкою, активністю суб'єкта. Здатність до руху, енергетичні джерела забезпечують біологічні чинники, а ось напрямок діяльності, характер вчинків залежать від особистості. Вона транслює вимоги суспільства, соціальні цінності й норми, інтерпретує культурні чинники, продукує соціальні мотиви й цілі поведінки індивіда.

Поняття „особистість”, як правило, використовується для відображення соціальності людини, різних її виявів.

Філософія розглядає особистість з точки зору її місця у світі як суб'єкта діяльності, пізнання та творчості, психологія – з точки зору цілісності психічних процесів і властивостей: здібностей, темпераменту, характеру тощо.

Загально визнаний внесок у вивчення проблем особистості зробила і соціологія, спробувавши дослідити особистість як реально діючого учасника соціальних взаємодій, вивчити суспільні та культурні механізми, які обумовлюють соціальні якості особистості.

Соціологія виокремлює в особистості соціально-типове та розглядає її як продукт суспільства. Для соціології особистість становить інтерес насамперед як точка перетину безлічі соціальних зв'язків, як об'єкт впливу багатьох соціальних чинників. Як зазначає В. Ядов, людина, яка розглядається у соціальному аспекті, називається особистістю.

Отже, в сучасній соціології закріпилося розуміння особистості як сталого комплексу соціальних характеристик, якостей, властивостей, що набуваються в суспільстві під впливом культури, соціальних груп та спільнот, до яких належить людина, які розвиваються і проявляються у взаємодії з іншими людьми.

До найбільш значущих соціальних якостей особистості зазвичай відносять:

- самосвідомість – виокремлення індивідом самого себе із соціального середовища, усвідомлення власного Я
- самооцінку – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, здібностей, місця серед інших людей. Найважливіша функція самооцінки – регуляція поведінки особистості
- активність – здатність особистості до самостійних, енергійних, інтенсивних соціально значущих дій
- ідентичність – соціальна якість особистості, що є результатом ідентифікації – процесу свідомого (або несвідомого) ототожнення особистості з іншими людьми, певною соціальною спільнотою (етнічною, політичною, територіальною, мовною, релігійною, професійною тощо)
- спрямованість – сукупність сталих мотивів, що орієнтують діяльність особистості, незалежно від соціальних ситуацій, в яких вона знаходиться
- переконання – соціальна якість особистості, що визначає уявлення, ідеї, які у свою чергу визначають ставлення людини до дійсності та спонукають її діяти відповідно до своїх ідеалів, принципів, поглядів, тобто світогляду

- а також потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні установки (про них йтиметься далі).

Наприклад, теорія “дзеркального Я” трактує сутність особистості як віддзеркалення індивідуальних властивостей людини в суспільній думці, оточенні. Індивід звикає усвідомлювати себе таким, як його сприймають інші люди. Професор Мічиганського університету Чарлз Хортон Кулі (1864–1929) вважав, що особистість є результатом багатьох інтеракцій (взаємодій) з оточенням. “Я” вбирає в себе, по-перше, уявлення про те, “як я виглядаю в очах іншої людини”; по-друге, уявлення про те, “як ця інша людина оцінює мій образ”; по-третє, самовідчуття гордості або приниження, що виникає внаслідок перших двох факторів.

Значної популярності набула рольова концепція особистості. Вона виходить з того, що особистість – сума соціальних ролей, які людина опановує протягом свого життя. Ця концепція є вельми операціональною з точки зору соціологічної теорії, бо пов’язує особистість із соціальними структурами, інститутами, цінностями та нормами, що функціонують в їх межах; вона пояснює генезис особистості, механізм її формування залежно від порядку опанування нових ролей. Але рольова концепція затьмарює індивідуальність, здатність особистості бути неповторним і унікальним феноменом.

Щойно народившись, дитина ще не є особистістю. Вона є лише індивідом. Щоб стати особистістю, людина має набути певного розвитку, який залежить від біологічних, фізичних та соціальних чинників.

Соціологи розглядають особистість у контексті зв’язку людини із соціумом.

Особистість: типове (суспільне) й індивідуальне. Кожна особистість має дві сторони: (1) типове, що поєднує людину із загалом, споріднює її з іншими особами; (2) індивідуальне, неповторне, своєрідне. Дж. Г. Мід подав таку “формулу” особистості:

$$ME + I = SELF,$$

де ME – соціальне, I – індивідуальне, SELF – особистість.

ME – це пам’ять про усе, що об’єднує людину із суспільством; I – те, що людина зберігає при собі: внутрішні пристрасті, бажання, непередбачені дії, нарешті, свобода на відміну від контролю. Людина, позбавлена I, є деіндивідуалізованою, вона або становить гвинтик державної машини, або перетворюється на “одновимірну” істоту, людину натовпу. Але й безкінечне розширення I не може бути прийнятним, бо це породжує анархію.

Соціальність не заперечує індивідуальності. Оригінальність, неповторність не можуть з’явитися поза соціумом. Освіта й моральне вдосконалення, професіоналізація й духовне збагачення роблять особистість багатогранною, стають ґрунтом для розвитку індивідуальності. Особистість знаходиться на перехресті багатьох соціальних груп. Вхідження у кожную спільноту щось додає до рис особистості, робить її більш складною, породжує альтернативи. Зменшення соціальних контактів, неосвіченість, відчуженість від загальних інститутів звужують особистість, роблять її “одновимірною”. Тоді людина живе за принципом “аби гроші й харчі”, її поведінка жорстко детермінується матеріальними обставинами.

Поєднання в особистості двох якісно різних начал можна виразити через відому діалектичну тріаду: “загальне” – “особливе” – “одиничне”. Перший член тріади – загальносуспільні риси особистості, які характеризують усереднену людину даної епохи і конкретної соціетальної спільноти. Наприклад, пересічний українець епохи Хмельниччини, українець епохи зародження капіталізму (після реформи 1861 р.) і сучасний українець є різними типами особистості, бо вони репрезентують різні соціетальні системи. Другий член тріади – “особливе” – означає внутрішньосуспільну диференціацію типів особистості відповідно до соціальних груп і спільнот. Це і є основний типологічний рівень особистості. Так, у сучасній Україні можна виокремити особистості кримського татарина і українця (етнічного), бідного й багатого, фермера й

військового, ліберала й консерватора, чоловіка й жінки, школяра і студента, “білого” й “синього комірця”, представника молоді й людину похилого віку тощо. Типологія особистості частково співпадає із соціальною та інституційною структурами суспільства. Але існують також інші підстави для виокремлення типів особистості: риси характеру, вдача людини, стиль життя, спрямованість особистості. Наприклад, “ділова людина” – це певна спрямованість особистості, риси характеру, стиль життя, зорієнтованість на роботу, бізнес за рахунок інших сфер діяльності.

А вже третій член тріади виражає неповторність та оригінальність, отже, індивідуальність людини. Індивідуалізація пов’язана з рівнем свободи людини. Свободу можна розглядати як можливість або право вибору, наявність суспільних альтернатив, що опановуються людьми. Демократичні й розвинуті суспільства дають людині більше потенційної свободи; тоталітарні й примітивні – різко скорочують діапазон альтернатив, а отже – свободу. Свободою, суспільними можливостями треба вміти користуватися; свобода несе у собі небезпеку; це – певний ризик порушити норми, закони, умовності суспільства, заподіяти шкоду іншим людям. Такі дії можуть тягти за собою покарання в різних формах. Вільною є та людина, яка хоче стати вільною й докладає до цього зусиль. При розгляді особистості виникають певні методологічні труднощі. Якщо людину можна вивчати візуально (наочно), досліджувати її анатомію й фізіологію, розтинати тощо, то особистість – “тонка” матерія: у мікроскоп її не побачиш і у формалін не покладеш. Зовнішні ознаки особистості – вторинні, похідні. Наприклад, про особистість “промовляють” і зовнішність, і одяг, і культура мовлення, і речі, що їх використовує людина. Але усе це – зовнішня форма, побічні ознаки. Безпосереднім предметом для соціолога є “внутрішні” соціокультурні ознаки людини, структура особистості й функції її елементів.

2. Функції особистості.

Особистості, на думку Дж. Г. Міда, притаманні чотири функції: а) індикація; б) інтерналізація; в) самість; г) інтеракція. Людина, що набуває цих властивостей, перетворюється на особистість. Розглянемо їх докладніше.

Почнемо з індикації. Дж. Г. Мід визначав особистість як рефлексивний процес, що народжує значення: людина помічає речі й фіксує відповідні значення або самостійно надає предмету певного значення. Здатність оперувати значеннями – фундаментальна ознака особистості. Головним набутком функції індикації є здатність до мовної комунікації та письма. Ця функція, у свою чергу, відчиняє двері для сприйняття людиною культури й спілкування з іншими особами.

Інтерналізація – процес засвоєння, опанування “зовнішніх” цінностей, норм, культурних чинників. Джерелом інтерналізації можуть бути інші люди, письмові документи, інформаційні системи, власні спостереження.

Самість – властивість людини бути об’єктом для самої себе. Індивід може звертатися до себе із запитаннями, отримувати відповіді, тобто самість – здатність особистості вести внутрішній діалог. Функція дозволяє: а) усвідомлювати себе; б) мати концептуальні уявлення про себе; в) апелювати до себе; г) діяти щодо самого себе.

Нарешті, останньою функцією особистості є інтеракція – налагодження зв’язків з іншими людьми, здатність особи бути суб’єктом соціального зв’язку. Ця функція інтегрує попередні, бо спілкування вимагає від особи орієнтуватися в системі значень, цінностей, норм і критично сприймати себе, корегувати свою поведінку.

Особистість до певної міри повторює суспільство. Як крапля води віддзеркалює весь світ, так особистість відбиває соціальне оточення, риси історичної епохи. Це робить особистість складною соціокультурною системою.

3. Структура особистості за З.Фрейдом.

Цікавими є ієрархічні моделі особистості, які передбачають вертикальну структуру елементів. Вертикаль може включати як біологічні, так і суто соціальні компоненти. За цим принципом побудована модель особистості, яку запропонував Зигмунд Фрейд (1856–1939). Він виходив з того, що біологічне в структурі людини перебуває в антагонізмі до соціального, і, таким чином, сама природа людини програмує конфлікт індивіда і суспільства. Особистість, за Фрейдом, нагадує айсберг, що, як відомо, на 9/10 свого обсягу є зануреним у воду. “Надводна” частина особистості – це свідомість і усе те, що вона породжує; “підводна” – підсвідомість, ірраціональні чинники, успадковані біологічні інстинкти, імпульси, які становлять незалежну від свідомості сферу буття людини. Структура особистості, за Фрейдом, має три рівні:

Ід (Воно) – природжені пристрасті, джерело енергії; сексуальність, що живить потяг до задоволення, або невмотивована агресивність, яка має деструктивний характер. Енергія накопичується і виникає внутрішня напруга; людина задовольняється, коли енергія “знаходить вихід”.

Его (Я) – регулятор, що затримує “вихід” енергії до появи придатного об’єкта розрядки напруги. Цей рівень формується на основі власного життєвого досвіду людини.

Супер-его (Над-Я) – суто соціальна компонента, вона вимагає від людини правильної поведінки відповідно до суспільних норм; здатність суб’єкта критично оцінювати свої дії; сфера моралі й відповідних почуттів (провина, сумління, співчуття, гордість, шляхетність тощо).

Фрейд вважав, що людьми керують дві головні пристрасті, які утворюють головний зміст першого, базового рівня особистості – “інстинкт життя” (сексуальність, лібідо або Ерос) та “інстинкт смерті” (потяг до руйнування, Танатос). Це – природжені імпульси, які контролюються й придушуються суспільством. Соціальність полягає в тому, що біологічні імпульси затиснуті у лещата, а природна енергія через соціальну поведінку знаходить собі альтернативні “виходи” – сублимується (перевтілюється) у різноманітні культурні форми активності (праця, творчість, мистецькі образи, світ ідей тощо). У разі, коли третій рівень особистості – супер-его – руйнується (або він сформований не в повному обсязі), людина може перетворитися на звіроподібну істоту, що, як вважав Фрейд, відбувається в дійсності з деякими психічно хворими, злочинцями, збоченцями, або подібний ефект супроводжує масові психопатії (війна, паніка, погроми).

4. Структура особистості з точки зору соціології. Піраміда потреб за А.Маслоу

Особистість розглядається соціологією як феномен, що має складну структуру, в якій компоненти пов’язані між собою та взаємодіють один з одним, створюючи цілісну систему соціально значущих якостей, що характеризують людину як суб’єкта суспільних відносин та соціальної діяльності.

Існують різні підходи до аналізу структури особистості. Розглянемо деякі з них.

Базисні елементи особистості, їх організація забезпечують наголошені вище функції. У структурі особистості можна виділити кілька чільних підсистем: а) мотиваційно-цільову; б) регуляторну; в) когнітивно-накопичувальну; г) характерологічну. Провідна роль у структурі належить мотиваційному комплексу, що “відповідає” за мотивацію дій, зумовлює вчинки людей та досягнення цілей. Комплекс має дві умовні лінії, що перехрещуються між собою: 1) потреби – інтереси – цілі; 2) цінності та їх шкали – ціннісні орієнтації (стереотипи) – ідеали. Базисним елементом комплексу є потреби людини. Деякі соціологи взагалі визначають особистість як систему потреб.

Потреба – це об’єктивна залежність людини від зовнішнього світу й власної тілесної організації, це – тяжіння до певного предмету, основа, на якій виникають мотиви

дій. Потреби – це усвідомлення і переживання людиною необхідності в тому, чого не вистачає для життєдіяльності її організму та розвитку особистості.

Потреби можна поділяти на природні (біологічні), екзистенціальні (від лат. *existentia* – існування), соціальні, культурні. Досить популярною є теорія самоактуалізації потреб людини, яку в 40-і роки розробив американський психолог і соціолог Абрахам Маслоу (1908–1970). Вона наголошує на певній послідовності актуалізації: спочатку людина гостро відчуває природні, біологічні потреби, тобто потреби в їжі, воді, теплі, даху над головою, сексуальні турботи й інші переважно фізіологічні потреби. Вони, перш за все, обумовлюють активність людини, визначають цілі вчинків особи. В разі задоволення цих потреб і потреби у безпеці існування (система так званих екзистенціальних потреб) актуалізуються, загострюються більш складні потреби, що мають соціальне походження: необхідність мати освіту, родину, подружжя, одяг і речі вжитку, нарешті, соціальний статус, які відповідають стандартам суспільства, бути працевлаштованим, користуватися послугами різних соціальних інститутів тощо. Духовні, ідеальні потреби вінчають цю піраміду.

- фізіологічні потреби;
- потреби у безпеці й захисті;
- потреби у приналежності й любові;
- потреби у самоповазі;
- потреби самоактуалізації, або потреби особистісного вдосконалення.

Але схему Маслоу не треба сприймати буквально. Емпіричні дослідження на базі цієї методології свідчать, що, по-перше, вона підтверджується тільки як статистична закономірність, і не є законом буття кожної окремої особи, по-друге, більш чітко й рельєфно схема простежується у кризовому соціумі. Вчений визнавав, що можуть бути виключення з цього ієрархічного розташування потреб, наприклад, коли творча людина розвиває та виражає свій талант, не дивлячись на труднощі та соціальні проблеми. Існують інші класифікації потреб: за значенням у житті людини – першочергові та другорядні, за об'єктом – матеріальні та духовні, за сферою діяльності – потреба в спілкуванні, пізнанні, праці тощо.

Інтерес є усвідомленою потребою, реальним мотивом поведінки, що націлена на задоволення певної потреби. Як і потреба, інтерес містить у собі внутрішню необхідність, завдяки якій він набуває енергії спонукальної сили. Рушієм до дії інтерес виступає, коли він усвідомлюється індивідом. Інтерес орієнтує людину на той чи інший об'єкт, він породжує мету діяльності. Мета є образом бажаного майбутнього, вона створює умовний ідеальний ланцюг, що поєднує наступне із сьогоденням. Наявна мета примушує людину шукати відповідних засобів для її реалізації.

Але мотиви й цілі людини детермінуються й корегуються комплексом факторів, а не тільки самими потребами; неабиякий вплив мають цінності й норми, навіть риси характеру. Цінності виконують як мотивуючу, так і регулятивну функцію. Вони створюють шкали у свідомості людини, за якими розподіляються значення залежно від важливості й цінності для особи (суспільства) того чи іншого об'єкта. Людина інтерналізує, засвоює цінності або визначає їх власним шляхом. Набуті, стійко закріплені у свідомості цінності створюють сталі орієнтації особи, стереотипи свідомості. Свідомість стає стигматизованою, тобто людина оперує визначеними оцінками, стабільними уявленнями. Цінністю і одночасно стереотипом вищого рівня є ідеал. Залежно від домінування того чи іншого мотиваційного ланцюжка людина може, за визначеннями М. Вебера, здійснювати або цілераціональні, або ціннісно-раціональні дії.

Регуляторна підсистема виконує контрольні, стримуючі функції, вона допомагає людині обирати з множини альтернатив соціально позитивні дії, запалюючи “червоне

світло” перед тими шляхами, які засуджуються оточенням або передбачають покарання. Засвоєні особою норми, правила, традиції, звички можуть поділяти потреби, інтереси, цілі на “правильні” й “неправильні”. Наприклад, голод є природною, вітальною потребою людини; вона формує інтерес до їжі й мету – задовольнити потребу в той чи інший спосіб. Але переважна більшість навіть дуже зголоднілих дорослих людей не вдасться до крадіжки у крамниці, не вихопить у дитини шкільну булочку. “Вето” на подібні дії накладають внутрішні моральні переконання й засвоєні норми поведінки. На запитання до самого себе: чи можна це вчинити? Внутрішнє “Я” відповідає: “ні, цього робити не можна”. Мотивація людини формується не тільки на основі егоїстичних мотивів, але й з урахуванням суспільних чинників. У разі порушення цього співвідношення виникають різні соціальні відхилення. Установки визначають схильність людини до певних дій, реакцій на об’єкти. Установка передбачає усвідомлене ставлення до об’єкта (когнітивний компонент), емоційну оцінку об’єкта (емоційний компонент) та послідовну поведінку стосовно об’єкта (поведінковий компонент).

Когнітивно-накопичувальний комплекс відповідає за процес засвоєння нових знань, навчання та збереження у свідомості значень, інформації, різнопланових навичок та вмінь. До складу цього поняття включають також складні рольові комплекси, опановані людиною переважно в процесі професійної підготовки (професійні знання, навички, вміння). Нарешті, характерологічні риси є особливостями характеру, темпераменту, описують ступінь чутливості та експресивності тощо. Вони мають у цілому біологічну, спадкову природу, але в суспільному житті перетворюються на соціальні риси. Наприклад, людина з характером флегматика може себе чудово почувати наодинці з комп’ютером, годинами методично розробляючи програму, чи здійснювати якісь розрахунки, але на місці керівника, менеджера у напруженій і кризовій ситуації такої особі краще не бути. А холерик, навпаки, як великий тягар сприймає монотонну й “затишну” працю.

На думку російського психолога А. Платонова, структура особистості має чотири складові:

- біологічно обумовлена підструктура (вікові, статеві особливості психіки, темперамент тощо)
- психологічна підструктура (індивідуально-психологічні особливості – відчуття, уявлення, увага, пам’ять, інтелект, характер, емоції, почуття, воля тощо)
- підструктура соціального досвіду (знання, навички, уміння, звички, норми тощо)
- підструктура спрямованості особистості (потреби, цілі, інтереси, мотиви, прагнення, бажання, ціннісні орієнтації, соціальні установки)

Соціологів цікавлять насамперед підструктури соціального досвіду та спрямованості особистості. Підтвердженням цього є тлумачення структури особистості, коли в її складі виокремлюють три головних елементи – соціальний статус, соціальну роль та спрямованість особистості.

5. Ціннісні орієнтації особистості

Цінності – об’єкти, зв’язки, стани, відносини й ідеї, які значимі для індивіда, які він хоче мати, але не зв’язані прямо із задоволенням його потреб.

Люди вибирають ті або інші цінності й цей вибір у соціології називається ціннісними орієнтаціями. **Ціннісні орієнтації особистості** – це ієрархизована у свідомості людини система пріоритетів, цінностей, системно зв’язані ціннісні уявлення про світ, реально визначальні вчинки й дії людини.

Специфіка соціологічного підходу до проблеми цінностей складається в спрямованості на визначення їхньої ролі як **сполучної ланки між поводженням**

особистості, соціальної групи й суспільства в цілому. Цінність не завжди є предметом реально потрібним, необхідним людині. Індивід оцінює предмет, не співвідносячи його прямо й безпосередньо зі своїми потребами й інтересами (які він може й не цілком усвідомлювати), пропускаючи через призму розповсюджених у даному суспільстві ціннісних критеріїв, ідеалів, готових оцінок, стереотипів повсякденної свідомості, уявлень про належне, справедливе, прекрасне, корисне та ін. Однак процес формування ціннісної свідомості – це не однобічний процес, особистість критично ставиться до «готових» цінностей, перевіряє їх на власному життєвому досвіді. Таким чином, ціннісна свідомість – це складний, багатовимірний духовний феномен, у якому присутні як загальнопоширені ціннісні стереотипи, прийняті нереклексивно, на віру, так і ціннісні уявлення, прийняті й перевірені особистим досвідом, власні оцінки, власні ціннісні судження.

Основними видами цінностей й, відповідно, ціннісних орієнтацій є:

1. Матеріальні (наприклад, одяг, машина, мобільний телефон) і духовні (наприклад, доброта, ідея справедливості);
2. Природні (наприклад, їжа, відпочинок) і соціальні (наприклад, мода, престиж);
3. Реальні (ті, що людина цінує на даний момент) і потенційні (те, на що вона може в принципі орієнтуватися);
4. Цінності – цілі (ті, що людина хоче досягти, мати, наприклад, родину, високий матеріальний статок, престижну роботу) і інструментальні цінності, або цінності-засоби (ті людські якості, які шануються, наприклад, доброта, чесність, практицизм, ощадливість та ін.).

Центром системи ціннісних орієнтацій є ідеали. *Ідеали* – це те, до чого прагне людина, вираження бажаного в майбутньому. Ідеали можуть існувати в персоніфікованій формі, як уявлення про ідеальну людину.

Далі більш докладно розглянемо мотиви. *Мотиви* – внутрішній побудник до дії, розумно пояснена причина поведінки, осмислення дії, як внутрішня реакція на зовнішню ситуацію (навколишнє середовище, стимули). Внутрішня реакція заснована на потребах людини, її інтересах, ціннісних орієнтаціях, тобто, якщо довідатися мотиви людини, то можна зрозуміти її поведінку. Проте, однакова поведінка, що спостерігається в багатьох людей, може бути викликана різними мотивами. Наприклад, одні люди вчаться в університеті, щоб одержати знання, другі – щоб не піти служити в армію, треті – щоб весело провести час і відкласти момент влаштування на роботу.

Мотиви, які є внутрішніми побудниками до дії, варто відрізнити від *стимулів* – зовнішніх побудників до дії. Так, обіцянка викладача виставити екзамен з рейтингу у випадку активної роботи на семінарських заняттях є стимулом. Цей стимул може вплинути на поведінку студента в тому випадку, коли дострокова здача іспиту є цінною, саме тоді стимул перетвориться в мотив. А якщо студент готується до семінарських занять без зовнішніх спонукань, то це є прикладом мотиву.

Типи особистості.

Однією з найважливіших проблем соціології особистості є побудова соціальних типів особистості.

Типологія як загальнонауковий принцип пізнання знаходить своє застосування у різних науках. Проте питома вага її, порівняно з іншими методами, збільшується у науках, які мають своїм предметом людину з її соціальним світом.

Будь-яке суспільство зацікавлене у тому, щоб особистості, з яких воно складається найкращим чином сприяли його розвитку. Тому суспільство має потребу в інформації про існуючі та бажані соціальні типи особистості (**соціальний тип** – це деперсоніфікована уявна особистість як відображення сукупності повторювальних якостей індивідів, що належать до певної соціальної спільноти). А метод типологізації може розглядатися як інструмент, що її надає.

Одна з перших обґрунтованих типологій особистості належить соціологам Ф. Знанецькому та В. Томасу. Критерій їхньої типології – характер пристосування особистості до соціального оточення. В роботі „Польський селянин в Європі та Америці” (1918-1920) вони виділили такі типи:

- **"богемний"** – пристосовується до ситуаційних умов, не знаходячи твердої опори у собі та пливучи за течією;
- **"міщанський"** – спирається на традицію, не виявляючи соціальної гнучкості і також не знаходячи опори в собі;
- **"творчий"** – спирається на власні сили. Така людина спроможна змінювати моделі поведінки, культуру, спроможна на винаходи та інновації.

Р. Дарендорф, один з найвідоміших сучасних соціологів, представників конфліктного напрямку, розробив свою типологію особистостей. Підкреслюючи, що особистість – це продукт розвитку культури, соціальних умов, він користується терміном **homosociologicus** та виокремлює такі його типи:

- **homofaber** – "людина уміла", "людина, що працює" – особистість, яка наділена важливою суспільною функцією; тип, поширений у традиційному суспільстві;
- **homoconsumer** – людина-споживач, особистість, сформована масовим суспільством;
- **homouniversalis** – людина, яка здатна займатися різними видами діяльності;
- **homosoveticus** – людина, яка залежить від держави.

Представниками неофрейдизму (Д. Рісмен, Е. Фромм) було розроблене поняття соціального характеру і запропонований опис різних типів соціальних характерів в епоху капіталізму.

Значну увагу дослідженню "соціальних характерів" приділяв американський соціолог ХХ ст. Д. Рісмен, небезпідставно вважаючи їх ключем до розуміння соціальної реальності і соціальних процесів. Його типологія допомагає побачити зв'язок, відповідність між основними типами таких характерів та типами суспільного устрою. Д. Рісмен описав три основних типи соціальних характерів:

- **"традиційно-орієнтований"**. Особистість, що належить до даного типу, є консервативною, конформною по відношенню до традицій, звичаїв, зразків поведінки, а також до касти, клану, стану.
- **"внутрішньо-орієнтований"**. Цей тип характерний для періоду розвитку індустріального суспільства. Для такої особистості притаманна соціальна атомізація, що обумовлена послабленням сили традицій, внутрішньогрупової інтеграції, контролю з боку первинних груп, а також відсутність засобів масової інформації. Поведінка людини визначається інтерналізованими, засвоєними у дитинстві принципами, особистість стає цілеспрямованою, підприємницькою, більш відкритою до змін, хоча роль традиційних цінностей та норм ще досить значна.
- **"ззовні-орієнтований"** тип характерний для суспільства споживання. Поведінка особистості цього типу визначається не традиціями, а системою зв'язків, бюрократією, модою тощо. Людина даного типу стає космополітом та споживає великий обсяг інформації, в неї відсутнє сильне „Я”. Така особистість має спрощене

соціальне сприйняття, примітивну схему бачення проблем, грубий апарат інтерпретації. Наприклад, до спрощених, примітивних схем належать такі часто вживані, як „нові українці”, „демократи”, „комуністи”, „країни Заходу”, „особи кавказької національності”. Особистість є знеособленою, стандартизованою, є об’єктом маніпуляції, жертвою відчуження, відчуває себе дезорієнтованою, інколи апатичною чи цинічною. До позитивних рис такої особистості Д. Рісмен відносить бажання любити інших та бути любимим, відчуття гострого дефіциту теплих міжособистісних стосунків.

Опис Д. Рісменом „ззовні-орієнтованої” особистості є в основних рисах близьким до концепції „одномірної людини” німецько-американського соціолога Г. Маркузе.

Всі типи характерів, описані Д. Рісменом, на його думку в певній мірі існують і в сучасному суспільстві, але питома вага кожного з них залежить від економічних, соціальних і демографічних чинників, ступеня урбанізації тощо.

Досліджуючи „соціальні характери”, німецько-американський вчений Е. Фромм стверджував, що поведінка людини може бути зрозумілою тільки якщо розглядати її через впливи культури, які існують у даний момент історії. Він підкреслював, що соціальні, політичні, економічні, релігійні та антропологічні чинники взаємодіють з унікальними людськими потребами у процесі формування особистості, а структура характеру (тип особистості) пов’язана з певними соціальними структурами.

За Е. Фроммом, **соціальний характер – це те спільне у структурі характеру, що властиве більшості індивідів, які входять до однієї і тієї ж самої культури, в той час як індивідуальний характер – це те, чим люди, що належать до однієї культури, відрізняються один від одного.**

Е. Фромм виокремив п’ять типів характеру, що домінують у сучасних йому капіталістичних суспільствах, поділивши їх на дві категорії – непродуктивні та продуктивні. і. До непродуктивних відносяться:

- **рецептивний тип.** Це пасивні та залежні особистості. Вони неспроможні діяти без сторонньої допомоги і вважають, що головна мета в житті полягає в тому, щоб їх любили.
- **експлуатуючий тип.** Особистості такого типу здобувають усе, що їм потрібно або про що вони мріють, силою або винахідливістю. Вони неспроможні до творчості як і рецептивний тип, тому добиваються любові, ідей, емоцій, запозичуючи їх в інших. Характерні риси – агресивність, егоцентризм, пихатість та зухвалість.
- **накопичуючий тип.** Намагаються оволодіти максимальною кількістю матеріальних благ, влади та любові. Це уперті, підозрілі і у той же час лояльні, стримані, передбачливі особистості.
- **ринковий тип.** Переконані, що будь-яка особистість може бути оцінена як товар, який можна продати, обміняти, отримавши прибуток. Такі люди готові продемонструвати будь-яку особистісну рису, яка б підвищила їхні шанси бути проданими потенційними замовниками. „Ринкова” особистість - це продукт сучасного капіталістичного суспільства, що сформувалася у США та західноєвропейських країнах.

Категорію продуктивних характерів презентує тип **ідеального психічного здоров’я людини.** Це кінцева мета у розвитку людини – незалежна, чесна, спокійна, любляча, творча особистість, що робить соціально-корисні вчинки. Цей тип виникає як відповідь на протиріччя, що існують у сучасному суспільстві.

Е. Фромм зазначав, що жоден з наведених типів характеру не існує у чистому вигляді, оскільки продуктивні та непродуктивні риси поєднуються у різних людей у

різних пропорціях. Але він був упевненим, що у результаті соціальної реформи продуктивна орієнтація особистості може стати домінуючою у будь-якій культурі.

Відомою в сучасній українській соціології є типологія, запропонована вченим-соціологом Є. Головахою:

- **особистість, розчинена у масі** (соціальні конформісти)
- **особистість, відчужена від суспільства** (такий тип переважає у періоди застою)
- **перехідний тип** (для нього характерна недовіра до влади, потяг до релігії та містифікації, орієнтація на взаємовиключні цінності)

Контрольні питання:

1. Що саме доводить природний експеримент з дітьми-Мауглі в теорії особистості?
2. Порівняйте поняття «людина» та «особистість». Що є спільного і в чому полягає різниця?
3. Як трактується особистість в теоріях «дзеркального Я» і теорії соціальних ролей?
4. Прокоментуйте формулу особистості, яку запропонував Дж. Мід.
5. За якими критеріями в соціології розмежовуються типи особистості?
6. Які функції належать особистості на думку Дж. Г. Міда?
7. Визначте основні структурні елементи особистості.
8. В чому сутність теорії само актуалізації потреб людини А.Маслоу?
9. Прокоментуйте ієрархічну теорію особистості З.Фрейда.

Тема 7. Соціалізація особистості (2 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- знати поняття та функції соціалізації,
- вміти надавати характеристику етапів процесу соціалізації,
- пояснювати значення факторів, що впливають на процес соціалізації, засвоїти поняття «ре соціалізація» і «де соціалізація».

Питання до лекції:

1. **Поняття "соціалізація". Функції соціалізації**
2. **Періодизація процесу соціалізації.**
3. **Фактори соціалізації.**
4. **Ресоціалізація і де соціалізація.**

1. Поняття "соціалізація". Функції соціалізації

Перетворення біологічного індивіда на соціальну істоту, його входження у життя суспільства відбувається через соціалізацію.

На думку Е. Гідденса, соціалізація – це процес, через який беспорядна дитина поступово перетворюється на особистість, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, набуває знань та звичок, притаманних культурі, в якій дитина народилася. У процесі соціалізації людина адаптується до соціальних інститутів, цінностей і норм. Загальною функцією соціалізації є самовідновлення соціуму, включення в соціальну й інституційну структуру нових генерацій людей. Прорахунки, невдачі, відхилення у цьому процесі мають тяжкі наслідки: з'являються цілі прошарки злочинців, осіб з асоціальною поведінкою, які загрожують суспільству, порушують соціальний порядок, підривають стабільність.

Поняття "соціалізація" почали широко використовувати західні науковці ще у 30-ті роки ХХ ст. у зв'язку з підвищенням інтересу до вивчення відносин у системі "людина – культура", з початком систематичного дослідження протиріч між практикою дитячого виховання і потребами суспільства. До цього поняття стали звертатися у соціальній філософії, соціології, соціальній психології для пояснення поведінки у тих чи інших ситуаціях не тільки дітей, але й дорослих представників різних соціальних груп.

Поняття "соціалізація" є більш широким, ніж поняття "освіта" та "виховання", якщо останні використовуються у вузькому значенні. Освіта передбачає передачу певної суми знань. Виховання у вузькому значенні розуміється як система цілеспрямованих, свідомих дій, метою яких є формування у людини бажаних особистісних якостей та навичок поведінки. В цьому випадку поняття "соціалізація" включає і освіту, і виховання, а також усю сукупність стихійних, ніким не запланованих впливів на особистість. Якщо термін "виховання" розуміється у широкому значенні – як вплив на людину всієї системи суспільних зв'язків з метою засвоєння нею соціального досвіду, - то, як зазначає Г. Андреева у підручнику "Соціальна психологія", різниця між вихованням та соціалізацією ліквідується.

В науковій літературі існує багато варіантів визначення соціалізації, але більшість з них тяжіє до розуміння її як процесу, завдяки якому люди засвоюють і навчаються підпорядковувати свою поведінку соціальним нормам. Соціалізація розглядається як процес входження індивіда у світ конкретних соціальних зв'язків та його інтеграція у різні типи соціальних спільнот через культуру, цінності і норми, на основі яких формуються соціальні риси особистості.

Соціалізація передбачає включення особистості у сферу соціальних відносин в якості суб'єкта цих відносин. Отже, метою соціалізації може вважатися формування соціально активної особистості, дії та вчинки якої регулюються соціальними нормами та суспільними інтересами.

Отже, соціалізацією називають процес засвоєння людиною певної системи цінностей, норм, знань та вмінь, зразків поведінки, які відповідають її соціальним ролям та роблять повноправним членом суспільства.

Для сучасної соціології характерні суперечливі погляди на феномен соціалізації – від визнання до повного заперечення. Наприклад, відомий польський соціолог З. Бауман вважає, що в соціології постмодерна немає місця поняттю "соціалізація", оскільки неможна говорити про цілеспрямоване формування особистості: сучасна людина в значно більшій мірі, ніж її попередники, здатна сама себе створювати, самоконструювати.

Визнаним теоретиком соціалізації в сучасній соціології вважається Т. Парсонс. Його теорія зорієнтована на стаєле суспільство, в якому кожен індивід усвідомлює свою соціальну роль, розуміє, чого від нього чекають інші. Саме соціалізація (поряд із соціальним контролем) є тим засобом, за допомогою якого підтримується соціальна рівновага.

Пояснення механізму соціалізації

Соціалізацію не складно пояснювати на підставі рольової теорії. Її прибічники залюбки цитують відомі шекспірівські слова: "Усесвіт – це театр. У ньому жінки й чоловіки – усі актори". Отже, людина протягом життя опановує певну кількість соціальних ролей. Якщо, наприклад, особа претендує на певну професійну або сімейну роль, то вона мусить враховувати вимоги, пов'язані з її виконанням. Іноді підготовка до опанування роллю триває довгий термін, бо суб'єкту належить отримати освіту, оволодіти практичними навичками, набути досвід, мати ті чи інші формальні ознаки, або навіть скласти іспити, прилюдно й у формальний спосіб засвідчити свою готовність виконувати роль. Соціальні ролі, таким чином, змушують до соціалізації і дають особі відповідні напрямки для розвитку й самовдосконалення.

Механізм соціалізації включає три обов'язкові моменти: а) очікування (експектації), звернуті до особи; б) бажання особи відповідати очікуванням, тобто грати відповідну роль

за встановленими правилами; в) зміни у поведінці людини й розвиток особистості. У свою чергу, експектації можуть бути трьох видів: 1) експектації, закладені у “сценарії” інституту, професійної діяльності тощо; б) експектації інших акторів (очікування людей, які перебувають у зв’язку з суб’єктом); в) експектації “аудиторії”. Функцію “аудиторії”, зокрема, виконує так звана референтна група. Цей термін вперше використав американський психолог Г. Хайман 1942 р. Референтна група – певне коло людей (іноді – уявлена, ідеалізована спільнота), що є взірцем для суб’єкта (актора). Вона визначає чільні для даного середовища цінності й норми, демонструє чинники, які бажає наслідувати актор.

У процесі соціалізації “наповнюється” структура особистості: інтерналізуються цінності й норми; з’являються нові інтереси, мотиви поведінки; накопичуються знання й практичні навички; навіть відбувається корекція характеру людини (придушуються риси, що заважають виконувати ту чи іншу роль, чи навпаки – “посиллюються” особливості, потрібні для успішного виконання ролі).

У період найбільшої соціальної активності людина опановує велику кількість ролей одночасно. Це може викликати так званий рольовий конфлікт і бути джерелом внутрішньої напруги особистості. Він пов’язаний з необхідністю для людини паралельно або поперемінно виконувати різноманітні ролі. Наприклад, протягом одного дня чоловік здатний грати роль батька й сина, начальника й підлеглого, водія й пішохода тощо. Такий вимушений калейдоскоп порушує цілісність особистості й може призводити до нервового перенапруження й навіть хвороби. Якщо соціалізацію розглядати як опанування соціальних ролей, то цей процес протягом життя нагадує синусоїду: у першій половині – крива йде вгору, що відображає набуття ролей, а у старості людина починає втрачати звичні позиції й ролі. Верхівка синусоїди – найбільш активна фаза життя людини. Але із втратою офіційних, навіть сімейних ролей остаточно десоціалізація людини не відбувається, бо залишається сформована особистість. Проте й особистість не є вічним даром. Внаслідок тяжкої психічної хвороби, хронічного алкоголізму, наркоманії особистість може руйнуватися, а людина – перетворитися на несоціалізовану істоту. Така доросла людина не може існувати самостійно й потребує опіки, патронажу, немов дитина. Розпад особистості може бути наслідком люмпенізації й маргіналізації, коли людина, наприклад, втрачає професію, соціальне становище, скочується на “суспільне дно”, стає бродягою і жебраком тощо.

Існує теорія, що розглядає соціалізацію як відповідь людини на певний виклик обставин, інших суб’єктів. Труднощі, проблеми є кризою, яку людина мусить долати засобами вдосконалення, розвитку особистості. Наприклад, для молодого людини кризовими точками є закінчення школи, вибір професії, шлюб, військова служба, вихід із “сімейного гнізда” тощо. Кризи можуть бути як запланованими, так і раптовими, що застають особу зненацька (трагічна загибель близької людини або розрив шлюбу внаслідок зради партнера). Існує циклічна теорія соціалізації, згідно з якою життя – закономірний ланцюг криз. Людина мусить подолати певну кількість криз і відповідно кожного разу піднятися на нову сходинку як особистість.

Соціалізація охоплює як цілеспрямований вплив на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на особистість.

Функції соціалізації:

- Для особистості соціалізація забезпечує пристосування до життя в соціумі.
- Для суспільства соціалізація здійснює процес самооновлення, включення в його структуру нових поколінь, спадкоємність культурних традицій.

Прорахунки в соціалізації ведуть до порушення соціального порядку, росту соціальних відхилень.

2.Періодизація процесу соціалізації.

На дослідження соціалізації вплинула і теорія психосоціального розвитку людини Е. Еріксона. Він запропонував виокремити у життєвому циклі людини вісім універсальних для всього людства послідовних стадій її психосоціального становлення – дитячі літа, раннє дитинство, ігровий вік, шкільний вік, підлітковий вік (або раннє юнацтво), молодість, середній вік, зрілість.

Процес розгортання цих стадій відбувається за епігенетичним принципом: особистість розвивається поступово, перехід від однієї до іншої стадії розвитку передбачає готовність особистості рухатися до подальшого зростання, розширення соціального світогляду та радіусу соціальної взаємодії. Кожна стадія характеризується специфічним завданням. Наприклад, у дитячі літа відбувається формування базової довіри до навколишнього світу, переборювання відчуття відчуженості, а в ігровому віці – розвиток активної ініціативи одночасно з виникненням відчуття провини та відповідальності за свої бажання. Саме суспільство, на думку Е. Еріксона, визначає зміст розвитку, який би найкращим чином сприяв включенню індивіда в суспільне життя, тобто соціалізації.

Сучасні німецькі вчені (Ю. Хабермас) пов'язують соціалізацію з ідеєю про те, що індивід у процесі свого розвитку все більше прагне до самореалізації та самоствердження, а пасивне пристосування відступає на задній план.

Існують різні погляди не тільки на зміст, але й на тривалість та періодизацію соціалізації. Деякі автори обмежують соціалізацію періодом досягнення соціальної зрілості, тобто періодом входження особистості у самостійне життя, яке передбачає професійне самовизначення, набуття економічної незалежності, сформованість політичних уподобань тощо. Інші вважають, що процес соціалізації починається з моменту народження і з різною інтенсивністю відбувається протягом усього життя людини, оскільки навіть доросла людина змушена адаптуватися до нових цінностей – під час переходу із одного соціального середовища до іншого, від попередніх до нових соціальних ролей – при укладенні шлюбу, отриманні нової посади тощо.

Саме тому П. Бергер і Т. Лукман розрізняють два типи соціалізації – первинну та вторинну. Первинна соціалізація пов'язана з дитинством та юнацтвом, з першою половиною життя, коли індивід стає членом суспільства, засвоюючи соціальні норми та зразки поведінки. Вторинна соціалізація означає будь-який наступний процес, завдяки якому вже соціалізований індивід інтегрується у нові сектори суспільства. Цей вид соціалізації зазвичай охоплює зрілий вік та старість, тобто другу половину життя.

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що на певному етапі історичного розвитку первинна (у першу чергу сімейна) соціалізація була простим відтворенням суспільства, тобто те, що створювалося у результаті первинної соціалізації "споживалося" суспільством і забезпечувало його функціонування.

Але в процесі суспільного розвитку змінювалося і речове середовище, поглиблювався суспільний розподіл праці, виникла необхідність освоєння різноманітних спеціалізованих функцій (особливо активно починаючи з індустріальної епохи). Саме це спонукало до створення спеціалізованих інститутів позасімейної, або вторинної соціалізації (дошкільної, шкільної, професійної освіти тощо), які частково заміняли інститути первинної соціалізації, а частково пропонували те, чого сім'я дати не могла. Наприклад, якщо батьки працюють інженерами, а людина хоче бути хірургом, навчити її цьому в сім'ї батьки не в змозі. В сучасному суспільстві на це є професійна освіта.

Існує інша, більш докладна періодизація процесу соціалізації, на яку вказують А. Кравченко та В. Анурін у своєму підручнику "Соціологія". Вона містить у собі чотири етапи:

- первинна соціалізація. Починається з моменту народження і триває до вступу дитини до школи. Людина є істотою, яка не має вроджених навичок виживання, їй потрібне піклування інших людей, які б підтримували її фізичне існування: годували, захищали від холоду тощо. Але для нормального розвитку цього замало. Щоб дитина правильно розвивалася,

вона має постійно відчувати, що її люблять. На думку психологів, це особливо важливо у перші роки життя.

Для забезпечення основ соціалізації дитинство є найважливішим етапом в житті людини: якщо деякі елементи соціального життя (мова, певні моделі поведінки, звичаї, навички) людина не засвоїла в дитинстві, то на наступних етапах заповнити "білі плями" буде неможливо.

Вирішальним фактором у процесі соціалізації на даному етапі є вплив сім'ї, оскільки саме сім'я у цьому віці у першу чергу займається (має займатися) розвитком індивідуальних розумових здібностей та інтелекту дитини, її соціальних навичок. Вченими доведено, що виховання дітей поза сім'єю (у дитячому будинку), позбавлення їх батьківського піклування значно знижує потенціал їх повноцінного розвитку, впливає на здатність до навчання. При сприятливих умовах до моменту завершення первинної соціалізації дитина одержує значний обсяг інформації про навколишній світ, досягає відповідного віку рівня у розвитку здібностей та інтелекту, залучається до норм та цінностей своєї соціальної групи, свого соціального класу.

- вторинна соціалізація. Співпадає за часом та змістом з періодом отримання людиною формальної освіти, тобто з перебуванням у навчальних закладах різного рівня. Те, як протікає соціалізація на цьому етапі, залежить насамперед від умов, у яких відбувається навчання, від рівня підготовки та особистісних якостей педагогів, від змісту та якостей педагогічних методик.

Головними функціями вторинної соціалізації є загальна підготовка особистості до майбутньої життєдіяльності у межах формальних організацій суспільства, а також її максимальна інтелектуалізація, наповнення інформацією, яка має вигляд систематизованого наукового знання, формування навичок логічного мислення. Передбачається, що освіта має сформувати характер, розвинути розум, передати основи знань, навички, вміння, які дозволять індивіду успішно будувати своє життя.

Фізичне та культурне існування індивіда на цьому та попередньому етапі соціалізації матеріально забезпечують інші люди – батьки, родичі тощо. Завершуючи вторинну соціалізацію, особистість має підготувати себе до самостійного добування засобів існування.

- соціалізація зрілості. В індустріальному суспільстві початок етапу соціалізації зрілості затягається приблизно до 20-25-річного віку. Цей етап пов'язаний із освоєнням індивідом ролі самостійного економічного агента, здатного забезпечувати себе засобами існування. Тепер індивід випробовує придатність тих знань, вмінь, навичок, що були ним набуті на етапі вторинної соціалізації.

Як правило на цьому етапі індивід створює власну сім'ю, стає безпосереднім учасником відтворення людського роду. Він виступає вже не просто як об'єкт виховного та соціалізуючого впливу, але й сам відповідно до соціальних ролей, які йому доводиться виконувати (мати або батько), перетворюється на агента соціалізації.

- соціалізація старості. Як зазначають фахівці у галузі соціалізації особистості, виникнення цієї стадії стало можливим тільки в індустріальних суспільствах на досить високих рівнях їх розвитку, оскільки саме в них спостерігається зростання середньої тривалості життя, а у структурі населення збільшується питома вага людей похилого віку.

Н. Смелзер вважає, що пристосування до старості не обов'язково має уявляти собою процес особистісного зростання. Розвиток особистості може припинитися, або навіть повернути назад через ослаблення фізичних та психологічних можливостей людини. Деякі вчені дотримуються позицій, що поняття соціалізації не має сенсу стосовно періоду в житті людини, коли відбувається згуртування її соціальних функцій.

В той же час існують протилежні дані: дослідження свідчать про збереження соціальної активності осіб похилого віку. Виходячи з цього похилий вік розглядається як вік, що робить суттєвий внесок у відтворення соціального досвіду. Тому на цьому етапі має йтися про зміну типу активності особистості.

Старість у сучасному суспільстві пов'язана з неможливістю індивіда діяти так активно в економічній і професійній сферах, як це було на попередньому етапі. Але наслідки цього різні і залежать від рівня економічного розвитку суспільства. Наприклад, хоча українське суспільство і зараховується до індустріальних суспільств, стан його економіки та системи соціального забезпечення такий, що вступ до такого життєвого циклу, як старість, неминуче тягне за собою зниження соціального статусу особистості (падіння рівня доходів індивіда, погіршення матеріального становища). В економічно благополучних суспільствах людям похилого віку забезпечується досить високий рівень життя. Але навіть в них, на думку американського соціолога І. Розова, соціалізацію людей похилого віку неможна вважати ефективною. Якщо попередні етапи приносили радість і блага, то старість асоціюється головним чином з втратами, з відчуттям соціальної та професійної непотрібності, яке може стати причиною серйозних психологічних труднощів.

В будь-якому разі перехід на цей етап соціалізації потребує від особистості, як і на попередніх етапах, засвоєння нових соціальних ролей (бабця, дід, пенсіонер тощо), хоча їх зміст може бути недосить чітко визначеним.

У вітчизняній соціології домінує виокремлювання етапів соціалізації на основі ставлення людини до трудової діяльності. Виходячи з цього, називають дотрудову, трудову та післятрудова соціалізацію. Дотрудова стадія соціалізації обіймає увесь період життя людини до початку трудової діяльності. В свою чергу цю стадію можна поділити на ранню соціалізацію (період від народження дитини до вступу до школи, тобто період раннього дитинства) та стадію навчання (весь час навчання у школі, період юнацтва у широкому розумінні цього терміна). Щодо часу навчання після середньої школи (у вищому навчальному закладі, коледжі, ПТУ тощо) в соціологічній та соціально-психологічній літературі не існує єдиної точки зору, до якої стадії – дотрудової чи трудової – цей період відносити. Але будь-яке вирішення цієї проблеми не зменшує теоретичне та практичне її значення, отже студентство є однією з важливих соціальних груп суспільства.

Трудова стадія соціалізації обіймає період зрілості або весь період трудової діяльності людини.

Післятрудова стадія соціалізації обіймає період життя людини після закінчення трудової кар'єри. Виокремлення цієї стадії є дискусійним. На думку противників не можна говорити про соціалізацію людей похилого віку, коли майже всі соціальні функції людини поступово припиняються, навпаки слід говорити про десоціалізацію. Прихильники виділення післятрудова стадії вважають, що необхідно по-новому розуміти функції людей похилого віку, що у них соціальні функції не припиняються, більш того, такі люди можуть відігравати важливу роль у збагаченні соціального досвіду.

На сьогоднішній день як у західній, так й у вітчизняній соціології спрощено виділяють два основних етапа соціалізації: **первинний й вторинний.**

Первинна соціалізація – це засвоєння дитиною базового набору ролей, формування соціальних установок, засвоєння основних духовних цінностей, норм поведінки для нормального функціонування в суспільстві, тобто на стадії первинної соціалізації ми вчимося користуватися столовими приладами, їздити в суспільному транспорті, вітатися, відзначати свята, поважати старших, поводитися з ровесниками та ін.

Вторинна соціалізація – це засвоєння додаткових соціальних ролей у процесі життя. Як правило, на етапі вторинної соціалізації відбувається засвоєння професійних ролей, ролі дружини або чоловіка, ролі виборця або політичного діяча та ін.

На кожному з етапів соціалізація здійснюється за такою структурою:

1. **Адаптація** – пристосування до нового або до умов, що змінилися. Людина наслідує правила, дотримання яких вимагає від неї суспільство, хоча внутрішньо може не розуміти їхнього змісту або бути не згодна з ними. Ми підлаштовуємося під розклад уроків, режим роботи, стандарти поведінки...

2. **Інтеріорізація** – засвоєння цінностей, норм, знань нового оточення, включення їх у свій внутрішній світ. Правило, проходячи через самосвідомість, входить у структуру «Я» і стає регулятором поведінки в силу внутрішньої переконаності в справедливості такого порядку речей. У кожного з нас є набір норм, які вкоренилися, закріпилися у свідомості. Більшість із нас свідомо, по внутрішньому переконанню в необхідності такого поведіння не ходить оголеним громадськими місцями, не б'ється, не краде, мие руки перед їжею, чистить зуби.

3. **Екстеріорізація** – реалізація засвоєних норм, цінностей, зразків поведіння. Екстеріорізація може доповнюватися соціальною активністю, тобто продукування нових норм і цінностей.

3. Фактори соціалізації.

Детермінанти та інститути соціалізації

Існує певне коло факторів, що справляють вплив на процес соціалізації. Їх особливості, характер, інтенсивність впливу суттєво позначаються на результатах соціалізації, а отже – відбиваються в особистості. До цього кола належать об'єктивні й суб'єктивні чинники: 1) генетичний фактор; 2) стан фізичного довкілля; 3) макросоціальні умови; 4) мікросоціум; 5) власне "Я" людини; 6) спеціалізовані соціальні інститути. Розглянемо ці чинники більш докладно.

Фізична й інтелектуальна спадковість, гени, що передаються від батьків, мають свій вплив на вибір життєвих шляхів людини, а отже – перебіг соціалізації. Наприклад, здібний юнак має більше шансів вдало скласти тести, витримати іспити й потрапити до престижного навчального закладу, а це у свою чергу визначить його подальшу долю. Фізична сила, міцне здоров'я відкривають інші шляхи, наприклад, можуть бути підставами для кар'єри військового або професійного спортсмена. Впертість як риса характеру або, навпаки, відсутність твердості й сили волі можуть у цілком однакових життєвих ситуаціях розводити людей у різні боки, робити їх долю різною. Генетичний фактор визначає стать особи, а соціалізація юнаків і дівчат відбувається зовсім неоднаково. Були часи, коли в СРСР генетичний фактор ігнорувався, а генетика не визнавалася за науку (40–50-і роки). Домінувала марксистська теза про те, що усі люди народжуються рівними, мають однакові здібності й якості, а вже оточення, суспільство формують особистість. З цього робився важливий висновок: докорінна зміна суспільних обставин призведе до формування нового типу людини. Цікаво, що найрадикальніші революції й комуністичні експерименти не змінили суттєво людину, принаймні вона не змінилася на краще; їй притаманні ті ж самі чесноти й вади, що і взагалі властиві людям. Генетичний фактор попри наукові розробки, теорії й експерименти досі залишається непідвладним людям, він діє об'єктивно, хоча і не є самодостатнім чинником соціалізації.

Стан фізичного довкілля “зачіпає” особистість у тій мірі, в якій клімат, географічне середовище, екологічна ситуація впливають на характер зайнятості (професійний вибір), циклічність діяльності й стиль життя, здоров'я й фізичне самопочуття особи. Наприклад, наявність у надрах корисних копалин стимулює певну частину населення регіону займатися гірськорудною справою, найматися на роботу до копалень, шахт; натомість в іншому районі, де, наприклад, розташовані родючі ґрунти, переважає сільськогосподарський характер зайнятості і відповідний тип особистості. Ці зовнішні обставини не в останню чергу визначають напрямки соціалізації, характер освіти, професійні ролі.

Макросоціум – це усе суспільство, його тип, рівень соціально-економічного розвитку, соціальна й інституційна структури, характер культури. Процеси соціалізації у високорозвинутому й примітивному суспільствах значно різняться, незалежно від інших умов і обставин. На розвитку особистості відбиваються усі значні макросоціальні процеси: економічні кризи, війни, революції, культурні й релігійні течії й колізії. Щоправда, загальні явища мають особливість опосередковуватися близькими до конкретної людини чинниками.

Мікросоціум має переважний вплив на особистість і соціалізацію людини. Його складають малі групи, членом яких є особа: сім'я, друзі, сусіди, колектив, де людина працює або вчиться. Мікросоціум саме й опосередковує макрозміни. Вплив батьків, ближнього оточення формує особистість дитини й підлітка; референтні групи впливають на особу і в дорослому віці. Дуже важливими є безпосередні соціальні контакти, що примушують людей пристосовуватися до оточення, виконують функцію розповсюдження інформації, допомагають суб'єктам інтерналізувати цінності й норми.

Важливішим фактором соціалізації й самовиховання залишається внутрішнє “Я”, що властиве особистості. Це, на відміну від інших, – суб'єктивна детермінанта. Людина наділена розумом, волею, здатністю самостійно обирати життєві шляхи, вона може бути “ковалем своєї долі”. Якби цей фактор “не працював”, людина від народження була б істотою, що жорстко запрограмована об'єктивними обставинами. Але добре відомі випадки, коли брати або сестри, що виховувалися в однакових умовах, ставали різними особистостями, навіть з протилежними рисами. Таке важко пояснити об'єктивними детермінантами. Натомість, різницю можна зрозуміти, якщо пригадати структуру особистості (за Мідом – “I”) і функцію самості, котрі забезпечують здатність для суто індивідуального розвитку й вибору життєвих шляхів. Людина несе усю відповідальність за наслідки своєї діяльності. Розвинута особистість, з яскраво окресленим “Я”, менше залежить від зовнішніх обставин; вона здатна самостійно визначити цілі й напрямки своєї соціалізації, бути помітною індивідуальністю й не копіювати сліпо дії інших людей.

Основними інститутами соціалізації та виховання є інститути сім'ї та освіти. Перший інститут користується неформальними методами і засобами виховання, він представляє первинну групу, до якої дитина потрапляє природним шляхом, а дорослі можуть її створювати за власними уподобаннями через шлюб. Сім'я є консервативним утворенням, сімейна педагогіка здебільшого є традиційною, хоча в останні роки завдяки просвітництву батьки отримують різні поради від спеціалістів стосовно своєї ролі. Другий інститут – відбиття досягнень цивілізації, він доволі швидко змінюється, реформується, намагається не відставати від потреб суспільства. Певну соціалізуючу і виховну роль відіграють також народні традиції й фольклор, засоби масової інформації, інститут релігії, трудові колективи.

Соціалізація відбувається під цілеспрямованим і стихійним впливом великої кількості соціальних структур, соціальних інститутів та організацій, окремих особистостей, які сприяють засвоєнню індивідом соціальних норм та ролей. Їх називають агентами соціалізації (первинної та вторинної). На різних етапах соціалізації вони відіграють різну за значенням роль. Наприклад, у дошкільному віці найважливішими агентами соціалізації виступають батьки (агенти первинної соціалізації), а у зрілому віці на перше місце виходять агенти вторинної соціалізації, які уособлюються у різноманітних інститутах суспільства, як то трудовий колектив, церква, армія, засоби масової інформації, держава та багато інших.

Найважливішим та найвпливовішим агентом соціалізації людини на перших етапах її життя, тобто у дитинстві та підлітковому віці, є сім'я. Саме за допомогою сім'ї дитина включається у життя суспільства, саме у сім'ї формується первинна соціальна сутність індивіда. Сім'я знайомить дитину з правилами поведінки у суспільстві, спілкування з іншими людьми, з моделями рольової поведінки. Соціальний статус сім'ї визначає соціальний статус індивіда протягом перших двадцяти років його життя. В процесі первинної соціалізації, яка відбувається саме в сім'ї та за її участю, індивіду передається

культура суспільства – його цінності, норми, звичаї, мова. На думку Т. Парсонса, те, що відбувається в сім'ї – більше, ніж проста форма соціалізації, оскільки знайомство з цими аспектами культури в даний період перетворює їх у частину особистості дитини.

Сім'я може впливати на процес соціалізації як позитивно, так і негативно (якщо дитині прищеплюються цінності, норми, які йдуть у розріз з суспільними, а взірці поведінки, які спостерігає дитина є асоціальними (алкоголізм, наркоманія, жорстокість тощо)).

Школа – соціальний інститут, який прищеплює дитині навички групового спілкування, здатність до взаємодії з іншими, до спільної діяльності, формує уявлення про суспільні цінності. Саме у школі дитина вчиться змагатися, переживати успіх і поразки. На думку психологів, у шкільний період у дитини формується самооцінка, яка у багатьох випадках зберігається протягом всього життя.

Однолітки теж впливають на соціалізацію індивіда, особливо у підлітковому віці. У середовищі однолітків підліток навчається спілкуватися на рівних, а не за принципом ієрархії, як це відбувається у сім'ї чи школі, знайомиться із цінностями свого покоління.

Як однолітки, так і школа вносять певні корективи у сімейні цінності, які набуває індивід у ранньому дитинстві.

На соціалізацію дорослих і дітей серед інших агентів соціалізації впливають засоби масової інформації – преса, радіо, і особливо телебачення. ЗМІ – це важливе джерело розповсюдження інформації, яка поповнює знання людини про навколишній світ. ЗМІ формують споживацькі потреби, стереотипи поведінки, що часто відрізняються від тих, з якими вони стикаються у своєму безпосередньому реальному оточенні. ЗМІ приймають активну участь у формуванні громадської думки, при цьому можлива реалізація як творчих, так і руйнівних завдань.

У науковій літературі досить часто звертають увагу на неоднозначність впливу ЗМІ на особистість, зокрема на особистість дитини чи підлітка. Щодо цього цікавим є дослідження, одночасно проведені в Австралії, Фінляндії, Ізраїлі, Польщі та США у 1983 – 1986 роках. За його результатами з'ясувалося, наприклад, що частота, з якою хлопці-підлітки дивляться фільми зі сценами насильства, дозволяє зробити статистично значимі прогнози про серйозність правопорушень, які скоюються у віці до 30 років. Дослідники зазначають, що ефект екранного насильства може сприяти формуванню у підлітків специфічних установок і норм поведінки, навчити їх насильницькому вирішенню конфліктів. Екранні образи можуть досить довго зберігатися у пам'яті людини, не підлягаючи контролю з боку свідомості, тому можливим стає, що у реальній конфліктній ситуації, подібній до баченої на екрані, поведе себе за тим же "сценарієм".

Соціалізації дорослих людей сприяє трудовий колектив, в цілому середовище, яке оточує людину на роботі. Особливістю соціалізації у трудовому колективі є те, що це переважно вторинна соціалізація, оскільки стосується дорослих, вже сформованих людей.

Психолог Р. Гоулд вважав, що соціалізація дорослих не є продовженням соціалізації дітей, а, навпаки, уявляє собою процес подолання психологічних тенденцій, що склалися у дитинстві. Успішна соціалізація дорослих пов'язана з поступовим подоланням дитячої упевненості у всемогутності авторитетних осіб та у тому, що хтось має піклуватися про їх потреби.

Повертаючись до проблеми агентів соціалізації, необхідно зазначити, що вони можуть впливати на особистість гармонійно, односпрямовано, але інколи вплив буває суперечливим, різноспрямованим. Наприклад, батьки прищеплюють дитині одну систему цінностей, а однолітки – іншу, можливо, протилежну. Аналогічна суперечливість може спостерігатися при взаємодії таких інститутів, як релігія та бізнес.

Слід зазначити, що протиріччя у взаємодії агентів соціалізації виступають однією з причин виникнення особистостей з девіантною поведінкою, тобто з поведінкою, що відхиляється від норм та цінностей даного суспільства.

Французький соціолог П. Бурд'є вважав, що у процесі навчання у людини формується "друга натура", яку він позначив поняттям габітус. Це культурна спадщина, глибоко засвоєна індивідом, яка спрямовує його поведінку навіть без участі його свідомості. Можна сказати, що габітус – це внутрішній соціальний порядок, завдяки якому індивіди поводять себе так, як цього вимагає суспільство і така поведінка здається їм природною. Розрізняють такі типи габітусу:

- культурний (національний) габітус, який характеризує колективну національну свідомість та визначає культурні відмінності між народами
- класовий габітус, який формується завдяки системі виховання та освіти, властивій тому чи іншому соціальному класу
- гендерний габітус формується відповідно до гендерних ролей та моделей поведінки.

Надзвичайно важливу роль у формуванні та розвитку особистості, в усвідомленні людиною свого "Я" відіграє, як видно з попередніх міркувань, соціальне середовище. Одним із перших на це звернув увагу американський вчений Ч. Кулі. У результаті тривалих досліджень він з'ясував, що розвиток самосвідомості особистості відбувається довго та суперечливо і не може здійснитися без участі інших людей, тобто соціального оточення. Концепція Ч. Кулі дістала назву теорії „дзеркального Я”.

За Ч. Кулі, „дзеркальне Я” – це відчуття особистої визначеності, що формується у людини в результаті спілкування з іншими людьми, сприйняття їхньої реакції на свою поведінку та зовнішність. „Дзеркальне Я” передбачає три фази: по-перше, людина уявляє собі, як вона виглядає в очах інших людей; по-друге, людина уявляє, як інші люди оцінюватимуть її; по-третє, людина виробляє певний тип внутрішнього самовідчуття. Соціальне оточення виступає в якості своєрідного дзеркала, яке дає людині змогу усвідомити власне „Я”.

Розробку ідей Ч. Кулі продовжив американський соціальний мислитель Дж. Г. Мід. Він запропонував концепцію „узагальненого іншого”, яка пояснює сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей. Дж. Г. Мід стверджував, що індивід набуває відчуття індивідуальності, коли підходить до себе з тих же позицій, що і до інших людей. Внутрішню людина приймає подвійну точку зору: одночасно вона є суб’єктом – спостерігачем та об’єктом – тим, за ким спостерігають. У власній уяві людина приймає позицію іншої людини і з цієї позиції вивчає саму себе.

Американський вчений А. Халлер запропонував концепцію „значущого іншого”, яка теж спрямована на з’ясування того, як відбувається процес формування особистості, усвідомлення людиною власного „Я”. „Значущий інший” – це та особистість, від якої індивід намагається здобути похвали та до рекомендацій якої прислухається. А. Халлер вважає, що саме такі особистості справляють найбільший вплив на поведінку індивідів, їхні соціальні орієнтації та формування самосвідомості. В якості „значущого іншого” можуть виступати різні люди: батьки, вчителі, друзі, відомі люди тощо.

Але що б сталося з людиною, яка у перші роки свого життя, коли особливо активно відбувається процес соціалізації, усвідомлення свого „Я”, опинилася поза сферою нормальних людських контактів, соціального середовища, поза культурним впливом?

Широкої відомості набули випадки з феральними людьми, тобто дітьми, які були позбавлені людської опіки та виховувалися тваринами. Історії цих дітей, як, наприклад, десятирічного хлопчика Віктора, якого наприкінці XVIII ст. знайшли у лісах Аверона на півдні Франції, або дівчаток Амалі і Камалі, яких у 1920 році знайшли у джунглях одного із штатів Індії, описані в психологічній та соціологічній літературі і стали хрестоматійними (взагалі, за свідченнями фахівців, таких випадків описано біля 30).

Очевидний висновок, що можна зробити на основі цих випадків – соціалізація відбувається у процесі вербального та невербального спілкування з іншими людьми. Діти, позбавлені ранньої соціалізації, мають досить обмежені здібності та здатність включитися у

повноцінне соціальне життя. Відсутність ранньої соціалізації не може (або майже не може) бути компенсоване пізніше.

Разом з тим слід зазначити, що соціалізація не є односпрямованим процесом: не тільки суспільство впливає на особистість, але й особистість на суспільство.

Виховання – це цілеспрямоване формування особистості, коли за певним планом або зразком поступово, крок за кроком розвиваються певні соціальні якості людини. В ролі суб'єкта виховного процесу можуть виступати батьки, вчителі, педагоги, вихователі, спеціалізовані установи, трудові або військові колективи. Але людина здатна виховувати себе й сама. Ця здатність посилюється з роками, коли індивід стає більш критичним і вимогливим до себе. Існують інститути, що мають провідною функцією (або однією з функцій) виховання людини.

Є певні напрямки, відповідно до яких у суспільстві здійснюється процес виховання. Ці напрямки залежать від типу соціальної системи і моделі особистості, яка вважається прийнятною для суспільства або якоїсь його частини. Античні греки мали за ідеал гармонійно розвинуту особистість, ось чому вони вважали за потрібне в однаковій мірі розвивати розум за допомогою філософії, тіло – засобами гімнастики, і душу – навчаючись мистецтвам, співу, грі на музичних інструментах тощо. Естетичне виховання тоді було чи не головним завданням вільних греків-чоловіків. У країнах, де потужні позиції належать церкві, велика увага приділялася релігійному вихованню. А там, де церква відділена від держави, релігійне виховання є суто сімейною справою. У тоталітарному суспільстві перевага надається так званому ідейно-політичному або ідеологічному напрямку, бо він забезпечує формування відданих режиму особистостей – лояльних до влади й системи. У колишньому СРСР багато уваги приділялося атеїстичному й так званому інтернаціональному вихованню, які відповідали політико-ідеологічній доктрині Москви.

Загальнопоширеними є наступні напрямки: а) трудове; б) патріотичне; в) моральне; г) естетичне; д) фізичне виховання. У сучасних суспільствах усе більше уваги приділяється юридичному, екологічному, валеологічному напрямкам виховання, які дозволяють людині жити у складних правових соціальних системах, в умовах техногенних ризиків і небезпек, в обстановці поширення різних наркотичних речовин або зловісних епідемій на кшталт СНІДу.

Суспільство нібито усе робить для того, щоб поставити індивіда “на вірний шлях”, але чомусь це не завжди відбувається на практиці. Соціальну поведінку можна поділити на “нормальну”, яка більш-менш відповідає соціальним очікуванням, і “анормальну” – протилежну за значенням до першої. Цей поділ став предметом уваги соціологів доволі давно, навіть існувала точка зору, що соціологічні дисципліни треба поділити за цією ознакою. Ось що писав Енріко Феррі – італійський кримінолог і соціолог – у відомій книжці “Кримінальна соціологія”: “Боротьба за існування здійснюється кожною людиною у вигляді нормальної діяльності, тобто згідно з умовами існування інших індивідів та суспільства в цілому, або ... у вигляді діяльності ненормальної, тобто супротивної індивідуальним і суспільним умовам існування. Ось чому спеціальні галузі соціології розвиваються у двох різних, але не зовсім розмежованих напрямках: маючи одну спільну основу – загальну соціологію, перші з них вивчають нормальну юридичну або суспільну діяльність, другі – діяльність анормальну, антисуспільну й антиюридичну” [29, с.427–428]. Відразу виникає принципове, скоріше філософське, питання: чи можуть люди однаково поважати норми права і моралі, або у сценарій еволюції закладено те, що певна частина людства є іншою, “неслухняною”, такою, що увесь час створює проблеми для першої – “свідомої” – частини суспільства? Не вдаючись до докладного аналізу точок зору, пояснімо: це питання не має однозначного вирішення, різні вчені дають протилежні відповіді. Тема соціальних відхилень є однією з найбільш цікавих сучасних проблем соціологічної науки. Вона має достатню кількість теоретичних аспектів і спонукає соціологів до емпіричних досліджень, польового вивчення різних форм поведінки.

4 Ресоціалізація і десоціалізація.

При вивченні феномену соціалізації використовуються також поняття "десоціалізація" і "ресосоціалізація". Десоціалізація та ресосоціалізація можуть розглядатися як складові соціалізації, зокрема вторинної соціалізації.

Десоціалізація пов'язана з відкиданням старого. Це підучування від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація передбачає набуття нового. Як зазначає Н. Смелзер, ресосоціалізацією називається засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх, що не засвоїлись або застаріли. У найбільш загальній формі ресосоціалізація відбувається завжди, коли індивід дізнається про щось, що не співпадає з його попереднім досвідом. Вона може бути м'якою, з незначною модифікацією уявлень, світогляду або інтенсивною, якщо ідеї, що прищеплюються, принципово змінюють поведінку індивіда та його світосприйняття. Інтенсивноресоціалізація відбувається, наприклад, коли індивід приймає сеанси психотерапії, вступає до релігійної секти, йде до війська, опиняється у в'язниці, і навіть, коли після школи вступає до вищого навчального закладу.

Ресоціалізація може відбуватися на будь-яких етапах життя дорослої людини та охоплювати різноманітні види її діяльності – від виправлення почерку чи дефектів мовлення до перекваліфікації робітника або засвоєння нових соціокультурних норм мігрантами.

Вважається, що десоціалізація та ресосоціалізація притаманні саме дорослим людям. У дитинстві та у підлітковому віці, коли індивід виховується у сім'ї та школі, зазвичай ніяких різких змін у його житті не відбувається. Його соціалізація є плавною та уявляє собою накопичення нових знань, умінь, навичок, норм, цінностей тощо.

Агентами процесів десоціалізації та ресосоціалізації можуть бути як одні й ті ж самі люди та соціальні інститути, так і такі, що відносяться до різних, іноді антагоністичних, субкультур.

Іноді індивід опиняється у таких екстремальних умовах, коли десоціалізація не просто пов'язана з відкиданням раніше засвоєних норм, а перетворюється на руйнування моральних основ особистості, призводить до її деградації, а ресосоціалізація не здатна відтворити все багатство втрачених норм, цінностей, ролей. Саме з такими умовами стикаються люди, які, наприклад, опиняються у в'язницях, виправних колоніях, психіатричних лікарнях, концентраційних таборах, іноді в армії.

Десоціалізація може бути настільки суттєвою, що позитивна ресосоціалізація майже не дає ефекту, оскільки структура особистості зруйнована.

Ресоціалізація може стосуватися окремої людини, а може охоплювати цілі шари суспільства, як правило, в тих випадках, коли суспільство як цілісна система соціальних зв'язків переживає докорінні зміни.

Отже, соціалізація – це складний та суперечливий процес. Як вважає Н.Смелзер, вона ніколи не може бути на сто відсотків успішною, оскільки дітям властиво чинити опір зусиллям дорослих та змінювати процес соціалізації на багатьох етапах свого розвитку.

Від успіху соціалізації залежить, наскільки особистість, засвоївши необхідні соціальні ролі та соціальні норми, цінності, моделі поведінки, що відповідають їм і схвалюються суспільством, змогла реалізувати свої здібності.

Для суспільства успіх процесу соціалізації виступає гарантією самовідтворення суспільства: молодші покоління переймають досвід, знання, традиції старших поколінь і врешті-решт займають їх місце в системі соціальних зв'язків.

Контрольні питання:

1. Опишіть поняття та функції соціалізації .
2. Опишіть механізм соціалізації особистості.
3. Які фактори впливають на процес і результати соціалізації?
4. За якими напрямками здійснюється виховання особистості?
5. Описати основні етапи соціалізації та її агентів.

Тема 8. Частина 1 Особистість і девіантна поведінка (2 год.).

Мета лекції : студенти мусять

- засвоїти поняття девіантної поведінки, пояснити складність визначення та структурні елементи,
- пояснювати специфіку різних типів девіантної поведінки,
- знатитеоретичні пояснення девіантної поведінки,

Питання до лекції:

1. **Девіантна поведінка: сутність та складності визначення**
2. **Типологія девіантних вчинків.**
3. **Теоретичні пояснення девіантної поведінки.**

3.1 Біологічні теорії девіантної поведінки

3.2. Психологічне пояснення девіації

3.3. Соціологічні теорії девіантної поведінки.

1. Девіантна поведінка: сутність та складності визначення

У більшості випадків члени суспільства слідуєть як офіційно встановленим, так і фактично сформованим соціальним нормам, що в чималому ступені зберігає його як систему. Залежно від внутрішніх мотивів можна виділити два варіанти нормативної поведінки:

- коли людина слідує певним соціальним нормам, не замислюючись над тим, чи правильні вони, то таку поведінку прийнято називати конформізмом, що припускає пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власної позиції, некритичне наслідування будь-якому зразку;
- якщо індивід слідує нормам з метою привести свою поведінку відповідно до вимог більш високого авторитету (Бог, громадськість, батьки, начальник), то це визначається як підпорядкування.

З погляду зовнішньої оцінки обидва типи поведінки можна назвати нормативною або конформною поведінкою. У цьому випадку індивід «корпоративний», тобто є «гравцем команди». Нормативна поведінка відображає ефективність процесу соціалізації щодо домінуючих стандартів культури.

Разом з тим у суспільстві також має місце неприйняття й невиконання соціальних норм. Така поведінка індивідів або соціальних груп визначається як некомформна, або ненормативна. Вона може носити позитивний характер, що сприяє встановленню в суспільстві більш прогресивних норм поведінки, діяльності (мистецтво, науково-технічна й соціальна творчість), або мати патологічний, негативний, дисфункціональний характер, що веде до руйнування прогресивних тенденцій. Таку поведінку, діяльність індивідів і соціальних груп прийнято називати власно девіантною (тією, що відхиляється) поведінкою.

Девіантна (та, що відхиляється) поведінка (франц. deviation від лат. deviare – збиватися зі шляху) – вчинок, діяльність суб'єкта, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам, що спричиняє реакцію з боку суспільства, групи.

Можна говорити про девіантність у широкому й вузькому значеннях цього слова.

У широкому змісті термін «девіантність» має на увазі будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із самих незначних, наприклад,

порушення пропускового режиму в установі, і закінчуючи самими серйозними, типу вбивства.

У вузькому значенні девіантність позначає провини, які не схвалюються суспільною думкою, не є протиправними, не підпадають під статтю Кримінального кодексу (наприклад, більш висока заробітна плата дружини оточуючим може здатися ненормальним явищем, тому що чоловік споконвіку вважався головним джерелом сімейних доходів). Для більш серйозних форм порушення фахівці застосовують інші терміни, а саме делінквентність і злочинність (кримінальне поведіння).

Делінквентна поведінка – сукупність вчинків, які не схвалюються законом, але не підлягають покаранню з погляду Кримінального кодексу. Насамперед, це адміністративні правопорушення: дрібне хуліганство, незначне розкрадання продуктів у магазині з боку покупця, перехід вулиці або паління у неналежному місці та ін.

Злочинна поведінка – це кримінальна карна поведінка. Наприклад, бійка з нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, убивство та ін.

Характерна риса девіантної поведінки – культурний релятивізм. Це означає, що соціальна норма, прийнята або суспільством, або законодавством, – явище суто відносне. Той самий вчинок може вважатися в одному суспільстві нормальним, в іншому – розглядатися як соціальна патологія. Наприклад, у первісний час канібалізм, убивство старих і дітей, кровозмішення вважалися нормальним явищем, викликаним економічними причинами (дефіцит продуктів харчування) або соціальним устроєм (дозвіл шлюбу між родичами), але у сучасному суспільстві це вважається девіантною, а у деяких випадках і кримінальною поведінкою. У такий спосіб можна виділити такі **складності у визначенні вчинку як девіантного**:

- Норми, що визначають наше поведіння, згодом міняються (що було нормою раніше, сьогодні – девіація й навпаки), а у суспільстві одночасно живуть представники різних поколінь, що орієнтуються саме на свій досвід (наприклад, одягтися «красиво» з погляду підлітка та його бабусь).
- Існує невизначеність поведінкових очікувань із приводу тих або інших видів поведіння. Норми-орієнтації (норми-очікування) чітко несформульовані й можуть трактуватися по-різному (наприклад, приходити на побачення з дівчиною треба із квітами, цукерками або без нічого? Який за ціною та формою подарунок треба дарувати на день народження?).
- Якщо норма чітко і ясно сформульована, може так бути, що немає однозначної згоди з нею різних груп населення (наприклад, перевищення обмеження швидкості у нашій країні у межах 10 км/год, як правило, не карається; заборона на паління у громадських місцях, як правило, не дотримується; податковий кодекс багато підприємців не виконують (подвійна бухгалтерія)).

Можна виділити три основні компоненти девіації:

- Людина, якій властива певна поведінка.
- Очікування або норма, що є критерієм оцінки девіантної поведінки.
- Інша людина, група або організація, що реагує на поведінку девіанта.

Девіація являє собою процес розвитку, у ході якого можна виділити кілька стадій: 1) формування норм; 2) прийняття сутності норм людьми; 3) здійснення девіантного вчинку; 4) визнання вчинку девіантним; 5) визнання людини девіантом; 6) стигмація (навішення «ярлика» девіанта, що здійснюється спеціальними організаціями або неформальними групами); 7) слідства стигмації (вживлення чи ні в образ девіанта й наслідки цього); 8) колективні форми девіантного поведіння.

2. Типологія девіантних вчинків.

Основні види девіації (у широкому змісті слова).

- За характеристиками суб'єкта: *індивідуальна й групова* девіація.

Підліток, який виріс в інтелігентній родині, але стає наркоманом, тим самим демонструє індивідуальну девіацію. У складному суспільстві може існувати безліч девіантних субкультур, норми яких суперечать загальним моральним нормам. Діти, що виросли у родинях алкоголіків, які згодом стають частиною групи безхатьків, де токсикоманія є повсякденним явищем, демонструють групову девіацію. Вживання токсичних речовин у цій групі дітей є не протестом проти норм субкультури, а механізмом знаходження статусу всередині групи. Таким чином, існує два чистих типи девіантів: 1) індивідуальні девіанти заперечують норми, які їх оточують, 2) групові девіанти є конформістами в рамках девіантних груп.

- За ступенем серйозності норм, що порушуються: *первинна і вторинна девіація*.

Первинна – коли поведінка особистості в цілому відповідає нормам, що прийняті у суспільстві, тому незначні відхилення не помічаються, її сприймають як трохи ексцентричну. Вторинна – коли порушуються більш важливі норми, поведінка не відповідає ролі, яка виконується, або коли на людину навішують ярлик «девіанта» після його публічної ідентифікації. Часто одиничного девіантного вчинку (гомосексуального полового акта, вживання наркотиків, злочинства та ін.) або навіть підозри у здійсненні такого вчинку буває досить, щоб на людину навісили «ярлик» девіанта. Цей процес навішення ярлика має край важливе значення. Людина, що здійснює первинну девіацію, у цілому підтримує систему соціальних норм і піддається соціальному впливу. Після «таврування» девіантом, людина ізолюється, примикає до групи собі подібних і виключається із суспільства. Девіація стає центральним місцем її життєвої організації.

- За відношенням до інтересів суспільства: *позитивна і негативна девіація*.

Позитивна девіація – відхилення від норм, які заохочуються у даному суспільстві. Геній, герой, духовний лідер – позитивні девіанти. Хоча позитивна девіація має місце у будь-якому суспільстві, найбільшу увагу соціологів звертає на себе девіація негативна. Негативна девіація – поведінка, що засуджується суспільством і спричиняє покарання. Злочинці, наркомани, алкоголіки, повії – негативні девіанти.

- За типом норм, що порушуються: правових (правопорушення або злочин), моральних (аморальний вчинок), етикет (невихована поведінка), релігійних (гріховний вчинок), естетичних (виродливий).
- За цільовою спрямованістю: *корисливі, агресивні, ретристські*.

Корисливі вчинки відбуваються з метою особистого або групового збагачення, агресивні – з почуття непереборної ворожості, ненависті до представників якої-небудь групи (етнічної, расової, тендерної та ін.), ретристські відбуваються з метою повернення раніше існуючого положення речей, відносин (бажаючи запобігти розлученню батьків діти тікають із дому).

- За рівнем організації: організовані і неорганізовані.
- За спрямованістю: інтравертивні і екстравертивні.
- Інтровертивні девіантні вчинки спрямовані на самого суб'єкта, що здійснює вчинки, – самогубство, пияцтво, наркоманія. Екстравертивні девіантні вчинки спрямовані проти інтересів суспільства, інших людей (убивство, звалтування, злочинство).

Українські соціологи Є. Головаха й Н. Паніна розробили власну типологію соціальних відхилень у суспільстві, що включає: 1) психопатологію; 2) девіантну поведінку; 3) соціопатію. Цей розподіл звужує значення терміна «девіантна поведінка» до індивідуальних і свідомих порушень установлених правил.

Психопатологія – це порушення психічних механізмів адаптації до соціальних норм. Її носії – важко хворі люди із психічними й невротичними розладами, які нездатні засвоїти норми або неадекватно реагують на їхній зміст. Психопатології можуть бути як індивідуальні, так і масові. Прикладами масових форм психопатології є паніка, істерія,

агресія, що часто виникають у юрбі під час катастроф, війни, коли фізично здорові люди гублять здоровий глузд і «забувають» про норми.

Соціопатії виникають в умовах аномії, тобто ціннісно-нормативного хаосу, коли відсутність норм і соціальні відхилення самі по собі стають правилом буття. Соціопатія є станом масової дезорганізації. Фізично здорові люди гублять звичайні орієнтири, вони перестають ясно усвідомлювати: що добре, а що погано.

3. Теорії, що пояснюють причини виникнення девіації

Пильну увагу вчених викликає питання про причини виникнення девіантної поведінки. Існують три основні підходи, що пояснюють причини виникнення девіації: 1) біологічний підхід; 2) психологічний підхід; 3) соціологічний підхід.

1. Біологічний підхід. Його прихильниками були Ч. Ломброзо й У. Шелдон. Суть цього підходу в тому, що девіантна, зокрема злочинна поведінка, обумовлена певними фізичними рисами. Наприклад, нижня щелепа, що стирчить вперед, сплющений ніс, рідка борода, знижена чутливість до болю (Ч. Ломброзо), або мезоморфність, тобто будова тіла, що відрізняється силою й стрункістю (У. Шелдон). В останні десятиліття девіантність у руслі даного підходу пояснюється аномаліями статевих хромосом (наявність додаткової хромосоми Y).

Біологічні особливості організму, безумовно, впливають на поведінку людини (ріст, зовнішність, наявність фізичних недоліків). Не можна скидати з рахунків і генетичну схильність деяких людей до девіантної поведінки, однак не треба абсолютизувати даний підхід, тим більше, що значна частина злочинів викликана не біологічними, а соціальними причинами (наприклад, «змушена» або корислива злочинність).

2. Психологічний підхід – причину виникнення девіації бачить у психологічних конфліктах, проблемах і травмах, особливо пережитих у дитинстві. Його засновником вважається З. Фрейд. Девіантна поведінка, за З. Фрейдом, виникає у результаті конфлікту між Ego й Id або Superego й Id. Наприклад, злочини виникають у тому випадку, коли Superego – цивілізований самоконтроль індивіда – не може подолати примітивні, деструктивні, жорстокі імпульси Id. Різні імпульси можуть придушуватися, тим самим переходити у несвідомі прошарки психіки.

Очевидно, варто погодитися з тією думкою, що за допомогою аналізу якоїсь однієї психологічної риси, конфлікту або комплексу не можна пояснити сутність (рівень) злочинності або будь-якого іншого виду девіації. Більш імовірно, що й біологічна, і психологічна схильність до девіантної поведінки у деяких випадках, з'єднуючись із певними соціальними умовами, дають відповідний результат.

3. Соціологічний підхід – пояснює виникнення девіації через пошук соціальних і культурних факторів, що впливають на людей.

Теорія аномії (розрегульованості, «безнормія») Е. Дюркгейма – девіація, зокрема самогубства, відбуваються внаслідок порушення або відсутності зрозумілих соціальних норм. Норми управляють поведінкою людей, вони знають чого очікувати від інших і чого чекають від них. Однак під час криз або радикальних соціальних змін, наприклад, у зв'язку зі спадом ділової активності й невтримною інфляцією, люди відчують стан заплутаності й дезорієнтації. Статистичні дані свідчать, що під час несподіваних спадів і підйомів рівень самогубств стає вище звичайного. Дюркгейм вважав, що несподівані занепад і процвітання пов'язані з порушенням «колективного порядку». Соціальні норми руйнуються, люди гублять орієнтири – все це сприяє девіантній поведінці.

Теорія аномії Р. Мертон. На його думку, девіантна поведінка обумовлена аномією як неузгодженістю між проголошеними даною культурою цілями й соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. У рамках своєї концепції Мертон розробив типологію девіантних вчинків (табл. 2.1).

У системі Мертона конформізм припускає згоду і з цілями суспільства, і з засобами їхнього досягнення. Наприклад, загально визнаним мірилом успіху в американському

суспільстві (а останнім часом також і в українському) вважається досягнення багатства. Соціально схвалювані засоби досягнення цієї мети мають на увазі такі традиційні методи, як одержання гарної освіти, влаштування на роботу й побудову кар'єри. Але далеко не всі люди можуть одержати гарну освіту, кращі фірми приймають на роботу досить обмежену кількість фахівців. Коли люди зіштовхуються з неможливістю досягти фінансового успіху соціально схвалюваними засобами, вони можуть удатися до незаконних способів.

Інновація припускає згоду із цілями суспільства, але заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Прикладами інновації є шантаж, пограбування, розтрата чужих грошей, шахрайство та ін. Даний вид девіантної поведінки виникає у тому випадку, коли індивід зіштовхується з обмеженим доступом до ресурсів з одного боку, і сильним бажанням виглядати успішним в очах суспільства – з іншого.

Ритуалізм припускає ігнорування цілей даної культури, але згоду (часом доведену до абсурду) використати соціально схвалювані засоби. Прикладом може виступати бюрократ, фанатично відданий своїй справі, що ретельно заповнює бланки, перевіряє їхню відповідність всім інструкціям, регулярно підшиває їх до справи та ін., але не усвідомлює для чого все це робиться.

Ретритизм припускає заперечення як цілей даного суспільства, так і засобів досягнення цих цілей. Інакше кажучи, людина дистанціюється від суспільства. До цього різновиду девіації можна віднести ченців, пустельників з одного боку, і наркоманів, алкоголіків та самогубців – з іншого.

Бунт також виражається у запереченні й цілей суспільства, й засобів їхнього досягнення. Але на відміну від ретритистів, бунтівники не відходять від суспільства, а намагаються запропонувати йому нові цілі й нові засоби їхнього досягнення. До цього виду девіантів можна віднести реформаторів і революціонерів.

Таблиця 2.1 – Типологія вчинків (за Р. Мертоном)

Спосіб адаптації	Соціально-схвалювані цілі	Соціально-схвалювані засоби	Приклади
Конформізм	+	+	фінансовий успіх, що одержується законними засобами
Інновація	+	-	фінансовий успіх, що одержується незаконними засобами
Ритуалізм	-	+	бюрократ
Ретритизм (втеча від дійсності)	-	-	ченці, пустельники, безхатьки, наркомани, пияки
Бунт	-/+	-/+	реформатори, революціонери

Культурологічні теорії акцентують увагу на аналізі культурних цінностей. З погляду цих теорій, девіація має місце тоді, коли індивід ідентифікує себе із субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Ідентифікація із субкультурою відбувається у ході спілкування з носіями цієї культури. Важливу функцію виконують не контакти з безособовими організаціями або інститутами (законодавчими органами, церквою та ін.), а повсякденне спілкування – у школі, вдома, «на вулиці». На інтенсивність засвоєння людиною девіантних цінностей впливають частота контактів з девіантами, а також їхня кількість і тривалість. Важливу функцію виконує й вік: чим людина молодше, тим з більшою готовністю вона засвоює зразки поведінки, що нав'язуються іншими.

Розглянуті теорії засновані, головним чином, на аналізі соціальних і культурних факторів, що сприяють девіації. У наступному ряду соціологічних теорій основну увагу звертають на тих, хто оцінює людину з погляду девіації, яким чином формується ставлення до людей як до девіантів, а також на те, як поведуться з індивідом, якому приклеєний ярлик девіанта.

Теорія стигмації (таврування). Основним положенням тут є теза, відповідно до якої девіантність не є властивістю, внутрішньо притаманною якому-небудь соціальному поведженню, а є наслідком соціальної оцінки (стигматизації) певної поведінки як девіантної. Девіація розуміється як здатністю впливових груп суспільства нав'язувати іншим верствам певні стандарти, ставити клеймо девіантів на поведженні менш захищених груп. З людиною можуть поводитися так, начебто вона порушила правило, навіть якщо вона цього не робила, тільки тому, що інші стверджують, що вона це зробила. Так вчиняли з неграми в Америці. Вони піддавалися переслідуванню й іноді лінчуванню за неправдивими обвинуваченнями у згвалтуванні білих жінок. Під час Хрестового походу проти алкоголізму – сухого закону – створювалася нова система правил і нові девіанти.

Аналіз причин девіантної поведінки спрямований у цьому випадку на вивчення процесів, явищ і факторів, що визначають або впливають на приписування статусу девіантності поведінки й статусу девіанта індивідам, тобто дослідженням того, яким чином формується відношення до людей як до девіантів.

Конфліктологічний підхід. За цією теорією нікому не цікаво, чому люди порушують закони, а займається аналізом сутності самої законодавчої системи. З даної точки зору, закони й діяльність правоохоронних органів – це знаряддя, що правлячі класи, які володіють засобами виробництва, використовують проти тих, хто позбавлений їх. Більше того, прихильники цієї теорії розглядають девіантів не як порушників загальноприйнятих правил, а скоріше як бунтарів, що виступають проти капіталістичного суспільства, яке прагне «ізолювати й помістити у психіатричні лікарні, в'язниці й колонії для неповнолітніх безліч своїх членів, які нібито потребують контролю».

Новітні теорії набагато критичніші існуючому соціальному устрою, вони доводять необхідність виправлення не окремих людей, а всього суспільства.

Контрольні питання:

1. Що мається на увазі під словосполученням „позитивні відхилення”?
2. В чому полягає особливість девіантної поведінки неповнолітніх?
3. Які форми девіації відносяться до інтровертних відхилень?
4. Що означають терміни „бунт”, „ретризм”, „ритуалізм” в типології форм соціальних відхилень, запропонованої Р. Мертоном?
5. Чим відрізняються формальний і неформальний контроль за поведінкою людини?
6. Чим відрізняється соціологічне тлумачення злочину від юридичного?
7. В чому полягає сутність теорії „природженого злочинця” Ч. Ломброзо?
8. Чим відрізняються теоретичні підходи, що пояснюють девіантну поведінку?

Тема 8. Частина 2 Соціальний контроль (2 год.).

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність соціального контролю, знати його форми та типи здійснення,
- вміти пояснити різницю в санкціях.

Питання до лекції :

1. **Поняття соціального контролю.**
2. **Типи та методи соціального контролю**
3. **Соціальні санкції**

1. **Поняття соціального контролю та його типи.**

Суспільство являє собою історично сформовану сукупність відносин між людьми. Ці відносини (взаємодії) у значній мірі носять стихійний характер, але при цьому не є хаотичними, безладними. У процесі історичного розвитку в соціумі об'єктивно виникають регулятори поведінки, діяльності, соціальних зв'язків і відносин, внаслідок чого суспільство існує й розвивається як цілісна система. Найважливішу роль у підтримці цілісності суспільства виконує механізм соціального контролю. Жодне суспільство не може обійтися без нього. Навіть невеликій групі людей, що випадково зібралися разом, прийдеться виробити власні механізми контролю, щоб не розпастися в самі найкоротші строки.

Соціальний контроль – сукупність норм і цінностей суспільства, а так само санкції, що застосовуються для їхньої підтримки й здійснення, тобто це зусилля навколишніх, спрямовані на запобігання порушення норм. Соціальний контроль щодо суспільства виконує охоронну й стабілізуючу функцію.

Соціальний контроль являє собою особливий механізм підтримки громадського порядку за допомогою використання владних повноважень і включає такі елементи: 1) соціальні цінності; 2) соціальні норми; 3) санкції; 4) влада.

1. Соціальні цінності є принциповими, фундаментальними орієнтирами громадського життя. Вони здійснюють саму загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей і соціальних груп. Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких повинна прагнути людина.

2. Соціальні норми – загальнозначущі правила поведінки, які санкціонуються суспільством або соціальною групою. Соціальні норми – це переклад на мову приписань того, що цінується суспільством. Система соціальних норм покликана забезпечити громадський порядок. Норми захищають, підтримують цінності, але може відбутися так, що та сама цінність захищається за допомогою різних норм (цінність дисципліни в школі може підтримуватися нормою тілесних покарань або оцінками за поведінку й нормою виключення зі школи).

За способами створення й засобами охорони їхніх вимог від порушень виділяють:

- *норми права (закони)* – це загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються або санкціонуються (визнаються) державою (спеціально створеними органами) і охороняються її примусовою силою. Люди, що контролюють їхнє виконання, наділені правом використати владу стосовно порушника;

- *норми моралі* – правила поведінки, які встановлюються в суспільстві відповідно до моральних уявлень людей про добро й зло, справедливість і несправедливість, борг, честь, достоїнство й охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням. Вони регулюють міжособистісні відносини. Порушника карають спонтанно. Найбільш значимі моральні норми перетворилися в закони й захищаються додатково владою офіційних органів;

- *норми звичаїв* – це правила поведінки, що склалися в суспільстві за певних умов й у результаті їхнього багаторазового повторення, які ввійшли у звичку людей. Особливість цих норм поведінки полягає в тому, що вони виконуються в силу звички, що стала природною життєвою потребою людини. Як правило, здійснюють регуляцію повсякденних побутових дій. Порушника звичаїв можуть вважати чужоземцем або специфічною людиною, але не стануть називати покидьком або злочинцем (наприклад, недотримання норм гігієни людиною, якщо це не порушує ваші права, викличе непорозуміння, глузування, але не розрив відносин).

3. **Соціальні санкції** – покарання або заохочення, які стимулюють дотримання норм. Санкції здобувають легітимність на основі норм. Санкції із цінностями відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Таким чином, норми захищені із обох боків – з боку цінностей і з боку санкцій.

2. Типи та методи соціального контролю

Соціальний контроль може здійснюватися різними методами:

Формальними – здійснюється організаціями, що стежать за дотриманням формальних норм, у першу чергу, які закріплені законодавчо й регулюють найважливіші сфери життя суспільства. Формальний соціальний контроль здійснюється більшістю соціальних інститутів, але є ті, які були створені саме для його здійснення (поліція, суд, психіатрична лікарня).

Неформальними – припускає неофіційність, здійснюється малими групами, може здійснюватися за допомогою: соціальної винагороди (посмішка, кивок голови, комплімент та ін.), покарання (незадоволений погляд, критичне зауваження, погроза та ін.), переконання.

Т. Парсонс виділяє такі методи соціального контролю:

1. *Ізоляція* – застосовується з метою відлучення порушника норм від інших людей, не передбачає спробу реабілітації (довічне ув'язнення або перебування у психлікарні).

2. *Відокремлення* – обмеження контактів порушника норм із іншими людьми, але не повна ізоляція від суспільства. Це дозволяє порушникові повернутися в суспільство, коли він готовий до дотримання його норм (оформлення в лікарню на певний строк лікування, тимчасова ізоляція).

3. *Реабілітація* – система заходів і процедур, завдяки якій порушник норм без розриву зв'язків із суспільством може підготуватися до повернення до нормального життя й виконання своїх ролей, тобто людина, яка живе в суспільстві, повинна виконувати умови, процедури, заняття, що змінюють її поведінку. Прикладами цього можуть бути участь у суспільстві «анонімних алкоголіків» для людини, що прагне вилікуватися від пияцтва; при порушенні Уставу рядовим продовження служби в «штрафбаті»; при умовному тюремному ув'язненні дотримання правопорушником всіх необхідних контрольних процедур.

Соціологи розрізняють декілька типів соціального контролю: 1) зовнішній; 2) внутрішній; 3) побічний контроль (здійснюється за рахунок ідентифікації особи з “позитивною” референтною групою); 4) “відволікаючий” – орієнтація населення на цілі й засоби, протилежні злочинним, аморальним чинникам.

Зовнішній контроль у свою чергу може бути офіційним (формальним) і неофіційним (громадським). Офіційний контроль здійснюють спеціалізована державні інституції й організації – поліція, прокуратура, судова система, різні інспекції й комітети (дорожні, зв'язку, фінансові, протипожежні, екологічні тощо). Офіційний контроль є інституалізованою діяльністю, яка передбачає існування певного кола соціальних ролей з визначеним обсягом повноважень (полісмен, суддя, прокурор, податковий інспектор тощо). Санкції також мусять бути формалізованими; їх риси – універсальність і деіндивідуалізованість (вони розробляються не стосовно конкретної ситуації чи людини, а відповідно до типової провини, мають абстрактний адресат).

Формальний контроль існує в усіх без винятку організаціях, навіть якщо вони мають недержавний статус (фірми, банки, спортивні клуби тощо). Але його конкретні форми не повинні виходити за межі чинного в країні законодавства, конституції, загальних прав і свобод, якими користуються громадяни. Популярними заходами, що використовуються в організаціях, є догана або подяка, усунення з посади або висування на

більш високу посаду, зменшення або збільшення грошової винагороди, нарешті, звільнення, розрив трудового договору. Ці санкції й структурні підрозділи, що здійснюють контрольні функції, по-перше, мусять бути визначені у статуті або інших внутрішніх документах; по-друге, з їх змістом повинні бути ознайомлені співпрацівники, персонал організації.

Неформальний контроль є реакцією громадської думки, безпосереднього соціального оточення на поведінку людини. Санкції, притаманні формальному контролю, є індивідуалізованими: вони добираються з огляду на особу й характер ситуації. Неформальні санкції, за визначенням американського соціального психолога Т. Шибутані, становлять засоби, за допомогою яких люди, знайомі один з одним, висловлюють повагу тим, чия поведінка відповідає їх експектаціям, та виявляють незадоволення тим, хто на них не зважає. Функцію неформальних санкцій можуть перебирати на себе: 1) слова, зауваження, роз'яснення; 2) міміка, усмішка або іронічний погляд, різні рухи; 3) фізичні дії (мати, що пестить дитину або дає їй ляпаса); 4) плітка про людину, що є засобом перевизначення особистості порушника; 5) особлива поведінка щодо штрафника – холодне ставлення, підкреслена офіційність або перебільшена увага; 6) остракізм, обструкція – розрив контактів, фактичне вигнання з колективу. Сфера неформального контролю порівняно з офіційним є вельми широкою, бо ніхто й ніде не може уникнути оцінки своєї поведінки з боку інших людей.

Внутрішній контроль здійснюється в межах того, що Дж. Мід визначав як „самість” особистості. Людина постійно веде внутрішній діалог, вона опитує сама себе: “чи правильно я роблю?”, “чи відповідаю я вимогам оточення?”. Ефективність контролю визначається інтерналізацією соціальних цінностей і норм, загальною спрямованістю особистості. Його відомі вороги – алкоголь, наркотики, здатні руйнувати механізм самооцінки й стримування. Людина у стані сп'яніння не відчуває зовнішніх експектацій, що полегшує девіантну поведінку. Особа, яка прийшла до тями, часто буває засмучена своєю попередньою поведінкою, бо до неї повертається самоконтроль і відчуття провини. Внутрішні санкції є доволі специфічними: людина мусить сама себе винагороджувати й карати: це може відбуватися у формі самовизначення, коли людина подумки називає себе “правильною”, “шляхетною” або, навпаки – “недостойною”, “поганою” тощо. Релігійна особа може призначити собі молитву, піст, прощу. Вищою мірою самопокарання є замах на власне життя.

Останні роки позначені тим, що цивілізовані країни поволі відмовляються від жорстких негативних санкцій, пов'язаних з тілесними покараннями, ув'язненням, приниженням людської гідності. Наприклад, у сучасній Японії тільки 3,5% від загальної кількості засуджених відбувають термін ув'язнення. Інші – повинні сплатити штрафи, вибачитися тощо. Багато країн відмовилися від смертної кари. У розвинутих країнах акцент переноситься на профілактику злочинності, алкоголізму, наркоманії. Стратегія полягає у тому, щоб витіснити небезпечні форми діяльності (соціальна патологія) суспільною активністю, яка є позитивною або нейтральною. З цією метою створені різноманітні фундації, центри, соціальні служби, громадські організації. Наприклад, широко знані у світі американські організації “Анонімні алкоголіки”, “Анонімні наркомани”. Реабілітація девіантів полягає у тому, щоб допомогти їм опанувати своє місце у нормальному житті: знайти собі роботу, житло, нових друзів, новий фах, повернутися до активного соціального життя.

3. Соціальні санкції

Виділяють 4 типи санкцій:

- *Формальні позитивні санкції* – публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу): урядові нагороди, державні премії й стипендії, подаровані титули, вчені ступені й звання, установлення пам'ятника, вручення почесних

грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) та ін.

- *Неформальні позитивні санкції* – публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій: дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, похвальні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, посмішка та ін.

- *Формальні негативні санкції* – покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, приписаннями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, тюремне ув'язнення, арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, скинення із престолу, страта, відлучення від церкви та ін.

- *Неформальні негативні санкції* – покарання, не передбачені офіційними інстанціями: осудження, зауваження, глузування, злий жарт, невтішне прозвисько, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, розпускання слуху, наклеп, недоброзичливий відгук, скарга, твір памфлету або фейлетону, викривальна стаття та ін.

Практичний досвід США

США є країною з високим рівнем підліткової злочинності; водночас американські кримінологи, державні структури й громадські організації накопичили чималий досвід нетрадиційних підходів до виправлення девіантної поведінки. Великі надії покладаються на різноманітні “відволікаючі” програми, які зміщують акцент у бік соціальних заходів і мають на меті соціальну реабілітацію делінквентів. Кримінологи доводять: позбавлення волі пов’язане із стигмою – тавром злочинця, – яке спотворює назавжди особистість і перешкоджає ресоціалізації (поверненню до нормального життя). Альтернатива полягає в тому, щоб встановити неформальний соціальний контроль над делінквентом без позбавлення волі й допомогти підлітку позбутися примари кримінальної кар’єри. У США відповідно до федерального закону про попередження підліткової злочинності була започаткована служба по роботі з молоддю, що діє поза компетенцією правосуддя для неповнолітніх. Служба функціонує у громадах як мережа контрольних пунктів соціально-психологічної допомоги неповнолітнім делінквентам. Наприклад, полісмен, затримавши підлітка за дрібну крадіжку на вулиці, не транспортує його у свій відділок, а здає під нагляд молодіжного бюро. Як експеримент, попереднє ув’язнення замінюється інтенсивним наглядом за неповнолітнім делінквентом у межах громади. Нагляд здійснюють соціальні працівники. Від 70 до 90 відсотків підлітків успішно долають це випробування.

Досить популярними у США є так звані опосередковані санкції. До них належать пробація з інтенсивним наглядом, домашнє ув’язнення з електронним моніторингом, виправні стройові табори. Пробація передбачає нагляд (20–30 контактів зі спецслужбами на місяць), зобов’язання засудженого компенсувати завдані збитки та відшкодування вартості самого контролю. Виправні строеві табори розглядаються як шокове ув’язнення для молоді. У таборі молоді порушники закону мусять 6–8 годин на день займатися важкою ручною працею, після чого – фізичними вправами та стройовою підготовкою, після вечері вони отримують консультації та лікування від наркоманії. Ефект стигми, за оцінками фахівців, у цих таборах зведений до мінімуму.

У 1960-і рр. в Каліфорнії планувалося кожного року будувати новий виправний заклад для неповнолітніх. Одне місце в подібних закладах мало коштувати 4500 дол., тоді як 1 місце в програмі допомоги умовно засудженим обходиться тільки в 142 дол. на рік. За останні роки в Каліфорнії невпинно розширювалася програма допомоги й відповідно скорочувалися місця у в’язницях. Чисельність умовно засуджених, що прикріплені до 1 працівника служби, збільшилася до 28 осіб. Але соціальних працівників

звільнили від бюрократичних обов'язків, їм дають якісну підготовку в галузях психології, педагогіки, кримінології.

У багатьох місцях США проведено низку успішних експериментів з ресоціалізації злочинців безпосередньо у громадах. У невеликих нью-йоркських групових гуртожитках живуть подружні пари соціальних робітників разом із 4–8 делінквентами, які або працюють, або ходять до школи. Підлітки фактично живуть звичайним життям, але перебувають під контролем. Оточення часто є не обізнаним щодо того, що в цей час проводиться експеримент. У невеликих гуртожитках-пансіонатах мешкають разом із вихователями, педагогами-психологами від 9 до 15 підлітків. Там здійснюються довго- та короткострокові програми впливу. Ще одна цікава форма – денні пункти обслуговування. До них прикріплені від 10 до 85 осіб, вони живуть у себе вдома, але кожного ранку спеціальний автобус доставляє їх на пункт, а ввечері – відвозить додому. В денних пунктах проводяться навчальні заняття, а також сеанси групової терапії під керівництвом психологів. Існує також система опіки, в якій зайняті так звані опікунські сім'ї. Невелика група підлітків-правопорушників проживає спільно з дітьми подружньої пари соціальних працівників-опікунів.

Дослідники Гарвардського університету вважають: нова система впливу у громаді є цінною альтернативою традиційній системі покарання неповнолітніх, є безсумнівним кроком уперед. Матеріальні витрати, яких потребують пансіонати інтенсивного виховання, не перебільшують тих, що потрібні для традиційних закладів. Виховний вплив при збереженні свободи не призводить до десоціалізації, не підживлює кримінальну поведінку, але відкриває широкі можливості для виправлення підлітків. Треба зазначити, що виховний вплив при збереженні свободи не відмінняє кримінального права та карного правосуддя, він лише модифікує правові наслідки злочину.

Контрольні питання:

1. Надати визначення поняттю «соціальний контроль» та описати його функції.
2. Описати основні форми та типи соціального контролю.
3. Описати, чим відрізняються формальний і неформальний контроль за поведінкою людини.
4. Пояснити роль санкцій при здійсненні соціального контролю.
5. Навести приклади різних типів санкцій.

МОДУЛЬ 3. Соціальні структури

Тема 9. Соціально-класова структура суспільства (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність поняття соціальної структури суспільства та соціальної стратифікації, пояснювати їх зв'язок та розбіжності;
- вміти пояснити причини виникнення соціальної стратифікації з позицій функціоналізму та конфліктного підходу в соціології;
- засвоїти основні критерії соціальної стратифікації, вміти пояснити їх ієрархію на протязі історії суспільства;
- знати історичні системи соціальної стратифікації, пояснювати їх розбіжності;
- пояснювати зміни профілю соціальної стратифікації в сучасному українському суспільстві.
- розуміти сутність поняття соціального класу, його ознак;

- вміти надавати соціологічну характеристику вищого, середнього, нижчого класів і андеркласу;
- засвоїти основні методи дослідження класової структури суспільства;
- знати та вміти пояснювати причини та наслідки трансформації соціально-класової структури України в 90-і рр. ХХ ст. на початку 2000-х рр.

Питання до лекції :

1. Поняття соціальної структури суспільства.
2. Поняття «соціальна стратифікація». Конфліктне та функціональне пояснення її існування.
3. Критерії стратифікації.
4. Історичні системи стратифікації.
5. Профілі стратифікації.
6. Класи і класові теорії.
7. Сучасна статусна модель класової структури.
8. Методи дослідження класової структури
9. Трансформація соціально-класової структури України

1. Поняття соціальної структури суспільства

Соціальна структура – це сукупність усталених взаємодій, що залучають людей до суспільства як представників тих чи інших великих соціальних груп. Соціальна структура завжди має дві складові: морфологічну (склад структури, представлений соціальними групами) і регулятивну (соціальні відносини). Отже, аналіз соціальної структури можна здійснювати у двох напрямках:

вивчення соціальних груп, а також статусів і ролей, які відповідають місцю спільноти в соціальному просторі;

дослідження зв'язків, відносин, що складаються між групами, та їх представників.

Поділ або диференціація суспільства на соціальні групи, як вже з'ясовано у попередньому розділі, – фундаментальна властивість суспільства, що належить до предмета соціології. Серед соціологів завжди була поширеною точка зору, згідно з якою вивчення соціальної структури є пріоритетним завданням, бо, по-перше, поведінка людини зумовлюється її належністю до певних спільнот і характером міжгрупових взаємодій, по-друге, соціальна структура визначає соціальний порядок і сутність суспільства. Отже, якщо ми хочемо визначити, наприклад, тип суспільства, то мусимо вивчати його соціальну структуру.

Соціальну структуру можна порівняти з кістяком, на якому тримаються м'язи, нервові волокна, “живі клітини” організму. Таке порівняння не є даниною організмичному підходу, а визнанням того факту, що соціальні відносини (як і кісткова підсистема організму) є чимось незмінним, фундаментальним, визначальним для існування всієї системи. Неструктуроване суспільство – це хаос, безладдя. Такий соціальний сценарій зустрічається вкрай рідко, наприклад, у некерованих натовпах під час паніки. В екстремальних ситуаціях, у перехідні періоди, в моменти переструктуризації (швидка зміна типу соціальної структури) деякий час можливий сценарій “без соціального порядку”. Але такі події відносяться до розряду катастрофічних, люди не можуть тривалий час існувати за відсутності соціального порядку, навіть якщо він і викликає осуд. Паніка на війні, під час природних катаклізмів або з інших причини є вкрай небезпечною для загалу, бо люди перестають діяти соціально, “помічати” один одного, розрізняти: хто є жінка, а хто – чоловік, де – дорослий, а де – дитина; розпадаються вертикалі управління, натовп

перетворюється на стадо або зграю біологічних істот. За таких обставин можливими є випадки масової загибелі людей, руйнації культурних цінностей тощо. Отже, неструктуровані спільноти – це заперечення суспільства.

Соціальна структура є основою суспільства. Але ця фундаментальна істина не повинна трактуватися так, що соціальне життя нагадує потяг, який рухається виключно по задалегідь прокладених рейках. Соціальна структура є, скоріше, силовими лініями магнітного поля, за якими шикуються стрілки компасів, що ми маємо в нашій свідомості. У соціальному житті треба враховувати показники уявного компасу, який вказує на позитивні, стандартні зразки поведінки і взаємодій. Проте життя є складним та різнобарвним феноменом – поведінка особи може бути і ненормативною, асоціальною, направленою на заперечення структури. Соціальна структура є чинником стабільності, хоча й вона з плином часу обов'язково змінюється. Її треба розглядати як історичне явище, що збігається з “духом” епохи та типом суспільства.

Соціальна структура суспільства є складним явищем, що нагадує величезну багатовимірну матрицю. Кожний вимір – це та чи інша вісь соціального простору, поділ суспільства на певний тип соціальних груп. Найбільш важливими для існування суспільства є:

- класова структура;
- етнічна структура;
- демографічна (гендерно-вікова);
- професійна;
- соціально-територіальна.

Зазначені види соціальних структур не є вичерпними, до них можна приєднати й інші – за рівнем освіти, за релігійною належністю, за політичною орієнтацією тощо. У реальному суспільстві усі ці структури не можуть існувати окремо й незалежно одна від одної. Кожен індивід водночас має кілька чільних ознак – стать, вік, етнічну й класову належність, професію, місце оселення, – що й поєднує ці структури. Наприклад, територіальна структура може бути щільно пов'язана з класовою або професійною структурою. Так, територія міста може бути стратифікована за соціальним статусом, доходами мешканців кварталів або мікрорайонів, а регіональна структура країни щільно пов'язана з професійною, бо в різних місцевостях історично склався той чи інший розподіл праці. Але для цілей навчальних та дослідних є сенс аналізувати кожен вид структури окремо. Якщо продовжити аналогію із “суперматрицею”, то її зміст полягає у тому, що на перехресті різних вимірів у клітинках матриці знаходяться групи індивідів з однаковим набором соціальних ознак. Принцип матриці використовується соціологами для відбору респондентів при проведенні репрезентативних соціологічних досліджень. Треба зазначити, що структурованим є не тільки суспільство як тотальність, але й різноманітні соціальні спільноти, організації, навіть малі соціальні групи. Як правило, першим кроком соціолога до вивчення соціального об'єкта є аналіз його соціальної структури.

Соціальну структуру можна вимірювати і кількісно. Першим і найбільш важливим завданням є визначення питомої ваги кожної соціальної групи у структурі населення. Якщо ми приймемо усе населення за 100%, то кожна вісь диференціації соціального простору (вид соціальної структури) є основою для вичерпного поділу цілого, тобто сума процентних часток буде давати у підсумку 100%. Це стосується і класової структури, і етнічної, і т. ін. Отже, кожного разу ми можемо враховувати (розподіляти) тих самих людей (наприклад, населення країни), але за різними соціальними ознаками (критеріями). Вимірювати соціальні відносини набагато складніше, але соціологи мають у своїх арсеналах методи, які, наприклад, дозволяють у межах спеціальних соціологічних досліджень визначати рівень соціальної напруги, взаємне ставлення різних спільнот, враховувати коефіцієнти толерантності або ворожості тощо.

2. Поняття «соціальна стратифікація». Конфліктологічне та функціональне пояснення її існування.

Нерівність природна і соціальна

Соціальний простір обов'язково має вертикальний вимір – це загальносоціальна закономірність, фундаментальна властивість соціального. Вона означає, що люди не рівні поміж собою, вони включені до груп, які розташовані на різних щаблях соціальних сходів. Проблема вертикальної диференціації соціального простору в соціології вивчається в межах теорії стратифікації. Термін стратифікація дослівно перекладається як “утворювати шар” (лат. *stratum* – шар і *facere* – утворювати, робити). Він був запозичений з геології, де означає розшарування (неоднорідність) гірських порід, яке візуально, наприклад, спостерігається на зрізах скель. Соціальна страта у соціології – це соціальна верства, суспільний шар або прошарок, отже, група людей, яка має спільну позицію у вертикальному вимірі соціального простору, користується приблизно однаковим обсягом прав та обов'язків, має спільне (близьке) матеріальне становище. Соціальна стратифікація – процес розподілу людей та сімей за соціальними стратами, поділ соціального простору на нерівні соціальні групи.

Люди від народження є нерівними у фізичному, фізіологічному, психологічному, ментальному аспектах. Це закладено у природу *Homo sapiens*, є біологічним, генетичним законом. Фізична й фізіологічна нерівності головним чином визначаються статевою та віковою диференціацією. Але навіть у гомогенних популяціях спостерігається значний діапазон індивідів: від видатних атлетів, олімпійських чемпіонів до фізично неспроможних і хронічно хворих людей. Так само і в інтелектуальному аспекті: від геніїв та особливо обдарованих – до розумово відсталих осіб. Люди також мають різний темперамент, швидкість реакцій, чутливість тощо. Як правило, зазначені речі визначено природою, закладено у наші гени. Але природна нерівність не збігається із соціальною. Остання має інші джерела й ознаки.

Соціальна нерівність є наслідком включення людини до соціальних відносин, її породжує суспільне життя. Соціальна нерівність означає різний доступ індивідів, соціальних груп до соціальних ресурсів, якими володіє суспільство. Соціальні ресурси включають різні матеріальні й нематеріальні блага, у тому числі такі чинники як от: влада, освіта, соціальні зв'язки, різні привілеї. Нерівний розподіл цих факторів між населенням і створює соціальну нерівність. Поміж соціальною і природною нерівністю існує певний зв'язок. У первісному суспільстві більш високі статуси – вождя, воїна, шамана – отримували переважно фізично сильні і більш кмітливі особи. У суспільствах, де існує право наслідування власності, де поширені успадковані статуси, безпосереднього зв'язку між фізичним розвитком, інтелектом, волею і соціальною позицією не спостерігається. Хоча цей зв'язок не зникає остаточно. У сучасних демократичних суспільствах боротьба за досягнені статуси не в останню чергу визначається природженими якостями – інтелектом, волею, можливостями витримати високі психологічні навантаження тощо. Але фізіологічні якості сьогодні не визначають механізм утворення соціальної нерівності, вони, радше, відіграють роль допоміжних факторів та умов.

Люди завжди гостро сприймали й сприймають нерівність, тисячами років існував ідеал рівності. Отже, комуністична ідея не є вигадкою самого Маркса, він лише намагався її обґрунтувати теоретично. Цікаво, що сприйняття нерівності, ставлення до неї диференціюється залежно від соціальної позиції індивідів. Як правило, “верхи” суспільства вважають ієрархію природним і потрібним явищем, пояснюють нерівність богообраністю або різним внеском прошарків до державної “скарбниці”. Середні верстви в цілому підтримують нерівність, але вимагають, аби вона була справедливою, обумовленою талантами та працею людей. Нижчі верстви, особливо люмпенізовані прошарки, завжди підтримували ліві рухи і були не проти, аби “зрівняти усіх”. Ця тема є політизованою та ідеологізованою, тут перехреснюються різні соціальні інтереси. Але останнє не виключає

наукового аналізу проблеми нерівності, хоча й остаточну крапку в цьому питанні ставити завчасно.

Марксистське пояснення нерівності

К. Маркс розглядав нерівність як історичне явище, обумовлене інститутом приватної власності. Його пояснення є моністичним, бо стратифікацію він розглядає практично в одному вимірі – економічному. Первісне суспільство, згідно з теорією марксизму, було соціумом рівних, бо не існувало приватної власності й нерівного розподілу здобутків колективної охоти чи інших плодів праці між членами общини. Отже, то були часи примітивного комунізму. Гріхопадіння людства, як вважали різні утопісти, відбулося тоді, коли люди почали ділити землю, її плоди, матеріальні речі на “своє” та “чуже”. Щоправда, Маркс розглядав появу приватної власності як історичну закономірність, що діє протягом усіх так званих класово-антагоністичних формацій, і, нарешті, зникає в межах комуністичного суспільства. Як тільки трапляється звільнення суспільства від інституту приватної власності, знову запанує соціальна рівність: колективна праця буде доповнюватися рівним розподілом матеріальних благ. Але зрівнялівка не є привабливою річчю для багатьох людей, і Маркс знайшов вихід. Згідно з його теорією комуністичне суспільство сягне таких небачених висот виробництва, що кожен індивід буде “черпати” стільки, скільки йому потрібно; гаслом нового суспільства буде: “від кожного – за його здібностями, кожному – за потребами”. Фінальна частина теорії Маркса є чистої води утопією, з якою важко дискутувати, бо вона складається з уможливлених припущень, вигадок і недоведених гіпотез. Але соціологи скептично ставляться й до твердження Маркса про первісний комунізм як суспільство рівних, що був колись “втрачений” подібно до міфічного “золотого віку”. Сучасні спостереження етнографів, культурних (соціальних) антропологів за способом життя примітивних народів світу доводять: у подібних соціальних системах є своя, досить жорстка за правилами й традиціями ієрархія та нерівність статусів. Але, дійсно, ця нерівність є позаекономічною. Отже, стає очевидним, що монізм Маркса був органічним недоліком теорії. Стратифікація суспільства може виникати поза сферою виробництва й розподілу матеріальних благ, або не зводиться до приватної власності, як це, наприклад, спостерігається у тюремному соціумі або у військових казармах. То чи соціальна нерівність є загальною закономірністю? Або вона становить лише один з варіантів організації соціального простору?

Функціональне пояснення

Оскільки соціологи не знають суспільств соціальної рівності, то вірогідною є гіпотеза про функціональність нерівності. Представники функціонального напрямку в соціології – американські вчені Т. Парсонс, У. Мур, К. Девіс – розглядали нерівність як необхідний і принципово важливий елемент організації суспільного життя. Кінгслі Девіс (1908–1997) разом з У. Муром у статті “Деякі принципи стратифікації” (1945) ініціював довготривалу дискусію стосовно причин нерівності та її наслідків для суспільства.

Американські вчені визнають позаісторичність й функціональну обумовленість стратифікації. Вона необхідна для нормального існування суспільства. Головні тези цієї теорії може бути сформульовано так:

а) розвиток суспільства пов’язаний із диференціацією його функцій, існують виключно важливі функції, від яких залежить доля суспільства; є другорядні й малозначущі функції, але усі вони висувають певні вимоги до людей, що мусять їх реалізувати;

б) з іншого боку, є люди, які значно різняться за своїми здібностями, професійною підготовкою, рівнем освіти, отже, виникає проблема пошуку і селекції (відбору) осіб, здатних виконувати ті чи інші функції;

в) механізм селекції полягає в тому, що суспільство створює нерівність соціальних статусів, віддає перевагу тим позиціям, що забезпечують найважливіші функції, мотивуючи суб’єктів конкурувати, боротися за входження до привілейованих груп;

г) довкола пріоритетних позицій створюється конкуренція, суспільство визначає спеціальні процедури добору, аби перемогли найбільш достойні особи. Останні, виконуючи

функції належним чином, отримують винагороду в розмірі, пропорційному масштабу і важливості функцій.

Сам К. Девіс стисло визначав зміст теорії стратифікації так: “Кожне суспільство стикається з необхідністю розподіляти індивідів згідно з позиціями у соціальній структурі та спонукати їх до виконання обов’язків, що відповідають тим позиціям. Воно повинно, таким чином, вирішити проблему мотивації так, або, по-перше, викликати у відповідних індивідів бажання заповнювати визначені позиції, і, по-друге, спонукати індивідів належним чином виконувати обов’язки, притаманні даній позиції” [12, с.108]. Функціональне пояснення іззовні виглядає доволі переконливим, але ця теорія задовільно “спрацьовує” переважно стосовно суспільств західного типу, власне, вона й створювалася на американському досвіді. Суспільство, де домінують неофіційні інститути, латентні функції, розподіляє свої багатства за іншими схемами. З функціональної точки зору важко пояснити, чому процвітають корумповані політики й ділки, тіньові бізнесмени, “хрещені батьки” мафії, і, навпаки, залишаються матеріально не влаштованими освітяни, медики або чесні поліцейські. Соціальна дійсність є більш багатогою на варіанти, аби усі вони були “укладені” у вузькі теоретичні схеми.

3. Критерії стратифікації

Стратифікація – це не лише обов’язкова характеристика соціального простору, але й безперервний процес, який поділяє людей (сім’ї) на ієрархічно розташовані шари. У чому полягає нерівність страт? Що складає критерії стратифікації? Ці питання свого часу дослідив М. Вебер, який був постійним опонентом К. Маркса, зокрема, критикував його за економічний монізм. Вебер додав до економічного критерію інші ознаки нерівності, які не тільки доповнюють матеріальну диференціацію, але за певних умов можуть бути провідними чинниками. Він сформулював три провідні критерії стратифікації:

а) багатство (економічне становище особи, рівень доходів, володіння рухомим і нерухомим майном, землею тощо);

б) влада (можливість втілювати у життя свої наміри попри опір, невдоволення, небажання інших людей);

в) престиж (оцінка стану людини громадською думкою, статус у суспільстві).

У різних соціокультурних системах значення вказаних критеріїв змінюється. У військовій імперії, тоталітарному суспільстві найважливішою є політична стратифікація (влада); сучасні капіталістичні країни віддають перевагу економічним цінностям. Ці критерії доповнюють один одного, хоча опанувати усі три шаблі на високому рівні – справа нелегка. Наприклад, тіньовий ділок має купу грошей, але не користується повагою і відчужений від влади. Професор університету – позиція вельми престижна, але вона не дає високих прибутків. Народні депутати України не мають реальної особистої влади (їм не надані розпорядчі функції), їх офіційні прибутки також не є великим, але статус, престиж парламентаря – один з найвищих у країні. До цієї системи критеріїв можна додати й інші ознаки стратифікації, наприклад, рівень освіти. П. Сорокін у книзі “Соціальна мобільність” розглядає три типи стратифікації: 1) економічну; 2) політичну; 3) професійну. За сучасних умов освіта й професія можуть мати вирішальне значення для визначення місця людини в соціальному просторі. Професійні групи створюють ієрархію, мають різний статус у суспільстві. Наш час є епохою професіоналів: службова, професійна кар’єра відіграє вирішальну роль у досягненні головного статусу людини. Професійні ознаки визначають і рівень доходів, економічне становище індивідів.

Кожен критерій стратифікації лежить в основі утворення окремої осі диференціації соціального простору. Якщо користатися багатьма незалежними критеріями, важко збагнути дійсне становище особи – соціальний простір втрачає цілісність. Цей недолік можна частково ліквідувати, якщо використати модель тривимірного геометричного простору. Припустимо, що вісь X – багатство, Y – влада, Z – престиж. Якщо ми знайдемо кількісні індикатори нерівності позицій, нанесемо відповідний масштаб на

вісі, то модель буде придатною для практичного застосування. Позицію конкретної особи у соціальному просторі буде позначено точкою у системі координат. Близькі за відстанню точки створять соціальну страту.

4. Історичні системи стратифікації.

Реально існують системи стратифікації, які включають набори типових позицій та статусів, критеріїв і ознак нерівності, правил і традицій, що регулюють стратифікацію. Е. Гідденс виділив найбільш універсальні історичні системи стратифікації, які можна розглядати як типові наднаціональні форми соціального. Англійський соціолог відносить до них кастову систему, рабство, стани й соціальні класи.

Класична кастова система нерівності склалася на території стародавньої Індії. У “Законах Ману” (1200 р. до н.е.) зафіксована чітка кастова структура з розподілом поміж групами статусів, привілеїв, функцій. Провідну роль у суспільстві грали жерці-брахмани, другий за рангом статус закріплювався за воїнами-кшатріями; і першим, і другим повинні були коритися селяни, ремісники, торговці, які становили касту вайшия; нарешті, остання каста – шудри – мусила смиренно коритися усім і виконувати роль служників. Брахману заборонялися фізичні контакти з шудру – ось чому останні отримали назву “недоторкані”. В “Законах Ману” стверджувалося, що Бог зробив брахмана, кшатрія, вайшия, шудру відповідно зі своїх уст, рук, стегон і підошов для того, щоб суспільство процвітало. Категорично заборонявся перехід з однієї касты в іншу, а також – займатися невластивою роботою. Людина народжувалася, одружувалася й закінчувала свій вік у межах своєї касты. Слово “каста”, до речі, не індійського, а португальського походження, воно тлумачиться як “чистий рід”.

Індійські провідники були мудрими людьми: свого часу вони створили стабільну стратифікаційну структуру, яка забезпечувала порядок, легкість управління, прогнозованість подій, а до того – була ще й легітимною з точки зору індуських вірувань, релігії, традиції. Але вони не враховували однієї обставини: відсутність вертикальної мобільності призводить до зупинки розвитку й застійних явищ. Саме такі наслідки спіткали індійське суспільство – воно перетворилося на легку здобич англійських колонізаторів, бо, як з’ясувалося, європейська цивілізація далеко випередила стародавню культуру.

Рабство існувало протягом багатьох століть і було поширене в різних суспільствах. Лише у XIX ст. рабство було остаточно скасовано на Американському континенті. Воно суттєво відрізнялося від кастової системи тим, що в рабство можна було обернути вільну людину, але водночас раб мав шанс потрапити на волю, тобто змінити свій статус. В Україні рабство ніколи не було поширеним, проте українці його добре знали. Ще не так давно, за часів існування Кримського ханства, майже кожного року з півдня на Україну робили набіги татарські загони. Головна їх мета полягала в грабунку й захопленні людей (тому татари отримали в Україні назву людоловів). Бранці – молоді чоловіки та жінки – врешті-решт потрапляли на невільницькі ринки, де торгували людьми, бо вони вже мали статус рабів. Якщо сім’я захопленого у полон, була заможною, вона розшукувала свого родича, щоб викупити його за гроші. Українську дівчину Анастасію Лісовську спіткала особлива доля – її було продано в служниці до палацу турецького султана. Вона стала дружиною могутнього султана Сулеймана Великого (1520–1566), з яким прожила в моногамному шлюбі усе життя і була широко знана в Європі й Азії як Роксолана. Цей історичний приклад свідчить про те, що тимчасове рабство не завадило видатній жінці зайняти найвищу сходинку у тогочасному соціальному просторі – таке неможливо уявити в межах кастової стратифікації. Раб розглядався, по-перше, як “рухоме майно”, що можна було придбати за гроші, або продати, по-друге, як знаряддя праці, що повинне приносити хазяїну прибуток. Натомість рабська праця залишалася малоефективною, вона застосовувалася у примітивних аграрних суспільствах.

У феодальну епоху люди розподілялися за станами. Класичним в цьому відношенні було французьке суспільство, яке поділялося на три групи. Перший стан утворювала аристократія, шляхтичі; другий – католицьке духовенство; третій – усі інші (вільні селяни, міські ремісники, купці, буржуазія). Кожен стан надсилав своїх представників до органів станового представництва – Генеральних штатів; мав визначене коло прав та обов'язків, наприклад, перші два стани звільнялися від державних податків, мали переважне право доступу до державних посад.

Верхівку давньоукраїнського суспільства складала стара аристократія – нащадки князів та бояр часів Київської Русі; існувала українсько-польська шляхта, що володіла маєтками і була наділена різними привілеями; окремий стан утворило козацтво, яке також мало свою ієрархію – старшинство; більшість населення склали селяни (грецькі) та міщани; існував і стан кріпацтва (став швидко поширюватися від часів Катерини II). Становий поділ у Росії від XVIII ст. включав дворянство, духовенство, селянство, купецтво і міщанство. Був скасований 1917 р.

Станова система не була настільки жорсткою, як кастова – допускалася (хоча і була дуже обмеженою) вертикальна мобільність. Наприклад, траплялися випадки міжстанових шлюбів, а багатство “відчиняло двері нагору” (так вчинили брати Ротшильди, яким австрійський уряд надав баронство в обмін на великі кредити). Почесного титулу і відповідного стану можна було набути за геройський вчинок на війні, а в Російській імперії дворянство надавалося навіть тим, хто успішно закінчив університет або отримав упродовж служби певний чин (але цей титул не можна було передати у спадщину). Залишки станової системи можна в деяких країнах спостерігати і у сучасну епоху. Так, верхні поверхи соціальної стратифікації Англії складає станова система, а нижні – класова. Залишився фактично один стан – аристократія, яка усередині себе стратифікує за титулами. Загальна чисельність англійської аристократії – 800 сімей, глави яких є членами Палати лордів. 1950 р. внутрішня стратифікація була наступною: 26 герцогів, 38 маркізів, 138 графів, 99 віконтів, 453 барони. Титули є спадковими, але вони належать лише главам сімей.

Велика Французька й інші революції, нові демократичні конституції скасували станову систему. Було урочисто проголошено: усі люди народжуються вільними й рівними; існують природні права людини, які не можна відмінювати і порушувати. Та чи запанувала з тих часів рівність? Ні, але система стратифікації трансформувалася в розподіл людей за соціальними класами. Для класової системи головним критерієм стратифікації є економічне становище, доходи сім'ї. Класова диференціація не закріплюється формально, не фіксується юридичними документами, наприклад, належність до того чи іншого класу не заноситься у паспорти (в Російській імперії у паспортах обов'язково позначалася станова належність особи). Межі між класами є умовними, як і саме визначення класів не має загальноприйнятих дефініцій. Класова диференціація й реальна стратифікація сучасних суспільств становлять актуальний напрямок соціологічних досліджень.

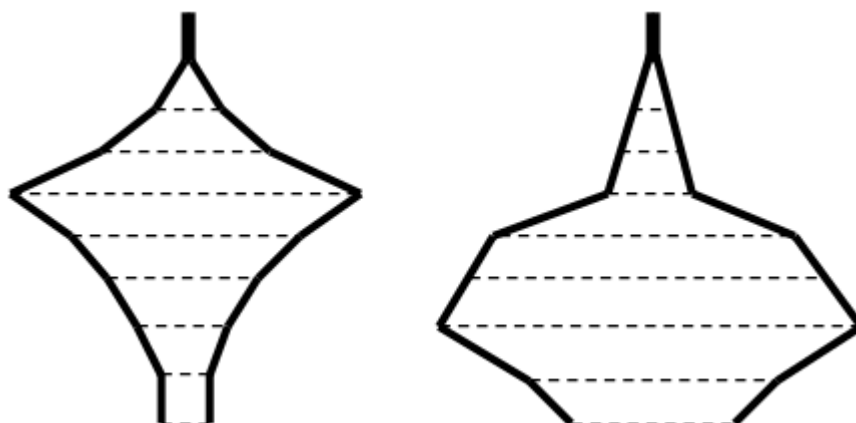
5. Профілі стратифікації.

Соціальний простір має тенденцію до звуження: кількість позицій та чисельність осіб, що їх “наповнюють”, на верхніх сходинках зменшується. Цю закономірність не важко простежити на прикладі будь-якого самодостатнього соціального об'єкта. В Україні обирають десятки тисяч депутатів місцевих Рад, але в Верховній Раді – лише 450 парламентаріїв (існують пропозиції щодо зменшення їх чисельності). У структурі великих кампаній, підприємств, навчальних закладів вищими статусами наділено одну або кілька персон, роль менеджерів середнього рівня відіграють десятки осіб, а низових керівників та виконавців може нараховуватися кілька сотень або тисяч осіб. Класичні піраміди існують у війську, в поліції. Вищі позиції та високі статуси, що пов'язані з кращим соціальним становищем, “притягують” людей і навколо них точиться запекла конкуренція. Така пірамідальна структура є загальною закономірністю побудови суспільств. Форма, структурні характеристики стратифікаційних пірамід можуть коливатися історично і

змінюватися залежно від типу суспільства. Закономірності цих коливань свого часу дослідив П. Сорокін. Він дійшов висновку, що в суспільствах конкурують дві тенденції. Перша – до поглиблення нерівності, друга – до скорочення нерівності, встановлення більш справедливого поділу соціальних ресурсів і гасіння соціальних розбіжностей. У першому випадку форма стратифікаційної піраміди змінюється у напрямку її зростання, геометрично вона витягується. Суспільні полюси стають дедалі більш віддаленими. Така тенденція рано чи пізно призводить до небезпечного стану соціального збурення, бунту, революції, що закінчується реформуванням соціально-економічної системи у напрямку перерозподілу соціальних ресурсів і більшої рівності. Панування другої тенденції, що, наприклад, є характерним для соціалістичних експериментів, несе іншу небезпеку: певний застій, інертність, відсутність у населення стимулів до ділової активності. Рано чи пізно такі періоди змінюються на протилежну тенденцію. Отже, відбувається флуктація, тобто періодичні коливання форми соціального простору суспільств. Пострадянські суспільства, у тому числі Україна, переживають період “витягування пірамід”, розриви між бідністю та багатством особливо у перші роки після комуністичної епохи швидко нарощувалися. Російські соціологи на початку 2000-х рр. зробили підрахунки, згідно з якими так званий децильний коефіцієнт (співставлення середніх прибутків 10% найбільш багатих з 10% найбідніших громадян) сягає позначки 30 : 1 при соціально небезпечному 10 : 1. А щодо співставлення одного мільйона найбагатіших росіян з одним мільйоном найбідніших, то зазначене співвідношення складає 100 : 1. Зазначимо, що на Заході децильний коефіцієнт, як правило, не доходить критичної межі (10 : 1), хоча у XIX ст. існувала зовсім інша ситуація. Власне, XX ст. на Заході було позначено тим, що маятник нерівності рухався у зворотному напрямку до більшої соціальної справедливості й перерозподілу національного прибутку на користь широких верств населення.

Для того щоб більш наочно відобразити соціальну нерівність у суспільстві, використовують графічну модель поділу населення на соціальні верстви, яка носить назву **профіль соціальної стратифікації**. Сучасне західне суспільство має форму ромба, у той час як українське суспільство схоже на неправильну піраміду .

Профіль чітко відображає той факт, що більшість членів західного суспільства концентрується у середині соціальної ієрархії, в той час як у українському суспільстві – більшість сконцентровано ближче до нижньої частини ієрархії. Тому для України характерна різка поляризація суспільства (тобто значне розходження у доходах і рівні життя «багатих» і «бідних») а також нечисленний середній клас.

Західні суспільства

Українське суспільство

Рисунок .1 – Профілі соціальної стратифікації західного та українського суспільств

6. Класи і класові теорії.

Класова структура – це соціальні класи та відповідні соціальні відносини, які регулюють взаємодію класових груп. Тема класів вперше з'явилася у працях англійських економістів та французьких істориків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме тоді руйнувалася станова система і на перше місце у суспільному житті виходила класова система стратифікації. Тема класів завжди пов'язана з соціальною нерівністю. Попередньо можна визначити, що класи є великими соціальними групами, які посідають у вертикальному вимірі соціального простору різні соціальні позиції. Специфіка соціальних класів полягає в тому, що, з одного боку, вони не є чимось чітко визначеним та зафіксованим документально, а з іншого, – класи не можна розглядати і як уявні або суто статистичні групи. Саме в цьому є різниця між поняттям соціальної страти і класу. Соціолог або статистик може виділити довільну кількість соціальних страт, наприклад, розподілити усе населення на десять майнових груп. Про такі студії звичайним людям нічого не буде відомо, й вони себе, скоріше, не ідентифікують з обраними групами. Інша справа класи – тут присутні самоідентифікація, солідарність, згуртованість, етноцентризм, тобто ознаки реальної групи. Хоча ці ознаки далеко не завжди набувають чітких рис, люди інтуїтивно усвідомлюють “хто вони є”: бідні – середні – багаті, робітники чи капіталісти, роботодавці або наймані працівники і т. ін. Особливої уваги заслуговує те, що на класовій основі історично виникали політичні течії та партії, революційні рухи, тобто класи за певних умов можуть виступати як суб'єкти історичного процесу. Усе це з точки зору соціолога додає темі класів актуальності.

Економічні теорії XVIII–XIX ст.

Фізіократи (школа економічної теорії у Франції середини XVIII ст.) аналізували класову структуру під кутом зору своїх поглядів на землю як головне джерело суспільного продукту й багатства. Вони виділяли три основні соціальні класи: а) продуктивний (землероби), якому належить провідна роль у процесі відтворення суспільного продукту; б) землевласники; в) безплідний клас, до якого зараховувалася решта суспільства – власники мануфактур, ремісники й усі люди, що не були зайняті у сільському господарстві. До продуктивного класу фізіократи зараховували: багатих фермерів, орендарів землі (підприємці-землероби) і наймитів, що працювали у фермерських господарствах. Ці погляди не набули розвитку у подальшому: по-перше, теза про землю як головний чинник економіки й класового розшарування виглядає досить сумнівною; по-друге, “земельна” класова структура не відображала реальну стратифікацію; по-третє, вона не відповідала епосі індустріалізації, що саме швидко наближалася й охоплювала провідні європейські країни.

Видатний англійський політеконом Адам Сміт (1723–1790) запропонував більш вдалу класову модель. Він поділяв населення на три класи залежно від способу розподілу суспільного продукту й отримання людиною прибутку. Перший клас, таким чином, складали землевласники (отримують прибуток в вигляді ренти на землю); другий – наймані робітники (мають заробітну плату); третій – капіталісти (прибуток на капітал). Цей погляд на класову структуру в різних модифікаціях дійшов до наших днів і не втратив своєї актуальності.

Теорія К. Маркса та історична доля пролетарів

Класовий підхід до соціальних і політичних явищ є серцевиною іншого соціологічного методу, запропонованого Марксом. Але він не залишив розгорнутої класової теорії, не визначив чітко поняття класу. Але з різних праць вимальовується досить послідовна теорія, заснована на провідному принципі марксистської соціології – економічному детермінізмі. Маркс, на відміну від Сміта, не вважав спосіб отримання прибутку визначальним чинником класової структури. Саме власність, її форми й стосунки людей, що складаються довкола власності, є для німецького дослідника першоосновою класового поділу. На думку Маркса, клас – це група людей, що перебувають в однаковому стосунку до засобів виробництва. Характер власності визначає сутність історичного класу. Якщо у суспільстві є легітимним володіння людьми, то верства, що має рабів і

використовує їх для цілей виробництва, є класом рабовласників. Володіння землею та приписаними до неї кріпаками породжує клас феодалів.

Маркс вважав, що кожна суспільно-економічна формація (за винятком первісно-общинного ладу) утворює два чільних класи. Один з них володіє засобами виробництва й займає панівне становище у політичному житті, а другий – ні, отже, виступає як пригноблена верства. Між ними точиться безперервна й запекла боротьба, що є рушійною силою суспільного розвитку. Капіталізм виводить на історичну сцену два провідних класи – пролетаріат (робітники) й буржуазію (капіталісти). Пролетарі – це усі, хто позбавлений власності на засоби виробництва й мусить продавати свою робочу силу на ринку праці капіталістам. Останні утворюють вищий клас, а робітники – нижчий. Маркс усвідомлював, що існують й інші соціальні класи, але вважав їх проміжними, або залишковими від попередньої формації. Ремісники, дрібні торговці й власники, традиційні землевласники, селяни тощо згодом мають або розоритися і потрапити до лав пролетарів, або стати справжніми буржуа.

Маркс зосередився на класових відносинах, бо вважав, що зіткнення великих соціальних груп є загальною передумовою історичного поступу, а боротьба пролетарів проти буржуа призведе до загибелі капіталізму й відкриє шлях до комунізму.

Маркс сформулював два соціально-економічні закони, дія яких повинна була відіграти особливу роль у подальшій історії. Це закон доданої вартості й закон абсолютного та відносного зубожіння пролетаріату. Перший закон розкривав таємницю збагачення буржуазії, що відбувається, на думку Маркса, за рахунок невідшкодованої праці робітників, яка привласнюється капіталістами. Другий наголошував на тому, що розрив між прибутками буржуазії та заробітком пролетарів увесь час збільшується на користь капіталу. Але й цього мало. Буржуазія під тиском конкуренції, в гонитві за прибутками зменшує заробіток найманих працівників, і останні втрачають засоби підтримки свого фізичного існування. Таким чином, з одного боку, питома вага пролетарів постійно зростає, і вони стають абсолютною більшістю суспільства, а з другого – робітники доведені до відчаю, їм вже нічого втрачати, “окрім своїх кайданів”. Це неминуче призводить до пролетарської революції та експропріації власників. У новому комуністичному суспільстві не існуватиме приватної власності – отже не буде підстав для розподілу людей на класи. Таким чином, класи у марксистській соціології виступають як історичне явище, зумовлене приватною власністю. Руйнація інституту приватної власності неминуче підриває коріння класової системи. Соціальна рівність означає безкласове суспільство.

Теорія Маркса в XIX ст. здавалася досить переконливою, і в неї увірували широкі кола соціалістів та робітників. Вплив марксизму в Європі був значним і “вірні” нової церкви очікували кінця старого світу й початку обіцяного комунізму. Але Маркс не все розрахував так, як належить. Невдовзі по його смерті деякі прихильники Маркса почали помічати тенденції, що розходилися з теорією вчителя. Наприкінці XIX ст. з критикою окремих положень марксизму як таких, що застаріли, виступив на сторінках соціалістичних видань Е. Бернштейн – добрий приятель Маркса. Так відбулася перша криза марксизму. Засудив Бернштейна як ревізіоніста (людину, що доволіно переглядає теорію) лідер німецьких соціалістів К. Каутський. Другу кризу спричинила більшовицька Жовтнева революція в Росії, яку Каутський і західні соціалісти не бажали визнавати за пролетарську. Тепер вже В. Ленін засудив Каутського як ренегата, опортуніста. Щоправда, російська революція аж ніяк не вкладалася в марксистську схему: відсоток пролетарів у країні був незначним, а капіталізм тільки-но набрав сили, і до його “вичерпання” було дійсно далеко. Подальший перебіг радянської історії довів, що так званий соціалізм, побудований у СРСР, дуже віддалено нагадував плани Маркса щодо комуністичної формації. Робітничий клас ані у нас, ані у Китаї чи інших “країнах соціалізму”, не перетворився на панівну силу. Реальна влада у цих суспільствах належала класу партійної бюрократії, який швидко сформувався з представників різних соціальних верств. Події XX ст. взагалі підірвали довіру до класової теорії марксизму.

Що ж саме не врахував Маркс? По-перше, фактичний поділ суспільства на класи не співпадав з марксистським прогнозом. По-друге, розподіл суспільного багатства в капіталістичних країнах набув дещо відмінних форм: абсолютного зубожіння найманих робітників за сто років так і не відбулося. Навпаки, відбулося значне поліпшення матеріальних умов життя, робітники отримали соціальний захист і певні гарантії. Робітничий рух, що був досить грізною силою ще на початку ХХ ст., поволі втратив політичне забарвлення. У Західних країнах фактично забули, що таке політичний страйк, про який у всесвітньому масштабі так мріяли анархо-синдикалісти, комуністи й інші ліві. У Європі вже нікого не лякає перспектива пролетарської революції, гострота класових протиріч спала, вони відійшли на другий план.

Класова структура європейських країн, США протягом ХХ ст. швидко змінювалася відповідно до економічних реалій і технічного прогресу. Перед Першою світовою війною найчисельнішою групою в усіх цих країнах були селяни-фермери. Друге місце посідала прислуга. І лише на третій позиції (не більше 10% у структурі населення країни) – пролетарі, що працювали на промислових підприємствах, шахтах, будівництві. Але коли мова заходила про “соціальне питання”, то, дійсно, розумілися передусім саме пролетарі, бо здебільшого серед них організовувалися страйки, вони гуртувалися у профспілки та політичні партії соціалістичного спрямування. Промислові робітники реально загрожували капіталістичній системі. Селяни і слуги при цьому були “непомітними”, бо виявилися не здатними до політичної самоорганізації. Робітники на початку ХХ ст.: 1) не одержували пенсій, 2) не мали оплачуваних відпусток, 3) не одержували оплати за понаднормову роботу, робочий день міг сягати і 14, і 16 годин, 4) їм не сплачувалася підвищена ставка за роботу у нічну зміну або у неділю. Робітники не мали жодних гарантій щодо зайнятості і не отримували компенсацій по безробіттю. Через 50 років, після Другої світової війни, ситуація змінилася докорінно: на селі у розвинутих державах залишилося не більше 5% (від чисельності населення країни), значні прошарки прислуги фактично зникли, а промислові робітники вже становили абсолютну більшість осіб, зайнятих у народному господарстві. Проте революцій вони не робили, бо їх доходи наблизилися до рівня статків середнього класу, вони отримали гарантії стосовно зайнятості, тривалі оплачувані відпустки, страхування по безробіттю тощо. Робітники з початку ХХ ст. були об’єднані у потужні профспілки, з якими рахувалися роботодавці, політики й уряди. Але вже у 90-ті рр. ХХ ст. ситуація знову змінилася: чисельність традиційних промислових робітників впала, а на перше місце у виробничій сфері вийшла постать технолога – інтелектуального робітника. Якщо в 1950-х рр. промислові робітники складали дві п’ятих від загальної кількості працюючих американців, то на початку 1990-х вони становили менш ніж одну п’яту, тобто робітників знову стало не більше, ніж у 1900 р. До 2010 р. в кожній розвинутій країні частка промислових робітників становитиме одну восьму від загальної кількості працюючих.

У капіталістичних країнах відбулася нечувана соціально-економічна революція, яка поставила хрест на революціях політичного змісту. Кожне нове покоління робітників мало умови життя набагато кращі, ніж попереднє. Починаючи з 1881 р. (за два роки до смерті Маркса), за рахунок технічних та організаційних новацій кожного року продуктивність праці пересічно зростала на 3–4%. За 110 років це склало 50-разове підвищення продуктивності праці в розрахунку на одного робітника. Усі соціальні та економічні здобутки минулого століття є результатом саме зростання продуктивності праці. І всупереч теорії Маркса, значна частина прибутків від зростання продуктивності праці дісталася промислому робітнику – половину з них використали для різкого скорочення тривалості робочого дня, а ще половина пішла на 25-разове підвищення заробітної плати [4, с.41–42].

Класова теорія Маркса відповідала реаліям ХІХ ст., суспільствам, де відбувалося первинне нагромадження капіталу. У цьому сенсі вона сьогодні більш придатна для України і зовсім погано пояснює розшарування населення в розвинутих

країнах. Україна у найближчі роки може реально зіштовхнутися з робітничим рухом, впливом на нього лівих сил і соціально-класовими конфліктами в різних формах. Головний критерій класового поділу, запропонований Марксом, – володіння (або неволодіння) засобами виробництва, – ефективно “спрацює” у двочленній класовій структурі, тобто для розмежування буржуа й пролетарів. Але його не досить для вивчення більш складних та розширених структур, що притаманні сучасним суспільствам.

7. Сучасна статусна модель класової структури.

Економічні моделі, які передбачають двочленний поділ на “бідних” та “багатих”, “пролетарів” та “буржуа”, або більш розгалужений поділ населення за галузевими професійними ознаками (фермер, робітник, селянин, службовець тощо), не є універсальними. Ґрунтовна модель класової структури мусить бути такою, щоб кожна соціальна верства, прошарок, сім’я мали змогу знайти там своє місце. Для цього треба оперувати доволі загальним й універсальним класовим критерієм. Цим вимогам відповідає статусний підхід і поняття соціального статусу як узагальнюючий критерій класового розшарування. В сучасній соціології прийнята тричленна модель суспільства – поділ населення на “вищий”, “середній”, “нижчий” класи, – яка має різні доповнення й модифікації. Вона хоч і є дещо формальною, але суттєво переважає в тому, що кожна професійна група, верства, соціальна група можуть бути віднесені до одного з трьох класів на підставі високого, середнього або низького соціального статусу відповідних позицій у суспільстві.

Існує кілька витоків тричленної класової моделі. Важливо те, що подібне структурування соціуму відповідає суспільній свідомості, громадській думці, і не є вигадкою соціологів. Пригадаймо загибель у північній Атлантиці “Титаніка” (1912 р.), яка досі тримається у пам’яті широких верств завдяки сучасному кінематографу та великій кількості публікацій на цю тему. Цей велетенський морський лайнер був фактично зменшеною моделлю тогочасного англійського суспільства. Білети на борт “Титаніка” продавалися у три пасажирські класи. Каюти і палуби, де перебував кожен з “пасажирських класів”, було розташовано за вертикальним принципом: угорі з комфортом проводили час представники 1-го класу, посередині перебували ті, хто придбав білети 2-го класу, внизу (практично у трюмах корабля) розважалися як уміли “найдешевші” пасажирів. Цей поділ відображав уявлення транспортної компанії (в цілому правильні) про структуру суспільства. Перший пасажирський клас був призначений для найвпливовіших прошарків англійського суспільства, аристократів, багатіїв. Тут було усе зроблено так, як вимагали стандарти життя вищого соціального класу. Найгірший, третій пасажирський клас було організовано таким чином, щоб послугами компанії могли скористатися нижчі верстви, головним чином, переселенці до Америки, бідні ірландці, які мали лише білет в один бік. Стосунки між пасажирськими класами передбачали збереження структури соціально-класових відносин того часу. Палуби було закрито для спілкування представників різних пасажирських класів. Капітан “Титаніка” психологічно тяжів до 1-го класу, бо його соціальний статус на той час відповідав скоріше вищому класу англійського суспільства; власне корабель і створювався, перш за усе, для цього класу. Отже, після зіткнення з айсбергом операція спасіння пасажирів проводилася відповідно до традицій соціальної структури англійського суспільства. Було подано команду: “у шлюпки садяться тільки жінки й діти” (за тогочасним правилом дитячий вік закінчувався вісьмома роками), але спасіння проводилося тільки з палуби, куди команда запросила представників 1-го класу. В результаті з числа пасажирів першого класу загинуло 6% жінок і дітей (головним чином ті, хто відмовився сідати до шлюпок), а з третього – 58%. Цікаво, що структура англійського суспільства на борту “Титаніка” зберігалася майже до останнього моменту. Команда не панікувала, спрацювали багатовікові традиції британського флоту і вишкіл особового складу: усі накази виконувалися доволі ретельно. Щоправда, наказ “тільки жінки та діти” було по-різному інтерпретовано офіцерами на лівому й правому бортах корабля: в одному

місці, коли не було поряд жінок та дітей, саджали і чоловіків, а в іншому – наказ зрозуміли буквально, й шлюпки відходили напівпорожні. На палубі грав оркестр, офіцери стримували натовп і стояли буквально “на смерть”. На борту офіцер застрелив двох пасажирів, що втратили глузд і не підкорялися наказам, але майже відразу цей офіцер застрелився сам. І тільки коли остання шлюпка відчалала від напівзатонулого лайнера, капітан сказав: “Тепер кожен сам за себе...”. Структура перестала існувати, усе змішалось... У трагічному підсумку (див. табл.3.1) катастрофи відбився поділ англійського суспільства на три великі соціальні групи, що посідали різне місце у соціальному просторі, і як наслідок мали різні шанси на виживання. На прикладі “Титаніка” ми переконуємося у тому, що тричленна структура існувала фактично і навіть втілювалася у різні соціальні технології того часу.

Таблиця 3.1

Частка врятованих і загиблих пасажирів “Титаніка”
за пасажирськими класами (у %)

1-й клас		2-й клас		3-й клас	
врятовано	загинуло	врятовано	загинуло	врятовано	загинуло
63	37	48	52	25	75

Наукове обґрунтування моделі було проведене професійними соціологами. Автором триступеневої моделі класової структури можна вважати видатного англійського дослідника Чарлза Бута (1840–1916), який одночасно був підприємцем-судновласником. Йому спало на думку в процесі емпіричного обстеження сімей, що здійснювалося за його ініціативою в Лондоні, поділити їх на три класи. Він застосував суто емпіричні показники розшарування: кількість кімнат, які займала лондонська сім'я, та чисельність прислуги. Нижчий клас, за уявленнями Бута, – сім'ї, які мешкали в одній кімнаті й не мали прислуги. Таких родин у Лондоні його обстеження зафіксувало 53 відсотка. До середнього класу мусили належати ті, хто мав від однієї до чотирьох кімнат або одного слугу на чотири особи (подібних сімей було виявлено 30%). Усі інші, хто мав ще кращі умови, за методом Бута входили до вищого класу. Таким чином, ідея англійського дослідника зводилася до вертикального розшарування соціального простору на три класи та існування об'єктивних ознак розподілу людей (сімей).

Паралельно до емпіричних досліджень Бута складалася теорія стратифікації. Важливим теоретичним кроком уперед, порівняно з Марксом, була думка М. Вебера стосовно багатовимірної моделі стратифікації (багатство, влада, престиж). Вона дозволяє теоретично об'єднувати представників різних верств, якщо вони мають ту чи іншу стратифікаційну ознаку одного рівня, і головне – суспільство визнає їх статусну спорідненість. Клас розглядається як певна комбінація стратифікаційних ознак і відповідних прошарків, як сукупність соціальних позицій і диспозицій. Такий підхід пояснює, чому, наприклад, вдалий фінансист, генерал, відомий політичний діяч і церковний ієрарх можуть відноситися до вищого класу, хоча їх економічне становище дуже різниться й дехто з них можливо і не володіє капіталами, засобами виробництва тощо. Ці позиції у соціальному просторі об'єднує вищий у цьому суспільстві статус, і психологічно відповідні особи зараховують себе до однієї верстви, визнають себе рівними. В різних суспільствах склад вищого, середнього й нижчого класів буде різнитися відповідно до традицій, економічного рівня, культурного середовища й інших чинників. Але існують і узагальнені характеристики та риси, які дозволяють скласти приблизні портрети кожного з трьох класів.

Вищий клас

Цей клас чисельно є найменшим, бо спрацьовує принцип стратифікаційної піраміди. Навіть у найбагатших суспільствах він не перебільшує 10% від маси населення, хоча конкретні дані завжди залежать від методики виміру. До цього класу належать люди та сім'ї, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами. Ось

чому до класу може належати земельна аристократія (в країнах, де є залишки феодальної системи, наприклад, у сучасній Великій Британії), підприємці, що керують великим бізнесом, власники крупних компаній, виробництв, у тому числі магнати медіа, шоу-бізнесу; фінансисти, банкіри, які управляють грошовими потоками у країні; вищі адміністратори й політики країни, члени урядів, міністри, командуючі військом, поліцією, спецслужбами. До фінансової й політичної еліт можуть приєднуватися представники творчої або спортивної еліт, які мають вищі статуси і високі особисті доходи. Наприклад, 2003 р. губернатором найбагатшого американського штату Каліфорнії став усесвітньо відомий кіноактор Арнольд Шварценегер, який заробив за свою артистичну кар'єру близько 50 млн доларів. Отже, Арні, як його звать прихильники, став у один ряд з найвпливовішими особами США. Вищий клас має важливий спільний ресурс – соціальні зв'язки, солідарність тих, хто належить до верхівки суспільства, систему взаємних послуг.

За власною природою цей клас виконує функції організації економічних, політичних, культурних процесів. Функція вищого класу у суспільстві є доволі важливою, бо від його енергії, патріотизму, здатності виступати у ролі провідників нації залежить майбутнє суспільства. Як правило, дітей з цих родин, починаючи ще з шкільних закладів та університетів, свідомо готують до ролі провідників, топ-менеджерів, власників та політиків. Вони вчаться здебільшого у закритих приватних навчальних закладах, престижних і коштовних університетах. Проблема родин цього класу полягає у тому, що досягнутий батьками вищий статус іноді важко підтверджується дітьми, на яких природа може й “відпочити”. Занепад вищого класу, гострі, антагоністичні протиріччя всередині – показник кризи суспільства. Щоправда, у демократичних відкритих суспільствах, де немає штучних перепон для вертикальної мобільності, фізична деградація, біологічне виродження вищого класу, як це мало місце у деяких стародавніх цивілізаціях, є малоімовірним сценарієм.

Спосіб життя цього класу залишається улюбленою темою преси, особливо так званих “жовтих” видань, які спеціалізуються на світській хроніці й скандалах “у вищих колах”. У цілому представники “вищих кіл” намагаються вести замкнений і непомітний для широкого загалу спосіб життя, уникаючи прилюдних скандалів та втручань преси. Не популярною сьогодні є демонстрація розкоші, навпаки, вихідці з найбагатіших родин намагаються поводитися демократично, не відрізнятися зовнішньо від інших людей. Не в останню чергу це зумовлено тим, що представники вищого класу потребують підтримки інших верств у своїх претензіях на різноманітні виборні посади, які може надати сучасне суспільство. Але представники вищого класу вміють і “тримати дистанцію” від загалу, вони оволодівають “технікою” так званого класового виключення, коли представники інших класів і прошарків не допускаються у сім'ї, у керівництво бізнесом, у зони відпочинку, клуби. Класове виключення є неформальною складовою класових відносин сучасного індустріального суспільства, де немає місця юридичній дискримінації людей за соціальним походженням, расою, релігією, але залишаються привілейовані кола, що не бажають назавжди розчинитися у суспільстві.

Середній клас

Поняття середнього (як і вищого) класу є доволі умовним, розпливчастим і конвенціональним. Останнє означає, що стосовно конкретних критеріїв класу треба мати домовленість, згоду тих, хто користується цим терміном. Подібні речі можуть змінюватися й варіюватися у різних теоріях або методиках. Не викликає сумнівів, що середній клас є чимось проміжним у соціальному просторі між позиціями “бідних” і “багатих”. Але категорія “середнього” в даному контексті не відповідає поняттю “пересічного”. Статус середнього класу має низку якісних ознак, що робить цей клас не результатом механічних підрахунків та маніпулювань зі статистикою, а спільнотою з власним “обличчям”. Отже, середній клас об'єднує тих, хто:

- має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність та свободу вибору у реалізації життєвих планів, пошуку роботи;

- має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентноспроможним на ринку праці, в бізнесі, державній службі;
- характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом “не бідних, але й не надто багатих”;
- шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу;
- в політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій;
- характеризується як “гарний громадянин”, “добропорядна людина”, тобто має порівняно сталий авторитет у суспільстві.

У США середній клас швидко формувався після закінчення Другої світової війни протягом 1945–1973 рр. (до початку енергетичної кризи і структурних змін в економіці, що негативно позначилися на становищі середнього класу). Так зване “славне тридцятиліття” сформулювало ідеал “середньої сім’ї”: власний дво- чи триповерховий будинок з усіма зручностями, 1–2 авто, пральна та посудомийна машини, сушарка, кольоровий телевізор (бажано – кілька), освіта для дітей та забезпеченість на старість. У ті часи до середнього класу відносили домоволодіння, що мали сукупний прибуток від 30 до 80 тис. доларів на рік. 1973 р. в країні вже нараховувалося 63% подібних сімей.

В останню чверть ХХ ст. у розвинутих країнах абсолютна більшість населення перетворилася на середній клас. Це була найбільш вагома подія з точки зору трансформації соціальної структури. Відтепер економіка (масове виробництво), політика (загальнонаціональні партії), медіа (перш за все, телебачення) орієнтуються на середній клас, його смаки, життєві орієнтири. Середній клас поширює власні культурні зразки на вищий та нижчий класи і бере на себе роль соціального інтегратора. Соціально-політична стабільність західних країн залежить від самопочуття середнього класу. Фактично вперше від початку ери капіталізму й зламу старих феодальних відносин ці суспільства досягли епохи прогнозованої стабільності за рахунок домінування у соціальній структурі середнього класу.

Водночас середній клас є внутрішньо вельми неоднорідним. Так званий давній середній клас складався переважно з ремісників, буржуа (самозайняте населення) і невеликого прошарку професіоналів – службовців, освітян, клерків, які працювали у державних установах або корпораціях. Протягом ХХ ст. доля самозайнятого населення скорочувалася, бо дрібні бізнеси є вельми ризикованими й неконкурентноспроможними. Але поряд з цим швидко формувався так званий новий середній клас, що складався з професіоналів сучасного типу: менеджерів, інженерів, програмістів, адміністраторів, спеціалістів гуманітарного профілю (юристи, економісти, психологи, соціологи), які виконують інтелектуальні функції, частково перебирають на себе керівні функції капіталу. Дехто з вчених навіть побачив у останньому так звану революцію менеджерів, коли управлінці нібито стають володарями сучасного життя.

Середній клас є активним, його представники мусять мати високу освіченість і постійно опікуватися підвищенням свого професійного рівня. Представникам середнього класу не завжди легко знайти відповідну своєму статусу роботу, бо їм не вистачає соціальних зв’язків для отримання місця “за протекцією”, і вони не повинні братися за будь-яку працю, бо можуть втратити не тільки властивий їм рівень доходів, але й престиж становища. Отже, представники середнього класу схильні до мобільності, вони часто погоджуються на переїзд в інше місто, регіон країни або навіть за кордон, якщо пропозиція роботодавця відповідає їх очікуванням.

Середньому класу властива “хороша поведінка”, здоровий консерватизм. Моральність є складовою соціального престижу. Так, у США громадська думка прихильно ставиться до тих, хто у неділю ходить до церкви, є активістом різних громадських структур, волонтером, опікується бідними, взагалі поводить себе “морально”. Хоча на Заході існує

принцип “мій дім – моя фортеця”, але спосіб життя “нормального громадянина” мусить бути доволі зрозумілим та відкритим для оточення. Історія криміналістики США знає багато прикладів, коли гучні злочини, навіть шпіднаж у ЦРУ, поліція розкривала за сусідськими вказівками щодо підозрілої поведінки того чи іншого мешканця району, наприклад, “спостерігачів” вражали зміни у структурі споживання “об’єкта” – придбання ним коштовних авто, речей, які не властиві середньому класу.

Нижчий клас

Нижчий клас об’єднує осіб і сім’ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні, але вони не є престижними та не виступають об’єктом заздрості. До класу належать виконавці, люди, які зайняті переважно фізичною працею або існують завдяки системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери). Цікаво, що у розвинутих країнах на долю цього класу припадає не більше третини населення, бо основна частина населення становить середній клас. Протягом ХХ ст. нижчий клас складав резерв росту середнього класу: висхідна соціальна мобільність була загальною закономірністю там, де спостерігався стабільний економічний поступ. Місця для “білих комірців” створювалися набагато швидше, ніж місця для “синіх комірців”. “Білими комірцями” в соціології позначають службовців і осіб, що переважно зайняті розумовою працею, а “синіми комірцями” – робітників, які працюють фізично (у ХІХ ст. синя блуза була розповсюдженим одягом французьких робітників). Але нижчий клас не може розчинитися у вищих прошарках, навіть теоретично, бо жодному суспільству не потрібно, аби усе населення мало університетську освіту: невизначено довго і у майбутньому буде зберігатися потреба у виконавцях і тих, хто регулярно здійснює доволі примітивні функції, що не потребують ґрунтовної освіти та підготовки. До того ж, зберігається і природна нерівність, нерівність стартових можливостей, психологічна різниця, яка далеко не усіх членів суспільства надихає на гонитву за престижем, великими грошима, високим статусом.

Кожен клас має певні соціально-психологічні риси. Психологічні риси нижчого класу зумовлені його економічним становищем. Для представників цього класу завжди зберігається загроза бідності. Їх стратегія виживання, тактика боротьби за існування здебільшого не передбачає так званого статусного споживання, яке притаманне вищому і середньому класу. Останнє полягає в тому, що люди відходять від стурбованості базовими цінностями (хлібом насущним), а переймаються статусними цінностями, престижними речами. Представники нижчих класів не можуть собі цього дозволити. Вони шукають найдешевших товарів і послуг, не цураються розпродажів і дешевих крамниць, користуються різними соціальними програмами допомоги незаможним, наймають недороге житло у непрестижних районах, їх діти вчаться у загальних державних школах тощо. Але може бути і протилежна тактика дій, коли особа, що мріє піднятися по сходах суспільної ієрархії, “з останніх сил” намагається копіювати манери, одяг, стиль поведінки представників вищих кіл.

У різних соціально-класових моделях фігурують і інші класові групи. Так, англійські соціологи замість нижчого класу виділяють більш звичний робітничий клас. Але відносно цього класу існує певна методологічна проблема, бо у розвинутих країнах велика частка робітників вже досягла стандартів середнього класу. Сучасний робітничий клас поділяється на кваліфікованих робітників, “робітничу аристократію” і некваліфікованих або малокваліфікованих робітників. Перші мають високу оплату, що дозволяє їм переселятися до кварталів або зон, де мешкає середній клас. В американській соціології навіть з’явився термін “заможний робітник”. Такий тип робітника тривалий час був характерним явищем для автомобілебудівної промисловості. Після Другої світової війни праця на великих автопідприємствах стає мрією для багатьох кольорових юнаків, бо робітнича кар’єра відкривала шлях до нових матеріальних стандартів життя, яких не було в родинах чорношкірих американців.

Структурно класова модель розвинутих країн нагадує ромб, де незначну за площею верхівку посідає вищий клас, основна частина належить середньому класу, а низ, що звужується, відведено нижчому класу. Але така модель не враховує декласовані прошарки, ті групи, які “випадають” із соціальних класів, на яких ґрунтується суспільство. Залишаються різні знедолені, так зване “суспільне дно” або люмпени. Люмпени (від нім. Lumpen – лахміття) – це бродяги, злидарі, кримінальні елементи, бомжі. У соціології введено спеціальний термін – найнижчий клас (андерклас, буквально “підклас”), – яким позначаються прошарки, що лишаються “за бортом” індустріального суспільства. До них належать соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, що скотилися “на дно”. У США до цих прошарків переважно потрапляють емігранти у першому поколінні, вихідці з Латинської Америки, чорношкірі. Найнижчий клас утворює власні райони проживання – трущоби, нетрища великих міст, своєрідні сучасні гетто, куди “не ступає нога” представників середнього класу, хіба що проводиться кримінальне розслідування чи здійснюється якась благодійна акція.

У розвинутих суспільствах проблеми представників найнижчого класу мають здебільшого ментальний, психологічний характер. Спеціальні соціологічні дослідження свідчать, що добра половина цих людей не шукають постійної роботи, вони змирилися зі своїм становищем і розраховують на соціальну допомогу (в цих країнах система соціальної підтримки невдах дійсно не дозволяє вмирати з голоду). Але така допомога має подвійний ефект: негативний аспект полягає у тому, що вона породжує споживацьку психологію і небажання самостійно заробляти собі на хліб. Драматичною є доля молоді у трущобних кварталах, яка не отримує належного виховання й освіти, дуже рано знайомиться з насильством, криміналом і наркотиками. Отже, цей прошарок – постійна головна біль, навіть для найбагатших суспільств.

В іншій теоретичній традиції фігурує поняття “виключені прошарки”. У вертикальній площині соціального простору – це найнижчі групи, які ми вже розглянули, а у горизонтальній – зовнішній периферійний прошарок суспільства. Зовнішні прошарки мають назву “маргіналів” (від лат. marginis – край, межа). Маргінальні прошарки є погано інтегрованими у соціальну структуру групами, що мають обмежені зв’язки з основними класами й спільнотами. Маргінальність може бути наслідком надмірної мобільності в обох напрямках, міграції населення, урбанізації за рахунок селян. Людина, що втратила зв’язок зі своєю групою та відповідним культурним середовищем, але не встигла інтегруватися в інший соціокультурний простір, стає маргіналом. Наприклад, переселенці, емігранти досить тривалий час складають маргінальні прошарки в країнах свого нового оселення; в цьому стані можуть перебувати релігійні та національні меншини; така ж доля може спіткати безробітного, наркомана або хворого на ВІЛ-СНІД. Останнім часом маргінальним прошаркам, права яких порушуються, приділяється усе більше уваги як дослідниками, так і різними державними й неурядовими організаціями.

8. Методи дослідження класової структури

Емпірична соціологія намагається змалювати картину класів та класових відносин у кількісних показниках. Для цього проводяться різні обстеження сімей, вивчається спосіб життя, характер зайнятості, структура споживання, стиль поведінки та типові форми дозвілля. Принциповою проблемою є емпіричне визначення класового поділу: соціологи намагаються встановити процентну частку кожного класу у структурі суспільств. Задача виглядає не складною, але це лише на перший погляд. Вона має кілька варіантів розв’язання, хоча жоден підхід не є вичерпним. Тут залишається місце для новацій та свіжих думок. Проблема розпадається на дві частини: 1) визначення класової моделі суспільства як апіорної гіпотези; 2) пошук методів для виміру класів та проведення відповідних польових досліджень. Кожна з цих частин має різні варіанти розв’язання

проблеми, і це породжує неоднозначність ситуації. Розглянемо нижчі основні методи, за допомогою яких здійснюється емпіричне вимірювання класової структури.

Об'єктивний метод

Суть методу полягає в тому, що до складу соціальних класів соціологи зараховують сім'ї та осіб, які мають певні об'єктивні ознаки або речі, що можуть розглядатися в якості класових індикаторів (ознак). Універсальними індикаторами є грошові доходи або витрати; володіння нерухомістю – землею, будинками, квартирами; наявність виробничого або фінансового капіталу (за методом Маркса). Залежно від економічної ситуації та традицій країни соціолог може підібрати й інші класові ознаки, наприклад, наявність або відсутність прислуги (так робив Ч. Бут), користування різними привілеями або престижними речами. Визначення класових індикаторів – творчий процес, момент дослідження, він відкриває широкий простір для реалізації кращих якостей вченого – досвіду, спостережливості, розуміння природи соціального. Складаючи плани дослідження, не треба забувати про практичні можливості щодо їх реалізації. Для успішного користування об'єктивним методом потрібно або мати надійну державну соціально-економічну статистику, або самостійно проводити широкомасштабне обстеження населення. Останнє далеко не завжди “по кишені” навіть цілим соціологічним установам, не кажучи вже про окремих дослідників. Треба зважати на національну специфіку. Наприклад, у США вельми надійними є дані податкових управлінь, які знають прибутки американців за рік. На основі статистики сплати податків, від чого в країні мало хто може ухилитися, американський соціолог може побудувати стратифікаційну піраміду, визначити класові критерії. В Україні ситуація з податками фізичних осіб є заплутаною і недостовірною, бо хоча й декларування особистих прибутків є обов'язковим, заможні верстви ухиляються від сплати у державну казну, бо їх статки формуються у так званій тіньовій економіці. Остання складається поза банківським обігом, бухгалтерськими книгами. Зважаючи на цю специфіку варто прискіпливо вивчити систему споживання українців.

Державний комітет статистики України, фактично не розкриває структуру витрат заможних громадян. Така ситуація добре відома усім соціологам-емпірикам, коли принаймні дві категорії респондентів систематично не потрапляють до вибірки: представники вищого класу і соціального андеграунду. Але якщо бомжів та хронічних алкоголіків ще можна практично обстежити (за великим бажанням та наполегливістю дослідників), то вищі кола – це дійсно “важкодосяжні респонденти”. Але соціолог мусить використовувати наявну інформацію і “витягувати” з неї максимально корисні факти для своєї роботи. Отже, дані свідчать, що, по-перше, питома вага середнього і вищого класу в українському суспільстві дорівнює 10–12 відсотків; по-друге, поширеним явищем є бідність; по-третє, існує помітна різниця між соціально-економічним становищем міста і села, не на користь останнього.

Подібні обстеження завжди мають ухил до заниження відомостей про прибутки й витрати. Сім'ї часто приховують своє реальне фінансове становище. Потрібно шукати такі ознаки, які не можна приховати і які будуть використовуватися в аналізі структури не зі слів респондентів. Універсальних і досить простих об'єктивних критеріїв не існує. Наприклад, розмір житла й наявність прислуги, як критерії розшарування в сучасній Україні, не допоможуть виявити справжню класову структуру суспільства. Більш придатним критерієм є наявність у сім'ї автомобіля, його тип, рік випуску. Саме авто може бути ознакою класового статусу, бо, по-перше, його не можна приховати, існує відповідний державний облік, нарешті, авто можна просто підраховувати на дорогах і вулицях; по-друге, у нас володіння автомобілем перетворилося на провідну форму статусного споживання. Усі авто не складно поділити на найдорожчі та ексклюзивні, якими користується переважно вищі прошарки українського суспільства, просто коштовні іномарки, нові, але порівняно не дорогі машини, дешеві вітчизняні авто, старі та зношені

тощо. Далі залишається підрахувати кількість авто кожного типу й співставити їх володарів з певною класовою групою. Такий метод є реалістичним для виміру обсягів привілейованих прошарків українського суспільства. А ось у західних країнах наявність авто і навіть його вартість не розглядається незаперечним свідченням достатку, як це було ще 50–60 років тому.

“Суб’єктивний” метод

“Суб’єктивний” метод полягає у самооцінці людьми свого класового статусу в процесі спеціальних соціологічних досліджень, наприклад, під час опитувань. Респонденту (людина, яка відповідає на запитання, є джерелом інформації) надається можливість самостійно, вільно визначити своє місце у суспільстві та ідентифікувати себе (свою родину) з одним із класів або стратифікаційних груп у ряду, що йому пропонує соціолог. Цей метод приваблює своєю універсальністю й синтетичністю: вільний вибір замінює десятки дрібних і локальних показників і вирішує спори соціологів довкола того, де повинна пролягти “грошова межа” між тим чи іншим класом. Але він має суттєву ваду – суб’єктивність оцінок і некомпетентність абсолютної більшості населення щодо класової структури. Більшість не переймається соціологічними проблемами, існує багато таких людей, які ніколи не задумувалися над своєю класовою належністю. Як правило, третина респондентів намагається уникнути відповіді, обирає нейтральну позицію – “важко відповісти”. Але й інша частина не дає адекватних відповідей. Спрацьовує ефект усереднення, респонденти тяжіють до середніх позицій.

Більш “приземлені” дані можна отримати, якщо запитувати про конкретні речі і не робити “підказки” у вигляді середньої позиції.

Таблиця 2

Самооцінка матеріального становища

Шкала матеріального становища	%
Доводиться у всьому собі відмовляти, іноді не вистачає на хліб	15,6
На харчування так-сяк вистачає, але в іншому буває скрутно	46,0
Вистачає на харчі й одяг, але купувати речі тривалого користування дуже складно	30,8
Маємо деякі накопичення, час від часу купуємо речі тривалого вжитку	7,2
Ми ні у чому собі не відмовляємо	0,4
Усього	100,0

Як бачимо з наведених прикладів, “суб’єктивний” метод має кілька спірних або слабких сторін. По-перше, його результати суттєво залежать від методики опитування, шкали, що застосовує соціолог і розуміння людьми різних дефініцій; по-друге, негативно спрацьовує ефект тяжіння до середини; по-третє найнижчі й найвищі прошарки активно уникають зустрічей із соціологами.

Метод “оцінки репутації”

Творчо розвинув методику соціологічного виміру класової структури в межах проведення польового дослідження відомий американський соціолог Вільям Лойд Уорнер (1898–1970). У 30–40-х роках ХХ ст. він здійснював проєкт за назвою “Янки Сіті”. Польове дослідження за спеціальною методикою, розробленою Уорнером, відбувалося у невеликих містах (наприклад, у Ньюбарипорті, штат Массачусетс). У мешканців містечка було взято багато інтерв’ю; респондентам пропонувалося оцінити статус своїх знайомих, сусідів, мешканців різних кварталів, визначити їх репутацію в місті, порівняти з власною. За підсумками своїх досліджень Уорнер накреслив класову структуру американського суспільства часів Другої світової війни. Вона включала шість класових груп (див. табл. 3.). Американський соціолог дещо модернізував тричленну структуру. Кожен соціальний клас

у нього розпадається у свою чергу на два шари – вищу частину класу й нижчу. Така структура нібито не була спланована заздалегідь, а склалася у результаті обробки й аналізу інтерв'ю. Взагалі, експеримент Уорнера виявився новаторським, “свіжа” ідея полягала у тому, щоб обмежити поле експерименту типовою американською общиною, де люди є авторитетними експертами щодо своїх сусідів і співмешканців, бо ніде “кожен та багато не знає про усіх”, як у провінційному містечку. Праця вимагала великого терпіння та наполегливості у намаганнях розплутати статусний клубок общини. Але соціологів чекали різноманітні великі й малі відкриття.

Таблиця 3.

Статус	Соціальні класи	Соціальний склад	%
1	вищий шар вищого класу	вельми багаті люди з “аристократичних” родин	1.44
2	нижчий шар вищого класу	багаті громадяни, що не мають “аристократичного” родоводу	1.56
3	вищий шар середнього класу	бізнесмени, комерсанти, володарі капіталу й найбільш престижні професії (юристи, лікарі);	10.22
4	нижчий шар середнього класу	“білі комірці”, службовці, банківські касири, секретарі тощо	28.12
5	вищий шар нижчого класу	фабричні робітники, “сині комірці”, люди фізичної праці	32.60
6	нижчий шар нижчого класу	найбільш бідні й знедолені, люмпен-пролетаріат	25.22

Перші ж інтерв'ю підтвердили, що стратифікація визначається економічним становищем і професією індивідів, але велике багатство не гарантувало вищих соціальних позицій. Існувало ще щось дуже важливе. Респонденти давали приблизно такі визначення своїх співгромадян: “поважна людина, що має гроші” або “прості бідні люди”, тобто розрізнялися два аспекти: гроші й репутація. Можна було бути найбільш багатим у цьому місті, але не входити до еліти, бо походження або поведінка особи не відповідали уявленням про вищий статус. Один з респондентів так визначив класову ієрархію у місті: “Аби чогось досягти у Янкі Сіті, треба мати сім'ю і гроші”. Сім'я (родовід) уособлювала престиж становища. З'ясувалося, що верхівку суспільства складала місцева аристократія – багаті люди, які походили з відомих родин. Дослідники визначили цей шар людей як “вищий – вищий клас”. Аристократи в Америці не мали титулів як у Європі, але до уваги брався термін проживання у місті (особливо цінилися перші поселенці, засновники общини) і належність предків до поважних сімей протягом кількох поколінь. Ось чому привілейовані класи складала закриті групи, де шлюб беруть переважно у своєму середовищі і не приймають вискочок з нижчих класів. Практично усі сім'ї вищого прошарку общини мали спільних родичів, оточення нормально ставилося до шлюбу двоюрідних братів і сестер. “Нижчий – вищий” клас складала переселенці з інших районів Америки або земляки, що просунулися “вгору” за допомогою соціальної мобільності. Вони контролювали капітали не менші за ті, що належали найвищому шару, але не сприймалися як аристократія. Потрібно було прожити на одному місці кількома поколіннями однієї родини і поводити себе “гарно”, щоб зробити наступний крок і увійти до “вищого – вищого” класу. Уорнер на основі емпіричних спостережень зробив висновок: соціальні класи – це два або більше шари людей, у існування яких вірять члени місцевої громади і яким приписуються більш високі або більш низькі позиції [17]. Люди не оперують соціологічними дефініціями, але мають власні визначення класів, наприклад, використовують для цього назви місцевостей, де здебільшого мешкають представники тих чи інших груп. Так, вищий клас у

місті називався людьми “з вулиці Хіл” або “хіл-стрітвіці”. Нижчий клас – “рівербруківці” або люди “з Рівербрука”. Про цю верству відзивалися з презирством, розповідали різні непристойні анекдоти або випадки про рибалок і робітників, які населяли цей топографічний район. “Сайд-стрітвіці” асоціювалися із середніми прошарками і т. ін. Ця топоніміка, назви районів перетворювалися на самостійні поняття, які пов’язувалися вже не з географічним, а з соціальним простором, тобто “рівербруківцем” респонденти могли називати кожного, хто мав низький статус або повадився неморально. Отже, найбільш цінним в експерименті Уорнера виявилось те, що він максимально прислухався до громадської думки, намагався розібратися в оцінках статусів, які існують у реальній суспільній свідомості, і не є плодом гіпотез та теорій, що нерідко народжуються у тиші кабінетів вчених.

Соціально-класова структура в сучасному суспільстві швидко змінюється. Так, у повоєнні часи удвічі розширився середній клас, він “увібрав” різні прошарки, навіть частину “синіх комірців”. Американські соціологи намагаються розвинути нові більш сучасні теоретичні схеми класового поділу. Р. Перуччі і Е. Вайсонг змальовують класову структуру сучасної Америки як подвійний ромб. Перший ромб складає привілейований клас, який поділяється на кілька страт. Вищу позицію займає суперклас – невелика кількість наймогутніших сімей, основні власники та роботодавці країни (1–2%); далі йдуть високопоставлені менеджери корпорацій та публічних організацій (13–15%) та високооплачувані професіонали (4–5%). Таким чином, близько 20% населення країни займають позиції, які приблизно відповідають “вищому” або “вищому – середньому” класам на шкалі Уорнера. Другий ромб складає переважно новий робітничий клас – люди, що не контролюють капітали і змушені продавати свій інтелект і робочі руки на ринку праці. Він об’єднує як “білих”, так і “синіх комірців”, становить близько 60% у структурі населення і за традиційними уявленнями відповідає середньому класу. Верхівка другого ромба належить самостійним підприємцям, які зайняті малим власним бізнесом (3–4%), а найнижчу позицію посідають представники виключеного класу, що виконують некваліфіковані тимчасові роботи (10–15%). В Америці громадськість, політики, вчені висловлюють занепокоєність небувалою концентрацією капіталів у руках небагатьох сімей. Суперклас, власне 1% усього населення, контролює 40% власності країни .

9. Трансформація соціально-класової структури України

Вище мова йшла переважно про соціально-класову структуру розвинутих країн, яка є певним орієнтиром для недалекого й віддаленого майбутнього України. У пострадянських країнах відбуваються бурхливі процеси соціальної переструктуризації. Вони є унікальними і потребують спеціального вивчення.

За часів існування СРСР у нас в країні була офіційно визнана теоретична модель, згідно з якою радянське суспільство складається з двох класів – робітників і колгоспного селянства, а також соціальної групи – інтелігенції (службовці й спеціалісти). За даними офіційної статистики в 1983 р. населення СРСР поділялося на робітників (81 млн, 63%), службовців та спеціалістів (35 млн, 27%), колгоспників (13 млн, 10%) [14, с.130]. Але цю модель не можна визнати за класову, бо вона не мала стосунку до стратифікації суспільства. Три “класові групи” радянською наукою і пропагандою розташовувалися в горизонтальному вимірі соціального простору й визначалися як “дружні”. Насправді подібна модель була не класовою, а скоріше – професійно-галузевою. Вона розроблялася з певним ідеологічним наміром: довести, що ми досягли вищого ступеня класової рівності, і залишився ледь не один крок до безкласового суспільства – комунізму.

Дійсність була іншою, якщо пригадати реальну стратифікацію за часів “класичного” сталінського соціалізму 30–50-х років. Ми мали своєрідну соціальну піраміду. На найнижчому щаблі постійно перебували кілька мільйонів рабів ГУЛАГу. Ці страждальці не тільки відбували термін “покарання” – вони виконували важливі економічні

функції як дармова робоча сила. Умовно вільним (відсутність паспортів і заборона вільно мігрувати не дозволяє віднести селян до більш високої позиції) було багатомільйонне колгоспне селянство: його становище дорівнювало станови кріпаків за часів панщини. Вищим був соціальний статус міських робітників, та й вони скидалися на державних робітників доби Петра I, особливо коли їм забороняли вільно змінювати місце праці, а за запізнення притягали до карної відповідальності (знамениті укази 1940 р.). Ще вищим (в очах людей) був статус фахівців, людей інтелектуальної праці, тих, хто мав відповідний диплом і рівень освіти. Хоча їхні заробітки часто відставали від оплати робітників, але освіта й характер праці надавали певні статусні переваги. Та лікарі, вчителі, інженери (не кажучи вже про службовців-нефахівців) належали фактично до нижчих прошарків інтелігенції та державних службовців. Привілейований стан завжди зберігався за офіцерами НКВС, війська, міліції. І, нарешті, існувало вузьке коло далеко просунутих “угору” інтелектуалів – “генералів” літератури, кіно, науки, які виконували відповідальні ідеологічні завдання влади і в обмін отримували доволі високий рівень життя, різні привілеї. А над цією пірамідою височіла ще одна надбудова – номенклатурна ієрархія партійно-господарських кадрів. Усе це вінчав апарат ЦК, Політбюро й сам генсек із фантастичним обсягом влади та винятковим статусом. Як і решта громадян, Сталін формально не мав приватної власності, капіталу, але в основу нашої піраміди були покладені інші критерії...

Величезну роль у радянському суспільстві відігравала ознака доступу до влади, місце в державній ієрархії, а економічне розшарування не мало вирішального значення. Щоправда, користування реальною владою “відчиняло двері” до матеріальних благ, комфортного і ситого життя. Це не випадково: усі без винятку сфери й галузі суспільного життя були одержавлені, а люди, що не мали приватної власності, перетворювалися на державних службовців (у широкому розумінні поняття). Отже, високопоставлені державні службовці контролювали основні суспільні капітали. Але і це не вичерпує специфіки радянського суспільства. Майже неймовірно, але в ньому поруч існували усі без винятку системи стратифікації – рабство, касти, стани, класи. Табірні в’язні – це класичне рабство, колгоспне селянство – щось середнє між кастою і станом кріпаків доби Середньовіччя. Депортовані народи перетворювалися на своєрідну касту. Наприклад, дитина, що народилася в сім’ї кримських татар в Узбекистані, несла на собі “прокляття” роду, бо вона не могла згодом повернутися в Крим і мати там будь-яке житло. Справжня класова структура розглядалася як “державна таємниця” соціалістичних країн. Першим, хто спромігся трохи розвіяти ідеологічний туман, був відомий югославський політик МілованДжиллас. Він написав книгу, де розкрив таємницю існування “нової правлячої верстви”, яка виникла в країнах соціалістичного табору, – класу партійної бюрократії, комуністичної верхівки [3]. Правда про “новий клас” видавалася правлячому режиму бомбою, що загрожує його існуванню, – автора було ув’язнено, хоча раніше він входив до числа правлячої еліти, особисто зустрічався зі Сталіним у Москві. Ґрунтовне дослідження на цю ж саму тему стосовно верхівки радянської піраміди належить перу М. Воскленського [2].

За брежнєвських часів соціально-класова структура зазнала певних змін: було знищено найбільш архаїчні системи стратифікації. Країна потроху багатіла (люди у меншій мірі), різко збільшувалося міське населення. Саме у містах складалася тоді якась подоба середнього класу. Радянський середній клас значно відрізнявся від аналогічної ланки у структурі західних країн. Але класові критерії потрібно сприймати у контексті розшарування й добробуту, властивого конкретній країні. Отже, гарантована робота, ізольована квартира, омріяна малолітражка, дачні 6 соток, літня відпустка на морі, вища освіта для дітей – склали матеріальні ознаки цього класу. Але справжня трансформація відбулася, коли почала руйнуватися соціалістична планова економіка і країна вступила у смугу жорсткої системної кризи. По-перше, розвалилася стара політична ієрархія, хоча немала частка її суб’єктів встигла вскочити в нове сидельце – різні адміністративні й

політичні структури – й утриматися “на коні”. По-друге, внаслідок масового зупинення військових підприємств, які складали основу економіки України, постраждав середній клас службовців, кваліфікованих фахівців і робітників – усі ті, хто старанно працював на державу й мав завдяки державі певний достаток. Цей клас зазнав рішучого краху, принаймні, економічного. По-третє, різко зросла кількість членів люмпенізованих прошарків, які в кризові 90-і рр. поповнювалися переважно переселенцями з села у першому поколінні, які були погано адаптовані у містах і, втративши роботу на військових підприємствах, швидко скочувалися “на дно”, перетворювалися на алкоголіків, бомжів тощо. Натомість відбувся потужний стрибок угору вчорашніх ділків “тіньової економіки”, яких не визнавав радянський закон, учорашніх комсомольських і партійних функціонерів, що завдяки “соціальному капіталу” – зв’язкам, солідарності, доступу до інформаційних джерел – посіли крісла у фінансово-банківській системі, очолили комерційні структури. Нині вони за законами стратифікації прагнуть не тільки багатства, але й влади, високого соціального статусу. Протилежні за змістом процеси – швидкий підйом нечисленних за розміром прошарків і падіння в економічну прірву основної маси населення – змінили профіль стратифікаційної піраміди українського суспільства. Вона витягнулася, відбулася глибока диференціація прибутків.

Докорінно змінилися провідні ознаки стратифікації. На перше місце вийшов фінансовий, економічний стан суб’єкта. Це обумовлено специфікою ринкових стосунків і поступовим роздержавленням різних сфер і галузей. На колишнє місце бюрократичної кар’єри усе впевненіше претендує фінансовий успіх, і відповідно трансформується суспільна думка й оцінки населення. В Україні хоча й важко, але складається загальнорозповсюджена структура з поділом на вищий, середній та нижчий класи. Але ця структура лише тільки вимальовується. Нагальним є процес класової кристалізації, тобто формування нових класових спільнот. Кристалізація утруднюється двома обставинами. По-перше, утворюються нові соціально-класові групи – фермери, дрібні підприємці, різні власники, банківсько-фінансові кола, працівники, що зайняті індивідуальною працею. Вони “шукають” свою класову нішу, місце в суспільній ієрархії. Ці прошарки ще далекі від остаточного оформлення і закріплення в соціальному просторі. По-друге, існує значна невідповідність між економічним статусом та рівнем престижу і доступом до влади. Наприклад, більшість державних службовців, військові, офіцери міліції, люди інтелектуальних професій зберігають досить високе становище в “позаконічному” просторі, але з точки зору прибутків їх значно випереджають дрібні торговці, крамарі, комівояжери і люди, що перебувають у сфері “тіньової економіки”. Значний розрив цих ознак перешкоджає класовій кристалізації.

Оригінальний емпірично обґрунтований погляд на динаміку соціально-класових процесів у пострадянській Росії належить відомому соціологу акад. Т.І. Заславській. Її підхід можна застосовувати і для аналізу структурних змін в Україні. Російські дослідники, яких очолювала Заславська, базували свої висновки на спостереженнях і матеріалах, які збиралися під час регулярних опитувань 50 тис. росіян у межах моніторингу “Економічні й соціальні зміни у Росії”, що з 1993 р. здійснює Всеросійський центр вивчення громадської думки. Т.І. Заславська виходить з того, що в Росії ще не виникло класів, які б відповідали загальносвітовим стандартам, а триває процес їх формування. У процесі дослідження на першому етапі було виділено 14 більш-менш гомогенних соціально-професійних груп працюючого населення. На другому – їх було розподілено між чотирма ієрархічно розташованими шарами населення, яким відповідали високий, середній, нижче середнього й низький статус. На початку 1997 р. співвідношення між ними складало пропорцію 6:18:66:10, якщо прийняти за 100 усе населення Росії (“висока” еліта не враховувалась, бо соціологи не мали практичної можливості дослідити цей прошарок). Верхній шар (6–8%) – це субеліта, особи з високим економічним статусом і владним потенціалом – великі й середні підприємці, директорський корпус, відповідальні чиновники. Середній шар (14–18%) об’єднує тих, хто має прибутки пересічно у три рази

більше, ніж основна маса працівників, що розташована на шкалі нижче середнього шару. Сюди відносяться дрібні підприємці, менеджери, керівники невеликих підприємств, певні категорії професіоналів, що мають попит на ринку, середня ланка місцевої бюрократії, вищі та середні офіцери. Базовий шар є найбільш масовим, складає близько 70% працюючого населення, включає інженерів, вчителів, лікарів, кваліфікованих робітників, селян-фермерів, працівників масових професій торгівлі та сфери послуг. Нарешті, нижчий шар об'єднує некваліфікованих працівників, робітників без професій (різноробочі) [5].

Базовий шар є найбільш цікавим і перспективним явищем структури перехідного періоду. Він увібрав уламки старої структури і радянського середнього класу. Соціально-економічне становище цих людей є незадовільним і таким, що вступає у протиріччя з рівнями освіти, кваліфікації та очікуваннями робітників. Для подібних груп характерним явищем є депривація – розбіжність між очікуваннями і реальним статусом. Існують деякі методики для практичного вимірювання депривації, наприклад, шляхом з'ясування невідповідності реальної оплати праці тим уявленням, що мають представники верстви про справедливу винагороду. Депривація створює напругу у класових відносинах, вона може бути прихованим мотивом соціальних конфліктів.

Соціально-класові відносини в пострадянських суспільствах складаються доволі хаотично, вони потребують інституціоналізації, впорядкування. Наприклад, гострою проблемою залишається свавілля роботодавців, відсутність соціальних гарантій і соціального страхування. Знижуючи до мінімуму розцінки й тарифи, роботодавці змушують робітників працювати по 12 годин на добу, щоб мати мінімальний заробіток. Найманим працівникам не сплачуються лікарняні, жінкам – декретна відпустка і т. ін. На Заході протягом століття відбувалася запекла боротьба за права робітників і вирішення соціального питання. У результаті відносини “роботодавець – найманий працівник” відносяться до найбільш унормованих і захищених від свавілля. У США ще у 30–40 рр. ХХ ст. було встановлено тверді правила: не можна платити часову ставку менше, ніж визначає закон, не можна силувати робітника працювати понаднормово (а у разі обопільної домовленості треба платити удвічі), не можна робітникам сплачувати бартером, сурогатними грошима, продукцією, а тільки грошима і т. ін. Головне те, що є механізми, які примушують дотримуватися чинного законодавства. “Соціальне питання” у повному обсязі стоїть сьогодні перед Україною, і суспільство буде змушене його розв'язувати під загрозою нестабільності й загострення класових стосунків.

Базовий шар є певним резервуаром для поповнення середнього прошарку, на його основі формується середній клас. Кристалізація середнього класу буде, насамперед, здійснюватися за рахунок тих прошарків, які вже мають певні ознаки цієї спільноти – належний рівень освіти, престижність професії, доступ до влади, або певний рівень доходів, володіння нерухомим майном. Для лікаря, науковця, програміста, офіцера поліції (міліції) або війська приналежність до середнього класу буде визначатися підвищенням доходів. Фермери, комерсанти, індивідуали мусять отримати суспільне визнання, підняти престиж своєї позиції, здобути належну освіту, залишити “тіньову економіку”. Економічна стратифікація українського суспільства характеризується швидким зростанням розриву між протилежними стратами. Пригадаймо, що П. Сорокін, досліджуючи стратифікаційні процеси, дійшов висновку: процес поглиблення економічного розшарування – об'єктивний, але не безкінечний. На певному етапі його припиняють ті чи інші обставини, найрадикальнішою з яких може бути революція та насильницький перерозподіл багатств. Оптимальним шляхом для України є врівноваження системи не за рахунок експропріації, а шляхом підвищення рівня життя основної маси населення. Формування розлогого середнього класу є пріоритетним завданням українського суспільства на найближчі десятиліття.

ii. Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.

1. З яких елементів складається соціальна структура?

2. Назвіть основні види соціальних структур, які досліджуються соціологами? Чому, на Вашу думку саме ці види?
3. Яке поняття більш «об'ємно» - соціальна структура чи соціальна стратифікація? В чому різниця між соціальною структурою та соціальною стратифікацією?
4. Яке з теоретичних пояснень – функціональне чи конфліктне – вірно відображує причини стратифікації в сучасній Україні? Поясніть свою думку.
5. Наведіть приклади суспільств, в яких один з критеріїв стратифікації був головний, а інші – другорядні.
6. Чим відрізняються історичні системи стратифікації?
7. Яка принципова різниця між класовою системою стратифікації і тими системами, які існували у стародавні часи?
8. Чому соціологи вивчають профіль соціальної стратифікації?
9. Опишіть соціальні механізми відтворення стратифікаційної структури суспільства.
10. За яким критерієм здійснюється поділ людей на класи?
11. Поясніть помилки та раціональність, наукові і утопічні аспекти класової теорії К. Маркса і його поглядів на історичну долю пролетаріату.
12. В чому полягала недосконалість класових теорій фізіократів, А. Сміта, К. Маркса?
13. Опишіть методику і організацію досліджень Уорнера з дослідження класової структури американського суспільства.
14. Визначте соціальні і теоретичні витоків статусної (трирядної) моделі класової структури.
15. Надайте соціологічну характеристику сучасного вищого класу та порівняйте його з вищим класом в традиційному суспільстві.
16. Надайте соціологічну характеристику середнього класу. В чому його неоднорідність?
17. Надайте соціологічну характеристику нижчого і найнижчого класів. Поясніть причини та основні напрямки його дослідження соціологами.
18. Які існують методи вимірювання класової структури суспільства? В чому їх недоліки та переваги?
19. До якого класу відноситься ваша сім'я? Поясніть свою відповідь.
20. За якими критеріями стратифікувалося радянське суспільство?
21. Які нові соціальні групи формуються в сучасному українському суспільстві?
22. Надайте характеристику середнього класу українського суспільства, поясніть процеси його трансформації і становлення.
23. Назвіть загальні тенденції трансформації соціально-класової структури України в 90-і рр. XX ст. на початку 2000-х рр.

Тема 10. Етнічна структура суспільства (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність поняття етносу і етнічні ознаки;
- засвоїти поняття етнічної структури суспільства та розуміти причини її вивчення;
- вміти пояснювати формування етнічної структури суспільства та типологію міжетнічних відносин;

- вміти розрізняти рівні етнічності: суперетноси і субетноси;
- засвоїти основні методи дослідження етнічної структури суспільства;
- знати етнічну структуру України: склад, динаміку (за даними переписів населення), характеристику міжетнічних відносин.

iii. Питання до лекції :

- Поняття етносу і етнічні ознаки.
- Рівні етнічності та генезис етнічної структури.
- Етнічна структура українського суспільства.
- Етнічні відносини.
- Методики виміру міжетнічної напруги.

iv.

1. Поняття етносу і етнічні ознаки

Етнічна структура

Етнічна структура складається з етносів і етнічних відносин. На відміну від класових структур, етнічні – не пов’язані безпосередньо із соціальною нерівністю, хоча історично в різних цивілізаціях і політичних системах можна знайти чимало прикладів етнічної дискримінації або панування окремих народів над іншими. На перший план у етнічному поділі суспільства виходять культурні аспекти, соціокультурна самобутність племен і народів. Етноси є історичними групами з більш давнім корінням (порівняно з класовими групами), які заглиблюються у такі пласти минувшини, що фактично не є прозорими для сучасної науки. Але тема етносів – як ніколи актуальна для сучасних суспільств. Відомий американський соціолог Д. Белл ще на межі 50–60-х рр. у праці “Кінець ідеології” передрікав занепад усіх ідеологій, особливо комуністичної. Місце ідеологій, на думку Белла, мусила посісти *етнічність* як суміш спільних цінностей, вірувань, міфів, норм, смаків, самосвідомості, що притаманні різним етнічним групам (народам). Дійсно, класові протиріччя, на які покладався Маркс, не зруйнували європейських капіталістичних суспільств. Сталося інакше: наприкінці ХХ ст. так звані соціалістичні країни (СРСР, СФРЮ, ЧССР) розпадалися через етнополітичні проблеми. Розвинуті західні країни або потужні східні держави теж не застраховані від етнічного сепаратизму і загострення відповідних проблем. Так звана країна Басків у Іспанії, Ольстер у Великій Британії, Корсика у Франції, Кашмір в Індії, нарешті, Чечня в Росії є вузлами саме таких протиріч, де час від часу ллється кров через намагання самовизначення певних етнічних груп. Народів – багато, а країн – мало, отже, різним етнічним групам належить жити поруч, бути громадянами одних держав, вступати у тривалі стосунки, етнічні відносини між собою.

Науковий інтерес до проблеми етнічності виник у другій половині ХІХ ст., коли по усій Європі спостерігалася пробудження народів до самостійного культурного і політичного життя. Ця проблема вперше знайшла ґрунтовне висвітлення у працях французького історика і філософа Е. Ренана й австрійського соціаліста О. Бауера. Питання етнічного буття й етнічних відносин досліджували М. Вебер, У. Самнер, М. Грушевський, П. Сорокін. До сучасної соціології термін “етнічність” увів американський соціолог і журналіст Девід Рісмен 1953 р. Цей термін є вельми широким і багатозначним. Ключовим елементом у розумінні його значення є визначення поняття етносу або етнічної групи.

Кожна людина має певні етнічні ознаки, належить до відповідної спільноти. Слово “етнос” (ethnos) – грецького походження, тлумачиться як плем’я, група. У соціології під етносами розуміють вельми широкий клас спільнот від справжніх первісних племен до сучасних багатомільйонних народів. *Етнічна група – це частина суспільства, члени якої є носіями спільної культури, і вони відрізняються від інших груп як за власною думкою, так і з точки зору оточення.* Професор Оксфордського університету Ентоні Д. Сміт вважає, що розвинутій етнічній спільноті притаманно шість основних атрибутів:

- ◆ групова власна назва;
- ◆ міф про спільних предків;

- ◆ спільна історична пам'ять;
- ◆ один або більше диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, фольклор);
- ◆ зв'язок із конкретним “рідним краєм”;

почуття солідарності у значної частини населення [19, с.30].

Виходячи з вищесказаного, під етнічною спільнотою можна розуміти групу людей, члени якої мають спільні назву й елементи культури, оперують певним міфом (версією) щодо походження і власною історичною пам'яттю, асоціюють себе з особливою територією і наділені почуттям солідарності.

Ознаки етносу можна об'єднати у три групи: (1) об'єктивні біологічні й природні риси, (2) об'єктивно-культурні ознаки, (3) суб'єктивний критерій.

“Рідний край”, раса, етногенез, ментальність

Першою ознакою етносу, яка безпосередньо “впадає в око”, є типова зовнішність, сукупність біологічних рис – колір шкіри, волосся, очей, а також форма черепу, розріз очей, зріст та безліч дрібних прикмет, які складаються у знайомі нам і зрозумілі портрети представників того чи іншого народу. Кожному етносу притаманний антропологічний тип, за яким можна ідентифікувати людину, визнати її належність до певного народу. Типова зовнішність дозволяє досить легко відрізнити італійця від шведа, німця від болгарина, китайця від індійця тощо. Типова зовнішність не виключає певного діапазону коливань антропологічних ознак. Наприклад, українці можуть бути як темно-, так і світловолосими. Антропологи з'ясували, що серед українців темноволосих – близько 50%, а людей зі світлим волоссям – тільки 10% [6]. Тільки сукупність усіх антропологічних рис створює типовий етнічний образ. Але для близьких етнічних груп антропологічний критерій не може бути вичерпним. Досить важко за цим критерієм розрізнити усіх українців і поляків, українців і білорусів, українців і росіян, бо є прошарки населення як з одного, так і з другого боку, що “відхиляються” від стандарту (типова зовнішність) “на користь” сусідів.

Теорія розселення *Homo sapiens*, згадувана у першій главі, пояснює різну зовнішність людей, що мали згідно з концепцією генетичної Єви спільну матір. За кілька десятків тисяч років сучасні люди опанували практично усі континенти і широти (за винятком Антарктиди). Але кожен новий крок у “Великих мандрах” означав розрив зв'язків між соціальними групами, формувалися доволі замкнені ареали розселення *Homo sapiens*. Різні кліматичні умови, північні райони або пустелі, примор'я або безводні простори, гори чи рівнина спонукали людей включати біологічні ресурси адаптації, отже, залежно від зовнішніх факторів змінювався зовнішній вигляд, колір шкіри, розріз очей тощо. Формувалися расові спільноти (негроїди, монголоїди, австралоїди, кавказці, європейці тощо), яких іноді плутають з етнічними групами. Відомий вислів “особа кавказької національності” означає вказівку не на етнос або націю, а на певний расовий тип людини. На сучасному Кавказі мешкають кілька відносно великих і десятки малих народів, що мають несхожі культури та мови, але зовнішньо, особливо для представників інших расових груп, вони виглядають як щось єдине. Раса є біологічним поняттям, расові ознаки успадковуються генетично, а етнічність виникає внаслідок культурної диференціації. Але певний зв'язок між расою і етнічністю дійсно існує. Його закладено у механізм етногенезу (виникнення етносів). Кожен етнос (народ) має обмежену територію, що є “рідним краєм”, “колискою”, з якої він походить. Саме там на основі певної расової групи протягом тривалого часу складаються унікальні культура, мова, традиції, що стають “візитівкою” етносу на майбутнє. Географічне положення історичної батьківщини зумовлює зв'язок етносу з певною расою: у більшості випадків одна раса “розпадалася” на велику кількість племен та народностей. Надалі органічний зв'язок народу з історичною батьківщиною, “рідним краєм” може порушуватися шляхом розширення ареалу розселення (як приклад, – історичний шлях росіян), через переселення народу на нові землі (не усі знають, що етнічне ядро угорців у старі часи розташовувалося між Уралом і Волгою), або внаслідок

розпорошення та утворення діаспор (доля євреїв). Але расово-антропологічні риси зберігаються протягом багатьох поколінь, бо це зумовлено генетичним механізмом.

З обставинами етногенезу пов'язані етнічні міфи, легенди, що у казковій або містичній формі передають історичні обставини виникнення народу. З міфів починається спільна історична пам'ять, яка об'єднує етнічну спільноту, породжує етнічну свідомість. Греки вивчали Гомера і вірили в історичність Троянської війни та її героїв. Українці вірять у Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либідь; у Іллю Муромця та Котигорошка; у своїх неперевершених лицарів, які нібито атакували Константинополь, пустивши бойові кораблі під різнобарвними вітрилами по суходолу на колесах і т. ін. Давня історія часто-густо свідомо міфологізувалася літописцями, правителями, ченцями, навіть сучасні історики і політики докладають до цього зусиль, бо це – один із засобів відстоювання національних інтересів або розв'язання певних політичних завдань. Міфи та спільна історична пам'ять мобілізують населення, породжують національну гордість, творять з нього народ. Важливо підкреслити, що міфи щільно пов'язані з географією, топонімікою, фауною та флорою історичної батьківщини, вони включають до текстів назви історичних сусідів та відлуння дійсних історичних подій.

Історична батьківщина, расові коріння, спільна історія породжують загальні соціально-психологічні риси народу, які на рівні особистості сприймаються як особливий менталітет представника етносу. Менталітет (від лат. *mentalis* – розумовий) як світосприйняття та сукупність психологічних рис на практиці пізнається через поведінку особи. Отже, етнічний менталітет включає ієрархію типових психологічних рис і зразків поведінки, притаманних тому чи іншому народу (українці і росіяни мають подібні специфічні риси, як представники східнослов'янського народу (спільна ментальність), або ієрархія цих рис відрізняється). Ментальність є “психічною фізіономією”, яка репрезентує етнос у світі, це своєрідний набір особливих рис, що може становити предмет анекдотів для оточення (той набір властивостей, якій мають слов'янські народи, чим вони відрізняються від німецьких чи французьких народів). Наприклад, загальноновизнаними рисами ментальності німців є дисциплінованість та акуратність; англійців – впертість і послідовність, стриманість, манірність; італійців – екстравертність (орієнтація поведінки назовні), темперамент, публічність. Етнічні риси українців були предметом вивчення багатьох дослідників. Вони розглядали наступні риси: індивідуалізм (на відміну, наприклад, від колективізму росіян), інтровертність (спрямованість психіки на внутрішній світ), ескапізм (від англ. *escape* – втеча, тобто тенденція до мрійництва), кордоцентризм (від лат. *cordis* – серце, означає сентиментальність, ліризм), пісенність, (наприклад, В. Винниченко називав українців “нацією тонкосльозих людей”), консерватизм, загальна аполітичність, анархічність [16]. Особливості етнічного менталітету закладалися ще сотні і тисячі років тому під впливом різноманітних обставин: наприклад, сприятливі кліматично-географічні умови з одного боку зумовили фермерський тип хліборобства, хуторянське життя, що розвивало індивідуалістичні риси; з іншого – любов до природи і естетичну направленість особистості пересічного українця. Глибинним джерелом індивідуалізму українського селянства, як вважають деякі дослідники, є спільність української та індійської протокультури, яка обумовлює формування інтровертного типу особистості, схильного більше до індивідуальних форм споживання. “Любов до природи” і схильність до “свого кутка” були формами втечі від активного суспільного життя як результат політичних поразок і бездержавного життя багатьох поколінь українців. Численні невдачі українців у спробах створення власної національної держави завдали певної психологічної травми, яка успадковується прийдешніми поколіннями від минулих у вигляді байдужого ставлення до суспільно-політичних справ. Розселення українців по всьому світу у несприятливій й трагічній періоді історії виявило такі риси, як терплячість, вміння адаптуватися до різних суспільних систем, впертість у подоланні перешкод і соціальній мобільності “вгору”. На перших етапах творення сучасної української держави ментальні риси українського народу мали неоднозначний вплив на політику. Невміння згуртуватися,

виявити рішучість або агресивність не сприяє політичним перемогам на “коротких дистанціях”, але вміння вперто працювати, схильність до приватного життя і власності, демократизм і несприйняття авторитаризму можуть виявитися добрим підґрунтям для побудови сучасного суспільства у довгостроковій перспективі.

Культурні ознаки етносу

Культурна своєрідність є центральним пунктом у виникненні етнічності. Основними культурними ознаками етносу є мова, фольклор, традиційний одяг і страви, побутові традиції, релігія. Спрощеним підходом до визначення етнічності є поділ народів за мовною ознакою. За підрахунками лінгвістів (вчених, що досліджують мови), на земній кулі існує близько 3600 мов, з яких тільки 300 – літературні. Наявність власної мови може розглядатися як головна ознака етносу. Але реально не існує виключних ознак етнічності, і це стосується мовного критерію. По-перше, іноді досить важко визначити статус мови: чи це дійсно самостійна мова, чи лише діалект, говірка, наріччя більш широкої, загальної мови. По-друге, є випадки, коли спільну мову використовують у різних етнічних групах, націях, країнах, як це сталося з англійською мовою. По-третє, люди можуть вживати не свою (прабатьківську) мову, але й мову іншого етносу (російськомовні українці), одночасно не втрачаючи інших етнічних ознак.

Українська мова – одна з розвинутих літературних писемних мов світу, хоча її поступ був штучно загальмований. За часів Київської Русі офіційною, літературною, богословською була так звана церковнослов'янська мова, яку штучно створили давньоболгарські просвітителі Кирил та Мефодій. Цією мовою писалися книги, документи, але не послуговувалися в побуті (розмовляли – староукраїнською мовою). Церковнослов'янська мова згодом була офіційно “українізована”: і написання, і вимова поступово наблизилися до української традиції. У XIV–XVI ст.ст. оформилася староукраїнська літературна мова. Потужна криза (Руїна), що охопила країну після Хмельниччини (друга половина XVII ст.) призвела до того, що українська верхівка, шляхта, козацька старшина на Правобережжі спольщилася – перейшла на польську мову, а на Лівобережжі – зрусифікувалася. Скінчилося тим, що Петро I заборонив друкувати книги українською мовою; природний плін літературної мови був перерваний – протягом XVIII ст. не було надруковано жодної книги українською мовою, її виключили з програм освітніх закладів.

У XIX ст., коли група тогочасних інтелектуалів взялася за справу національного відродження, вже не було сенсу повертатися до архаїчної і майже мертвої староукраїнської літературної мови. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш та інші взяли за взірєць “живу”, народну мову. Російський уряд на відродження української культури відреагував низкою офіційних заборон вживати мову в освіті, у книговидавництві і т. ін. У радянські часи українська мова не заборонялася, але не застосовувалася функціонально (в економіці, науці, військовій справі), що гальмувало її природний розвиток. Українська мова ще у XIX ст. перетворилася на об'єкт політичних спекуляцій. Низка російських діячів, навіть таких відомих як В. Белінський, намагалася довести, що української мови немає і бути не може, це – спотворена польська мова. Вони добре усвідомлювали, що мова є ознакою народу. А якщо існує самобутній народ, до того ще й вельми чисельний, він обов'язково почне відстоювати свої права, вимагати політичної автономії й руйнувати імперію. І вони в цьому не помилялися. Дискусії на цю тему поміж фахівців уже не точаться, бо лінгвісти довели: українська мова є самостійною й стародавньою. [13]. Але досі існує чимало фальсифікацій і спекуляцій на цю тему з боку недружніх до України політиків та імперських кіл, що не змирилися з незалежністю України. Отже, *боротьба за мову є боротьбою за етнічну ідентичність та майбутнє народу*. І це складає загальну закономірність, що проявилася в історичному поступі більшості народів світу.

Етнічна культура – це народні традиції та власні свята, фольклор у формі епосу, легенд, казок, пісень, приказок тощо. Стародавні тексти, автентичний фольклор має символічні елементи, які кодують історію, ментальність і духовну самобутність етносу. Вони є предметом досліджень етнографів, істориків і філософів. У традиційній культурі є матеріальні елементи, що можна сучасною мовою визначити як “бренд етносу”, тобто виключно самобутні ознаки, що не зустрічаються у традиціях інших народів. Шотландські чоловіки носять спідниці, а австрійські – щось схоже на шорти; японці володіють мистецтвом екібани, а росіяни – гри на триструнній балалайці. Українці мають власні добре відомі “бренди”: борщ і вареники, вишитий жіночий і чоловічий одяг, козацький оселедець і шаровари, власні музичні інструменти, неповторну манеру багатоголосного співу тощо.

Культурною ознакою етносу завжди була релігія. Але з нею ситуація є ще більш заплутаною, ніж з мовою. Щодо стародавніх часів, коли етноси дорівнювали окремим племенам або невеликим союзам племен, то з високою вірогідністю можна вважати: тоді у етносів існували самобутні релігійні системи, практикувалися поклоніння однаковим богам та спільні ритуали, були конкретні жерці, які уособлювали для загалу культ. У великих народів, які історично виникали шляхом об’єднання близьких народностей чи навіть різних расово-етнічних груп (Бразилія), або у розвитку перетинали смуги релігійних революцій, розколів та реформацій, за сучасної епохи може бути кілька національних конфесій. Наприклад, у Європі для німців, французів характерним є поділ на католиків і протестантів, у деяких арабських країнах типовим є розподіл населення між шиїтами і сунітами. Українці за останні півтори тисячі років кілька разів змінювали свою релігійність: від язичництва до атеїзму, від християнства, спільного для Сходу і Заходу, до цілої гами різних християнських конфесій – кількох православних, католицької, греко-католицької та протестантських громад. У сучасному світі існує кілька так званих світових релігій: історично народи обирали або християнство, або іслам, або буддизм, або іудаїзм. Вибір був невеликий, отже, тип релігії не може бути провідним критерієм етносу, хоча й відкидати його – також помилково. Наприклад, православ’я і греко-католицизм в Україні набули певних національних рис, витворився власний архітектурний стиль у побудові церков. Спеціалісти розрізняють так зване українське бароко як творчу манеру будівників і малярів, а це вже можна розглядати як додаткову рису української етнічності.

Етнічна самоідентифікація

Культурні ознаки є об’єктивними, бо люди, народжуючись, не обирають мови, традицій і релігій, до яких їх долучає оточення. Ці ознаки існують протягом віків або тисячоліть, хоча й також змінюються разом з розвитком етносу. Але людина долучається до етносу не механічно: чим вищою є індивідуальна свідомість, тим важливішим стає етнічність для суб’єкта. Отже, людина мусить самостійно визначитися з тим, “хто вона є”. Самоідентифікація полягає у тому, що особа усвідомлює власну етнічну ідентичність, належність до певного етносу. Люди можуть демонструвати, підкреслювати власну ідентичність, свідомо вживаючи певну мову, обираючи друзів зі свого етнічного середовища, віддаючи перевагу національній релігійній конфесії чи відповідному стилю одягу та поведінки. Така практика у сучасному суспільстві має кілька функцій, зокрема, вона сприяє тому, що оточення помічає присутність представників іншого народу, ідентифікує певне коло осіб з етнічною групою. Подібна поведінка є більш типовою для етнічних меншин, що прагнуть самоутвердитися. Іноді проблема вибору набуває гостроти через політичні або сімейні причини. Наприклад, у Російській і Радянській імперіях було небезпечно (у перспективі кар’єри чи освіти) демонструвати певні етнічні ідентичності – українця, єврея, поляка тощо. Проблема самоідентифікації може виникати через сімейні обставини, різну етнічну приналежність батьків. У цьому разі у дітей виникає суто індивідуальна проблема вибору. На практиці зустрічається і подвійна, і потрійна ідентичності, усвідомлення власної належності до різних етнічних груп. У певних межах етнічність може бути об’єктом вільного вибору людини, особа може або свідомо підсилювати свою етнічну ідентичність, або її придушувати, нехтувати своїми генетичними

й історичними коріннями. В табл. 3.6 подаються форми етнічної ідентичності за ступенями її інтенсивності, які запропонували Дж. Маккей та Ф. Л'юїс у вигляді певної шкали.

Таблиця 1

“Мінімум етнічності”	Особи з низькою етнічною обізнаністю, асимільовані, які не намагаються підтримувати контакти з членами своєї етнічної групи
“Поміркована етнічність”	▪ Особи, що мають певні контакти з членами своєї етнічної групи і певний етнічний світогляд
“Маргінальна етнічність”	▪ Особи, що мають сильну етнічну свідомість, але через різні обставини – ізольовані від свого етносу (етнічні сироти)
“Максимальна етнічність”	▪ Особи, які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи в забезпеченні політичних, культурних, соціальних інтересів групи

Важливу інтегративну функцію грає самоназва народу (етнонім), яка об'єднує людей. Етнонім – фактор об'єктивний, але він має потужний вплив на індивідуальну свідомість, фактично люди обирають свою етнічність поміж різними назвами. Цікаво, що багато племен і нерозвинутих народів свою власну назву зводять до поняття “люди”. Виходить, що чужинці – “не люди”. Етноніми можуть походити з інших мов, а не з мови самого етносу. Етноніми дуже часто потрапляють у фокус політичних суперечок. Російська імперська традиція завжди намагалася усіляко принизити назву “Україна”, трактуючи її як окраїну “великої” Росії. Але навіть у такому значенні слово “Україна” не влаштовувало владу, в XIX ст. цензори, що правили видання, старанно виправляли назву на “Малоросія”. Останнє мало принизити гідність українців і підкреслити їх вторинність.

Треба зазначити, що стародавня назва українців – русь, русини, русичі. Вона існувала багато віків, і навіть ще Б. Хмельницький прагнув бути “руським князем”. Тривале бездержав'я, Руїна призвели до того, що етнонім “Русь” з огляду на ідеологічні й політичні причини закріпило за собою Московське царство, плануючи підкорити собі землі й народи, які належали Київській Русі. Українські політичні діячі та історики XIX ст., що очолили процес етнічного відродження, мусили враховувати факт утрати специфічного етноніму. Аби підкреслити ідентичність власного народу, вони відмовилися від використання слова “Русь” і почали наголошувати на паралельних назвах – “Україна”, “українці”. М.С. Грушевський, бажаючи поєднати історичну та сучасну традиції, назвав свою видатну наукову працю – “Історія України-Руси”. Цікаво, що назва “Україна” вперше згадується 1187 р. в Іпатевському літописі у зв'язку з смертю в Переяславі князя Володимира Глібовича. В літопису говориться: “и плакалася по немьвсиПереяславци... о нем же Украинамногостона”. Отже, назва використовувалася ще до виникнення Московського князівства і Росії, і ніяк не могла означати частину їх земель. Слово “Україна” посіло місце повноцінного етноніму лише у XIX – на початку XX ст. Але втрата назви “Русь” не минула безслідно – в цілому це є негативним фактом для формування етнічної свідомості сучасних українців. Супротивникам української незалежності він дозволяє маніпулювати назвами, підміняти одне іншим. Щодо “Малоросії”, то й тут не обійшлося без політичних спекуляцій. Ця назва має також стародавню традицію: греки називали Малою Руссю власне Київщину й переважну більшість території сучасної України. Це відповідало традиції використання грецьких понять: Мала Греція – метрополія, Велика Греція – колонії, які було розкидано по узбережжям морів. Таким чином, Велика Русь – це насправді території, які контролював Київ по периметрах держави, переважно на Сході, де розташовувалися етнічні території сучасних росіян (Суздаль, Володимир, Москва).

Аналіз етнічних ознак доводить, що немає монокритерію, яким би можна було точно або задовільно визначити специфіку народу. Лише сукупність об'єктивно-природних, об'єктивно-культурних і суб'єктивних ознак дає повну етнічну ідентичність.

2. Рівні етнічності та генезис етнічної структури.

На земній кулі існує понад 3000 етносів, хоча абсолютна більшість – нечисленні етнічні групи, що нараховують кілька тисяч, або навіть сотень осіб. Немає точного підрахунку кількості дрібних етнічних груп, існують розбіжності в методології подібних підрахунків. Понад 40% населення Землі припадає на 7 надвеликих за своєю чисельністю народів. Це китайці, гінді, росіяни, японці, а також державно-політичні нації, що сформувалися на багатоетнічній основі – американці, бенгальці, бразильці. Українці входять до третьої групи, в Європі українці становлять шосту за кількістю етнічну групу (приблизно 45 млн. осіб). Для порівняння чисельність близьких за розміром етносів: англійців – близько 47 млн., турок – 46 млн., поляків – 43 млн. Не треба плутати чисельність етносів з кількістю громадян у відповідних країнах, бо це доволі різні показники. Етнічних українців, що мешкають на Батьківщині, значно менше, ніж у цілому у світі. Населення ж країни складається, як правило, з представників різних народів.

Історія людства знає чимало прикладів переселення народів, а в останні два століття відбувається масова сімейна та індивідуальна міграція: люди шукають ліпших економічних умов, втікають від переслідувань та репресій, прагнуть здобути кращої долі своїм дітям тощо. Люди різних етнічних і расових груп перемішуються, особливо це відчувається у великих містах, мегаполісах, які притягують переселенців, мігрантів. Так складається етнічна структура – поділ суспільств, територіальних або корпоративних спільнот на етнічні групи. Ситуація з етнічною диференціацією є доволі заплутаною, адже існує кілька рівнів етнічності. Відносно етнічної структури треба чітко усвідомлювати, про який саме рівень і тип структури йдеться мова. Можна виділити три основні рівні етнічності: 1) суперетноси, яким відповідає поділ регіонів планети, континентів на етнічні утворення; 2) власне етноси, що є відповідними рівню сучасних держав, і які є основним елементом етнічної структури суспільств, бо люди себе ідентифікують переважно з цим рівнем; 3) субетноси – зазвичай рівень місцевої, регіональної структури.

Суперетноси

Етнічність з огляду на чисельність груп має певну ієрархію, вищий щабель якої посідають суперетноси. Не важко помітити, що між певними етносами існує близькість, спорідненість – расова, мовна, географічна, історична. Це дає підстави розглядати суперетноси як більш об'ємні етнічні утворення. Можливо, вони є залишками великих протоетнічних спільнот, які існували у давні часи і на базі яких виникали сучасні народи. Наприклад, вчені вважають, що більшість сучасних європейських етносів зобов'язані так званій індоєвропейській спільноті, яка формувалася у Передній Азії, на Іранському плато. Кілька тисячоліть тому саме з боку сучасних Індії та Ірану до Європи примандрували племена, що осіли по Дніпру, Дністрі, Дунаю, Рейну... За ознаками мови лінгвісти виділяють сім'ї народів, групи народів, окремі народи. Наприклад, до індоєвропейської сім'ї входять слов'янська, германська, романська і декілька інших груп, а також окремі народи – албанці, вірмени. Слов'янська група нараховує 13 етносів: білоруси, болгары, македонці, мусульмани (боснійці), поляки, росіяни, серби, словаки, словенці, українці, хорвати, чехи, югословени. Певна культурна й історична спорідненість народів зовсім не виключає напружених стосунків. Саме між сусідами часто виникають непорозуміння, боротьба за впливи та лідерство у регіоні. Саме такі відносини мали місце за віссю “поляки – українці – росіяни”. Етнічна структура цього рівня підтримується як традиційними регуляторами, що виробили народи, так і міждержавними угодами та зобов'язаннями.

У Росії набула поширення теорія етногенезу, яку запропонував Л. М. Гумільов (1912–1992). Він акцентує увагу на географічному чиннику і застосовує радше не гуманітарну, а природничо-наукову методологію. Етноси розглядаються не стільки як явища історії та культури, скільки природи і біосфери. Суперетнос, згідно з теорією Гумільова, є групою етносів, що виникають в одному географічному регіоні внаслідок пасіонарного поштовху і пов'язані спільною історичною долею. Пасіонарність – внутрішня енергія, що властива етносу від початку його існування; вона витрачається на державне будівництво, розширення території (експансія), мілітаристські акції тощо. Гумільов виділяє

західноєвропейський, російський, мусульманський, степовий суперетноси. Західноєвропейський і російський суперетноси нібито розділяє нульова ізотерма січня, що визначає різні географічні умови буття народів “по різні боки ізотерми”. Така методологія дозволяє Гумільову до російського суперетносу зарахувати найрізноманітніші етноси: усі сибірські народи, карелів, вепсів, комі, мордву, удмуртів тощо і, звичайно, українців. Ідеологічні, політичні витоки подібних теорій вельми прозорі – обґрунтувати історичне право росіян на імперську державу, що охоплювала б величезну територію і включала десятки великих і малих народів. До того ж Гумільов стверджує, що російський і степовий суперетноси є духовно близькими, дружніми, мовою оригіналу – “комплиментарные”; а російський і західноєвропейський суперетносиворожо ставляться один до одного [4]. Якщо йти цим шляхом, то українці повинні мати, наприклад, особливі симпатії до калмиків і бути насторожі з австрійцями... І ця теза легко пояснюється, якщо мати на увазі певну політичну течію в Росії, що наголошує на історичному праві росіян контролювати євразійський простір і з підозрою ставиться до впливів на народи колишнього СРСР, що надходять з європейських країн або мусульманського світу. На жаль, тема етносів і етнічних стосунків тісно вплетена в сучасну політику, зачіпає державні зацікавлення, що сприяє народженню теорій, в яких наукова істина, об’єктивність, неупередженість поступаються ідеологічним мотивам і симпатіям.

Так звані суперетноси мають стосунок до сучасних цивілізацій. Якщо сучасні країни виникають на базі достатньо великих етносів, то цивілізації формуються, скоріше, на основі суперетносів. Професор С. Хантінгтон висунув гіпотезу, згідно з якою у XXI ст. добре відомі міжнаціональні та міждержавні конфлікти поступляться міжцивілізаційним тертям. Наприклад, у регіоні України сходяться умовні кордони трьох цивілізацій: західноєвропейської, російсько-православної, арабсько-ісламської. Саме на розломі різних цивілізацій можливі регіональні конфлікти і навіть виникнення ситуацій, які призводять до світових воєн. Отже, на перше місце в політичному процесі вийдуть відносини між суперетносами-цивілізаціями. Відповідно, розгляд питань щодо врегулювання подібних колізій має посісти чільне місце у діяльності міжнародних інституцій, зокрема ООН.

3. Етнічна структура українського суспільства

Саме цей рівень етнічності досі є основним, бо люди себе ідентифікують, перш за все, з певними народами, що мають власні назви і ознаки, які було вже розглянуто вище. *Етнічна структура сучасних суспільств формується в межах державних кордонів, вона складається з етнічних груп (народів), що населяють країну, і чинних міжетнічних відносин.* Етнічну структуру України (українського суспільства) подано у табл. 3.8 [17]. Її складено за даними двох переписів населення (1989, 2001 рр.), таблиця відображає структурні зміни за останні 12 років.

Таблиця 3.8

Етнічна структура України (за даними переписів населення)

	Кількість (тис. осіб) станом на 2001 р.	У % до підсумку		Структурні зміни (у %)
		2001 р.	1989 р.	
українці	37541,7	77,8	72,7	+5,1
росіяни	8334,1	17,3	22,1	-4,8
білоруси	275,8	0,6	0,9	-0,3
молдовани	258,6	0,5	0,6	-0,1
кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р.б.

болгари	204,6	0,4	0,5	-0,1
угорці	156,6	0,3	0,4	-0,1
румуни	151,0	0,3	0,3	–
поляки	144,1	0,3	0,4	-0,1
євреї	103,6	0,2	0,9	-0,7
вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р.б.
греки	91,5	0,2	0,2	–
татари	73,3	0,2	0,2	–
цигани	47,6	0,1	0,1	–
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	+0,1
грузини	34,2	0,1	0,0	+0,1
німці	33,3	0,1	0,1	–
гагаузи	31,9	0,1	0,1	–
інші етноси	177,1	0,4	0,4	–

Етнічна структура складається віками, на співвідношення її елементів впливають різноманітні фактори: переселення народів і сімей, асиміляція, політичні чинники і зміни у етнічній самоідентифікації. Основу структури складають аборигени, *автохтони* (від грец. *autochthôn* – місцевий), тобто етноси, які вважають дану територію своєю історичною батьківщиною, “рідним краєм”. Загальна закономірність виникнення етнічної структури полягає у наявності в якості її складових представників найближчих територіальних сусідів. У структурі українського суспільства віддавна були присутні росіяни, білоруси, поляки, молдовани, румуни, угорці, а також представники кавказьких етносів. Такі етнічні групи можуть, по-перше, локалізуватися вздовж відповідних кордонів, по-друге, утворювати етноареали (щільні моноетнічні поселення, райони, містечка, села, де переважно мешкають представники одного етносу), по-третє, розселятися у містах по усій країні. Сучасні міста нерідко розвиваються як космополітичні спільноти, мають змішаний етнічний склад. А село головним чином належить автохтонам. Ось чому навіть у прикордонних українських областях, таких як Сумська, Харківська або Донецька, сільське населення розмовляє українською мовою або так званім суржигом (суміш української та російської), а міста здебільшого є російськомовними. Поширеною практикою є наявність етнічних груп, що втратили власну батьківщину, зазнали катастроф, перетворилися на біженців, розпорошилися по світу. В Україні більше тисячі років мешкають євреї, були часи (XIX – початок XX ст.), коли їх загальна частка в етнічній структурі складала 5–6%, а в окремих районах, містечках – близько половини населення.

Неодноразово у формування етнічної структури вмішувалися держави, які своєю політикою намагалися збільшувати, наприклад, присутність корінних етносів і зменшувати розміри діаспор. Відповідно стимулювалася однонаправлена асиміляція: розчинення меншин у складі домінуючих “державних” етносів. Проілюструємо це прикладами. У Російській імперії українці не визнавалися за окремий народ, їх мову офіційно вважали діалектом російської мови. Але як би там не казали в офіційному Петербурзі, а розповсюдження українського етносу було значним. 1914 року Імператорським Російським географічним товариством було видано карту діалектів російської мови. Згідно з цим документом, що аж ніяк не був проукраїнським, сфера панування української мови включала теперішню Білгородську і половину Воронежської

області Російської Федерації, майже весь Краснодарський край, а перехідні діалекти захоплювали частини Ростовської, Курської та Брянської областей. Тепер, після 90-річного перебування цих регіонів у складі Росії, мало що нагадує про ситуацію початку ХХ ст. Місцевих українців було асимільовано, перетворено на росіян. Інструменти застосовувалися різні: на початку 30-х рр., коли громадянам СРСР видавалися паспорти, усім мешканцям прикордонних областей видавалися документи, де у так звану п'яту графу робився запис – “росіянин” або “росіянка”; було знищено українські школи та культурні заклади, культивувалося зневажливе ставлення до українців тощо. Саме у Росії українці найшвидше асимілюються, така доля вже спіткала багато мільйонів вихідців з України. Ось і останній перепис у Росії (2003 р.) завсідчив, що чисельність російських українців за проміжок часу між переписами зменшилася удвічі. Зниклі українці реально продовжують мешкати в Росії, але вони змінили свою ідентичність, на питання анкети перепису вони тепер відповідають, що є представниками більшості.

Етнічна структура включає кілька важливих соціальних позицій, що впливають на міжетнічні відносини і самопочуття представників етнічних груп. По-перше, етнічні групи мають різні формальні й неформальні соціальні статуси. Тобто можуть існувати “більш вигідні” або “більш небезпечні” позиції, і люди у такому випадку мають стимули змінювати свій статус на кращий. Це є одним з мотивів добровільної асиміляції. По-друге, етноси відносяться або до корінних, або до некорінних (діаспори). Корінний етнос – це народ, що з діда-прадіда посідає певну територію, яка вважається його батьківщиною, здійснює на цій землі економічну, господарську діяльність. Люди, що переселилися на інші землі і підтримують власну етнічність, створюють діаспору. На нових місцях оселення вони вже розглядаються як некорінний етнос (якщо тільки нова територія не була пустелею, або її до того не займав жоден з народів світу). Треба розрізняти великі корінні етноси, які у сучасних державах перетворюються на так звані титульні народи, і невеликі корінні етноси (наприклад, у Росії є кілька десятків корінних народів Півночі й Кавказу, що нараховують від кількох сотень до кількох тисяч осіб). Діаспори, переселенці, нечисленні некорінні етноси відносяться до так званих національних меншин. Саме вони можуть виступати як об'єкти гноблення з боку численних і корінних етносів, які мають політичну підтримку з боку держав. У Російській і Радянській імперіях виключний статус мали росіяни (до революції вони офіційно називалися “великоросами”). Не випадково, що багато громадян цих країн, де етнічність (або віросповідання) фіксувалися в адміністративних документах, паспортах, прагнули перетворитися на росіян. Ось чому чисельність росіян зростала завжди швидше, ніж під впливом природних факторів (народжуваність – смертність). Так, в Україні 1970 р. росіян за даним перепису населення нараховувалося 9136 тис. осіб, а вже 1989 р. – 11340 тис. Але 2001 р. перепис зафіксував суттєві структурні зміни – чисельність росіян впала до 8334,1 тис. Куди ж подівалися більш ніж 3 млн осіб? Відповідь доволі проста: по-перше, змінилася самоідентифікація певної частини громадян України, особливо у тих, хто народився у змішаних сім'ях, має етнічні українські коріння, відчувається громадянином нової держави; по-друге, відпав мотив (на території України) будь-що ставати росіянином.

Табл. свідчить і про інші структурні зміни. Посилилися структурні позиції етнічних українців. Їх абсолютна кількість в умовах, коли загальна чисельність населення країни суттєво зменшилася, виросла лише на 0,3% , але питома вага у структурі населення – на 5,1 відсоткових пунктів. Суттєво (більш ніж у п'ять разів) збільшилася абсолютна кількість кримських татар за рахунок їх повернення на Батьківщину; вони посідають п'яте місце у списку етносів, і у перспективі можуть вийти на третю позицію після українців і росіян. А от євреї втратили свої позиції, ще 1970 р. (до початку масових виїздів до Ізраїлю, США і ФРН) вони впевнено посідали третє місце і нараховували за офіційними даними близько 777 тис. осіб. Нарешті, збільшилися відсотки представників кавказьких етносів, особливо вірмен. Це можна пояснити воєнними діями і потужною економічною кризою в країнах цього регіону. Отже, на прикладі України можна зробити висновок про рухомий

характер складу етнічної структури. Динаміка посилюється в перехідні періоди, коли відбуваються різні епохальні зміни в політиці й економіці.

Субетноси

Великі етноси можуть, у свою чергу, поділятися на так звані субетноси, етнографічні групи. Так, у німців вирізняються нижньосаксонці, шваби, баварці; у французів – бретонці, нормандці, провансальці; в італійців – флорентійці, генуезці; у поляків – мазури, підгаляни, краков'яки, кашуби та ін. Ознаками субетносів є говірки, діалекти, а також самоназви, власні фольклорні традиції; натомість обов'язковою рисою субетносу є етнокультурна спільність з усім народом, частину якого він становить. Існування субетносів пов'язується з історією формування того чи іншого народу: вони, наприклад, можуть мати своє коріння у племенах, що свого часу об'єдналися з іншими спорідненими племенами.

Типовими прикладами субетносів є українські поліщуки (Полісся, прикордонна зона з Білорусією), гуцули (Прикарпаття, Східні Карпати), бойки (Центральна частина Карпатських гір), лемки (найбільш західні етнографічні українські землі). Також можна виділити полтавчан, слобожан, подолян, степовиків. В основу загальноукраїнської літературної мови свого часу був покладений полтавсько-слобідський діалект. У степовій Лівобережній Україні не збереглися давні етнографічні самотутні райони, бо ці території повторно українці опанували вже в нові часи, і сюди мігрувало населення з різних частин Західної та Правобережної України. А от у Карпатах, зонах, захищених лісами, збереглися природним шляхом справжні етнографічні музеї – фольклор, архітектура, одяг, говірки, що сягають тисячоліть. Збереження реліктових традицій робить загальноукраїнську культуру більш змістовною та різнобарвною.

4. Етнічні відносини.

У сучасному світі бурхливо протікають етнічні процеси - зміни окремих етнічних елементів, частин етносу й етносу в цілому. Розрізняються *еволюційні й трансформаційні етнічні процеси*.

Еволюційні етнічні процеси виражаються в значній зміні кожного з основних елементів етносу, насамперед мови й культури, однак сам етнос продовжує існувати.

Трансформаційні етнічні процеси являють собою такі зміни етнічних елементів, які ведуть до зміни етнічної приналежності й зрештою – до зміни самоназви етносу. Трансформаційні етнічні процеси діляться на процеси поділу й об'єднання. До розділових відносяться процеси, при яких колись єдиний етнос ділиться на кілька самостійних народів, припиняючи своє існування (наприклад, давньоруський етнос – на росіян, українців і білорусів), або від етносу відокремлюються частини, що стають самостійними народами (наприклад, від англійців – англо-канадці)

До об'єднавчих процесів відносять консолідацію, асиміляцію й інтеграцію.

Консолідація – злиття декількох самостійних родинних по мові й культурі етносів у єдиний більший етнос – міжетнічна консолідація (наприклад, злиття східнослов'янських племен у єдині давньоруські народності в 9 – 12 в. в.), або внутрішнє зімкнення етносу за рахунок згладжування розходжень між наявними групами – внутріетнічна консолідація (наприклад, стирання розходжень між баварцями, саксонцями й ін. німецькими народностями в 19-20 в. в.).

Асиміляція – розчинення одного етносу в іншому, звичайно більше численному.

Інтеграція – взаємодія декількох значно відмінних один від одного по мові й культурі етносів, що веде до появи в них загальних рис.

Гострота теми етнічних відносин полягає в тому, що вони часто несуть у собі зародки потужних соціальних конфліктів, які у перспективі можуть зруйнувати

суспільство. Ось чому найбільш продуктивним з наукової точки зору є конфліктологічний підхід до етнічних відносин. За критерієм конфліктності можна виділити кілька типових форм етнічних відносин: 1) урівноважені безконфліктні відносини; 2) відносини з елементами внутрішньої напруги; 3) ситуація відкритої ескалації конфлікту; 4) інституалізовані форми етнічного насильства подібні до етноциду, примусової асиміляції, апартеїду, сегрегації; 5) етнічні чистки, геноцид як найбільш антигуманні форми розвитку конфлікту.

Безконфліктні відносини

Перша форма, тобто безконфліктне існування поряд різних етнічних груп, притаманна мультиетнічним спільнотам, де діють головним чином традиційні принципи й регулятори, що підтримують міжетнічну злагоду. Строкати етнічні суміші виникають у прикордонних районах, на зламі різних цивілізацій, у портових і торговельних центрах. Необхідність існувати і виживати в однакових умовах завжди підштовхувало поселенців до розробки неформальних кодексів поведінки, яка б не порушувала етнічного миру. Наприклад, понад два століття в Одесі більш-менш мирно уживалися українці, євреї, росіяни, греки, вірмени, болгари, молдовани тощо. Міжетнічний мир, як правило, існує не завдяки державі, законодавству або поліції. Втручання офіційних чинників у площину етнічних відносин означає зворотне – або провокацію конфліктів, напруги, або намагання загасити конфлікт через неправові або силові дії сторін. Мультиетнічні спільноти виробляють власні неформальні механізми підтримання етнічного миру. Вони базуються на певній культурі міжетнічного спілкування і діалогу. Культура етнічної злагоди включає принципи толерантності, поваги до сусідів, їх традицій та релігії, відкидає різноманітні форми дискримінації й культивує справедливі економічні відносини без огляду на етнічність суб'єктів тощо. У подібних спільнотах може бути різнонаправлена стихійна асиміляція, наприклад, внаслідок міжетнічних змішаних шлюбів. Але ніколи не слід вдаватися до примусової асиміляції, утисків певних етносів, переслідувань та випадків дискримінації, бо у цьому разі ситуація змінюється в гіршу сторону.

Внутрішньо напружені відносини

Українське суспільство на сучасному етапі характеризується в цілому толерантним станом міжетнічних відносин, хоча певна внутрішня напруга зберігається. У великих багатоетнічних спільнотах завжди знаходяться приховані колізії та конфлікти або причини, що можуть їх провокувати.

Наприклад, у Криму протягом 90-х рр. кілька разів стихійно спалахували відкриті конфлікти за участю кримських татар. Зовнішньо вони виглядали як етнічні конфлікти між кримськими татарами і мешканцями Криму слов'янського походження. Для того, щоб зрозуміти справжню природу цих подій, треба розглянути структуру етнічних відносин. Специфічними предметами етнічних зв'язків є: (1) політичні (владні) питання, що врегульовують розподіл владних повноважень, державних посад між представниками різних етнічних груп; (2) матеріальні, речові чинники, наприклад, земля, розподіл прибутків та інших дефіцитних ресурсів; (3) різні релігійні та мовні проблеми; (4) закріплення за етнічними групами певних привілеїв або, навпаки, дискримінація. Саме ці соціально-економічні, культурні або правові чинники і ставали каменем спотикання в Криму.

Найбільш гострим питанням для переселенців, що поверталися на батьківщину, було відведення землі під оселення і забудови. Особлива напруга викликала через намагання кримських татар мати оселі на Чорноморському узбережжі. Місцеві органи влади переселенцям часто в цьому відмовляли і паралельно розпродавали ці землі російським компаніям і бізнесменам. Це викликало обурення кримських татар і намагання самостійно захопити ділянки, а посадові особи і бізнесмени підбурювали місцеве населення до масових антитатарських дій.

Або візьмімо проблему влади. Сьогоднішні Конституції України й АР Криму не враховують наявності в Україні кримських татар як корінного народу. Кримські татари

вимагають особливого політичного статусу, зміни системи представництва у ВР Криму або офіційного визнання поки що неформального політичного органу – Курултаю.

Конфлікт або внутрішню напругу у відносинах можна спровокувати навіть зовні незначними діями – усе залежить від їх інтерпретації та чутливості народу щодо посягань на власну гідність або права. Наприклад, на початку 2000-х рр. УПЦ Московського патріархату почала кампанію зі встановлення великих дерев'яних хрестів на горах і видних місцях Криму, а кримські татари це розцінили як спробу символічного, ідеологічного наступу на їх спільноту... Таким чином, витoki міжетнічної напруги мають конкретні й нерідко матеріальні передумови, а не абстрактну неприязнь чи ненависть. Звідси й стратегія профілактики етнічних конфліктів: (1) послідовне усунення причин етнічних конфліктів; (2) прогнозування можливих наслідків політичних рішень, законодавчих актів, адміністративних заходів та господарських дій; (3) дотримання у політиці принципів справедливості та верховенства права, поширення культури міжетнічних взаємин.

Треба зазначити, що ксенофобія, хоча й прихована, має місце в усіх суспільствах. Ксенофобія (від грец. *xenos* – чужий, *phobos* – фобія, страх) – нав'язливий страх перед незнайомими особами, в даному випадку – щодо представників інших етносів. Ксенофобія є вкоріненою соціально-психологічною рисою, вона посилюється під впливом відповідної пропаганди або слухів та побутових пліток. Цікаво, що ксенофобія зменшується у мультиетнічних спільнотах, де люди добре поінформовані про побут та настрої представників інших етнічних груп. У демократичних країнах ксенофобія, як і расизм, вважається виключно негативним явищем і ставиться на карб тим, хто кориться цим почуттям.

Причиною прихованого протистояння між різними етнічними групами може бути зв'язок етнічної й класової структур. Відсутність зв'язку означає, що у суспільстві немає етнічної дискримінації щодо освіти, кар'єри, бізнесу, отже, усі етнічні групи є більш-менш однаково розвинутими у соціально-економічному відношенні. Тобто, серед бідних і багатих, представників нижчого й середнього класів спостерігається таке ж саме співвідношення етносів, як і в цілому по країні. В іншому випадку ми маємо суспільство, де є привілейовані і непривілейовані етноси (етнічні аутсайтери). Зв'язок між класовою і етнічною структурою спостерігається в багатьох країнах світу, навіть у найбільш демократичних і багатих. У США вищій та середній класи “належать” переважно білим, перш за все, англосаксам, а “притулком” кольорового населення, чиканос (мексиканці), латинос (іспаномовні американці) є нижчий і найнижчий класи. Таке становище турбує американських політиків, бо вони в ньому вбачають бомбу уповільненої дії. Класи не є закритими спільнотами й немає офіційних заборон підійматися по суспільним сходах “угору”, але є закони соціальної стратифікації, які утруднюють вихідцям з “низів” підняття “угору” через брак виховання, освіти, стартового капіталу, зв'язків тощо. Отже, емігранти першої хвилі, особливо, з бідних країн Півдня, нащадки рабів у США поповнюють нижчі щаблі суспільних сходів.

Ескалація конфлікту

Ескалація конфлікту означає перетворення його на відкрите протистояння етнічних груп і включає низку перехідних форм етнічних відносин. Суть їх – у поетапному загостренні конфлікту, що може досягати форм збройної боротьби, масових заворушень і погромів. Така ескалація має декілька загальних фаз: 1) інцидент, 2) мобілізація етнічних груп та ресурсів для боротьби; 3) відкриття ворожиді; 4) кульмінація боротьби; 5) зниження рівня протистояння – консервація або припинення конфлікту. Крупномасштабні конфлікти із застосуванням зброї, щонавіть переростали у громадянські війни, часто починалися з незначних сутичок та інцидентів. Спрацьовував механізм запалу, схожий на вибух пороху від однієї іскри. Інцидент може торкатися двох осіб або сімей, але обов'язково, аби вони належали до різних етнічних спільнот, між якими в певний час визріває конфлікт, точиться приховане протистояння. Механізм подальшої ескалації полягає в тому,

щопочинають діяти закономірності етноцентризму та консолідації етнічної групи для боротьби з “чужинцями”. Сам інцидент, його причини і насправді винні особи нікогось не цікавлять: “чужинці” сприймаються як вороги, з якими треба боротися усіма можливими засобами. Саме так вибухнув один з перших відкритих етнічних конфліктів, з якого починався розпад СРСР, – узбецькі події 1989 р. Конфлікт почався на побутовому ґрунті: узбека на прізвище Зієвбуло госпіталізовано з травмами; той зробив заяву, що його було побито двома турками-месхетинцями, з якими разом він пиячив (потім слідчі’ясували, що в дійсності то були узбек і азербайджанець). Серед узбеків почали швидко ширитися чутки про звірства турків-месхетинців. Останні не були корінними жителями, 1944 р. їх за наказом Сталіна було депортовано з Грузії. Родичі потерпілого зібрали озброєний натовп, і почався стихійний погром осель турків-месхетинців [9]. Звичайний побутовий конфлікт, який з кримінально-правової точки зору “тягнув” на хуліганські дії та тілесні ушкодження, і міг би бути за звичайних обставин предметом міліцейського розслідування, перетворився на детонатор потужних і небезпечних подій. Усе закінчилося вже другим недобровільним переселенням. Турків-месхетинців за рішенням Москви було розпорошено по різних областях СРСР.

Щось подібне сталося у другій половині 90-х рр. в американському місті Цинциннаті. Близько 40% громади міста складають чорношкірі американці, вони переважно живуть окремо, у районах для бідноти. Там поширеними явищами є наркоманія, алкоголізм, безробіття, злочинність. Інцидент відбувся, коли білі поліцейські застрелили афроамериканця, який дійсно представляв небезпеку і був озброєний. До міста негайно прибули лідери “чорної Америки”, і підняли справжнє повстання. Кілька днів тривало безладдя, створювалися барикади, білим було небезпечно появлятися у певних районах тощо. Було проголошено надзвичайний стан, стягнуто додаткові поліцейські сили і заворушення врешті-решт було припинено. Але місто зазнало слави “расистського”, і деякі артисти, громадські діячі демонстративно відмовлялися від поїздок до міста на знак солідарності з афроамериканцями. Сьогодні в американських містах намагаються якомога ширше залучати до служби в поліцію кольорових американців, аби кримінальні інциденти і відповідне реагування поліції не набували міжетнічного забарвлення і не призводили до ескалації конфліктів.

Погром є однією з найбільш радикальних фаз ескалації конфлікту, коли сили сторін задалегідь є нерівними. До погромів на території України вдавалися царські чиновники за часів Російської імперії. Об’єктом погромів обиралося єврейське населення, а погромниками виступали шовіністично налаштовані кола, так звані “Союз русскогo народа” або чорносотенці, яких очолював імператор Микола II, та різні наволоч, волоцюги, хто розраховував пожитися чужим майном. Погром у Києві 1881 р. на Подолі та у прилеглих містечках тривав три дні – стільки на це “дійство” відпустив часу київський генерал-губернатор А.Р. Дренталь. Очевидець описує ситуацію так (мовою оригіналу): «Частивойск без офицеров, толпы хулиганов и босяков носили бревна, кои мизрабивали двери и входы в еврейские магазины и лавки при пении песни «Эй, березушка, ухнем», врывались в магазины и лавки и все еврейское имущество предавали частью уничтожению, а частью грабежу. Местности были оглушаемы криками и воплями евреев, кои попадались в руки толпы, которая была их беспощадно. Частивойск были разбросаны и, кучками человек в 15–20, находились на улицах, смотрели как на театральное зрелище и абсолютно бездействовали. Полиция отсутствовала» [12, с. 157].

Які цілі переслідували організатори погромів? Треба зазначити, що імперський принцип правління – поділяй і володарюй – завжди використовувався як технологія правління і відволікання населення від нагальних проблем. У Росії процвітала ідеологія великодержавного шовінізму і роздмухувалися шовіністичні настрої “низів”. Термін “шовінізм” походить від прізвища солдата наполеонівської армії Н. Шовена (Chauvin), який увійшов в історію через своє людиноненависницьке ставлення до арабського

населення під час єгипетського походу (1798–1801). Шовінізм є ідеологією і політикою етнічної або національної виключності, вищості й переваг власного народу над іншими. Великодержавний шовінізм (в даному випадку великодержавний російський шовінізм) є політикою правлячої верстви, якою задурманюють голови “низів” титульного етносу (наразі – “великоросів”). Шовіністичний угар був потрібний для військових цілей, виправдання загарбницьких колоніальних воєн. А всередині країни – для маніпулювання людьми, пошуку “козлів спокути”. Євреї найкраще підходили на роль таких “козлів”. Погроми “випускали пару”, що накопичувалася у темній свідомості людей, задурманених шовінізмом і горілкою.

v. Інституалізовані форми етнічного насильства

Несправедливі, насильницькі, гнобительські відносини у сфері етнічних відносин в історії людства були вельми поширеними, застосовувалися протягом тривалого часу і мали різні форми й засоби легітимації (узаконення). Виникали певні соціальні інститути, які підтримували подібне становище речей. Джерелом цих інститутів були здебільшого імперські держави, які накопичили і вікові традиції гноблення етнічних, расових, релігійних меншин.

Найпоширенішою практикою в історії людства, що відображала нерівність етнічних статусів, була (і залишається) *дискримінація* народів та їх представників. Подібні взаємини складаються у суспільствах, де є *панівний етнос* і “другосортні” або *підкорені* народи. Дискримінація мала різні форми: наприклад, заборони або обмеження на певні види занять, придбання землі та забудову, розселення в тих чи інших районах, поклоніння власним богам або вимоги носити певний одяг, який би відрізняв представників даного етносу тощо. Дискримінація закріплювалася державними актами, законами країни, існувала на побутовому рівні. Такі практики мали усталений характер і могли спостерігатися протягом сотень років. Сьогодні етнічність розглядається як невід’ємне право людини на самобутність. У сучасних суспільствах етнічна дискримінація сприймається як архаїзм, в більшості країн вона заборонена законодавчо, але може спостерігатися на побутовому рівні й у неформальних стосунках. Роботодавець, наприклад, може відмовити працівникові у роботі через його етнічне походження або поліцейські вважають за можливе поводитися особливо прискіпливо чи несправедливо, бо перед ними чорношкірий, емігрант, представник незахищеної меншості тощо.

У багатьох суспільствах спостерігався так званий *етноцид* по стосовно тих чи інших етнічних груп. Етноцид – політика, спрямована на ліквідацію певного етносу шляхом переходу його в іншу етнічну якість. Фактично те ж саме значення має термін “*примусова асиміляція*” – насильницьке розчинення діаспори, некорінного або малочисельного етносу у лавах корінного народу, панівного етносу. Примусова асиміляція є інституційним засобом етноциду. Політика етноциду і примусова асиміляція переслідували кілька цілей: розв’язати у такий спосіб “національне питання”, збільшити розміри панівного етносу, матеріалізувати різні імперські мрії та утопії про “велику країну”, “велику націю”, або мали відверто ксенофобський характер. Практично примусова асиміляція здійснювалася шляхом заборони використання рідних мов, переведенням системи освіти на мову титульного етносу, руйнуванням культурних закладів, переслідуванням релігійних течій та конфесій, створенням нерівних умов для здобуття вищої освіти або кар’єри, що повинно було змушувати людей відходити від власного етнічного походження й переймати культуру панівного народу. Така політика в Російській імперії називалася “русифікацією” національних окраїн. Чиновники, вчителі навіть отримували грошову надбавку за успіхи в русифікації краю, якщо вони “плідно” працювали серед аборигенів. Подібні відносини склалися між росіянами та українцями в Російській імперії від часів Петра I. Історія залишила нам цілу низку різних державних актів на підтримку такого типу відносин, своєрідну вершину яких складають Валуєвський циркуляр (1863) та Земський указ (1876). Від українців вимагалось одне: перестати бути українцями і почати себе ідентифікувати з

“великоросами”. Доля українців є типовою для становища національних окраїн і меншин у складі імперії. Євреям, наприклад, було встановлено так звану лінію осілості, яку вони не мали права перетинати (ця зона, між іншим, обмежувалася українськими, білоруськими й литовськими землями). Від них вимагалось, аби вони хрестилися у православному обряді й виходили з єврейських общин. Така особа, яку до революції називали “вихрест”, вже мала право жити, де заманеться і користуватися усіма громадянськими правами, вчитися в університетах або робити кар’єру чиновника. Примусова асиміляція, як правило, розрахована на довгий термін, вона вимагає від держави, чиновників послідовних і безкровних дій, що спонукають людей нібито добровільно відрікатися від етнічних коренів. Ефект примусової асиміляції особливо є помітним на дітях і нових поколіннях, що нібито природним шляхом переходять до нової якості.

Систематична етнічна, расова, релігійна дискримінація в деяких країнах набували форм роздільного проживання різних етнічних груп. У Середні віки в Європі існували так звані *гетто* – ізольовані райони великих міст, де приписувалося проживати представникам певних етносів або релігій. Практику гетто за часів Другої світової війни щодо євреїв відновив у кількох містах Європи Гітлер. Цей “винахід” дозволив нацистам систематично здійснювати свою “історичну місію”, яку вони вбачали у знищенні євреїв, або, за їх термінологією, – “остаточне вирішення єврейського питання”.

Практика роздільного існування зветься *сегрегацією*, вона означає просторове відокремлення раси або етнічної групи шляхом застосування насильницьких дій та спеціального законодавства. Сегрегація мала місце на Півдні США до 1950-х рр. щодо чорношкірих американців. Останні у США складають своєрідний корпоративний етнос – “афроамериканці”. На Півдні існували так звані закони “ДжімаКроу”. Термін походить від загальної й принизливої назви раба. Суть законів полягала в тому, що “чорні” й “білі” повинні були користуватися різним транспортом, закладами освіти, місцями проведення дозвілля і не ставати до змішаних шлюбів. Повсюди у містах і містечках того часу можна було побачити написи: “тільки для чорних” або “тільки для білих”. У Південно-Африканській республіці до початку 1990-х рр. існувала система *апартеїду*, яка також передбачала окреме існування білої меншості та чорної більшості. На той період створювалися так звані бантустані – райони, призначені виключно для чорних.

Сегрегація може і не набувати форм законодавчого закріплення, але існувати на практиці через етнічну або расову дискримінацію та соціально-економічні причини. Подібні відносини завжди нагадують стиснуту пружину, що може розпрямитися будь-коли і призвести до непередбачених наслідків. Власне, так і відбувалося у різних країнах, колоніях, де поневолені або пригнічені народи боролися за свої права і здобували свободу. У сучасному світі офіційних систем сегрегації практично не існує, міжнародне співтовариство досить різко виступає проти різних форм дискримінації. Країна, де існує щось подібне до гетто, апартеїду або примусової асиміляції, стає фактично ізгоєм. Етнічність розглядається міжнародним правом як невід’ємне право людини на самобутність, ідентичність та зберігання культурних взірців.

Знищення або витіснення етносу

Етнічні чистки й геноцид становлять найбільш радикальні й людиноненависницькі відносини у царині етнічних відносин. *Етнічна чистка* – порівняно новий термін, який став широко застосовуватися у 1990-ті рр. у зв’язку з подіями на Балканах, де на руїнах Югославії точилася кривава війна між сербами, хорватами, боснійцями, албанцями з Косова. В певних районах застосовувалася тактика вивільнення територій від чужинців, озброєні загони виганяли людей з осель і перетворювали на біженців. Така практика не була чимось новим. Під час Другої світової війни її широко застосовували Гітлер і Сталін, які таким чином “впорядковували” підвладні їм території на свій розсуд та смаки. Вони переселяли цілі народи туди, де вони їм “не заважали”. Щось

подібне спостерігалось на Кавказі під час бойових дій за Нагірний Карабах наприкінці 1980-х рр. Тоді за лічені тижні було вигнано фактично усіх вірмен з Азербайджану, і навпаки – азербайджанців з Вірменії.

Геноцид (від грец. *genos* – рід і лат. *caedo* – убиваю) – систематичне руйнування культури народу й фізичне винищення етнічної групи. Вчені вважають, що геноцид як форма міжетнічних відносин стає реальністю лише у Новий час. Власне ХХ ст. увійде назавжди в історію як століття, що знало кілька геноцидів, кожен з яких уніс по кілька мільйонів життів. На початку століття – різанина вірмен у Туреччині, у тридцяті роки – голодомор в Україні, в сорокові – єврейський холокост, у сімдесяті – винищення камбоджійців під час терору червоних кхмерів, дев'яності роки – міжплеменна різанина у Руанді (конфлікт між племенами Туті й Гуту). Геноцид сьогодні не тільки одностайно засуджується міжнародним співтовариством, але й розглядається як злочин проти людяності, за обвинуваченнями у якому винні особи переслідуються міжнародними трибуналами. Така доля, наприклад, спіткала тих військових і політичних керівників Югославії, кого було звинувачено у масових вбивствах мирного населення і військовополонених за етнічною ознакою під час воєнних дій у 1990-х рр.

5. Методики виміру міжетнічної напруги.

Для вивчення етнічної структури соціологи застосовують як кількісні, так і якісні методи. Статистичний метод дозволяє мати надійні й об'єктивні відомості стосовно складу етнічної структури та укладати прогнози її розвитку. Головним джерелом статистики залишаються загальнодержавні переписи населення. Вельми точні дані можуть бути отримані завдяки суцільному або вибірковому опитуванню. Вище мова йшла переважно про етнічну структуру суспільства, але й кожна спільнота – поселення, трудовий колектив або військовий чи поліцейський підрозділ – передбачають поділ на етнічні групи. Іноді етнічну структуру подібних спільнот можна з'ясувати за адміністративними документами, але у більшості випадків соціологи встановлюють її під час різноманітних опитувань. Для цього у так звану “об'єктивку” опитувальника включають питання щодо етнічності, наприклад: “Ваша національність?” Зазначимо, що для населення України слово “національність” є більш звичним, бо колись у паспортах та різних анкетах етнічність фіксувалася за рубрикою “національність”. Соціологічні опитування дозволяють з'ясувати широке коло питань, які стосуються етнічного життя: рівень етнічної самоідентифікації, користування рідною й іншими мовами в різних суспільних сферах, ставлення до представників інших етнічних груп, особливості стилю життя і ціннісних орієнтацій представників різних етнічних груп, належність їх до релігійних конфесій тощо.

Для виявлення деяких аспектів етнічних відносин (переважно соціально-психологічних) застосовується методика, що розроблена американським психологом Е. Богардусом. 1925 р. він вперше опублікував результати дослідження, що були отримані шляхом опитування населення за спеціальною 7-бальною шкалою. Пізніше ця шкала отримала назву шкали соціальної дистанції Богардуса. Вона дозволяє вимірювати психологічну готовність до зближення або, навпаки, до відторгнення людей іншої етнічної належності, незалежно від їх особистих якостей та відмінностей. Респондентам пропонується дати відповідь на запитання: в якій якості вони згодні сприймати представників інших етносів (подається відповідний список): 1) як членів своєї родини; 2) близьких друзів; 3) сусідів; 4) колег по роботі; 5) мешканців країни; 6) людей, що тимчасово перебувають у країні; 7) зовсім не сприймають чужинців, не бажають мати їх у себе в країні. Позиції шкали мають числові доповнення відповідно: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. За результатами опитування розраховується числовий індекс, що має діапазон коливання від 1 до 7. Тобто, якби 100% опитаних дали відповідь, що вони згодні прийняти у сім'ю представника того чи іншого етносу (перша позиція шкали), індекс соціальної дистанції мав би дорівнювати 1; у протилежному крайньому випадку – 7.

Вже перші дані засвідчили: існує досить суттєвий діапазон коливання ставлення населення до різних етнічних груп. Значна соціальна дистанція має місце щодо тих етнічних груп, які майже відсутні у соціальній структурі України. Ця психологічна упередженість до чужинців є типовою рисою етнічної свідомості. Сфера соціальної психології обумовлена не тільки соціальними реаліями й раціональним ставленням до зовнішнього світу, але й ірраціональними чинниками, стереотипами свідомості.

Цікаво порівняти дані українських і американських опитувань. Індекс соціальної дистанції в американському соціумі пересічно удвічі менший за українські дані, тобто американці проявляють набагато більше толерантності до представників інших етнічних груп. Наприклад, за даними американського опитування 1956 р. максимальний індекс соціальної дистанції стосовно афроамериканців, мексиканців, індусів, корейців (а це були часи, коли нещодавно американці воювали в Кореї) коливався від 2,74 до 2,83. У нас такий коефіцієнт мають білоруси... Але не треба забувати, що в американські опитування потрапляють переважно люди середнього класу, які переважно задоволені своїм життям, оптимістично дивляться у майбутнє і не шукають подумки “козлів спокути”. Американське суспільство є доволі сегрегованим, люди часто проживають у своєрідних етнічних гетто, окремих районах, і реальні інтереси різних етнічних груп слабко перетинаються. США називають великим “плавильним котлом”, де усім є місце і який потроху перетравлює етноси. В цій країні медіа, школи багато уваги приділяють пропаганді етнічної толерантності, бо інакше країна переселенців і емігрантів просто вибухне. Українське суспільство переживає період становлення у надзвичайно важких умовах соціально-економічної кризи, свідомість людей є затуманеною старими й новими міфами. Радянська пропаганда готувала людей до війни, існував чіткий поділ на “тих, хто з нами” і на ворогів. Крах ціннісної системи, зубожіння народу є поганим фоном для встановлення толерантних відносин. Але незважаючи на досить контрастні оцінки, отримані у наведеному дослідженні, Україна зберігає суспільний мир; фактичні етнічні стосунки стабільні й не мають тенденції до загострення. І тут важливими чинниками стають архетипічні, ментальні особливості корінного народу – українців. Останні за своєю природою є толерантними до оточення, мають великий запас відповідної стійкості.

Методика Богардуса дозволяє оперувати кількома показниками, які характеризують різні аспекти психології етнічних відносин (див. табл. 3.11 [15]). Н. В. Паніна (Інститут соціології) наступним чином визначає зміст показників: кожен з них відокремлює певну групу населення України залежно від відповідей по шкалі Богардуса. До першої групи – *толерантність* – залучено людей, чий інтегральний індекс етнічної дистанції не перевищує 4 бали; друга група – *відокремленість* – включає осіб з показником індексу від 4 до 5; третій рівень – *ізолюваність* – охоплює тих, хто має бали від 5 до 6; нарешті, четвертий рівень – *ксенофобія* – за змістом характеризується небажанням взагалі допускати до країни представників більшості етнічних груп.

Процес соціологічного вимірювання є творчим і часто вимагає від соціолога нетрадиційних підходів, творчого розвитку класичних методик. Але одночасно і накладає значну відповідальність, бо оприлюднення неточних даних або неправильна інтерпретація можуть бути факторами дестабілізації політичної ситуації або дезорієнтації суспільної свідомості. Для дослідження соціально-етнічної структури суспільства також використовують метод парних порівнянь та незакінчених речень. В першому випадку респондента просять охарактеризувати представників етносів з допомогою шкали, яка містить парні протилежні характеристики. Респондент повинен визнати на шкалі ту оцінку наявності позитивних та негативних характеристики, яку він вважає вірною. При використанні метода незакінчених речень респондент самостійно продовжує речення та надає опис найбільш характерних ознак представників етнічної групи.

Отже, нами було досліджено форми соціального, пов'язані з феноменом етнічності й поділом людей на расові й етнічні групи. Ці форми не є суто науковими класифікаціями чи

дефініціями, бо сприймаються широкими колами як невід'ємна частка історії та сьогодення, що викликає гостру увагу людей, бо саме тут перехрещуються корінні інтереси різних груп населення. Вміння існувати у строкатому етнічному суспільстві, не порушуючи миру й гармонії, досі залишається проблемним питанням для багатьох спільнот і індивідів. Соціологічний аналіз цих проблем дозволяє розширити культурне поле злагоди, бо відкриває певні закономірності й причини як мирного існування, так і конфліктних сюжетів.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.

1. В чому полягає основна різниця між етнічними та класовими групами?
2. Назвіть природні (біологічні) і культурні ознаки етнічної групи.
3. В чому полягає суб'єктивний критерій етнічності?
4. Наведіть приклади етнонімів та поясніть свою етнічну ідентичність.
5. Що означає поняття «ксенофобія» та «етнічна дискримінація», поясніть їх причини.
6. Назвіть основні позиції шкали етнічної ідентичності.
7. Чим відрізняються поняття ментальність та менталітет?
8. З яких етносів складається етнічна структура українського суспільства?
9. До якого суперетносу належить український народ?
10. Назвіть основні українські субетноси.
11. Чим відрізняються етнорезолуційні і етнотрансформаційні процеси?
12. Наведіть приклади розділових та об'єднуваних етнічних змін.
13. У чому полягала практика сегрегації і апартеїду?
14. Що означають терміни «геноцид» і «етноцид»?
15. Порівняйте поняття «гетто» та «діаспора».
16. Дайте визначення поняттям та наведіть приклади етнічної консолідації, асиміляції та інтеграції.
17. Наведіть приклади прояву шовінізму на Африканському, Американському та Австралійському континентах.
18. За допомогою шкали Богардуса порівняйте Ваш рівень соціальної дистанції з представниками двох етносів, які мешкають в Україні.
19. Чому і як потрібно вивчати етнічні відносини?

Тема 11. Демографічна, професійно-посадова і соціально-територіальна структури суспільства (4 год).

Частина 1 Демографічна структура суспільства.

- **Мета лекції :** студенти мусять
  - розуміти сутність демографічної структури суспільства, вміти пояснювати причини її вивчення;
  - знати поняття: гендер, гендерна нерівність, гендерні ролі, гендерні стереотипи;
  - вміти пояснювати механізм формування гендерної ідентичності;
  - знати теорії, що пояснюють гендерну нерівність в суспільстві;
  - знати основні вікові групи, що складають суспільство, їх загальні соціальні риси;
  - вміти характеризувати демографічну структуру українського суспільства.

Питання до лекції :

1. Утворення гендерно-вікової структури.
2. Демографічна піраміда суспільства.

3. Гендерні й вікові ідентичності та відносини.
4. Поняття гендерних стереотипів.
5. Демографічна структура українського суспільства.

1. Утворення гендерно-вікової структури.

Демографія (від грец. *demos* – народ, *grapho* – пишу) – сукупність знань про народонаселення. Це слово у сполученні з термінами “соціальне” і “структура” використовується в соціології для визначення окремого типу структури. Розподіл населення за статтю й віком утворює соціально-демографічну або гендерно-вікову структуру суспільства. Вона має природне, біологічне підґрунтя. Люди поділяються навпіл тому, що природою створено двостатевий механізм розмноження, який є фундаментом для існування біологічного виду *Homo sapiens*. Він передбачає поділ людей на дві біологічні категорії. Ознака статі пов’язана із сексуальністю та сексуальними відносинами, народженням дітей та відповідним поділом праці та ролей між жінками й чоловіками. Стать є переважно біологічним поняттям. У соціології вживається поняття гендеру, яким позначається соціальна стать і соціальні ролі жінок та чоловіків. Наявність у суспільстві двох гендерних груп (жінки й чоловіки) є початком організації соціального життя, базовою формою соціального.

Стандартний біологічний цикл людини від народження до смерті включає перехід людини з однієї до іншої вікової групи, що є таким же обов’язковим законом, як зміна пори року. Вік є також біологічною категорією, але у суспільстві вона перетворюється на соціальну групу, бо стиль життя, права та обов’язки, статуси і ролі вікових категорій виходять за рамки природних ознак. Отже, гендерні і вікові групи поповнюються природним шляхом, але не механічно, бо особа мусить певним чином адаптуватися до вимог групи, навчитися жити за соціальними правилами, а не поклик природи. Якщо гендерна структура є максимально спрощеною і включає лише дві великі соціальні групи, то вікова вісь диференціації соціального простору є більш складною:

- 1) діти та підлітки (до 15? 18 років);
- 2) молодь (до 35 років);
- 3) люди середнього віку (до 55–60? років);
- 4) старша вікова група (до 70–75 років);
- 5) люди похилого віку та геронтологічна група (довгожителі).

Вікова межа кожної групи – умовний показник, що залежить від типу суспільства, рівня соціально-економічного розвитку, традицій та законодавства. Якщо у розвинутих країнах, де тривалість життя сягає 80 років, 20 років розглядається як ювенальний вік, коли молоді люди переважно не є ще самостійними і продовжують здебільшого вчитися, то у африканських племен – це вже поважний вік, розквіт для мисливця і воїна, або нагода для жінки мати кілька дітей.

Демографічна піраміда суспільства

Гендерно-вікова структура може бути зображена наочно, графічно, у формі так званої демографічної піраміди суспільства. Вона будується за принципом двосторонньо направленої діаграми таким чином: від вертикальної осі, на якій міститься вікова шкала (0–4 років, 5–9, 10–14...), вліво й вправо відкладаються горизонтальні смуги, що фіксують чисельність чоловіків та жінок у кожній віковій групі. Побудова демографічної піраміди допомагає осягнути особливості гендерно-вікової структури суспільства, полегшує порівняльний аналіз кількох суспільств або стану населення країни у різні часи. На Рис. 3.1 схематично представлено три типи демографічної піраміди. Перший з них відповідає “молодіжному” суспільству, населення якого має тенденцію до зростання, другий – стаціонарному населенню; третій – суспільству, в якому населення має тенденцію до зменшення, зокрема теперішня народжуваність поступається тій, яка спостерігалась 10, 20, 30 років тому.

Співвідношення новонароджених хлопчаків та дівчаток є вельми стабільним в різних країнах і в усі часи. Воно дорівнює 104–107 хлопчиків на 100 дівчаток. Таким чином, у кожній новій генерації чоловіки спочатку переважають. Але статистично смертність у групі чоловіків є вищою, ніж серед жінок. Наслідок цього – чисельна перевага жінок у старших вікових групах. У Європі на загал жінок дещо більше, бо населення стаціонарне – великий прошарок складають люди старшого й похилого віку; в Азії ситуація інша: переважають чоловіки, що обумовлено високими показниками народжуваності й порівняно молодим середнім віком населення.

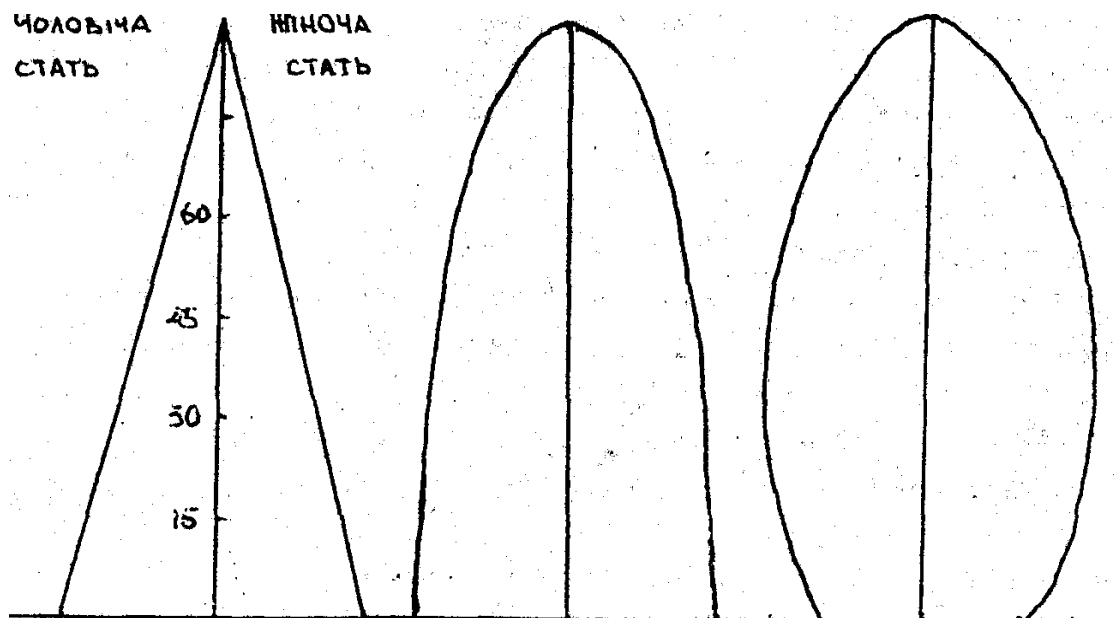

Рис. 3.1. Типи демографічних пірамід: 1.Тенденція до зростання населення 2.Стаціонарне населення 3.Тенденція до зменшення населення

3. Гендерні й вікові ідентичності та відносини.

Між вченими точиться дискусія стосовно того, що ж є вирішальним для формування гендерних ознак: біологічна природа людини чи виховання, соціалізація та усвідомлення людиною своєї статі. Поділ людей на чоловіків і жінок є центральною установкою сприйняття нами розходжень, наявних у психіці і поведінці людини. Багато хто вважає, що ці розходження пов'язані з генетичними, анатомічними і фізіологічними особливостями чоловічого і жіночого організму. Ідея протилежності чоловічого і жіночого зустрічається в міфах і традиціях усіх відомих суспільств. Вона закріплена в різноманітних соціальних інститутах (таких, як сім'я, армія, виховні заклади, право). Але факт тілесної розбіжності чоловіків і жінок ще не говорить про те, що саме звідси відбуваються всі розходження між ними. Адже крім конституціональної сторони ці розходження мають соціокультурний контекст: вони відображають те, що тепер в даному суспільстві вважається властивим чоловікові, і що - жінці. Крім того, існує точка зору, що наше сприйняття біологічних розходжень між статями теж визначається культурними чинниками. Наприклад, із часів античності до кінця XVII сторіччя в Європі переважало уявлення про те, що жіночий організм є недорозвиненим варіантом чоловічого. Саме тому розпізнавальними ознаками чоловічого і жіночого в той час виступали не стільки конституціональні, скільки соціальні ознаки: що займає в суспільстві статус і виконувани соціальні ролі. Якби таке бачення біологічних розходжень збереглося до сьогоднішнього дня, то з урахуванням нових знань про людську природу ми були б більш схильні вважати чоловічий організм модифікацією жіночого. Проте в епоху Відродження світогляд європейців змінився. І чоловіки, і жінки були визнані полярно різноманітними по своїй

природі організмами. З цього моменту соціальні розходження між чоловіками і жінками стали зв'язуватися з розходженнями в їхньому біологічному статусі.

Сьогодні обґрунтованість жорсткого поділу людей тільки на два протилежних, що не збігаються по своїх природних характеристиках статі ставиться біологами під сумнів. Вони виділяють декілька рівнів сексуальної організації людини:

- генетична стать (визначений набір генів);
- гонадна стать (залози внутрішньої секреції);
- морфологічна стать (зовнішні і внутрішні статеві органи);
- церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Сполучення різноманітних характеристик кожного рівня визначає різноманіття конституціональних особливостей кожної людини, тоді як звичний розподіл людей на дві статі фактично спирається тільки на морфологічний критерій: наявність того або іншого дітородного органу. Індивіди, породжені з невизначеними зовнішніми статевими ознаками, багатьма сприймаються як біологічний курйоз (аномалія) або навіть хвороба. Суспільство намагається в міру можливості привести їхні характеристики на всіх рівнях у відповідність із нормативним уявленням про належну морфологічну стать.

Дві основні соціальні ідентичності змушують людей приймати умовності суспільства. Але відбувається це не відразу. Від народження людина, скоріше, нагадує чистий аркуш паперу, на якому можна писати різні літери. Немовлята, діти у ранньому віці не усвідомлюють статевого поділу у суспільстві, у них немає гендерної свідомості. У 3–4 роки хлоп'ята й дівчата граються разом, перші можуть бавитися ляльками, другі – технічними іграшками, пістолями тощо. Але вже у 5–6 років діти починають добре усвідомлювати свою стать: вони, наприклад, не погоджуються одягатися не відповідно до свого гендеру, хлопчики та дівчатка починають гратися окремо. Дитяча гра є підготовкою до дорослих гендерних ролей: дівчата грають у “дочки-матері”, хлоп'ята щось будують або грають “у війну”. У перших і других формуються різні гендерні ідеали. Дівчатка прагнуть наслідувати у всьому матір, хлопчики орієнтуються на батька й “чоловічі ідеали”.

Гендерні сценарії мають різні вектори: чоловічий – вимагає ознак маскуліності, а жіночий – фемінності. Маскуліність (лат. masculinos – чоловічий) є манерою поведінки, стилем одягу та зачіски, що відповідає суспільним уявленням про соціальні ролі чоловіків. Фемінність (лат. femina – жінка) – аналогічні очікування щодо жіночих ролей. Тисячами років чоловік розглядався як воїн, захисник, мисливець, годувальник; а на жінку покладалося завдання підтримувати сімейне вогнище у прямому й переносному сенсі, виховувати дітей, бути джерелом любові, піклування. У соціальному середовищі формуються певні очікування (експектації) щодо чоловічих та жіночих ролей. Від чоловіка вимагається мужність, рішучість, активність, потяг до успіху (кар'єра), розум і сила волі; від жінки – ніжність, дбайливість, добродійність, орієнтація на сімейну сферу, якості домогосподарки. Відповідно до очікувань, дорослі намагаються від самого початку формувати характери малюків. Можна бути свідками такої сцени: плаче малюк, а батько (мати) йому приказує – “не плач, бо ти чоловік, а чоловіки ніколи не плачуть!” Через кілька років цей і подібні йому уроки будуть добре засвоєні й стануть рисою особистості. Це є нормальним розвитком людини, бо врешті-решт гендерна свідомість та розподіл ролей (шлюбних, сімейних, професійних) становлять основу соціального устрою. Фактично у суспільстві складаються дві субкультури – жіноча і чоловіча. Отже, виховання й соціалізація осіб, що належать до різних біологічних категорій, зводиться до опанування різних культурних типів. Роль суспільства, близького оточення є вирішальною, вони починають виховання дітей тоді, коли малюки ще не усвідомлюють суті гендерної структури, і це прямо або побіжно триває протягом усього життя.

Але кожне правило має свої винятки. Трапляються випадки, коли людина “не погоджується” зі статевою роллю, її гендерна свідомість роздвоєна: чоловік (за первинними біологічними ознаками) мріє стати жінкою або навпаки. Такі випадки добре відомі психологам і медикам, сьогодні тема так званих транссексуалів є популярною і широко

обговорюється у суспільстві. Іноді це закінчується повною зміною гендеру шляхом корекції біологічної статі: транссексуали не тільки змінюють одяг, зачіски та соціальні ролі, але й приймають гормональні препарати, вживаються на хірургічні втручання, що у підсумку дозволяє гармонізувати свідомість людини з її тілом, почати нове повноцінне соціальне життя. На загал такі випадки трапляються доволі рідко, вони пояснюються складними внутрішніми біологічними й психологічними процесами, але саме для розуміння гендерної ідентичності подібні приклади є вельми показовими. Ми бачимо, що ідентичність, яку “нав’язує” суспільство, може не співпадати із самоідентифікацією. Для конкретної особи такий стан є доволі драматичним і болючим. Як правило, усвідомлення своєї “ненормальності” приходиться до людини вже у юнацькому, дорослому віці і досить тяжко переживається особистістю. Виникає так звана статево-гендерна дисгармонія, коли відчуття статі не відповідає гендеру. Раніше транссексуали були ізгоями: їх розглядали або як морально розбещених, або як психічно хворих осіб. Традиційні суспільства не визнавали за людиною права мати вибір щодо гендеру. Зараз ставлення до таких випадків змінилося, західні суспільства визнають за людиною право на зміну гендеру. Іноді такий процес розтягується на багато років, іде ступенево аж до повного перетворення.

Вікова ідентичність також має свої нюанси. Фактично у сценарій людського життя від народження до смерті закладено низку викликів, пов’язаних з переходом від однієї вікової групи до іншої. Вікова ідентичність передбачає певну адаптацію людини як до суспільних очікувань, що пов’язані зі статусом групи у суспільстві, так і до внутрішньогрупових настанов та вимог. Чоловік або жінка, що не спроможні або не бажають сприймати вікову ідентичність, виглядають “білими воронами”. Наприклад, інфантилізм є затримкою соціального розвитку дітей або юнаків, що досягли вже біологічного віку більш дорослих груп, проте продовжують себе поводити так, нібито вони ще малюки, підлітки, потребують опіки батьків і не здатні до самостійного життя. Бувають “юнаки – старці”, які не по роках поводять себе обережно і не вписуються до молодіжного середовища. У них виникають проблеми у стосунках з однолітками. А жінки та чоловіки, які відчайдушно ведуть індивідуальну боротьбу з роками і намагаються будь що виглядати молодими, одягаються і поводяться невідповідно до своїх років, часто викликають посмішки оточення. Соціально-вікова ідентичність означає необхідність поводитися так, аби відповідати уявленням оточення про певну вікову групу, її місце у суспільстві, права та обов’язки. Самоідентифікація допомагає людині усвідомити свою роль, манеру поведінки, стиль життя, які відповідають культурі даного суспільства. Зі зміною культурних настанов та традицій варіюється і зміст вікової ідентичності. Наприклад, у сучасних західних суспільствах пенсіонери, старша вікова група – це не бабусі й дідусі, що вовтузяться з онуками і сидять на лавках біля будинків, а доволі активна й мобільна група, яка намагається надолужити те, що було пропущено через брак часу раніше, – вони займаються спортом і системами оздоровлення, подорожують, водять авто, займаються громадськими справами тощо.

Гендерно-вікові відносини завжди мали велике значення для побудови суспільства. Перш за все, підлягала регламентації сексуальність, яка визначала і продовження роду, і конфлікти, і панування. Саме з впорядкування сексуальних стосунків, мабуть, і починалося людське суспільство. Заборони на інцест (сексуальні стосунки з родичами), правила вибору сексуального партнера, шлюбні норми від початку суспільного життя визначали гендерні відносини. Існує гіпотеза матріархату, згідно з якою на перших етапах соціальної еволюції жінка-мати мала соціальний статус вищий за чоловіка, бо власне батьківство й не встановлювалося. Рід ототожнювався із жінкою, яка народжувала й виховувала дітей, і цей родинний зв’язок був очевидним. Переломним історичним моментом було встановлення патріархату – системи панування батька, чоловіка у сім’ї та шлюбі. Такі відносини співпадають з виникненням приватної власності і накопиченням матеріальних цінностей в руках чоловіків. Давній рід починає розпадатися на патріархальні сім’ї. Патріархат доповнювався моногамією – правилом, коли до шлюбу стають один чоловік і одна жінка.

Щоправда, жорстка моногамія стосувалася переважно жінок. Суспільство “прощало” чоловікам подружню невірність і мирилося з проституцією, яка у більшості суспільств існувала легально. В ісламських країнах і досі чоловік може мати чотири дружини. Але жіноча невірність всюди викликала гостру реакцію, а в арабських країнах невірна дружина і сьогодні може поплатитися життям за перелюб. Усе це означало “усесвітньо-історичну поразку жінки”, як оцінив відносини чоловіка і жінки, що склалися на початку цивілізації, Фрідріх Енгельс (1820–1895) [18]. Між чоловіком і жінкою на тисячі років закріпилися відносини панування – підлеглості. Жінки відтоді зазнають різних дискримінацій та принижень. Це стає частиною традиції і сьогодні, у тій чи іншій формі вона продовжується в багатьох країнах Сходу та Півдня. Але цікавим є те, що у добу Середньовіччя жінки отримали певну компенсацію у вигляді “поклоніння Прекрасній Дамі” та лицарського ставлення до панянок. Щоправда, ця культура поклоніння мала становий характер, вона розповсюджувалася тільки на відносини у привілейованих прошарках.

Вікові групи також отримують різні соціальні статуси й на них поширюється нерівність. Різне становище чоловіка й жінки, підлітка або дорослої людини є невід’ємною рисою суспільного життя, хоча межі нерівності залежать від соціокультурних факторів. На Сході (перш за все у мусульманських країнах) за традицією чоловіки не тільки мають значно вищий статус порівняно з жінками, але й поважний вік є незаперечною перевагою у суспільно-політичному житті (ради старійшин). На Заході, в європейських країнах, ситуація інша: дискримінація за віковими й гендерними ознаками забороняється; об’єктивно різне суспільне становище демографічних груп враховується спеціальним законодавством, що захищає, наприклад, права дитини, молоді, жінок, людей похилого віку тощо. Але навіть у найбільш розвинутих та демократичних країнах існує фактична нерівність, що дається взнаки в економічній сфері, освіті, кар’єрі. Жінки пересічно менше заробляють, серед них порівняно більше безробітних, значно рідше їм вдається службова кар’єра, або “підкоряються” політичні вершини.

Процес зміни гендерних відносин у напрямку більшої рівності увійшов в історію як емансипація жінок. Слово “емансипація” буквально перекладається як звільнення. Йдеться про звільнення жінок від панування чоловіків. Вже півтора століття існує феміністський рух, який ставить на меті змінити гендерні відносини сучасного суспільства. “Перша хвиля” фемінізму припадає на кінець XIX – початок XX ст. У ті роки особливо актуальним завданням було досягнення політичної рівності. Суфражистки – активістки жіночого руху – виступали за розповсюдження права голосу на жінок (можливість брати участь у виборах нарівні з чоловіками). “Друга хвиля” виникла у 1960-і рр., коли західні спільноти перетворилися на суспільства масового споживання, і одночасно розгорталася “сексуальна революція” та протестні молодіжні рухи (хіпі). Феміністки вимагали наступного: 1) негайного запровадження рівної заробітної платні з чоловіками та однакового доступу до системи освіти; 2) вільної контрацепції та абортів за бажанням; запровадження 24-х годинних дитячих ясел. Феміністський рух розвивається й сьогодні, іноді він набуває карикатурних форм, наприклад, деякі активістки вимагали права не прикривати на пляжах верхньої половини тіла, бо моделі сучасних жіночих купальних костюмів є ознакою нерівності з чоловіками...

Одночасно у XX ст. відбулася суттєва перебудова шлюбних відносин: на місце традиційної патріархальної родини прийшла так звана біархальна сім’я з приблизною рівністю сторін. Розлучення стає вільним і залежить від вибору сторін. Жінки домоглися прав служити в поліції та армії разом з чоловіками, вони навіть у деяких християнських конфесіях допускаються до виконання ролі священнослужителів, про що раніше і мріяти не могли. Отже, в гендерних відносинах за останні десятиліття відбулася справжня революція, яка перебудувала їх на принципах рівності жінки і чоловіка. Зворотним боком цих перетворень було значне послаблення сім’ї та зменшення народжуваності. Повсюди у західних країнах, де і відбулася “гендерна революція”, різко зросла статистика розлучень і зменшилися показники народжуваності.

Гендер як соціальний феномен виявляється на двох рівнях:

1. Соціетальному; 2. Індивідуальному.

На соціетальному рівні гендер включає наступні елементи:

Гендерний розподіл праці (або гендерні ролі) – розподіл продуктивної і домашньої праці між членами суспільства відповідно до їх статі.

Гендерні ідеали – сукупність рис особи, приписуючи певні відчуття, прагнення, бажання і поведінку представникам кожної статі.

Гендерні біологічні сценарії поведінки – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, що наказують залежно від біологічної статі.

Гендерний соціальний контроль – формальне або неформальне схвалення і винагорода поведінки, відповідної статі, і соціальна ізоляція, презирство і медичне лікування не відповідного статі поведінки.

Гендерна ідеологія – система ідей, що реабілітує існування в суспільстві гендерної нерівності.

На індивідуальному рівні гендер складається з:

Біологічної статі – сукупності первинних і вторинних статевих ознак.

Гендерної ідентичності – особового усвідомлення і ухвалення своєї приналежності до певної статі.

Гендерної особи – інтерналізованих моделей поведінки, відчуттів і емоцій, службовців зміцненню сімейних структур і інституту материнства і батьківства.

Гендерного шлюбного і репродуктивного статусу – виконання або відмови від шлюбу, дітородіння, споріднених ролей.

Гендерній презентації – демонстрації себе як індивіда, що належить до певної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас і інших символів.

Соціальна стать формується на основі:

ідентифікації себе з представниками певної статі;

гендерних ідеалів;

гендерних ролей прийнятих в даному суспільстві.

Положення чоловіків і жінок розглядається з погляду гендерної нерівності.

Застосування гендерного підходу до аналізу соціального життя дозволило виявити гендерну асиметрію нашого суспільства. Чоловіче і жіноче існують як елементи культурно-символічних рядів: чоловіче – раціональне – духовне – божественне – культурне; жіноче – плотське – тілесне – приземлене – природне. Таким чином, зовсім не пов'язані зі статтю феномени приписуються певній групі. «Вищі» – чоловічі, «нижчі» – жіночі. Подібне приписування біологічним статям абсолютно не пов'язаних з ними характеристик як би виправдовує і закріплює сталу систему гендерних ролей, в рамках якої чоловік розглядається як суспільна персона, що реалізовує себе у сфері публічного життя, жінка – як приватна персона, що концентрується на сімейному житті.

У суспільних науках існує декілька теорій, що пояснюють диференціацію гендерних ролей і причини їх виникнення:

Функціональна теорія. Т. Парсонс вважає, що подібна диференціація має позитивну функцію, оскільки сприяє нормальному функціонуванню сім'ї, де роль отця – інструментальна (підтримка зв'язків між сім'єю і зовнішнім світом, матеріальне забезпечення сім'ї); а роль матери – експресивна (регулювання взаємин в сім'ї, турбота і емоційна підтримка). Причому роль дружини в цій теорії виводиться із здатності жінки народжувати і залицятися за дітьми. Ця теорія не враховує нові життєві реалії. По-перше, домінуючою у наш час стала малодітна сім'я, у жінки не весь час йде на виховання дітей, залишаються тривалі періоди, коли вона виконують інші ролі. По-друге, як показали дослідження Маргарет Мід звичний для нас розподіл гендерних ролей далеко не завжди обов'язково існує в інших культурах.

Конфліктна теорія. Р. Коллінз вважає, що гендерна нерівність обумовлена конфліктом між пануючою групою (чоловіками) і залежною групою (жінками). Виникнення цієї нерівності він пов'язує з тим фактом, що чоловіки були більші і сильніші за жінок і чинили на них сексуальний тиск. В даний час, на його думку, міра залежності жінки визначається двома чинниками: 1) матеріальною залежністю; 2) цінністю жінки як власності, що підлягає обміну.

Немарксистська теорія бачить коріння гендерної нерівності в структурі самого капіталізму, що виключає свободу сексуального вибору і що використовує жінок, їх підлегле положення для забезпечення гнучкості ринку в умовах капіталізму. З цією метою жінкам на ринку праці відводиться вторинний сектор низькооплачуваних посад, які у разі потреби завжди можна скоротити під гаслом необхідності повернення жінки до дому

Неопсихоаналітична теорія. Н. Ходоров вважає, що гендерні відмінності формуються в результаті насадження гендерних ідеалів і формування гендерної ідентичності з дитячих років. І хлопчики, і дівчатка спочатку ототожнюють себе з мамами. Надалі відбувається зближення хлопчиків з батьками, тоді як дівчатка продовжують ототожнювати себе з мамами. Таким чином дівчатка усвідомлюють, що вони повинні піклуватися про маленьких дітей.

Феміністична теорія:

- ліберальний (помірний) фемінізм заснований на припущенні, що досягти рівності жінок з чоловіками можливо в рамках існуючого суспільства за допомогою соціально-економічних і юридичних реформ;
- марксистський (соціалістичний) фемінізм заснований на тому, що пригноблення жінок – продукт капіталістичних відносин, усунення дискримінації жінок можливе і пов'язане із завершенням капіталістичної фази;
- радикальний фемінізм бачить причину жіночої дискримінації в існуванні патріархату в суспільстві і в андроцентризме всієї сучасної культури.

У сучасному українському суспільстві дискримінація жінок виявляється в наступних сферах:

Сфера сімейного життя:

- збільшення тимчасових витрат на ведення домашнього господарства у сімейних жінок (жінки в будні витрачають на роботу по будинку 3 години, у вихідні – 5-6 годин, чоловіки – до 1 години);
- Насильство в сім'ї (побої з боку мужів або співмешканців довелося пережити кожній п'ятій жінці).

Сфера праці:

- жінки частіше програють в конкурентній боротьбі через поширеність стереотипу, що коли роботи на всіх не вистачає, то насамперед необхідно нею забезпечити чоловіків;
- можливості для заняття підприємницькою діяльністю у жінок украй обмежені;
- загальна структура зайнятості жінок має форму піраміди: чим вище соціальний статус посади, тим менше на цих посадах жінок;
- заробітна плата жінок складає близько 65 % від заробітної плати чоловіків.

Суспільно-політичне життя.

Недостатньою є участь жінок в управлінні державою:

- серед депутатів парламенту жінки складають 14 % (у Швеції – 40,4 %, Норвегії – 39,4 %, Фінляндії – 33,5 %);
- є тільки одна жінка серед голів обласних рад народних депутатів і обласних державних адміністрацій, серед радників і представників Президента України на місцях.

Ніде в світі жінки не можуть похвалитися рівноправ'ям з чоловіками, хоча за даними Програми розвитку ООН і проводять 55 % світового багатства (з урахуванням неоплачуваної домашньої праці), зайняті 2/3 робочого часу в світі, але отримують 1/10 світового доходу і володіють 1/100 світової власності (за даними міжнародної організації

праці). В середньому в світі вони займають лише 13 % місць в парламентах і 14 % вищих управлінських постів в компаніях і на підприємствах.

Таким чином, пів як ознака біологічної відмінності людей є не менш важливою ознакою соціальної відмінності, тобто основою для визначення і самовизначення місця індивіда в соціальному просторі.

4. Поняття гендерних стереотипів.

Гендер - одна з базових характеристик особистості, що обумовлює психологічний і соціальний розвиток людини. Багатокомпонентна структура гендеру визначається чотирма групами характеристик: біологічна стать, гендерні стереотипи, гендерні норми гендерна ідентичність. Гендерна ідентичність - аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника визначеної статі. Гендерна ідентичність - одна з базових характеристик особистості, яка формується в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих або жіночих рис, у процесі взаємодії «Я» з іншими, у ході соціалізації. Вона входить у структуру соціальної ідентичності.

Поняття соціальної ідентичності описує те, як інші люди визначають людину на основі широких соціальних категорій або ознак, таких як стать, вік, професія або етнічна приналежність. Це ті компоненти «Я» людини, що переживаються ним на рівні усвідомлення приналежності до якоїсь групи. Соціальна ідентичність - це результат процесу соціальної ідентифікації, під яким розуміється процес визначення себе через членство в соціальній групі. Соціальна ідентифікація виконує важливі функції, як на груповому, так і особистісному рівні: саме завдяки цьому процесу суспільство одержує можливість включити індивідів у систему соціальних зв'язків, а особистість реалізує базисну потребу групової приналежності, що забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими і впливи на групу.

Гендерна ідентичність - це особливий вид соціальної ідентичності, що співіснує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про фаховий, сімейний, етнічний, і т.і. статуси. Гендерна ідентичність - продукт соціального конструювання. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будови його зовнішніх статевих органів визначається його паспортна (цивільна, акушерська) стать. З цього починається процес гендерної соціалістики, у ході котрої дитину цілеспрямовано виховують таким чином, щоб вона відповідала прийнятним у даному суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». Саме на підставі існуючих у суспільстві еталонів формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність і роль, його поведінка, а також самооцінка.

Первинне уявлення про власну статеву приналежність формується в дитини вже в півтора року, причому саме це уявлення займає місце найбільш стійкого і стрижневого компонента самосвідомості. З віком гендерна ідентичність розвивається, відбувається розширення її обсягу й ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору.

У 3-4 роки вона уже спроможна усвідомлено визначати стать навколишніх людей, але найчастіше зв'язує його з зовнішніми, випадковими ознаками, крім того, статеву приналежність рахується дітьми даного віку змінюваною характеристикою. Незмінність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6-7 років, що супроводжується посиленням статевої диференціації поведінки й установок. Такий найважливіший етап формування гендерної ідентичності - це підлітковий вік. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості. Гендерна ідентичність дорослої людини являє собою складноструктуроване утворення, що включає, крім усвідомлення власної статевої приналежності, сексуальну орієнтацію, «сексуальні сценарії», гендерні стереотипи і гендерні уявлення.

Важливою складовою процесу соціалізації є статеворольова соціалізація, що включає в себе питання формування психологічної статі, психічних статевих розходжень і статеворольової диференціації. Диференціація діяльності, статусів, прав і обов'язків

індивідів у залежності від їх статевої приналежності ставиться до категорії «гендерна роль». Гендерні ролі соціальні, нормативні, виражають визначені соціальні очікування, виявляються в поведінці. Гендерні ролі завжди пов'язані з визначеною, нормативною системою, котру особистість переломлює у своїй свідомості і поведінці. Частина цих норм сприймається у свідомість через телебачення і популярну літературу, ряд інших ми одержуємо безпосередньо, наприклад, у виді наставлянь батьків або зазнаючи несхвалення з боку суспільства, коли відхиляємося від очікуваної статевої поведінки.

Гендерні стереотипи - це, по суті, соціальні норми. В усіх нас є уявлення про те, що чоловікам і жінкам властиві визначені набори конкретних якостей і моделей поведінки, що переважна більшість людей притримується цієї точки зору, і що звичайно ми усвідомлюємо, яка поведінка вважається правильною для представників тієї чи іншої статі. Стереотипи відрізняються різною життєстійкістю. Їхня тривка укоріненість у свідомості великої частини населення сприяє відтворенню стереотипів із покоління в покоління в процесі соціалізації. У багатьох країнах уявлення про роль жінки суперечать активному життєвому стилю, тому значна частина жінок не схильні до самореалізації в сферах, що виходять за рамки традиційно запропонованих їм чотирьох «К». Жінка, що проявила свою спроможність, що бажає реалізувати свій потенціал, часто приходиться до конфлікту з традиційними поглядами на місце жінки в суспільстві і, можливо, до конфлікту з власним уявленням про себе як про особистість. Жінки працюють і в той же час несуть велику частину обов'язків по господарству та догляду за дітьми. На шляху жінок до традиційно чоловічих, високооплачуваних і високих за статусом професій поставлена велика кількість бар'єрів: культурні, юридичні, освітні. Жінки зіткаються з завищеними вимогами, дискримінацією при прийомі на роботу, при службовому просуванні - усе це перешкоджає реалізації жінкою себе як особистості.

Але і на чоловіка гендерні стереотипи також чинять негативний вплив. До компонентів традиційної чоловічої ролі відносять норми успішності статусу, розумової, фізичної й емоційної твердості, антижіночності. Для багатьох чоловіків повна відповідність цим нормам недосяжна, що викликає стрес і призводить до компенсаторних реакцій: обмеження емоційності, гомофобія, нав'язливе прагнення до змагання й успіху і т.і.

Для повноцінного розвитку і самореалізації людині необхідно позбутися від обмежень, що накладаються традиційним стереотипом мислення на поведінку чоловіків і жінок, і який являє собою лише умовність. Свобода від подібних стереотипів (а по суті - забобонів) дає людині можливість знаходити щирісердечне і фізичне здоров'я та спроможність жити повним життям.

З поміччю стереотипів людина сприймає, «класифікує», інших людей з їхньої приналежності до тієї або іншої групи, соціально-економічному класу або по їхніх фізичних характеристиках (стать, вік, колір шкіри і т.д.), наприклад підлітки, жінки / чоловіки, політики, безробітні і т.д. Стереотипи, у тому числі і гендерні, часто породжують занадто умовне і спрощене уявлення про людей, формують очікування й установки у відношенні інших, сприяють спрощеному сприйняттю, і позбавляють вигод, пов'язаних із пізнанням окремої особистості.

Стереотипи усвідомлюються і набуваються індивідом у ході соціалізації в тій групі, до якої він належить (батьків, приятелів, учителів, ЗМІ і т.д.). Причому навіть власні уявлення особистості про себе можуть бути тісно пов'язані зі стереотипами. Гендерні стереотипи - це спрощені, стійкі, емоційно «зафарбовані» уявлення про поведінку і риси характеру чоловіків або жінок. М. Джекмен і М. Сентер виявили, що гендерні стереотипи набагато сильніші расових.

У сучасному світі в суспільній свідомості і практиках взаємодії гендерні стереотипи розглядаються, як якийсь соціальний консенсус, використовуваний при вирішенні проблем, для котрих немає однозначних підтверджень і об'єктивних критеріїв. На думку Ф. Л. Джес, гендерні стереотипи трансформуються в цінності і формують нормативні уявлення «щирої» фемініності, маскулинності. Гендерні стереотипи

визначають статусні характеристики чоловіків і жінок, закріплюючи домінуюче положення чоловіків і дискримінаційні практики у відношенні до жінок.

Виділяють декілька груп гендерних стереотипів.

До першої відносяться стереотипи маскулинності-фемініності. У стереотипному уявленні маскулинності приписуються «активно-творчі» характеристики, інструментальні риси особистості, такі як активність, домінантність, впевненість у собі, агресивність, логічне мислення, спроможність до лідерства. Фемініність, навпаки, розглядається як «пасивно-репродуктивне», що виявляється в експресивних особистісних характеристиках, таких як залежність, дбайливість, тривожність, низька самооцінка, емоційність. Маскулинні характеристики звичайно протиставляються фемінінним, розглядаються як протилежні, взаємодоповнюючі.

Друга група гендерних стереотипів включає уявлення про розподіл сімейних і фахових ролей між чоловіками і жінками. Для жінки найбільш значимою соціальною роллю вважається роль домогосподарки, матері. Жінці наказується перебування в приватній сфері життя - будинок, народження дітей, на неї покладається відповідальність за взаємовідносини в сім'ї. У німецькій мові існує приказка про чотири "К" що відбиває стереотипне уявлення про соціальну роль жінки. Перекладається вона як: «кухня, кирха, дитина, сукня». Чоловікам наказується активна участь в громадському житті, фахова успішність, відповідальність за забезпечення сім'ї. Найбільше значимими соціальними ролями для чоловіка є саме фахові ролі.

Третя група гендерних стереотипів визначається специфікою змісту праці. Відповідно до традиційних уявлень передбачається, що жіноча праця повинна носити виконавчий, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності. Жінки частіше усього працюють у сфері торгівлі, охорони здоров'я. Для чоловіків можлива творча і керівна робота, їхня праця визначається в інструментальній сфері діяльності. У науковій практиці подібний розподіл гендерних ролей підтверджувався концепцією взаємодоповнюваності статей Т. Парсонса, Р. Бейлза

Як виникли гендерні стереотипи? Гендерні стереотипи сформувалися на підставі сприйняття і тлумачення статевих відмінностей у різні історичні періоди, у різноманітних культурах, а також у результаті поділу праці, що існувала. На думку С. Фаррел і Д. Лорбер, у товаристві існувало «табу на подобу», що підтверджувало і підтверджувало існування статевих розходжень, розходжень у соціальних ролях чоловіків і жінок, детермінувало гендерну нерівність.

Гендерні стереотипи виступають генеральними угодами про взаємодію «чоловічого» і «жіночого». Позитивним у дії гендерних стереотипів Дж. Мані і П. Такер вважають підтримку міжособистісного і міжгрупового порозуміння і співробітництва. Культурні стереотипи, на їхню думку, повинні бути одночасно ригідні і гнучкі, щоб, з однієї сторони забезпечувати сталість уявлень, з іншого боку - не зупиняти розвиток суспільства.

У чому негативний вплив гендерних стереотипів? Гендерні стереотипи можуть негативно позначатися на самореалізації чоловіків і жінок, виступати бар'єром у розвитку їхньої індивідуальності [14]. На думку К. А. Абульханової-Славської, самореалізація і самовираження неможливі, якщо діяльність виконується на підставі почуття боргу. У подібній ситуації не враховуються особисті інтереси, губиться почуття «Я», формується покірність і залежність. Подібні самовідчуття і самосприйняття не відповідає ідеям самореалізації і вільного вибору.

Але і індивід, що визнає свою незалежність від гендерних стереотипів, може піддаватися їх впливу на несвідомому рівні. Так гендерні уявлення перетворюються в пророцтва, що самовиконуються.

Пророцтво що самовиповнилося - це неусвідомлене, внутрішнє переконання людини, установка стосовно яких-небудь об'єктів або подій, що реалізується в реальній поведінці. Маючи неусвідомлені установки у відношення до самого себе, індивід зовнішньо

заявляє незалежність від гендерного стереотипу, але проте привносить його в життя, реалізує стереотипне уявлення.

5. Демографічна структура українського суспільства.

Емансипація жінок, руйнування патріархальної родини торкнулося і українського суспільства, хоча українській традиції ніколи і не було притаманне варварське пригнічення жінок. Чоловіки в українському селі не розпоряджалися жінками як своєю власністю, не мали права на фізичні знущання, культивувалося у цілому шанобливе ставлення до дівочої цнотливості, до ролі дружини, статусу матері. Українська жінка завжди відігравала важливу роль у суспільстві, житті громад, особливо у збереженні етнічної ідентичності, мови, традицій. Радянська індустріалізація, світові війни, скрутне економічне становище спонукали жінок до праці поруч з чоловіками на промислових об'єктах, будівництві, у колгоспах. Жінки активно отримували вищу освіту нарівні з чоловіками, ставали інженерами, медиками, педагогами. Сьогодні в Україні формально жіноче питання гостро не стоїть, але назрівають негативні тенденції, що рано чи пізно призведуть до загострення ситуації. В умовах ринкової економіки де-факто перестають діяти норми трудового законодавства. Приватні роботодавці відверто дискримінують жінок щодо оплати, умов праці, соціальних гарантій. Наприклад, у більшості випадків жінка не може розраховувати на виплату відповідних сум та збереження робочого місця у разі пологів та догляду за дитиною. Ці проблеми українське суспільство буде змушене розв'язувати вже найближчим часом.

Доволі гостро стоїть питання щодо двох полярних вікових груп: молоді та пристарілих. Другі потребують збільшення пенсій, медичної допомоги, соціальної опіки. Переважна більшість пенсіонерів з ностальгією пригадує радянські часи і підтримує на виборах лівих радикалів, комуністів. Проблеми молоді дещо інші. Молодь у політичному сенсі – доволі пасивна, вибори її не дуже цікавлять. Власне, молодь як соціальна група виникла не так вже і давно. У традиційному суспільстві юнак швидко перетворювався на дорослого, бо треба було заробляти гроші, утримувати сім'ю. Дівчата рано ставали до шлюбу, народжували дітей, і у них не було того доволі тривалого проміжку часу, який зараз припадає на ювенальний (підлітковий) вік. Молодь є перехідною групою, яка вирішує особистісні завдання, пов'язані з вибором життєвого шляху, отриманням освіти, набуттям досвіду, створенням власної сім'ї та домогосподарства. Найбільш гострими соціальними проблемами, пов'язаними з молоддю, залишається безробіття, пошук роботи, яка відповідає рівню та характеру освіти. Життєві критерії сучасної молоді є доволі високими, і суспільство не може задовольнити їх у повному обсязі. Деякі молоді люди обирають еміграцію або шукають тимчасових заробітків на чужині. Певна частина “уходить” у так звані адиктивні субкультури. Адикція – це залежність від чогось. Сьогодні високою є небезпека для молоді з боку алкоголю і наркотиків. Залежність, як негативний психологічний стан, може виникати також від сексу, Інтернету, рок-музики, футболу, азартних ігор тощо. Проблема молоді полягає в тому, що вірогідність потрапити у подібні пастки посилюється через невірноваженість психіки та свідомості, відсутність життєвого досвіду та перевищену самооцінку.

В Україні намітилися негативні демографічні структурні тенденції, пов'язані із зменшенням чисельності населення, його старінням. Зросли абсолютні й відносні показники осіб пенсійного віку. Кожен четвертий житель – пенсіонер,

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки:

1. Як впливає тип цивілізації на відносини чоловіків і жінок, стосунки вікових груп?
2. Наведіть приклади поведінки особистості, яка не відповідає віковому статусу (зверніть увагу на правові та моральні норми)?
3. Що складає предмет гендерних досліджень?

4. Наведіть приклади виконання гендерних ролей вашими знайомими.
5. Чому існують стереотипи в суспільстві? Поясніть їх корисність та шкоду для особистості.
6. В яких сферах життя існує тендерна нерівність?
7. Що розуміють під гендерної дискримінацією?
8. Чому існує гендерна нерівність?
9. Поясніть співвідношення біологічного і соціального в гендерних і вікових ознаках людини.
10. Поясніть як будується демографічна піраміда як метод моделювання та дослідження статево-вікової структури суспільства.
11. Які демографічні проблеми існують в Україні? Як їх можна вирішити?

Частина 2. Професійно-посадова та соціально-територіальна структура.

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність поняття професії та професійно-посадової структури, розуміти причини її вивчення;
- вміти пояснювати діалектику розвитку професійної структури суспільства;
- засвоїти основні типології професій;
- вміти пояснювати складові престижу професій в українському суспільстві, засвоїти методи його виміру;
- знати поняття соціально-територіальної структури суспільства та вміти пояснити специфіку образу життя та соціальних відносин міста і села;
- знати соціально-територіальну структуру українського суспільства.

Питання до лекції :

- 1. Формування й розвиток професійно-посадової структури.**
- 2. Виміри професіоналізації.**
- 3. Праця й престиж професій в Україні.**
- 4. Соціально-територіальні структури.**

1. Формування й розвиток професійно-посадової структури.

Професійно-посадова структура – це поділ зайнятого населення за характером та змістом праці та супутніми ознаками. Зайняте населення є економічно активною частиною суспільства, це – працевлаштовані особи, що працюють, отримують заробіток або прибуток. Професія – рід трудової діяльності, визначений чинним у суспільстві розподілом праці. Розподіл праці – ключова характеристика суспільства і економічної системи. Розподіл праці змінюється разом із суспільним поступом і кожного разу (на кожній ступені цивілізаційного розвитку) визначає присутність тих чи інших професійних груп. Професійна група є великою неорганічною соціальною групою, яка об'єднує осіб за спільним родом діяльності. Їх, наприклад, утворюють медики, адвокати, вчителі, кваліфіковані робітники, різноробочі, військові, поліцейські тощо. Термін “професійно-посадова структура” враховує той факт, що для трудової діяльності важливим є не тільки поділ за професійним принципом, але і за посадою, яка визначає соціальну позицію в професійній ієрархії або у конкретних трудових колективах. Так, до медиків належать медсестри, лікарі, головні лікарі (останні очолюють медичні установи). Військові й поліцейські поділяються на рядових, прапорщиків і молодших офіцерів, старших офіцерів, вищій начальницький склад, генералітет. Професія і посада часто ототожнюються або плутаються. Професія – більш широка категорія, вона пов'язана із суспільним поділом праці. Посади означають поділ праці в межах професії або конкретної організації.

Існує кілька соціальних ознак, які вирізняють професійно-посадовий тип соціальних спільнот. По-перше, професійна діяльність передбачає винагороду і певний

соціальний статус, що пов'язує представників цих спільнот з класовою структурою суспільства залежно від рівня оплати праці та її престижності. По-друге, сучасні професії вимагають тривалої попередньої підготовки, спеціальної освіти, за характером яких можна визначити зміст професії. По-третє, професіоналізація передбачає набуття людиною певної суми знань, навичок, вмінь, професіонального досвіду та нерідко й специфічного способу життя, відмінного від інших груп населення. У результаті може спостерігатися так звана “професійна деформація” особистості. Професія “відбивається” на зовнішньому вигляді, поведінці, манерах та стилі життя людей. Іноді кількох хвилин спілкування з людиною досить, аби з великим ступенем вірогідності вгадати її професію. Термін “професійна деформація” іноді вживається у виключно негативному значенні як сума небажаних особистісних змін. Професійні ознаки можуть зберігатися протягом певного часу і у непрацюючих – пенсіонерів, безробітних. Але зміна роду діяльності починає нівелювати старі ознаки й особа набуває нових рис.

Професійно-посадова структура є похідною від поділу праці у суспільстві. Примітивні суспільства не знали детального поділу праці й відповідно не мали розгалуженої професійної структури. Натуральне феодальне господарство породжувало універсальний тип робітника, який залежно від пори року або потреби займався тим чи іншим родом діяльності – сільським господарством, ремісництвом, будівництвом, ткацтвом тощо. Розподіл праці головним чином визначався статтю й віком. Але вже у Середньовіччі в містах складається цехова система розподілу праці. Професіоналізм стає сімейною справою, професійний статус успадковується від батька до сина. Люди однієї професії утворювали закриті для сторонніх організації – цехи; вони навіть селилися в містах окремо. Діти переймали професії батьків. Сьогодні ці стародавні традиції залишилися на згадку у назвах міських районів, вулиць, в прізвищах людей (Бондаренки, Коваленки, Кравчуки, Стельмахи, Гончаренки тощо). Капіталізм, “індустріальна революція”, яка в різних країнах відбувалась у різний час, рішуче змінила ситуацію на користь дрібного поділу праці й вузької спеціалізації працюючих.

Сучасні суспільства “тримаються” на глибокому розподілі видів діяльності між окремими професійними групами. Наприклад, “Алфавитный словарь занятий”, що був виданий в СРСР 1978 року, містить 33 тис. найменувань професій; “Квалификационный справочник должностей служащих” (виданий НДІ Праці 1976 р.) – 505 кваліфікаційних характеристик, з них: 206 – керівники, 218 – фахівці, 81 – технічні виконавці. Професійно-посадова структура дуже рухома, вона постійно змінюється, що обумовлено науково-технічним прогресом, невідомим розвитком знарядь праці, виробництва. Старі традиційні професії зникають, натомість з'являються нові, сучасні. Наприклад, поява ЕОМ і масова комп'ютеризація “народили” такі поширені професії, як оператор ЕОМ, програміст, інженер з обслуговування обчислювальної техніки, системний адміністратор тощо. Цей процес може мати різні суспільні наслідки: з одного боку, пришвидшується поступ в економіці, утворюються нові “робочі місця”; з другого – люди у разі зникнення попиту на власну професію змушені перекваліфіковуватися, шукати собі нові заняття. Може виникнути так зване структурне безробіття, коли є вільні робочі руки, але вони не придатні до нових “інтелектуальних” видів діяльності. Або навпаки, наприклад, менеджер із зовнішньоекономічної діяльності, що попередньо працював у потужній корпорації, має вищі професійні показники, не може знайти собі роботу з відповідним професійним статусом і оплатою. Отже, сучасна професіоналізація є процесом утворення професійно-посадових спільнот відповідно до рівня розподілу праці у суспільстві і одночасно – формуванням претензій на статус, винагороду, привілеї, що пов'язані з професією.

2. Виміри професіоналізації.

Професійно-посадові групи, за визначенням П. Сорокіна, є кумулятивними спільнотами. Тобто, вони об'єднують людей не за однією простою ознакою, а за низкою

критеріїв або первинних ознак. Останні відображають різні грані поділу праці, її характер та зміст. Для подальшого аналізу професійної структури доцільно використати методологію соціального простору і розглянути професійну структуру як підпростір або поле. Професійне поле є багатовимірною системою, тобто кожна професійна позиція (і відповідна група) може бути позначена на кількох вісях. Вісі у свою чергу визначаються різними характеристиками розподілу праці і супутніми ознаками. Кожна вісь, як і належить з точки зору теорії соціального простору, визначає поділ зайнятого населення на групи за тим чи іншим простим критерієм.

За характером праці люди поділяються на ієрархічні спільноти, які утворюють вертикальні вісі професійного виміру. Перший фундаментальний поділ відбувається за рівнем інтелектуальності праці. Це поділ на групи тих, хто зайнятий переважно розумовою або переважно фізичною діяльністю. Розумова праця практично завжди цінилася у суспільствах вище, ніж суто фізична. Другий поділ – за складністю операцій і трудових функцій – зумовлює необхідність певної кваліфікації. Перевагу віддають тим робітникам і службовцям, хто має вищу кваліфікацію. Нарешті, розподіл праці призводить до появи управлінців (організаторів виробничого процесу) і виконавців. Перші мають більш високий статус.

За змістом праці працівники поділяються на представників різних галузей народного господарства і спеціальностей. Зміст праці визначається сукупністю технологічних операцій, предметом праці, конкретними умовами виробничого процесу. У лікарів, менеджерів, робітників-верстальників, поліцейських, швачок зміст праці – різний. Зміст праці асоціюється з назвою професії, вона часто утворювалася від назви відповідної діяльності. Галузеву структуру зайнятості можна розглядати як горизонтальну вісь професійного простору.

За атрибутами або супутніми характеристиками праці люди поділяються відповідно до: 1) рівня спеціальної або професійної освіти, 2) використання знарядь праці, технічних пристроїв; 3) виробничого стажу. Потенційні працівники можуть оцінюватися за їх атрибутивними характеристиками, які вказують на можливість працювати у певній професійній ніші. Наявність диплому, стаж за професією, вміння працювати з комп'ютером, водити авто тощо вельми часто фігурують в об'явах з пропозиціями роботи як попередні умови для відбору претендентів.

В таблиці 1 зібрано виміри професіоналізації за трьома групами. Тепер кожна професію можна позначити як позицію на вказаних вісях. Сума цих первинних позицій або ознак праці дає уявлення про професію. Наприклад, професія слюсаря-інструментальника – це розумово-фізична висококваліфікована ручна виконавча праця, що потребує певного рівня загальної й фахової освіти й використовується у виробничій сфері. Професії психолога або соціолога відносяться до висококваліфікованої розумової праці, що здійснюється на базі вищої освіти і потребують використання сучасної комп'ютерної техніки. Ця праця може набувати організаторських функцій, але це вже залежить від посади або від специфічних умов діяльності. Первинні професійно-посадові ознаки є підставою для диференціації рівня оплати праці. У розвинутих країнах передусім цінується висококваліфікована інтелектуальна (розумово-фізична) праця, що потребує високого рівня освіти. В Україні в умовах потужної економічної кризи першої половини 90-х рр. багато інтелектуальних професій “зазнали поразки”, але це – тимчасове явище: в умовах ринкової економіки освіта, кваліфікація, інтелект є позитивними стратифікаційними чинниками.

Таблиця 1.

Складові професіоналізації

Критерій виміру	Вісь виміру праці	Шкали або терміни виміру
Характер праці	складність, кваліфікація	некваліфікована, кваліфікована, висококваліфікована праця
	рівень інтелектуальності	фізична праця, фізично-розумова, розумова праця

	управлінські функції	виконавська праця, організаторська праця
зміст праці	сектор народного господарства	сільське господарство, промисловість, сфера послуг
	галузева спеціалізація	тваринництво, рослинництво, металургія, паливний комплекс, будівництво, громадське харчування, освіта, правоохоронна діяльність тощо
	спеціальність	згідно прийнятим класифікаторам професій
Атрибути вні й супутні ознаки	технічна озброєність	ручна праця, механізована, автоматизована
	освіта	середня загальна, спеціальна середня, вища, науковий ступінь або звання
	професійний стаж	початковий (молодий спеціаліст), середній, великий (досвідчений спеціаліст), максимальний (ветеран праці)

3. Праця й престиж професій в Україні.

У сфері поділу праці в Україні за останні роки відбулися значні структурні зрушення. Наприкінці 1980-х рр. економіка України була мілітаризованою з виразним ухилом до важкої та добувної промисловості. Основна частина міського населення працювала на великих державних промислових підприємствах. Економічно активне населення в Україні складало 50% загалу (у Західній Європі частка працевлаштованого населення становить 40%). З табл. 2[14, с.53] видно, що структура зайнятості в Україні значно відрізнялася від показників розвинутих країн.

Таблиця 2.

Зайнятність населення по секторах економіки (у %)

Сектори	Україна	США	Великоб.	Франція	Японія
Сільське господарство (первинний)	19,8	2,9	2,3	6,8	7,9
Промислове виробництво (вторинний)	53,8	26,9	29,6	30,3	34,1
Обслуговування (третинний)	26,4	70,2	68,1	62,9	58,0

Економіка була часткою загальносоюзного господарського комплексу і нагадувала величезний заготовчий цех, який поставляє різні напівфабрикати, вироби металургійних і машинобудівних підприємств для подальшої доробки і складання за межами України. Раптове закінчення “холодної війни”, розпад військово-промислового комплексу, набуття економічної незалежності і розпад кооперативних зв’язків на теренах зниклого СРСР, з одного боку, а з іншого, – відкриття кордонів для обміну з країнами світу мало серйозні наслідки: масово припиняли роботу підприємства, продукція яких вже не була нікому потрібна або не витримувала конкуренції з дешевими виробами азійських держав. За 12 років суттєво змінилася як частка зайнятого населення, так і структура зайнятості. Кількість населення, зайнятого в традиційних галузях економіки, поступово зменшувалася з 25,4 млн 1990 р. до 20,9 млн 2001 р. Натомість збільшилася частка самозайнятого населення і зайнятого поза “офіційними” галузями: з 0,7 млн. до 6,0 млн. За даними опитувань частка самозайнятого населення у структурі економічно активного населення складає 15,6%. У 90-і рр. вітчизняні самозайняті для отримання прибутку переважно використовували свою власність: земельну ділянку, автомобіль, домашніх тварин, комп’ютер.

В Україні поширилося відкрите (офіційне) і приховане безробіття. Дані стосовно зареєстрованих безробітних подає офіційна статистика (див. табл. 3 [13, с.193]), а масштаби прихованого безробіття встановити доволі важко. Особливість “українського безробіття”, яка яскраво проявилася в першій половині та середині 90-х рр., полягає у тому, що робітники фактично не працюють, не мають заробітку, але і не отримують офіційного статусу “безробітний” через те, що виробництва формально не зачинялися, не проголошували себе банкрутами, не звільняли робітників. Значна частка населення зайнята у так званій “тіньовій” економіці, яка не контролюється банками, податковими службами і не підвладна статистиці. Перехід працівника з офіційної до “тіньової” економіки у більшості випадків пов’язаний з пониженням професійного статусу, але нова професія дає реальний прибуток, що в умовах безробіття є вирішальним. Масовими професіями 90-х рр. були “човники” і продавці речових ринків, але офіційна статистика практично не фіксує цього сплеску, бо більшість представників цих категорій працювали без оформлення трудового статусу і не потрапляли до офіційної статистики. Але на загал перетік трудових ресурсів з промисловості до сфери послуг є об’єктивною закономірністю, яка буде у перспективі нівелювати мілітаризований тип трудової зайнятості в Україні.

Кожна професійна й посадова група посідає у соціальному просторі певну стратифікаційну позицію, яка визначається економічним становищем (прибутками, рівнем оплати праці) і престижем. Останнє можна розглядати як узагальнюючий показник, він засвідчує, в якій мірі в очах оточення популярна та чи інша професія або вид діяльності. Професійний статус можна вимірювати засобами емпіричної соціології. Для цього використовується масове репрезентативне опитування населення. Респонденти відповідають на запитання стосовно престижу тієї чи іншої професії (роду діяльності) у суспільстві. На рейтинг виставляється певна кількість професій (посад), які оцінюються за ранговою шкалою. Престижність професій оцінюється за симетричною п’ятибальною ранговою шкалою: 1) дуже високий престиж, 2) високий, 3) середній, 4) низький, 5) дуже низький. Індекси престижу професій розраховуються як середні арифметичні значення позицій шкали, яким було надано числові значення 1; 0,5; 0; -0,5; -1. Отже, індекс може коливатися від +1 до -1.

Минули ті часи, коли перше рангове місце належала посаді секретаря обкому, а за нею йшла посада професора вузу. Сьогодні навіть бухгалтер у свідомості широких верств населення посідає більш високе місце, ніж викладач вузу, військовий або інженер. Щоправда, наведений список має суттєву ваду, бо реально існують не суто професійні, а професійно-посадові групи. Наприклад, викладачі вузу реально розподіляються за посадами “асистент”, “старший викладач”, “доцент”, “професор”, “завідувач кафедрою”, що мають різне соціальне становище і престиж. Але порівняння двох соціологічних вимірів навіть близьких за часом проведення (відстань у 2 роки – не дуже великий термін) підтверджує генеральні тенденції: поволі в українському суспільстві будуть реально цінитися ті ж професійні позиції, що і в інших країнах і навпаки. Суттєво впав престиж перукарів, офіціантів, продавців, які ще у радянські часи асоціювалися з матеріальним достатком і мали доволі високий статус. Після різкого падіння починає поволі виправлятися позиція військових, медичних працівників, викладачів вузів. Статус інтелектуальних професій уже не має тенденції до падіння, популярність вищої освіти піднялася. Якщо на початку 90-х рр. краще заповнювались переважно гуманітарні факультети й відділення, то на початку 2000-х рр. абітурієнти знову повернулися до технічних університетів і спеціальностей. В умовах підйому виробництва знову виник попит на виробничі спеціальності, інженерно-технічних працівників.

4. Соціально-територіальні структури.

Соціально-територіальна структура суспільства виникає внаслідок розподілу населення на специфічні групи за ознакою місця проживання. Існують дві вісі диференціації соціального простору за ознакою місця проживання: 1) поділ на сільські й

міські спільноти; 2) розподіл населення на регіональні групи. Між наведеними спільнотами складаються специфічні відносини, які можуть мати доволі значний вплив на політичне життя і вибір моделі державного устрою.

Місто і село

Важливою характеристикою суспільства є рівень урбанізації: чисельність міського населення і його співвідношення із сільським. У традиційних, аграрних суспільствах домінує сільське населення. Англійське прислів'я твердить: "Бог створив село, людина побудувала місто". Невпинний процес індустріалізації, що охопив країни світу у ХІХ–ХХ ст., зумовив швидку урбанізацію та перерозподіл населення країн на користь міста. Це в повній мірі стосується України, де протягом ХХ ст. розгорталися бурхливі процеси індустріалізації й урбанізації. Як наслідок, у сучасній Україні населення міст становить 67,2%, сіл – 32,8%. До Другої світової війни співвідношення міського й сільського населення визначалося майже такими ж числами, але з тією різницею, що 2/3 населення було не міським, а сільським.

Умови життя, характер праці, форми дозвілля в місті й селі значно різняться. Городяни відзначаються соціальною активністю, вони більш мобільні, частіше змінюють місце праці й професію, беруть дієвішу участь у суспільно-політичному житті. У містах зосереджені політичні, освітні, культурні, бізнесові установи; соціальний простір міста має більший обсяг, розгалужену мережу позицій, соціальних ролей, що створює кращі умови для мобільності й самовираження індивідів. Одночасно велике місто породжує відчуженість людини. Міський житель має багато випадкових соціальних контактів, суто функціональних зв'язків, які є поверховими та знеособленими. Коло первинних соціальних груп, неформальних зв'язків звужується.

Соціологи встановили, що в багатоквартирному державному будинку пересічно знають один одного в обличчя 5 осіб, відомі за прізвиськом, ім'ям – 3 особи. У більшості випадків первинне соціальне середовище звужується до сімейного кола. Особливий тягар відчуженості у великому місті несуть самотні люди, які не мають родинних зв'язків. Такі умови існування відбиваються на психіці та рисах поведінки міських жителів: вони стають замкненими, не реагують на зміни й зовнішні обставини. Г. Зіммель порівнював місто з великим театром, де обличчя ховається за маскою, а холодність є вимушеною рисою. Сільське життя має свої переваги й особливості, які рельєфно проглядаються на фоні загострення екологічної кризи, що охоплює, перш за все, великі міста. Сільські спільноти зберігають традиції обшинного життя, в них поширені неформальні зв'язки та засоби соціального контролю. Особа не відчуває себе відчуженою від людей і природного середовища, її життя більш вимірне, ритмічне, підпорядковується змінам пори року.

Політично й економічно місто завжди домінувало над селом; міські жителі часто-густо зверхньо ставилися до селян, а останні – з підозрою й осудом до міста. Як правило, село було змушене приймати зміни, реформи, які їм нав'язували міські жителі. Місто визискувало село економічно, обкладало податками. Не випадково за часів Української революції у нас сформувався потужний селянський визвольний рух під анархічними гаслами за свободу села, проти свавілля міста та чиновників, за недоторканість продуктів праці, створених руками селян тощо, і на загал – проти державного устрою, який асоціювався саме з пануванням міста. Найбільш яскравим виразником цих настроїв і легендарним народним ватажком тих часів був Нестор Махно (1884–1934), за яким стояло українське село на Півдні. Свого часу більшовики, підкоривши Україну, навіть проголосили гасло щодо "змички міста й села", а в перспективі вони обіцяли повну ліквідацію розбіжностей між містом і селом. Це – утопічний проект, що не базувався на реальному стані речей і тенденціях розвитку сучасних суспільств. Але в 60-ті рр. були спроби втілювати його у життя, проектувалися так звані агроміста, знищувалися "неперспективні" села, а їх мешканців влада змушувала переселятися до більш крупних населених пунктів. Позитивних наслідків така політика не мала, окрім прискорення руйнації українського села і продовження низки поневірян селян, на долю яких у ХХ ст. і

так випало чимало трагічних подій. На Заході “змичка” здійснюється інакше: прокладаються сучасні дороги, телекомунікаційні системи, створюються модерні зразки будівель, що за комфортом не поступаються міським. Так що фермер десь у глибинці штату Айова може увімкнути комп’ютер, зв’язатися з брокером на біржі за сотні миль від дому і домовитися про продаж частини свого збіжжя.

Процес урбанізації триває, швидко виникають і зростають нові надвеликі міста – мегаполіси. Наприклад, населення великих міст України порівняно з довоєнним часом зросло приблизно утричі. Усього в Україні офіційно нараховується 454 міста. В сучасному Києві мешкає близько 2600 тис. чоловік, ще чотири міста (Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса) мають населення понад 1 млн. осіб; у шести містах мешкає близько 500 тис. або більше: Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв, Луганськ. Ще 35 міст нараховують від 100 до 500 тис. осіб.

Специфіка міських і сільських спільнот полягає в різниці їх соціальних структур, зв’язку з класовою і етнічною структурою. У містах зосереджена промисловість, мешкають люди, що оволоділи індустріальними професіями; тут існують наукові й вищі освітні установи, і, як наслідок – високою є концентрація людей розумової праці. Нарешті, у містах розміщуються вищі прошарки суспільства, політична й фінансова еліта, видатні митці тощо. Це є загальною закономірністю й характерно для усіх суспільств. Але особливий відтінок у стосунках міста й села з’являється в тому випадку, коли міські та сільські спільноти мають різну етнічну структуру. Така ситуація складається в колоніях, коли автохтонне, корінне населення залишається на землі, займається сільським господарством, а в політичних, бізнесових, торгових сферах, що зосереджені у містах, переважають чужинці, вихідці з метрополії. Яскравим прикладом є структура міського й сільського населення України XIX – початку XX ст. 1897 р. міське населення мало такий склад: 34% – росіяни, 30% – українці, 27% – євреї (решта – поляки, греки й інші етнічні групи). В найбільших містах (Одеса, Київ, Харків, Катеринослав) частка українців була ще меншою. Рівень урбанізації українців був занадто малим – тільки 5,5% корінного населення мешкало у містах. Основним заняттям українців було сільське господарство, де вони становили 85% усіх зайнятих. В окремих губерніях (Полтавській, Кам’янець-Подільській) українці-селяни взагалі становили близько 100% [3]. Майже у всіх інших галузях фахової діяльності та соціальних верствах українці становили меншість. Ситуація принципово змінилася у радянський період внаслідок трагічних подій, пов’язаних зі сталінською колективізацією та штучним голодомором 1932–1933 років. Мільйони українських селян почали шукати порятунку на великих будівництвах, у шахтах, у містах, що врешті-решт до деякої міри збалансувало етнічну структуру села й міста. Але й наприкінці XX ст. показник урбанізації та зайнятості інтелектуальною працею українців є дещо нижчим від аналогічних пересічних показників росіян і євреїв

Історія розвитку міських і сільських спільнот пояснює ще одну важливу реальність українського буття – поділ на україномовне село й переважно російськомовне місто (Схід і Південь України). Хвилі українських селян, що наповнювали міста у період індустріалізації, мусили пристосовуватися до міських умов; російська мова була ознакою “цивілізованості”, перепусткою до навчальних закладів, державної служби. Таким чином, міграція селян до великих промислових міст не українізувала останніх, а навпаки – русифікувала етнічних українців, що цілковито влаштовувало існуючу владу, і було складовою частиною загальної національної політики в СРСР.

Регіональні структури

Регіональна структура є наслідком історичного або адміністративного поділу населення на землі, графства, губернії, штати, області, регіони і т.п. Регіональні спільноти відрізняються за характером внутрішньої соціальної структури (професійної, етнічної), що пов’язано з розташуванням промислових об’єктів, копалень, сільськогосподарських районів, а також обумовлено історичним розселенням етносів. В Україні існують значні соціально-професійні, мовні, етнічні розбіжності в різних регіонах. Традиційними для

України є поділ на Лівобережжя та Правобережжя, але це занадто умовний і збільшений поділ. Існують історичні регіони: Закарпаття, Буковина, Галичина, Полісся, Поділля, Слобожанщина, Гетьманщина (Полтавсько-Чернігівські землі), Донеччина, Подніпров'я, Таврія. Їх кордони є також досить умовними, вони не співпадають з адміністративним поділом України, що складається з 24 областей, Автономної Республіки Крим та двох міст загальнодержавного підпорядкування (див. дані перепису 2001 р. у табл. 6). Розподіл на області є досить непропорційним: Донецька область “містить” майже шість таких спільнот, як населення Чернівецької області. За роки кризи тільки Закарпатська й Рівненська області, а також м. Київ зберегли свою чисельність. Незначне падіння – в Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій областях і у Криму. Суттєво населення зменшилося в Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях, тобто у прикордонних з Росією регіонах, де особливо значними були втрати робочих місць від закриття копалин та великих промислових підприємств, і кілька відсотків активного населення подалися на заробітки до Москви й Сибіру. Табл. 6 свідчить про нерівномірність розподілу населення на міське й сільське. В Україні є аграрні регіони (Вінницька, Рівненська, Волинська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області) й переважно промислові (Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська, Миколаївська, Одеська) області. Це зумовлює різницю у видах занять та професійній структурі.

Регіонально “укрупнена” структура України (до військового вторгнення Росії) може мати наступний розподіл населення:

Захід (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька та Закарпатська області – разом 18,9% населення);

Центр (Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Київська області – разом 27,2%);

Південь та Схід (Дніпропетровська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Одеська, Миколаївська, Херсонська та Запорізька області – 33,3%);

Донбас (Донецька й Луганська області – разом 15,8%);

Але усі подібні поділи мають умовний характер і застосовуються у різних варіантах для різних потреб. Наприклад, соціологи для проведення загальноукраїнських опитувань відбирають респондентів по 11 регіонах: м. Київ, Північний, Західний, Північно-західний, Південно-східний, Центральний, Північно-східний, Донецький, Дніпровський, Південний, Крим.

Міжрегіональні стосунки мають велике значення для стабільності суспільства, міцності нації та держави. Вони визначають рівень інтегрованості суспільства і потребують до себе особливої уваги з боку державної влади, політиків, аналітиків, соціологів. Невирішені питання в цій сфері можуть підживлювати сепаратизм – намагання окремих політичних сил порушити цілісність держави. Так, 1995 р. на межі розпаду опинилася Канада, коли у найпотужнішому штаті Квебек проводився референдум з питання державної самостійності штату, і сепаратистам “не вистачило” зовсім невеликої кількості голосів. Проблема цілісності є нагальною і для України з огляду на наявність сепаратистських сил у Криму, Закарпатті і деяких інших регіонах. Соборність держави залишається визначальною метою побудови українського суспільства і загальнонаціональною цінністю.

Контрольнізапитання і завдання для самопідготовки.

1. Що є першоосновою професійної культури суспільства?
2. В якому сенсі Сорокін П. визначав професійні групи як кумулятивні спільноти?
3. Назвіть основні суспільні виміри професійних спільнот.
4. Які тенденції існують у сфері зайнятості в сучасній Україні?
5. Яким методом можна скористатися для визначення престижу професій?
6. Чим відрізняється професійна структура в аграрних, індустріальних і постіндустріальних суспільствах?

7. Визначте поняття соціально-територіальної структури суспільства.
8. Як історично склалися взаємини міста і села?
9. Окресліть тенденції розвитку соціально-територіальної структури України протягом ХХ ст..
10. Опишіть регіональну структуру сучасної України.
11. Які проблеми можуть виникати у площині соціально-територіальних відносин?
12. З яких регіональних спільностей складається населення України?
13. За яких умов є ризик виникнення сепаратистських регіональних настроїв і рухів?

Змістовний модуль № 4. Інституційні та організаційні основи соціального життя

Тема 12. Соціальні інститути як базис суспільного життя (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність поняття «соціальний інститут», розуміти причини їх вивчення;
- знати ознаки соціального інституту та структурні елементи;
- вміти пояснювати явні та латентні, специфічні та неспецифічні функції соціальних інститутів;
- засвоїти основні типології соціальних інститутів;
- вміти надавати соціологічну характеристику соціальному інституту.

Питання до лекції :

1. Сутність і загальні риси соціальних інститутів.
2. Структура соціальних інститутів.
3. Функції та типи соціальних інститутів.

1. Сутність і загальні риси соціальних інститутів.

Слово “інститут” (від лат. institutum) перекладається як настанова, установа. Поняття “соціальний інститут” у соціології вперше почав використовувати Г. Спенсер. Він, як відомо, виходив з організмичної моделі суспільства. Під інститутами Спенсер розумів спеціалізовані “органи”, що виникають у суспільстві внаслідок невпинної еволюції й ускладнення внутрішньої будови “суспільного тіла”. Згідно з цим поглядом, суспільство можна уявити як систему, що складається з окремих соціальних інститутів так само, як людський організм – із серця, нирок, м’язів, кісток тощо. Але біологічні організми – досить стабільні системи, а суспільство здатне доволі швидко змінюватися за рахунок появи нових, або модернізації старих інститутів.

Наприклад, до певного часу люди не знали, що таке банки, проте реалії капіталізму й ускладнення грошового обігу зробили нагальною появу нового інституту – банків і банківської справи. Цей інститут відіграє важливу роль у сучасній економіці, бо впорядковує, регулює важливу галузь діяльності людей. Соціальні інститути є стандартними, універсальними формами діяльності. Це певні винаходи, соціальні ноу-хау, що вкоренилися у соціальне життя і дозволяють задовольняти різноманітні потреби людей через впорядкування їх діяльності. Приклад з банками ілюструє можливість соціального інституту врегульовувати конкретну і вельми важливу форму економічної діяльності людей у сфері грошових відносин. Дійсно, з фінансами, грошима жартувати не доводиться: вони вимагають суворої відповідальності сторін, визначеної системи взаємовідносин, чіткої організації, нарешті, гарантій повернення вкладів. “Правила гри” мусять бути однозначними, захищеними законом і нормами, санкціями й покараннями в разі їх порушення. Як і банкіри (співробітники кредитно-фінансових установ), так і клієнти банків мусять однаково розуміти сутність фінансових операцій і підкорятися загальним правилам.

Інститути до певної міри можна порівняти з штучними технічними об'єктами – будівлями, каналами, фабриками тощо, які створені, щоб поліпшити життя, досягти бажаної мети. Соціальні інститути також змінюють життя, роблять його безпечним, стабільним, прогнозованим, зручним і комфортним для людини. Але поступ досягається не за рахунок зовнішніх матеріальних чинників, а завдяки змінам у самому суспільстві, стосунках людей і формах їх діяльності. Існує певна закономірність: чим краще розвинутою і пристосованою до людських потреб є мережа соціальних інститутів, тим вищим є рівень цивілізованості, і навпаки. Соціальні інститути створюють механізм наступності (спадкоємності) у суспільстві; вони підтримують спільний соціокультурний простір, що допомагає інтегруватися (входити у життя) новим генераціям (поколінням).

Поняття інституту має неоднакове трактування в різних соціологічних школах і концепціях. Погляди Г. Спенсера поклали початок інституційному реалізму. Згідно з цими уявленнями інститути існують як окремі реальності, мають надособових характер і становлять умови вибору, а не його об'єкти. Останнє треба розуміти так, що вони мають безумовну владу над людьми, інститути диктують нам зразки поведінки. Людина народжується і застає вже готові інститути, до яких треба пристосовуватися, і які впливають на соціалізацію, розвиток особистості.

Е. Дюркгейм звертав увагу на анонімність і деперсоналізованість впливів соціальних інститутів, тобто вони репрезентують не чиюсь конкретну волю, а формулюють власні умови. Французький соціолог-класик розглядав соціальні інститути як пріоритетний предмет досліджень, відтоді в соціології сформувався окремий напрямок – інституціоналізм, – який і ставить за мету вивчення інституційної структури суспільства. У межах зазначеного підходу формулюються такі риси інститутів, як колективність, об'єктивність, історичність. Колективність (соціальність) означає, по-перше, вищість інститутів стосовно особи, їх належність до надорганічної сфери, і, по-друге, пояснення інституційних настанов як проявів колективної волі. Об'єктивність є якістю, протилежною свавіллю “свободної волі”, запереченням непрогнозованості вчинків окремих осіб на користь сталого порядку. Історичність підкреслює довготривалість існування інститутів, спадковість норм і традицій, на яких вони тримаються. Інституційний реалізм має ухил до фетишизації інститутів, вони постають як щось надзвичайне, наділене ледь не магічними властивостями. Друга вада підходу пов'язана з дещо статичним поглядом на систему інститутів, яка нібито вже склалася і не схильна до змін (бо не люди управляють інститутами, а навпаки).

Методологічно інший погляд на інститути мають так звані конвенціоналісти, що розглядають установи не як наперед задані конструкції, а як домовленості (конвенції) між учасниками взаємодії. Тобто, інститутів поза процесом спілкування та діяльності людей не існує. Актори – учасники взаємодій – кожного разу нібито голосують за або проти установ, обираючи тактику власних дій між інституційним і позаінституційним шляхами. Поняття інституту сполучається з так званими типізаціями – емпірично засвоєними діями, які є шляхом економії інтелектуальних та фізичних сил. Люди звикають діяти однаково, стандартно в певних ситуаціях, вони використовують типізації як програми дій, які не потребують довгих вагань, аналізу, розрахунків, бо вже перевірені на практиці.

Конвенціональний підхід притаманний мікросоціологічній традиції, яка бере свій початок від М. Вебера і Дж. Г. Міда. М. Вебер був принциповим противником визнання так званих тотальностей як реально існуючих об'єктів. Інститути він розглядав як поняття, якими люди звикли позначати типові, розповсюджені дії. Цікаво трактує соціальні інститути Дж. Г. Мід – автор концепції символічного інтеракціонізму. Учасники інтеракції (взаємодії) пристосовуються один до одного, впорядковують свої соціальні дії, керуючись компромісом або примусом, щоб використати один одного для досягнення власних або загальних цілей. Важливою є реакція сторонніх людей на дію, вчинок людини. Якщо на стандартну дію особа отримує прогнозовану й зрозумілу реакцію оточення, інших людей – така взаємодія є організованою, з неї починається соціальний інститут. Наприклад, людина,

чий права порушені (або вона стала об'єктом злочину) звертається до поліції, прокуратури, суду і прогнозує певну стандартну реакцію на свою заяву, бо має справу не з приватними особами, які можуть діяти довільно, а з інститутами – поліції, прокуратури, суду, де вчинки службовців регламентовані і мають типові змісти. “Суспільні інститути, – вважає Мід, – організовані форми групової або соціальної активності, форми, які організовані так, щоб окремі члени суспільства були здатні діяти адекватно й соціально, зумовлюючи ставлення інших до своїх дій” [8, с.30]. Цінності й норми створюють основу для впорядкованих взаємодій. Мід наводить приклад, що в разі крадіжки реакція шерифа буде відрізнятись в деталях від реакції генерального прокурора, судді й присяжних, натомість, усі вони підтримують власність, включно до визнання прав власності за іншими. А якщо в основі інститутів поліції та юстиції – спільні цінності й загальні норми, то інститути будуть діяти “в одному напрямку”. Конвенціональний підхід додає до розуміння соціальних інститутів такі риси, як масовість, типовість, організованість.

Протилежні трактування інститутів насправді є двома різними поглядами на ті ж самі факти та обставини соціального життя. Вони органічно доповнюють розуміння складних конструкцій, якими є інститути. Сучасна соціологія, дійсно, має певні “незручності”, бо відсутність єдиної, універсальної теорії змушує повертатися обличчям до різних концепцій та пояснень. Але у цілому такий плюралізм є фактором збагачення уявлень про соціальне.

2. Структура соціальних інститутів.

Соціальні інститути при детальному розгляді виявляються доволі складними конструкціями, комплексами, що включають різноманітні форми соціального. Саме це породжує певні розходження між соціологами при визначенні змісту інститутів, бо за основу можуть братися різні аспекти комплексів. Наприклад, інститути визначаються як масові стандартні дії або узвичаєні форми поведінки людей. Це є слушним, бо без людей і соціальних практик інститути не існують. Паперові проекти, законодавчі акти або настанови, що так і не втілилися у соціальну практику, не можна віднести до категорії інститутів. Останні проявляються через масові форми соціальної активності. Далі, інститути також часто визначають як ціннісно-нормативні комплекси або сукупності різних регуляторів – цінностей, норм, традицій, ідеологій, кодексів поведінки, нарешті, санкцій. Дійсно, інститути можна розглядати як регулятори людської діяльності і соціальних відносин. Регуляторна функція є провідною у системі завдань, які розв'язує кожний інститут. Соціальні інститути мають потужний організаційний потенціал, вони передбачають поділ суспільної праці, наявність систем соціальних ролей. Крім того, у розширеному тлумаченні змісту поняття соціального інституту до його складу як елементи включають різноманітні технології, матеріальні засоби у вигляді будівель, машин, знарядь праці, що потрібні для інституційної діяльності. Саме за зовнішніми ознаками й атрибутами люди часто впізнають інститути й судять про їх функціонування. Так, патрульна поліцейська машина на вулицях міста є найкращим доказом того, що інститут поліції існує, і правоохоронці “не сплять”.

Розглянемо усі ці елементи на прикладі усім добре зрозумілого інституту освіти. Отже, освіта є видом масової діяльності, коли усе населення або значні його прошарки більш-менш постійно чи у визначені періоди життя сідають за учнівські лави, здобувають знання, а інші групи – виконують функції наставників, вчителів, викладачів. Така діяльність у сучасних суспільствах є типовою, узвичаєною, добре зрозумілою населенню. Якщо немає відповідної діяльності, то не варто вести розмову й про інститут освіти. Далі, освітянська діяльність регламентується за рахунок цілої системи чинників: по-перше, освіченість індивідів, їх знання, а також відповідні свідоцтва та дипломи, що засвідчують освіту, розглядаються як суспільні цінності; гарна та якісна освіта стають престижними, підіймають статус суб'єктів; по-друге, суспільство засуджує неуків і встановлює, наприклад, обов'язковий стандарт у вигляді загальної середньої освіти. Освітянські норми, стандарти закріплюються державними законами, відомчими інструкціями. Нарешті, є

санкції, які застосовуються до порушників, наприклад, можна закрити освітянський заклад, якщо він не дотримується відповідних вимог і не забезпечує чинного стандарту освіти. Інститут “розгортається” у вигляді великої мережі освітянських закладів, кожен з яких є організацією. В них зосереджуються професіонали-освітяни, що розподіляються за спеціалізаціями, використовують різноманітні навчальні технології. Організації – школи, коледжі, університети – мають певну матеріально-технічну базу, розташовуються у будівлях тощо. Без даху на будинку школи, опалення узимку або елементарних зошитів та олівців неможливо реалізувати навіть елементарні освітянські програми. А сучасна школа й університет вимагають уже комп’ютерів, виходу до Інтернету, складних лабораторних комплексів і т.ін.

Тепер підсумуємо структуру соціальних інститутів. Отже, вони мають наступні складові:

- маси людей або спеціалізовані групи, зайняті стереотипною (стандартною) діяльністю певного напрямку або змісту;
- технології, знаряддя праці та матеріальні ресурси, необхідні для реалізації певного виду діяльності;
- регулятори діяльності у вигляді наборів цінностей, символів, норм, правил, кодексів, традицій, санкцій;
- соціальні ролі відповідно до розподілу праці та характеру діяльності укупі з організаційними схемами та прийомами, що реалізуються у межах спеціалізованих закладів, установ, підприємств тощо.

У табл. 1. подаємо, як приклад, начерк внутрішньої структури трьох дуже різних за призначенням соціальних інститутів. Формат таблиці не дозволяє подати вичерпний зміст інститутів, отже, технології, цінності, норми, ролі, установи наводяться вибірково.

Таблиця 1.

Ін-ти	Групи	Технології	Цінності та символи	Норми й санкції	Ролі й статуси	Установи
Освіти	освітяни, педагоги, певні вікові групи	навчальні програми, прийоми педагогічної діяльності	цінність освіченості, знання, “вага” атестатів і дипломів	закони, відомчі акти, накази	вчитель, учень, викладач, студент, декан, професор	школа, гімназія, коледж, інститут, університет, бібліотека
Війська	професійні військові, призовники, курсанти	стратегія й тактика ведення бойових дій, зброя, боезапас, спорядження тощо	цінність миру та територіальності, цілісності, честь офіцера, прапор, емблема	конституція, закони про збройні сили, статuti, укази та накази, стягнення, штрафний батальйон, КК	призовник, рядовий, курсант, офіцер, генерал, комендант, комісар, командир роти тощо	військовий підрозділ, полк, дивізія, батарея тощо
Релігії	конфесія, община, парафіяни, віруючі	церковна служба, треби, проповідь, відпущення гріхів тощо	віра в Бога, цінність релігійних книг, хрест, ікона, сакральна символіка	релігійні догмати, церковні канони, свята, відлучення від церкви	священик, єпископ, митрополит, рабин, мула, прихожанин, церковний староста, віруючий	патріархія, єпархіальне правління, парафіяльна рада, семінарія, монастир тощо

Інститути як складні комплекси мають тенденцію набувати системних якостей: набір внутрішніх елементів не є механічним, складові узгоджуються і взаємодіють між собою. Внутрішні конфлікти та протиріччя можуть бути як стимулом для змін та розвитку соціальних інститутів, так і поштовхом для руйнації. Так, інститут війська у Російській імперії був одним із провідних інститутів, влада в цій країні завжди ґрунтувалася на зброї, військовій силі. Але наприкінці Першої світової війни військо як інститут почало руйнуватися. 1917 р. впала дисципліна, солдати ігнорували накази командирів, особливо, після заборони смертної кари, появи солдатських комітетів і рад солдатських депутатів. Демократичні елементи не сполучалися з військовими цінностями, уставами, організаційними принципами, які вироблялися віками. У підрозділах почалася анархія: солдати мітингували, накази офіцерів щодо несення служби і військових дій не тільки не виконували, але й були факти розправ з начальницьким складом. Більшовицькі агітатори та активісти підбурювали солдатські маси до повстання. Усе це закінчилося стихійною ліквідацією війська як інституту: армії розпадалися, солдати, прихопивши зброю, відходили у тил, намагалися дістатися рідних сіл, щоб “орати й сіяти”. Тимчасовий уряд у Петрограді втрачав контроль над збройними силами і вдався до надзвичайного кроку: на фронті почали формуватися українські частини, бо вважалося, що саме українці вирізняються дисциплінованістю і вони здатні тримати фронт, принаймні, на Заході України. Саме такий корпус у липні 1917 р. було доручено сформувати генерал-лейтенанту Павлу Скоропадському – майбутньому гетьману України. Цікаво, що останній заперечував такий крок, бо був офіцером старого вишколу, людиною далекоглядною і розумів – національні частини є шляхом до розвалу старої армії та й самої держави. За подібним сценарієм і розвивалися події – ці підрозділи пізніше ставали на бік Центральної Ради і УНР, бо інституційно сполучалися не з імперською, а з національною державою.

3. Функції та типи соціальних інститутів.

Соціальні інститути виконують низку загальних функцій: 1) структурну – підтримка існуючої соціальної структури, усталення (фіксація) соціальних відносин; 2) регулятивну – формування зразків поведінки та здійснення соціального контролю; 3) транслуючу – передача соціального досвіду, традицій та технологічних прийомів від покоління до покоління; 4) виховну – соціалізація індивідів, формування їх як членів суспільства.

Найбільш поширеним принципом класифікації є поділ інститутів відповідно до характеру їх спеціальних функцій. Саме так чинив Г. Спенсер. Він окреслив три класи: 1) інститути продовження роду (регулюють шлюбно-сімейні стосунки); 2) виробничі й розподільчі інститути (промислові, професійні і т.ін.); 3) система регулюючих органів (обрядові, політичні, церковні інститути). Більш сучасним є поділ, заснований на розрізненні чотирьох основних сфер суспільства і відповідних типів діяльності людей, що дозволяє виділити економічні, політичні, соціальні (у вузькому значенні цього слова) й культурні інститути. У табл. 2. міститься перелік найбільш відомих інститутів за чотирирядним поділом. Він є доволі поширеним і має міцний теоретичний підмурівок у вигляді так званої чотирифункціональної парадигми Т. Парсонса. Американський соціолог вказував на те, що кожній системі належать чотири основні функції, які реалізуються у процесі життєдіяльності: (1) адаптація, (2) досягнення цілей, (3) інтеграція, (4) утримання архетипу. У суспільстві за підтримку цих функцій “відповідають”: економіка, політика, соціальна сфера та культурна підсистема. Відповідно до цих сфер і відбувається процедура групування інститутів. Термін “соціальні інститути” наразі вживається у вузькому значенні відповідно до назви однієї з чотирьох життєво важливих сфер суспільства.

Таблиця 2.

Суспільні сфери й види діяльності	Типи інститутів	Види інститутів
економіка	економічні	власності, банку, грошей, акціонерних

(економічна діяльність)		товариств, підприємства, біржі, фермерського господарства тощо
політика (політична діяльність)	політичні	держави, державних інституцій (законотворчості, парламенту, виборів, поліції, війська, державного кордону й таможні, уряду), самоврядування, політичних партій, профспілок, свободи слова
соціальна сфера (соціальна діяльність)	соціальні	сім'ї, шлюбу, соціального забезпечення, пенсії, охорони здоров'я, рекреації, туризму, спорту
культура (культурна діяльність)	культурні	релігії, освіти, науки, мистецтва, кіно, книговидавництва, театру

Економічні інститути врегульовують стосунки людей і соціальних груп у сфері виробництва, фінансів, обігу й розподілу ресурсів (матеріальних цінностей). Вони встановлюють стандарти економічної поведінки виробників, власників, робітників, самозайнятого населення, агентів ринку, фізичних і юридичних суб'єктів народного господарства. Існують цілі галузі права, які регламентують відповідну діяльність, а адміністративні й кримінальні кодекси (зі свого боку) передбачають юридичну відповідальність за порушення певних норм і правил. Економічні інститути на загал реалізують функцію адаптації соціальних систем, бо забезпечують населення матеріальними засобами до виживання й розвитку.

Політичні інститути впорядковують зв'язки, що виникають з приводу боротьби за владу, розподілу влади, державного управління. Вони контролюють різні політичні технології – вибори, політичну агітацію й пропаганду, законотворчість, утворення виконавчої вертикалі, внутрішню й зовнішню політики тощо. Сукупність політичних інституцій складає політичну систему суспільства і реалізує функцію досягнення цілей.

Соціальні інститути “відповідають” за процес соціалізації громадян, задоволення їх поточних потреб, організацію споживання матеріальних благ, впорядковують діяльність та стосунки у сімейно-побутовій сфері життя. Вони виконують функцію інтеграції індивідів і соціальних груп у цілісні соціальні системи.

Інститути культури врегульовують стосунки людей і закріплюють види діяльності, пов'язані з продукуванням, збереженням, накопиченням, розповсюдженням духовних цінностей. Їм належить функція утримання архетипу (від грец. *arche* – початок, походження, *typos* – прообраз, тобто в цілому – першооснова, зразок). Функція полягає у збереженні й розвитку цінностей, ідей, вірувань, духовних компонентів, які зберігають культурну специфіку суспільства, народу, нації.

Але існують й інші критерії для типізації інститутів. Соціальні інститути можна поділяти на офіційні й неофіційні залежно від того, які норми регулюють стосунки людей і впорядковують ту чи іншу діяльність. Інститути, що базуються на нормах державного права, офіційних документах, зареєстрованих статутах, є офіційними. У сучасному світі їх кількість швидко зростає. Інститути, які історично постали на нормах моралі, традиціях, релігії (якщо релігія не є панівною й державною) складають неофіційні інститути. Наприклад, інститут дружби, або молодіжний жаргон (сленг) чи так звані “громадянський” шлюб не регулюються юридичними нормами, офіційними документами, але типові властивості інститутів у них зберігаються. За радянських часів Великдень як свято не відносився до офіційних інститутів, хоча його так чи інакше відзначали мільйони людей. Церковні свята в суспільствах, що проголосили себе світськими і реалізували принцип відділення церкви від держави, не є офіційними у буквальному значенні цього слова. Але вони і не забороняються, навпаки, демократичні держави лояльно ставляться до релігійних почуттів віруючих. В СРСР релігійні свята були фактично нелегальними.

Великдень був саме таким святом, бо відкрита участь в його дійствах могла завершитися для студента, службовця, офіцера доволі драматично: людей репресували у різні способи – звільняли з роботи, під різними приводами виганяли з навчальних закладів, включали у “чорні списки” як “неблагонадійних”, “антирадянщиків”.

Отже, інститути можуть бути легальними і нелегальними. Останні нібито перебувають “у тіні”, не отримують визнання з боку “офіційного” суспільства. Про них, як правило, знає усе суспільство, але вони поза обліком офіційної статистики і часто є об’єктами уваги з боку правоохоронних органів. Так, у сучасній Україні стрімко поширилася так звана тіньова економіка. Великі обсяги грошей перебувають в обігу поза банківським обліком, працівники отримують дві зарплати – офіційну й “у конверті”; підприємці між собою розраховуються готівкою (налом), відповідно не сплачуються податки. Але й така економіка потребує регуляторів. Виникають неофіційні й нелегальні інститути, що мають кримінальну спрямованість. Інститут “налу” включає правила обігу тіньових грошей та взаємну відповідальність за недодержання усних угод. Оскільки підприємці не можуть звертатися до офіційних установ за оскарженням угод, місце останніх займають кримінальні структури й елементи, що виконують роль арбітражу, господарського суду й “суду честі”.

Ознаки офіційності і легальності створюють комбінації, які є основою для подальшої типізації (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Інституційні ознаки	легальність	нелегальність
офіційність	1	2
неофіційність	3	4

Перша група інститутів, яка сполучає ознаки офіційності та легальності, в сучасних суспільствах є найбільш поширеною. Якщо ця група зменшується кількісно або якісно, то це свідчить, що суспільство перебуває у кризовому стані: дія “нормальних” інститутів слабшає або згортається сфера їх застосування.

Друга група включає тіньовий бік офіційних інститутів, а саме *латентні позапланові функції*, які супроводжують діяльність офіційних установ. Така діяльність може бути протизаконною, нелегітимною. Саме до цього кластеру належить корупція та корумповані установи. Корупція не є випадковим явищем. Іноді корупцію навіть визначають як рушійну силу економіки й соціального життя відсталих країн, щось на зразок мастила, без якого не рухається соціально-економічний механізм. Різні рішення на користь приватних осіб і корпорацій, дозволи на заняття діяльністю або землекористування, своєчасна інформація про важливі адміністративні рішення, отримання пільг, ухилення від відповідальності – усе це є прерогативою офіційних інституцій, але одночасно може здійснюватися у порядку корупційних зв’язків, нелегально.

Корупція є невід’ємною частиною тіньової економіки, бо корумповані чиновники, правоохоронці “заплющують очі” на тіньовий сектор бізнесу, несплату податків тощо. Мзда, підкуп чиновників – явища старі як світ. Вони завжди супроводжували діяльність офіційних інституцій, створювали їх нелегальний бік, той, що знаходиться “у тіні”. Неодноразово держави, правителі оголошували смертний бій хабарництву, вводилися найжорстокіші кримінальні репресії, але явище викоринити не вдалося. Є загальна закономірність: у тих країнах, де ефективно діють офіційні інституції, зменшується поле хабарів, і навпаки – у суспільствах, де напівзруйновано або не сформовано ефективні державні інституції, на повну силу квітне хабарництво. Найбільш просунутими у напрямку скорочення поля корупції є деякі західні країни, насамперед, США і ФРН. Спроби там, наприклад, дати хабара поліції, відкупитися від дорожнього патруля, як правило, не

увінчуються успіхом і обертаються проти ініціатора, фіксуються у протоколах, до яких додаються і гроші, що призначалися для підкупу.

Цікаво, як там вирішується проблема чайових у закладах обслуговування населення. У США діє неофіційне правило, яке унормовує чайові в ресторанах. Клієнти повинні залишити офіціанту 15% від вартості замовлення. Усе населення додержується цієї традиції, отже, вона фактично перетворилася на неофіційний інститут чайових. Іноді у письмовий рахунок для клієнта чайові заносяться окремим рядком, тоді офіціант розраховується з відвідувачем “до цента”. Таким чином, у цьому прикладі чайові за схемою табл. 4.3 “перейшли” з другої до третьої класифікаційної групи, перетворилися на неофіційний легальний інститут. В Україні були спроби легалізувати оплати послуг понад тариф або там, де вони не передбачені. У медичних і освітянських закладах створювалися “благодійні” фонди, куди клієнт сплачував за послугу під виглядом добровільних внесків. У цілому така практика є сумнівною з точки зору законів і не підтримується широко громадською думкою. Про відповідні інститути казати ще зарано, бо вони виникають за умов тривалої соціальної практики, узвичаєння та підтримки з боку юридичних або моральних норм.

До третьої групи інститутів належать ті, що не охоплюються офіційною сферою, але органічно належать громадянському суспільству й не потребують суворої регламентації засобами права, не потрапляють під державну юрисдикцію. Вони не несуть загрози суспільству, є “відкритими” і необхідними для функціонування соціуму. Їх легітимізація досягається через позитивну громадську думку, традиції, суспільну мораль.

Нарешті, четверта група містить ті традиції й неписані правила, що часто мають антисуспільний характер, використовуються зі злочинною метою асоціальними елементами, суперечать соціальному порядку. Точніше можна вести мову про різні порядки: “офіційні – легальні” й “неофіційні – нелегальні”. До останнього належить сфера професійної та організованої злочинності. Вона виробила власні традиції, які за зовнішніми рисами нагадують соціальні інститути. Наприклад, такими настановами є “злочин у законі” та процедура їх “коронування”; створення чорних кас – так званого “общака”; організація підпільних зустрічей кримінальних авторитетів – “сходняк”, кримінальний жаргон – “феня”. Вони виконують регулятивні, комунікативні, технологічні функції, підтримують структуру злочинного світу, забезпечують соціалізацію “неофітів”. На цьому прикладі ми зустрічаємося з випадком розриву суспільства на різні сфери, де чинні різні субкультури, традиції й інститути. Те, що не є легітимним у “офіційному” соціумі, знаходить моральну підтримку й цілковите розуміння в особливому середовищі, наприклад, у тюремному соціумі, в злочинних угрупованнях, мафії.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.

1. Хто з соціологів увів в науковий обіг поняття соціального інституту?
2. Назвіть основні риси соціальних інститутів.
3. З яких структурних елементів складається пересічний інститут?
4. На прикладі конкретного соціального інституту покажіть наявність у нього основних рис та структурних елементів.
5. Порівняйте структурні елементи інституту науки та інституту релігії.
6. Чим відрізняються специфічні функції соціальних інститутів від неспецифічних?
7. Докажіть на прикладах наявність неспецифічних функцій у таких інститутах, як сім'я, освіта, міліція, армія, банк.
8. Поясніть, чому в соціальних інститутах існують латентні функції.

9. Найдіть явні, латентні та дизфункції в таких соціальних інститутах, як релігія, спорт, школа, в'язниця.
10. Наведіть приклади „історичних” інститутів і таких, що можна визначити як „сучасні”.
11. Як можна класифікувати соціальні інституції на основі теорії структурного функціоналізму?
12. Доведіть, що інститут держави є складним і у свою чергу включає певний комплекс інституцій.
13. Чим неофіційні соціальні інститути відрізняються від офіційних? Наведіть приклади перетворення перших в другі.
14. Наведіть приклади легальних та нелегальних неофіційних інститутів.

Тема 13. Інституційні зміни (2 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність поняття «інституційні зміни», розуміти причини їх вивчення;
- знати основні варіанти інституційних змін;
- вміти пояснювати основні етапи інституціоналізації, описувати їх на прикладі становлення історичних та сучасних соціальних інститутів;
- засвоїти основні причини та форми деінституціоналізації соціальних інститутів;
- вміти надавати соціологічну характеристику наслідків деінституціоналізації .

Питання до лекції :

- 1. Варіанти інституційних змін.**
- 2. Структура процесу інституціоналізації.**
- 3. Деінституціоналізація: форми та наслідки.**

1. Варіанти інституційних змін.

Система інститутів створює консервативну тенденцію соціального життя, але наявність фундаментальних інститутів не заперечує можливості змін у суспільстві, його розвитку, поступу. Інститути здатні відігравати роль чинників суспільної динаміки. Соціальні зміни, нововведення, що відбуваються в межах існуючих або за рахунок виникнення нових інститутів, є інституційним шляхом розвитку суспільств. Такий еволюційний за суттю шлях розвитку для суспільства є найбільш прийнятним, бо він зменшує вірогідність беззаконня, анархії, безладдя. Існує кілька варіантів інституційного поступу. Спинимось на них.

1. Виникнення нових і припинення існування старих інститутів. Принцип цілісності інституційної структури вимагає її перебудови в разі, якщо здійснюється перехід від одного до іншого типу суспільства. На зміну старим приходять нові інститути. Так, свого часу замість старих політичних інститутів феодальної доби (монархії, станової системи, васалітету тощо) утверджувались нові – загальне виборче право, республіканська форма правління й різні демократичні інститути. Цей процес зветься інституціоналізацією. Він означає поступове виникнення і подальший розвиток нових інститутів. Зворотним за спрямованістю є процес деінституціоналізації. Фактично ці процеси є нескінченими, вони пришвидшуються за часів загальних суспільних змін.

2. Вдосконалення, розбудова існуючих інститутів відбувається за рахунок змін у законодавстві, розвитку установ, виникнення або розширення мережі організацій. Так, в Україні за перші роки незалежності інститут міліції зазнав певних змін: з'явилася екологічна, податкова, дорожня міліція, сформовано відділи боротьби з організованою

злочинністю, незаконним обігом наркотичних речовин, виникли підрозділи спеціального призначення. Реформа міліції передбачає всебічний розвиток інституту відповідно до нових соціальних запитів і умов.

3. *Нове спрямування раніше існуючих інститутів.* Така доля спіткала українські державні інститути, армію й міліцію, прокуратуру і службу безпеки під час оформлення України як незалежної держави. Балтійці йшли іншим шляхом; вони визнали частини радянського війська окупаційними й інститутом іншої країни (Росії), почали державне будівництво “з нуля”. В Україні мав місце дещо інший процес – “націоналізація” війська, держбезпеки, прокуратури, міліції. Крок за кроком вони перетворювалися на національні інститути, їх діяльність забезпечувалася власним законодавством, уставами, символікою. І цей процес не завершився остаточно, бо настала пора переходити від зміни зовнішніх атрибутів до реформування інститутів по суті, наближення їх до європейських стандартів.

2. Структура процесу інституціоналізації

Виникнення, формування, утвердження, розвиток соціальних інститутів є процесом інституціоналізації і невід’ємною складовою поступу суспільства. Швидкі соціальні перетворення, зміна суспільного ладу активізують процес інституціоналізації, і навпаки – консервативна фаза, призупинення поступу, “застій” не потребують нових інституцій або модернізації старих. Інституціоналізація має свою логіку, послідовність, структуру. Він включає чотири основні фази: 1) протоінституційну, 2) хабітулізації, 3) легітимізації, 4) організаційно-структурну.

Протоінституційна фаза є періодом, коли формується потреба в інституті. Для цього необхідні дві речі. По-перше, виникає важлива соціальна функція, суспільна потреба, яку може задовольнити той чи інший вид діяльності людей. Наприклад, з’являється ворожо налаштоване плем’я і виникає необхідність збройного захисту, військових дій. Отже, усі чоловіки (а може й жінки) готуються до сутичок, люди беруться за зброю і на якийсь час стають воїнами. Якщо загроза минає, община повертається до мирної праці. Інститут війська ще не виникає. По-друге, з’являється потреба в упорядкуванні, регламентації, управлінні тією чи іншою діяльністю. На прикладі військових дій друга частина виглядає так: загроза вторгнення на власну територію ворожих чужинців постійно зберігається, отже, усвідомлювалася потреба дати ефективну відповідь, щоб раптові напади не стали фатальними. А це вже є об’єктивною основою для виникнення відповідного інституту. В цілому перша (доінституційна) фаза створює умови, підґрунтя для виникнення повноцінного інституту. Вона характеризується спонтанною, неупорядкованою діяльністю, нерегламентованими стосунками, якими задовольняється певна соціальна потреба. Наявність першої фази, що історично може охоплювати періоди від кількох до сотень або тисяч років, є критерієм для розрізнення справжніх інститутів від тимчасових і випадкових настанов, що можуть виникати через законотворчу діяльність. Так, російський цар Петро I мав пристрасть до написання указів. Під час безкінечних банкетів він часто відчував жагу державотворчості: цар наказував подати папір, перо і чорнила й писав грізні укази. Більшість цих указів, що передбачали створення нових соціальних інститутів, так і лишалися на папері, бо не мали протоінституційного підґрунтя. Законодавець може зробити важливий крок на шляху інституціоналізації, але тоді, коли для цього є підстави, тобто соціальна ситуація вже “дозріла” до законодавчого впорядкування, юридичної регламентації.

Хабітулізація є процесом узвичаєння певних дій або стосунків. Якщо діяльність є постійною, масовою, то вона стихійно впорядковується за рахунок типізацій. Останнє проявляється в тому, що поширюються стереотипні форми діяльності, узвичаєні технології. Як правило, такі типізації виникають історично шляхом “проб і помилок”, доки врешті-решт винаходиться оптимальна форма діяльності, яку закріплюють через навчання цій формі інших. Значення хабітулізації та типізацій двояке. По-перше, формується громадська думка довкола певного виду діяльності й виникає його ціннісне сприйняття. Наприклад,

військові дії, подвиги починають розглядатися населенням як важлива справа, як щось дуже цінне для загалу. Героям війни віддається шана, про загиблих складаються пісні тощо. А боягузтво, зрада визнаються осудними, вадами, ганьбою для особи і роду. По-друге, стандартизація дій дозволяє економити фізичні й інтелектуальні сили, і в обмежений проміжок часу приймати оптимальні рішення. Тобто, тепер при нападі ворога кожен селянин або міський житель вже знає у загальних рисах, що треба робити. Залишається один крок до виникнення повноцінного інституту.

Легітимізація є закономірною фазою інституціоналізації. Термін “легітимізація” означає буквально узаконення. Таке узаконення може мати як юридичну форму, так і передбачати більш широке соціальне визнання діяльності, відображення й закріплення відповідних відносин у релігійних і моральних нормах, традиціях і ритуалах. Законодавче закріплення інституту не могло відбутися раніше, ніж виникли держави. Але вже перші збірки державних законів, так звані “варварські правди”, містять норми, що впорядковують шлюб, соціальну структуру (наприклад, закріплювалися касти, рабство, стани), майнові відносини, військову діяльність, релігію тощо. Діяльність не тільки стає законною, але й передбачає санкції за невиконання певних приписів і настанов. Наприклад, державна зрада, таємні перемовини з ворогом або відчинення міської брами для ворога розглядаються як тяжкі державні злочини і караються смертю. Розвиток військової справи потребує детальної регламентації порядку несення служби, ведення бойових дій, порядку спілкування всередині війська й дисципліни. Так виникають перші військові статuti. Коли до самої діяльності приєднуються цінності та норми, інститут можна розглядати як такий, що виник фактично. Подальша його доля полягає в розвитку організаційно-структурного аспекту та розбудові зовнішніх матеріальних атрибутів.

Організаційно-структурна фаза полягає у тому, що на базі поділу суспільної праці виникають інституційні ролі, організаційні структури. Виконання ролей стає професійним і підкоряється формальним вимогам. Інститут є рольовим комплексом, ця закономірність добре простежується на прикладі інституту війська. Військо складається з кількох десятків соціальних ролей. Відповідно, люди мусять діяти так, як їм це приписують норми й очікування, пов’язані з ролями. Рядовий і командир, інтендант і розвідник, кавалерист і піхотинець – це ролі, що диктують свої вимоги особам, які беруться їх виконувати. Особливо чітко це простежується у постійному й професійному війську. З’ясовується, що для виконання певних ролей потрібна тривала підготовка. Навчання командирів, офіцерів потребує спеціальних військових закладів і кілька років навчання в якості курсанта. Для підготовки військового льотчика за сучасних умов – не тільки тривалий час, але й кілька сот тисяч або кілька мільйонів американських доларів. Інститут розгортається фізично, матеріально, структурно. Виникають спеціалізовані соціальні організації, через які він і реалізується. У війську – це підрозділи, в освіті – школи та університети, в економіці – підприємства, банки, біржі тощо.

3. Деінституціоналізація: форми та наслідки.

Позитивне значення соціальних інститутів як гарантів непорушності й міцності суспільств не викликає сумнівів. З іншого боку – немає вічних інститутів, вони мають властивість не тільки виникати, але й руйнуватися, змінюватися. Процес занепаду, руйнації, зникнення старих настанов носить назву деінституціоналізації. Вона може набувати різних форм і тягти за собою протилежні за змістом наслідки: бути позитивним і природним процесом, або цілком негативним і небезпечним для суспільства явищем. За умов, коли інститут вичерпав свої функції або відпала потреба в його існуванні, чи вже “винайдені” більш сучасні й досконалі форми суспільного устрою, деінституціоналізація є прийнятною й необхідною. Вона часто відбувається поступово, мирно і без загострень, як природний плин речей.

Але неконтрольована, раптова, “катастрофічна” руйнація, яка до того ж ще й зачіпає життєво важливі інститути, є, безперечно, лихом. Розпад інститутів може статися

внаслідок військових поразок, громадянських воєн і міжусобиць, природних катаклізмів (землетруси, повені, посухи), які тягнуть за собою загальний занепад соціально-економічного життя, нарешті, через свідоме руйнування інституцій на догоду ідеологічним, політичним міркуванням і цілям. “Вибухове” руйнування державних інституцій, релігії, систем власності, сімейних стосунків сприяло загибелі багатьох могутніх цивілізацій в історії людства.

Щоб краще зрозуміти важливість фундаментальних інституцій і небезпеку насильницької деінституціоналізації, розглянемо наслідки комуністичних експериментів, які протягом XX ст. мали місце у колишньому СРСР, Китаї, Північній Кореї, Кубі та інших країнах.

Ідеологи комунізму ще задовго до початку експериментів визначили коло “старих” інститутів, які будуть заважати реалізації нової моделі суспільства. Маркс і Енгельс ще у “Маніфесті комуністичної партії” (1848 р.) декларували необхідність повного знищення інституту приватної власності; вони вважали зайвим інститут релігії, Маркс охрестив його “опієм для народу”. В. Ленін напередодні Жовтневого перевороту у книзі “Держава й революція” (1917 р.) наполягав на повному знищенні старого державного апарату управління, війська, поліції, “буржуазних” демократичних інститутів (парламент, загальні вибори тощо). Натомість він збирався будувати так звану “державу диктатури пролетаріату”. Радикали, найбільш гарячі голови висували вимогу скасувати інститут шлюбу й поширити у соціалістичному суспільстві “вільне кохання”, родинне життя перетворити на комуні. Ці доробки “теорії” досить послідовно почали втілюватися у комуністичних експериментах. Які вони мали наслідки? По-перше, усі суспільства зазнали величезних струсів, занепаду економіки, громадянських воєн. Масштаби соціальних катаклізмів, лихоліття були пропорційні глибині руйнування базових інститутів. По-друге, з’ясувалося, що відкинути фундаментальні інститути, як непотрібний мотлох взагалі неможливо. Життя швиденько “підказало”, що без держави з її класичними атрибутами (закони, бюрократія, військо, судові органи, поліція тощо) ніякого суспільства будувати взагалі неможливо. Конче потрібно регулювати майнові стосунки, якщо не на приватно-власницькій, так на іншій основі. У соціалістичних країнах влада була змушена всіляко зміцнювати інститут державної власності, хоча його ефективність поступалася своєю дієвістю приватній власності. Шлюб і родину по-справжньому вдалося зламати тільки у Камбоджі, але цей жахливий експеримент тривав недовго. Великих утисків зазнала релігія; вщент зруйновано інститут релігії у Північній Кореї – там немає ані церков, ані священнослужителів. У колишній УРСР діяла (зі значними обмеженнями) Російська Православна Церква, українські ж православну та греко-католицьку конфесії було винищено. Атеїстичні суспільства чекала пастка: місце традиційного інституту релігії посів дивний сурогат – культ вищих партійних керівників, ідеологічний фанатизм, сліпа віра у примару комунізму. Це нагадувало ідолопоклонство й звички поганських дохристиянських часів; і чим глибше було зруйновано традиційний інститут, тим більш потворною була новітня “релігія”. Навіть самі комуністи були змушені критикувати “культ особи”.

Комуністичні експерименти довели: не можна руйнувати соціальний інститут, якщо існує відповідна потреба, суспільна функція. Так, інститут релігії існує не випадково і не тому, що населення малоосвічене, темне. Людині притаманно у щось вірити, покладати надії на вищу силу, сподіватися на кінцеву справедливість, звертати свій погляд і думки на вічність... Інститут релігії, який складався протягом тисячоліть, задовольняє цю потребу. Якщо його ліквідувати, люди починають робити те, проти чого застерігає Біблія, вони творять собі кумирів з простих смертних, поклоняються ідолам, стають пішаками на “шахівниці історії” й об’єктом маніпуляції в руках новоявлених вождів. Цікаво й те, що по закінченню комуністичних експериментів скрізь відбувається швидка реінституціоналізація, тобто відродження звичних інститутів.

Якщо перші інститути склалися стихійно й виглядали як щось природне і незмінне, то сучасна епоха сформувала інший, “активний” погляд на інституційну

структуру. У цілому історія людства складається таким чином, що сучасні люди можуть більш активно впливати на зміст соціальних інститутів. У цьому й полягає сенс соціального реформаторства. Військо, поліція, економіка, освіта, охорона здоров'я, спорт та інші сфери діяльності та інституції стають об'єктом раціонального планування й осмислених змін. Але різні свідомі зміни й реформи потребують великої обережності й відповідальності. Карикатурні інституційні зміни продемонстрували комуністи через свою неосвіченість, фанатизм і сліпу віру у своїх вождів, які ніби то "знали, що робити". Сьогодні певні колізії виникають через процес глобалізації й спроби механічно переносити інституції Західних країн на Схід і Південь. Соціальні інститути, як правило, органічно поєднані з історією, менталітетом, ступенем розвитку нації, і експерименти з перенесення на чужий ґрунт добре випробуваних інститутів з однієї країни в інші не завжди дають позитивні наслідки. У кожному випадку потрібні попередні розрахунки й експертизи, обережне впровадження, стеження за наслідками, явними і латентними функціями нових інститутів.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.

1. Назвіть основні типи інституційних змін. Чим вони відрізняються?
2. З яких основних етапів складається процес інституціоналізації?
3. Поясніть протоінституційну стадію та хабітулізацію на прикладі становлення інституту освіти та міліції.
4. Поясніть сутність легітимізації та організаційно-структурну стадії на прикладі становлення інституту держави, науки та власності.
5. На прикладі конкретного соціального інституту (суду, шлюбу, в'язниці, дитячого садку...) покажіть проходження їм основних етапів процесу інституціоналізації.
6. Які ознаки деінституціоналізації вам знайомі?
7. Докажіть на прикладах наявність ознак деінституціоналізації у таких інститутів, як сім'я, освіта, міліція, армія, банк.
8. Поясніть, чому деінституціоналізація може тягти за собою позитивні чи негативні наслідки.
9. Наведіть приклад деінституціоналізації соціального інституту, яка є позитивним і природним процесом.
10. Наведіть приклад деінституціоналізації соціального інституту, яка є цілком негативним і небезпечним для суспільства явищем.
11. Як можна протидіяти негативній деінституціоналізації?

Тема 14. Соціальні організації (4 год.).

Мета лекції : студенти мусять

- Засвоїти поняття "соціальна організація",
- Знати риси і властивості соціальних організацій,
- розрізняти основні типи соціальних організацій,
- вміти пояснити необхідність та типи змін в організаціях, зовнішні і внутрішні фактори, що стимулюють зміни,
- знати ознаки бюрократичної організації,
- вміти пояснювати роль неформальних груп в організаціях.

Питання до лекції :

1. Сутність соціальних організацій

2. Типи й види організацій
3. Загальні риси та властивості організацій
4. Зміни та оптимізація в організаціях
5. Бюрократична модель організації
6. “Демократична” модель організації
7. Проблема неформальних груп в організаціях

1. Сутність соціальних організацій

Організація – це складна форма соціального. Вона органічно пов’язана із соціальними інститутами. Розвинутий й інституціоналізований вид соціальної діяльності вимагає творення спеціалізованих соціальних організацій. Інститут освіти реалізується через мережу освітянських установ, навчальних закладів; інститут війська – через армійські підрозділи; інститут поліції – через міністерство, управління, відділи, відділки; інститут економіки – через малі підприємства, фірми, фабрики, компанії, корпорації тощо. Соціальні організації, на перший погляд, є звичайними соціальними групами, колективами людей. І це є справедливим до певної міри, бо без людей реальних організацій не існує. Але сутність організацій полягає не у скупченні осіб.

Ентоні Гідденс слушно зауважує, що сучасні люди народжуються і вмирають в організаціях. Дійсно, усі покоління українців до ХХ ст. народжувалися переважно у власних домівках, у звичайних хатах, але сьогодні – в пологових будинках, лікарнях, що є типовими соціальними організаціями. Для того, щоб провести людину в останню дорогу, також треба мати справу з різними організаціями, які реєструють смерть, дають дозвіл на поховання або займаються самим ритуалом. Раніше нічого подібного не було – близькі, сусіди допомагали і у пологах, і у похованні. Поглянемо на центральні вулиці наших міст: майже на кожному будинку – різноманітні вивіски, які засвідчують розташування різноманітних організацій. Уже за зовнішніми ознаками можна встановити певну різницю: є такі організації, що своєю інфраструктурою сягають розмірів середнього міста, як, наприклад, “Південмаш” у Дніпропетровську, “Азовсталь” у Маріуполі, “завод ім. Малишева” в Харкові, але існують і такі, що займають підвальні приміщення, або містяться у приватизованій квартирі багатопверхового будинку. Організації розпізнаються не тільки по вивісках, але й по брэндах, логотипах, усесвітньо відомих назвах і марках. Ми купуємо речі, побутову техніку й цікавимося, де і хто її виробив. “LG”, “Samsung”, “Toyota”, “Sony” тощо – назви транснаціональних корпорацій. Вони розкинулися на десятки країн світу, але по суті є такими ж соціальними організаціями, як і лікарня, райвідділ міліції або спортивний клуб у нашому місті. Організації допомагають вирішувати нам різноманітні завдання, в них ми отримуємо освіту, знаходимо роботу, захист власних прав, вони продукують безліч матеріальних речей, послуг і культурних цінностей. Сучасний театр і кіно, масові видовища й концерти популярної музики, туристична індустрія, залізничні, автобусні й авіаперевезення – усе це існує завдяки діяльності організацій, і ми цим користуємося. Але за переваги й комфорт організацій треба платити, і мова йде не тільки про гроші й вартість послуг. Кожна організація є самостійним світом, соціальним підпростором, в якому діють власні правила, є певні традиції, розпорядок дня (прямо на вивісках, наприклад, вказуються часи роботи і перерва), існує своя влада, бюрократія. Організації здатні навіть карати. Працівника можна звільнити за ініціативою адміністрації; хворого, якщо він порушує розпорядок, – достроково виписати з лікарні; нетверезому пасажирові – відмовити у користуванні метрополітеном тощо. Організації вимагають від нас дисципліни, точності, змушують слідувати правилам. Вони обмежують нашу свободу, і з цим необхідно миритися або повертатися до природного стану й жити так, як існували на своїх хуторах наші предки сотні років тому, коли люди покладалися лише на себе й Бога.

Визначення соціальної організації

На перший погляд, соціальна організація – це об'єднання людей певної професії, фахової підготовки, або коло однодумців, що здатні виконувати якісь спеціальні завдання. Але внутрішня сутність організації як соціального явища полягає не в цьому. Людина в організації не є первинним і визначальним чинником. Соціальна організація – це система соціальних позицій і відповідних професійних ролей та статусів. Ця система, як правило, проектується незалежно від конкретних людей, вона є об'єктивною сутністю, а суб'єкти мусять коритися її вимогам. Отже, формальне начало в організаціях є визначальним чинником їх існування. Проілюструємо цю тезу прикладом. Уявімо собі навчальний заклад (соціальна організація), де згідно з розкладом занять кожного вівторка о дев'ятій ранку студенти сходяться на лекцію професора, припустимо, з соціології. Хто саме сідає за студентські лави й підіймається на професорську кафедру, для організації є важливим, але не визначальним і першорядним. Головне полягає у тому, що є структура, позиції (“викладач” – “студенти”) та засади, правила функціонування організації (наприклад, розклад занять). Конкретні особи не змінюють ці “константи”. У тому випадку, коли б наявні студенти не витримали вступних іспитів, їх місця мали б посісти інші абітурієнти; якщо у цьому закладі відмовиться працювати даний професор, адміністрація мусить запросити іншого викладача. Але обов'язково повинен відбуватися навчальний процес, студентам належить слухати лекції із соціології.

Організація – універсальний інструмент, “геніальний винахід” людей, що робить діяльність надійною, прогнозованою, ефективною. Він здатний примножувати зусилля поодиноких людей і робити їх передбаченими щодо кінцевих результатів. Батьки, які віддають свою дитину до першого класу школи, впевнені: їх син або донька через десять років буде мати середню освіту, яка відповідатиме суспільним стандартам. За цей термін у школі може повністю змінитися педагогічний колектив, але організація буде існувати й виконувати свою функцію. Чому? Люди, що посідають певні місця в організації, керуються, перш за все, формальними вимогами; вони мусять виконувати ті ролі, які їм належать в організації; технологія організації змушує персонал діяти за правилами й нормами системи. Індивідуальні, емоційні, психічні властивості людини відступають на другий план. Знеособлення є часткою сценарію, за яким грає свої ролі персонал організації. Людина, що переступає поріг організації, мусить залишити за ним власні смаки, індивідуальні схильності та чудацтва, і діяти за її правилами. Ось чому ротація людей (плинність кадрів) в установі, на виробництві може позначатися на стані організації, але не змінить її суті. Жорсткі обмеження, що організація накладає на людину, є умовою для координації діяльності десятків, сотень і тисяч осіб, гарантією того, що установа або виробництво виконають свої плани, зобов'язання перед клієнтами. Усталеність і міцність організацій породжує до них довіру. Довіра є невід'ємною частиною сценарію функціонування багатьох організацій, особливо тих, які працюють з населенням (наприклад, політичні партії), клієнтами (виробничі фірми, туристичні бюро), лікують хворих або вчать дітей. Багато установ борються за посилення до них довіри, використовуючи різні методи; наприклад, за традицією банки намагаються зовнішнім антуражем, багатством архітектури, мармуром і коштовним оздобленням підкреслити міцність свого становища. Довіра є своєрідним капіталом, який може перетворюватися на реальні гроші або голоси виборців чи кількість прихожан.

Кожна організація має свою власну історію. Організації не виростають як гриби після дощу, кожна є плодом діяльності й зусиль конкретних людей. Організації творяться, конструюються, розбудовуються – це є свідомим і цілеспрямованим процесом. Він може розтягуватися на десятки років і взагалі ніколи не припинятися. Такі надпотужні державні організації, як військо або поліція багаторазово реформуються, змінюються, вдосконалюються тощо. Дуже часто історія організації починається з проекту, який подається на розгляд державних установ, акціонерів або засновників. Проект містить уявну організацію на папері ще до того, як почнеться власне кадровий добір і прийом співробітників на роботу. Суть проекту організації полягає в тому, щоб визначити її

функції, ресурси для забезпечення певної діяльності, і головне – намітити штатний розклад, спроектувати основні соціальні позиції, структурні підрозділи, намітити формальні зв'язки між ними і визначити порядок управління. Створена організація починає жити своїм власним життям, і буває так, що розвивається доволі хаотично. Рано чи пізно починаються періоди реформування, зміни і нововведення з метою підняти ефективність, поновити гнучкість, позбавитися від зайвого бюрократизму. Важливим моментом є взаємодія організації з оточенням, зовнішнім середовищем. Доля багатьох організацій залежить від історичних подій, кон'юнктури ринку, конкурентної боротьби, розвитку соціальної структури суспільства. Так, армії швидко зростають і перетворюються на справжніх монстрів, якщо загострюються міжнародні відносини і ситуація наближається до війни, а після – воєн так само швидко тануть, зменшуються у розмірах. Загострення криміногенної ситуації призводить до укріплення поліції, появи нових структурних підрозділів. Будівничий бум потребує великої кількості відповідних організацій, а економічна криза призводить до розпаду багатьох комерційних установ. Організації є такими ж смертними, як і люди, щоправда є типи організацій, без яких суспільство існувати не може, отже, закриття, припинення існування певної організації, як правило, означає, що поруч виникла і вже дії аналогічна структура.

Таким чином, соціальна організація відноситься до вторинних і формальних спільнот, які утворюються для досягнення бізнесових, політичних, юридичних або культурних цілей, і становить тип колективу з формалізованою внутрішньою структурою, розподілом праці, обмеженим членством і владними відносинами.

2. Типи й види організацій

Спорідненість організацій визначається за кількома ознаками: 1) залежно від порядку членства; 2) за характером діяльності; 3) за показником автономності (самостійності); 4) за розміром; 5) іншими характеристиками.

Порядок членства – це “доступність” організації для загалу і потенційна можливість для пересічної людини перетворитися на члена організації. Організації поділяються на закриті, напівзакриті й відкриті. Членом відкритої організації може бути кожен бажаючий, якщо він поділяє цілі об'єднання й ті норми, що визначають внутрішні стосунки. Прикладом відкритої організації можуть виступати більшість політичних партій у демократичних суспільствах, релігійні конфесії, церковні осередки. Але переважна частина – організації напівзакриті. Існує певна закономірність: піднесення престижу організації робить її більш закритою для кандидатів на членство. Банки, державні й приватні підприємства, різноманітні установи, університети оголошують спеціальні конкурси для відбору фахівців, службовців, робітників, студентів тощо. Повністю “закриті” організації зустрічаються значно рідше. Це можуть бути державні спецслужби (таємна поліція), неофіційні громадські й політичні об'єднання, що не афішують або приховують свою діяльність, підпільні організації й таємні товариства на кшталт масонських лож. Наприклад, усі громадяни СРСР знали, що існує надпотужна репресивна організація за назвою “КДБ”, але ніхто ніколи не бачив і не читав об'яв, що сповіщали б про прийом співробітників на відповідну роботу чи до спеціалізованого навчального закладу цієї системи. До речі, 1991 р. загальна чисельність співробітників військ та органів КДБ дорівнювала 420 тис. осіб (!) [10]. Подібні організації відбирають власні кадри за системою, що не відома громадськості (у КДБ це називалося “вербовка”).

Залежно від інституційної приналежності організації поділяються на економічні, політичні, соціальні, культурні. Кожен з цих типів може бути конкретизований за видом діяльності. Наприклад, економічні організації можна поділити на промислові, транспортні, сільськогосподарські, фінансові, торговельні тощо. Чотирирядна класифікаційна схема, яка вже використовувалася для типізації соціальних інститутів (див. главу 9), є універсальною, отже, кожен організацію можна визначити за своєї належності до того або іншого типу на цій шкалі.

З точки зору автономності існують самостійні організації, які користуються власними статутами, виступають як юридичні особи, мають завершену управлінську вертикаль, виникають “знизу” за рішенням певного кола осіб, а також – підпорядковані організації, які є філіями, підрозділами надпотужних і більш широких організаційних структур, або – залежними в адміністративному чи фінансовому відношеннях від інших організацій. Підпорядковані дочірні організації виникають на основі рішення або дозволу материнської організації. Відповідно, якщо фірма започатковує філію в іншому місті країни, або міністерство освіти приймає рішення про відкриття нового навчального закладу, то умови існування, цілі, структуру підпорядкованих організацій може визначати материнська структура. Проте різні кооперативи, акціонерні компанії, громадські організації, політичні партії виростають з громадянського суспільства за ініціативи “знизу”, вони самостійно визначають власні цілі й засади існування, структуру керівництва, розробляють статuti тощо.

За розміром і масштабом діяльності організації поділяються на міжнародні, національні, регіональні, локальні. У ролі організацій першого типу сьогодні виступають транснаціональні компанії. Їх головні офіси знаходяться у США, Японії, Кореї та деяких європейських країнах, а філії, торговельні мережі, окремі підприємства – у десятках країн Азії, Латинської Америки, Африки. Прикладами діяльності подібних компаній в Україні є мережа закладів фастфуд “Макдональдс” або виробництво та продаж “Кока Коли”. Типовим для діяльності подібних гігантів є те, що персонал відповідних організацій добирається з місцевого населення, але принципи побудови, менеджмент, технології є універсальними і не залежать від країни, де базується філія. Подібні структури існують як низка відносно самостійних виробничих ланок, підприємств, установ, що можуть утворювати гігантську піраміду. Верхівка піраміди – це штаб-квартира, центральний офіс, вище керівництво, рада генеральних директорів тощо. Наприклад, центральний офіс відомої американської транснаціональної компанії “Procter&Gamble” знаходиться у м. Цинциннаті, штат Огайо. Досі влада міста зберігає невеликі одноповерхові будинки засновників корпорації Проктора й Гембла, побудовані наприкінці XIX ст., як історичні пам’ятки. На честь засновників центральний офіс корпорації збудовано у вигляді двох повністю однакових хмарочосів, що стоять поруч. Виробництва цієї компанії сьогодні розташовано не у Цинциннаті, а в інших містах та країнах.

Національними організаціями є державні структури, політичні партії та громадські організації, що діють у масштабах країни, основні релігійні конфесії, великі торговельні мережі супермаркетів, фірми та компанії, що мають філії у різних містах і регіонах країни. Відповідно, регіональними організаціями є ті, які забезпечують населення певної місцевості якимись послугами, будують свою діяльність у межах крупних адміністративних одиниць. Прикладом таких організацій можуть бути компанії, які обслуговують регіональні електричні мережі, різні комунальні господарства, від діяльності яких залежать сотні тисяч людей, великі підприємства і копальні, популярні професійні спортивні клуби, провідні університети тощо. Нарешті, найбільш масовою категорією є невеликі організації локального типу. До них належать школи й лікарні, малі й середні підприємства, дрібні установи і т. ін.

Ервін Гофман (1961) увів поняття “тотальні заклади”. Вони виникають для сприяння суспільному благу, для контролю над певними категоріями осіб або для швидкої зміни рольової поведінки. Прикладом таких закладів є тюрми, військові училища, монастирі, лікарні, де знаходяться важко хворі, сліпі, немічні, що потребують опіки з боку інших. Типовим прикладом є ситуація з новобранцями, так званий “курс молодого бійця”, який ставить за мету змінити рольову поведінку із суто цивільної на військову. В усіх країнах, де є військова служба, подібні ситуації розвиваються за однаковим сценарієм: молодих людей поміщають в умови специфічної організації, де діють жорсткі правила: ізоляція від зовнішнього світу, користування виключно форменим одягом, напружений режим дня

(життя за розпорядком), сувора дисципліна і система покарань, специфічні формальні відносини, військові звернення і терміни тощо.

Також організації можуть бути: а) адміністративними (державними) й громадськими, кооперативними, б) бюджетними і госпрозрахунковими, в) акціонерними (колективними) і приватними (одноосібними) в) прибутковими і неприбутковими (наприклад, благодійними). Це стосується статусу організації, отже, її прав і внутрішньої структури. Для звичайного громадянина є важливим розрізнити організації за їх функціями, статусом та засобами роботи з клієнтами, а для працівника важливо розуміти внутрішню структуру, систему управління, правила, традиції тієї організації, до якої він належить.

3. Загальні риси та властивості організацій

Шахтарський колектив, професійний футбольний клуб, військовий підрозділ або трупа оперного театру – вельми різні об'єднання людей, але усі вони мають спільні риси соціальної організації. Існує комплекс визначальних рис, властивостей, що притаманні усім без винятку організаціям. Вони розширюють уявлення про організації і варті того, щоб на них зупинитися окремо.

Організаційний ефект

Організаційний ефект – визначальна риса організації, те, заради чого вона саме й створюється. Організаційний ефект породжується системною природою організації; це – нова якість, функція, які виникають завдяки розподілу праці і кооперації членів організації (взаємодія членів організації, спрямована на досягнення певної мети). Організаційний ефект виникає як наслідок вже простої кооперації. Наприклад, одна людина не в змозі зрушити з місця великий камінь, але на це здатна група осіб, якщо вона організована і діє узгоджено. Для цього треба, як водиться, сказати “раз, два, взяли!” і дружно налягти на камінь. Усе так просто й зрозуміло. Проте, як свідчать експерименти вчених, подібна задача не може бути успішно розв'язана зграєю мавп. В одному з експериментів дослідники ставили банку з компотом, який дуже полюбляють шимпанзе, під камінь. Вожак зграї, найбільш потужний самець, намагався і так, і сяк наодинці зрушити з місця камінь, але усі спроби виявилися марними. Йому б було організувати зграю на добру справу, але, як з'ясувалося, мавпи не здатні здолати рубіж ситуативної “творчої” організації. Вони ведуть колективний спосіб життя, але форми їх взаємодії є стандартними, вони не вдосконалюються; мавпи не здатні створити цільову організацію навіть для вирішення нескладної проблеми, якщо це не передбачено їх біологічними інстинктами.

Засади соціальної організації не успадковуються генетично, вони є частиною культури суспільства. Чим потужніша й більш розвинута культура – тим складніші й досконаліші форми організацій. Таким чином, соціальна організація є привілеєм людини, що обумовлена її розумовими здібностями й здатністю до продукування різних форм соціального. В організаціях ми зустрічаємо такі фундаментальні соціальні форми, як ролі і статуси, розподіл праці й кооперація, структура, управління, різноманітні типи відносин, у тому числі інституціоналізовані, юридичні норми, традиції, культурні форми тощо. Сукупність і певна комбінація соціальних форм дає у підсумку складну кооперацію і потужний організаційний ефект. Приклад складної кооперації – виробництво авто. До процесу виготовлення автомобіля долучаються тисячі людей, але не за принципом “раз, два взяли!”. Усі вони виконують найрізноманітніші функції й ролі. Ніхто з них не є “автором” виробу персонально, готова продукція – плід глибокого розподілу праці й складної кооперації, які попередньо ретельно продумані й сплановані керівництвом організації. Люди спроможні до безкінечності комбінувати, змінювати форми, створювати нові або знищувати старі організації. І усе це для того, щоб отримати організаційний ефект і скористатися перевагами організацій.

Цілеспрямованість

Усі без винятку організації – цільові системи. Кожну організацію можна розглядати як колективного суб'єкта, що здатний визначити мету діяльності, прогнозувати й

планувати, вишукувати засоби для досягнення своїх цілей. Звичайно, цілі реально висувають люди, наприклад, це може бути власник компанії, начальник, рада директорів, збори акціонерів тощо, але іззовні вони сприймаються як цілі самої організації. Наприклад, ми чуємо повідомлення, що корпорація “Боїнг” прийняла рішення зупинити виробництво старого типу літаків і запустити у серію новий авіалайнер. Це означає, що керівництво однієї з найпотужніших організацій світу виробило нову політику, намітило певну мету своєї діяльності і їй будуть підкорятися десятки тисяч людей, яким належить “ставити літак на крило”. Цілі, що існують в організаціях, поділяють на: (1) “зовнішні”, (2) “внутрішні”, (3) цілі-орієнтації.

“Зовнішні” (або цілі-завдання) є провідними цілями, що безпосередньо пов’язані з організаційним ефектом. Вони можуть визначатися керівною організацією (наприклад, міністерство визначає цілі діяльності тих чи інших підпорядкованих установ), або висуватися самою організацією в разі, коли вона діє автономно й самостійно (приватне підприємство, політична партія тощо).

“Внутрішні” цілі безпосередньо не пов’язані з кінцевою метою діяльності, їх зміст може полягати у тому, щоб підтримувати рівновагу, цілісність, стабільність колективу за рахунок, наприклад, зміцнення дисципліни, дотримання традицій, виконання внутрішнього розпорядку, уникнення конфліктів або невиправданого плинину кадрів.

Цілі-орієнтації пов’язані з мотивами, що “підштовхують” персонал до діяльності й виконання своєї ролі в межах організації. Мотивами, що орієнтують людину на організацію, можуть бути: грошова винагорода, кар’єра, наближення до пенсії, бажання досягти суспільно-політичних змін, реалізація власних задумів, творчих планів тощо.

Кожна організація є ареною протиріч, бо її члени переслідують різні цілі. Люди у своїх ініціативах здебільшого виходять з егоїстичних інтересів. Мистецтво творення організації полягає в тому, щоб узгодити різні цілі й уникнути ситуації, коли лебідь, рак і щука кожен у свій бік тягнуть воза, а він лишається на місці. Важливим завданням керівництва є здійснення контролю над цілями, аналіз ефективності політики та результатів діяльності. Якщо головні, тобто “зовнішні” цілі, не реалізуються або вони втратили актуальність, організацію чекають “неприємності”: вона може втратити конкурентоспроможність, прибутки, популярність, навіть припинити своє існування. Важливою є підтримка певної ієрархії цілей у формі розмежування першорядних, другорядних, третьорядних цілей і т. ін. Якщо, наприклад, “внутрішні” цілі стають домінуючими й витісняють цілі-завдання – така організація є приреченою, особливо в умовах жорсткої конкуренції, ринкових стосунків. А саме така тенденція – перетворення організації на колгосп “Тихе життя” – вельми поширена. Бюрократизація, втрата динамізму, відсутність здорових амбіцій є ворогами організацій.

Керованість (управління)

Визначення й реалізація цілей потребує управління. Управління (в організаціях – керівництво) є процесом взаємодії суб’єкта та об’єкта, в якому перший має владні повноваження й засоби примусу стосовно другого елемента, а об’єкт позитивно сприймає владу, розпорядження і відповідно реагує на вимоги суб’єкта. Якщо розглядати організацію як систему, то в ній можна виділити щонайменше одну управляючу підсистему й одну підсистему, якою управляють. У реальному житті організації мають цілу низку таких підсистем, поділ на них є досить умовним: один і той же підрозділ, людина може виконувати, залежно від обставин, керівні функції і роль підлеглого. Кожна організація має власну “географію”, яка включає схему розташування підрозділів, робочих місць, адміністративних відділів, виробничих зон, цехів тощо. У цьому лабіринті не важко знайти, де розташоване керівництво. Керівництво займає кращі приміщення, розташовується у центральних корпусах, має власні кабінети, найкращі засоби зв’язку та оргтехніки. На початку 90-х рр. в Україні переважна більшість керівників організацій не володіла комп’ютерною технікою, але вважалось “гарним тоном”, аби на їх робочих столах “маячив” монітор комп’ютера, хоча ця техніка коштувала не дешево. Начальники також виконують

представницькі функції, вони уособлюють організації у стосунках з важливими клієнтами, замовниками, держаними органами, ЗМІ тощо. Вважається, що імідж організації не в останню чергу залежить від того, як виглядають менеджери й вище керівництво, якими авто вони користуються, якого розміру їх кабінети і які меблі в них знаходяться. Отже, іноді доволі значну частину бюджету або прибутку організації використовують на підтримку іміджу й бюрократичні цілі.

Вперше характеристики управління організації були дослідженні Г. Файолем, який вважається одним із засновників наукової теорії управління. На його думку, загальними характеристиками управління є:

- розробка політики, планування та передбачення наслідків відповідних дій;
- організація людських і матеріальних ресурсів;
- підготовка і видача розпоряджень для того, аби утримувати персонал в оптимальному режимі;
- координування різних дій та контролювання поведінки членів організації у відповідності до наявних правил та норм.

Організація є керованою за умов, якщо усі її частини, ресурси спрямовані на досягнення чільних цілей. Розлад у керівництві, втрата зв'язків управління, стан некерованості породжують хаос і призводять до краху організації. Чимало малих підприємств, невеликих фірм зникли внаслідок банальної ситуації – сварки між засновниками, керівниками. У складних, великих організаціях є чимало запобіжників від подібних ситуацій, бо система управління не зводиться до особистих стосунків двох-трьох осіб. Управління в розвинутих організаціях забезпечується багатьма чинниками, серед яких важливо виділити: а) наявність спеціального управлінського прошарку або бюрократії, що визначає рівень менеджменту організації; б) ієрархію та структуру управління, яка зв'язує вертикальні ланки, суб'єкт і об'єкт управління; в) норми, правила, санкції, що підтримують зв'язки управління.

Ієрархічність та структурованість організацій

Важливу роль у процесі керівництва відіграє структура організації, зв'язки координації й субординації, що з'єднують позиції й регламентують стосунки людей. Організації переважно мають пірамідальну структуру. Владні повноваження накопичуються на "вершніх поверхах", що забезпечує процес управління. Нижчі елементи системи втрачають певну частину своїх прав або повноважень (і свободи) на користь вищих ланок. На найнижчому рівні зосереджені позиції, які стосовно інших елементів є тільки підпорядкованими. Така структура управління зветься лінійною, вона є основою управління та зв'язків у переважній більшості організацій. У цій структурі управлінські рішення приймаються суб'єктами, що займають верхні позиції, до виконавців надходять накази, розпорядження, вимоги тощо, а у зворотному напрямку передається інформація, пропозиції, рапорти, доповідні записки і т.ін. Класичним прикладом лінійної структури була організація татаро-монгольського війська: десять тисяч вояків склали тьму, на чолі її стояв начальник (темник), якому беззаперечно корилися усі начальники нижчого рівня; тьма розпадалася на тисячі, тисячі – на сотні, сотні – на десятки. На чолі кожного підрозділу стояли начальники, що були пов'язані жорсткою дисципліною й відповідальністю нижчих командирів перед вищими. Повна керованість війська, централізація давала орді незаперечні переваги. Щось подібне можна спостерігати в у козацькому полковому та кошовому устроях.

Сучасні організації, навіть такі централізовані, як військо або поліція, переросли просту лінійну структуру; у чистому вигляді вона не застосовується – більшість організацій має лінійно-функціональну структуру. В останньому випадку керівні повноваження на певних рівнях ієрархії розподіляються поміж різними позиціями відповідно до якісно відмінних функцій, що "закріплюються" за цими позиціями. Наприклад, у військових організаціях існують посади заступників з питань тилу, кадрового складу, строю, технічного забезпечення, озброєння тощо. Цим заступникам можуть бути підпорядковані

певні служби, відділи, частини. Таке функціональне розгалуження структури не порушує лінійних принципів, перш за все, такого важливого для війська, як єдиноначальність.

Доповненнями до лінійно-функціональної структури є так звані штабна й матрична структури. “Штаб” – це ланка у структурі управління, що об’єднує радників, експертів, помічників, референтів та інших осіб, які забезпечують діяльність керівних органів. Але безпосередньо управлінських функцій ця ланка не виконує. Матрична структура виникає за умов перехресного управління, потреба у якому виникає внаслідок факту багатопредметності діяльності людей в організаціях або через особливі обставини й події. Наприклад, у військових або міліцейських навчальних закладах заступник начальника організації зі строевої служби не керує кафедрами, викладачами, науковцями і не втручається у зміст навчального процесу, але під час військових церемоній, шиккування особового складу він бере на себе управлінські функції.

Унормування діяльності персоналу

Впорядкованість організації, її керованість досягаються завдяки тому, що у її межах діють специфічні норми, яким люди мусять коритися. Норми поділяються на: (1) загальносоціальні, (2) інституційні, (3) внутрішньоорганізаційні. Наприклад, Конституція України, кримінальний, адміністративний, кримінально-процесуальний кодекси становлять основу діяльності органів внутрішніх справ, їх можна віднести до загальносоціальних норм; “Закон про міліцію” містить інституційні норми, як і накази міністра внутрішніх справ України, рішення колегії МВС України, що стосуються усіх міліцейських колективів. А от наказ начальника райвідділу міліції має силу виключно в межах конкретної організації. До останнього виду норм належать різноманітні документи, інструкції, статuti, що народжуються у “надрах” кожної окремої організації. За рахунок усієї сукупності норм досягається потрібна формалізація зв’язків і стосунків, регламентація діяльності людей, стандартизація рольової поведінки. Організація, таким чином, набуває об’єктивних властивостей, вона звільняється від примх особистостей та психологічних вад персоналу.

Членство в організаціях

Більшість організацій має суворо фіксоване членство, і люди добре усвідомлюють цей факт. Членство в організаціях відчиняє двері до кар’єри, заробітку, отримання прибутку, допомагає людині реалізувати свої цілі, досягати бажаного. Довкола організацій часто виникає конкурентна ситуація: кандидати у члени організації проходять відбір, складають іспити або тести, заповнюють резюме, різні анкети, доводять свою спроможність посісти певне місце в організації й вдало виконувати ту чи іншу роль. Членство фіксується у різноманітних формальних документах – трудових книжках, членських квитках, посвідченнях, перепустках тощо.

Ідентичність

Кожна організація – унікальна, вона має найменування, адресу, банківські реквізити та інші атрибути, що її ідентифікують та виділяють із загалу. З позицій сучасного менеджменту організацій вважається “гарним тоном” започатковувати власні традиції, які б робили організацію чимось особливим і сприяли б посиленню самоідентифікації персоналу як членів організації. Наприклад, з’являються гімн та прапор, вводиться уніформа для службовців, започатковуються свята, відмічаються пам’ятні дати, впроваджуються різні ритуали. Особливо це є характерним для японської моделі організацій. Менеджери японських фірм докладають зусиль, аби службовці розглядали компанію як “велику сім’ю”, вважали себе її частинкою. Це позитивно відбивається на виробничому процесі й результатах діяльності організацій.

4. Зміни та оптимізація в організаціях

Організація може існувати досить тривалий термін, що перевищує життя людини. Але жодна організація, навіть талановито спроектована, не протримається довго, якщо в її межах не відбуваються певні зміни й нововведення. Ця умова є наслідком кількох обставин. По-перше, середовище, в якому функціонує організація, є рухомим: змінюється

кон'юнктура ринку, попит на товари, мода, законодавство, політична ситуація, з'являються нові ідеї, технічні засоби тощо. Важливим фактором існування бюджетних організацій є обсяги фінансування, які коливаються залежно від політичних чинників і загального стану державних інституцій. Зміни в оточенні перешкоджають безкінечно підтримувати організаційний ефект і досягати мети на звичайному рівні. По-друге, в самій організації, в її межах, обов'язково накопичуються негативні явища, відбуваються дезінтеграційні процеси, зростає невизначеність і поширюється анархія. Взагалі, тенденція до розпаду, руйнування структур є загальною закономірністю складних систем, якщо не діє протилежний чинник, що стабілізує й впорядковує об'єкт. Відповіддю на виклик зовнішніх обставин та погіршення внутрішніх справ є цілеспрямовані дії, що пов'язані зі змінами й нововведеннями в організаціях. Хто може бути ініціатором реформи організації? Усе залежить від типу й статусу організації. Імпульс до змін може надійти від керівної структури – це стосується підпорядкованих організацій, але, звичайно, ініціативу може проявити власне керівництво, акціонери, наглядова рада тощо.

Кадрові зміни

Перше, на що звертають увагу реформатори, – кадровий склад, персонал організації. Популярний засіб підвищення ефективності організацій – заміна керівництва. Так доля чекає на переважну більшість перших осіб тих організацій, де справи йдуть кепсько. Голова правління банку, директор підприємства, начальник райвідділу міліції, головний тренер футбольної команди або режисер театру можуть бути усунені з посади відповідною інстанцією чи реальним власником об'єкта, якщо результати діяльності підпорядкованих їм установ не є задовільними. Цей захід виявиться позитивним, якщо новий керівник вдасться до змін, запропонує нову політику, розпочне більш широкі кадрові зміни і його новації будуть виправданими.

Популярний напрямок змін, до якого вдаються керівники, – нова кадрова політика, тобто підбір і розміщення людей на ті чи інші позиції у структурі організації за певними принципами. Кадрові зміни можуть бути поступовими, плановими або раптовими й радикальними (різке скорочення штату, вимушене звільнення персоналу). Керівництво визначає загальну стратегію кадрової політики. Наприклад, метою кадрових змін може бути: а) добір фахівців певного рівня й профілю кваліфікації; б) омолодження колективу; в) навчання або перепідготовка персоналу з подальшим підвищенням посади перспективних працівників і т. ін. У великих організаціях існують спеціальні підрозділи (відділи кадрів) та заступники перших керівників з кадрових питань, на яких покладається добір кадрів, робота з персоналом відповідно до політики, визначеною на найвищому рівні. Робота з кадрами є самостійною функцією організацій, що має назву кадрового менеджменту (управління персоналом).

Зміни у керівництві й колективі необхідні й важливі, але вони не зачіпають суті організації. Непорушними залишаються ієрархія, система управління, структура, засади, норми, традиції, на яких побудована організація.

Зміни у структурі

На етапі виникнення й розширення організації актуальним є ускладнення структури: поява нових ланок керівництва, наприклад, введення посад заступників у першого керівника; виникнення штабних ланок; формування спеціалізованих відділів, служб. Динамічні організації, які, наприклад, планують мати регіональне значення або захопити ринки у масштабах країни, створюють філії в різних містах держави. Паралельно розробляється нормативна база організації, видаються накази, приймаються інструкції, що регламентують діяльність людей, підрозділів, філій відповідно до вимог нової структури, нарешті, складаються традиції спілкування та взаємовідносин різних ланок структури. Розгалуження й ускладнення організаційної структури супроводжується тенденцією до бюрократизації, що відбиває прагнення керівництва на усіх рівнях ієрархії передати частину своїх функцій до заступників, і, таким чином, різко збільшується управлінський апарат. Ця тенденція згодом перетворюється на деструктивну, своєрідну патологію

(хворобу) організацій; “переобтяжена” структура знижує ефективність управління, робить організацію малорухомою й занадто коштовною.

На певному етапі життєдіяльності організації актуальними стають зміни протилежного змісту – спрощення структури, ліквідація зайвих ланок управління або відділів та служб, що себе вичерпали й утратили чинність для досягнення головних цілей. Така фаза у діяльності організації може перетворитися на справжню внутрішню реорганізацію. Це є радикальною зміною структури, а, можливо, й цілей та засад діяльності організації. Реорганізація може суттєво зачіпати інтереси працівників, бо ліквідація посад, структурних підрозділів, філій, перепідпорядкування, перерозподіл владних повноважень поміж суб’єктами управління призводять або до скорочення чисельності персоналу й вивільнення працівників, або змушує працівників міняти професію й статус в організації.

Великі компанії, корпорації, університети змушені рано чи пізно вдаватися до децентралізації. У результаті структурні підрозділи перетворюються або на самостійні філії, або набувають більшої автономії. Це – об’єктивний процес, хоча і не завжди він є безболісним, бо центральне керівництво вимушене миритися з передачею частини власних повноважень до начальників підрозділів, керівників філій. Буває і так, що вдала філія прагне відірватися від материнської організації і перетворитися на повністю самостійну установу.

Зміни “м’якої” складової

Структурні зміни не вичерпують усіх напрямків організаційних новацій. У сучасних теоріях організацій і менеджменту усе більше уваги приділяється людській свідомості, самопочуттю персоналу, духовному аспекту професійної діяльності в організаціях. На це, зокрема, зорієнтована японська модель організації й менеджменту в організаціях. Увага до неї виникла у зв’язку з тим, що саме японські корпорації досягли великих успіхів у повоєнні часи. Європейці, спостерігаючи відмінності японської моделі, відкрили для себе, що там важливе місце відводиться “духу корпорації”, орієнтації свідомості службовців на загальну справу, формуванню почуття відданості фірмі. Силою влади, примусом або залякуваннями цього добитися не можна. Японська модель включає наступне: відмова від ставлення до людини як до робота (саме там відбулася справжня роботизація багатьох підприємств за рахунок технічних пристроїв), зближення інтересів персоналу з інтересами фірми, подолання здавалося б нездоланного бар’єра між приватним життям людини та її професійною роллю. Як усе це досягається? По-перше, працівників усіх рівнів знайомлять з політикою компанії, керівники найвищих рівнів зустрічаються з простими робітниками. По-друге, спостерігається намагання мати універсальний персонал, працівникам пропонується періодично змінювати робоче місце, посаду, отримувати додаткові знання й кваліфікації. По-третє, працівникам, які демонструють відданість фірмі, гарантується фактично довічна зайнятість (до виходу на пенсію). По-четверте, проводяться різні ритуали, як от співання на початку робочого дня гімну, впроваджується єдина форма, влаштовуються сімейні свята у вихідні дні тощо. По-п’яте, потужні корпорації окрім заробітку надають своїм працівникам різні соціальні вигоди й пільги, наприклад, допомагають придбати житло або пропонують службові квартири тощо.

Японський досвід не є унікальним, адже його теоретичні підвалини було розроблено у США у вигляді концепції “людських стосунків”. Пошук шляхів підвищення організаційного ефекту є без перебільшення глобальною проблемою, що актуальна в усіх сферах діяльності людей. Вона стає об’єктом різнобічних досліджень і теорій, що пояснюють організаційні основи людської діяльності. Якщо узагальнити теоретичні напрямки, можна окреслити два протилежні підходи до її вирішення. Перший – це концепція “ідеальної бюрократичної моделі організації”, другий пов’язано з демократизацією управлінських відносин.

5. Бюрократична модель організації

Теоретиком цього напрямку вважається М. Вебер. Його ідеї народжувалися в період швидкого поступу індустріального суспільства в Європі та Америці наприкінці XIX – початку XX ст. Саме у ці часи відбувалося швидке зростання розмірів, чисельності членів та загальної кількості організацій: утворювалися потужні корпорації, великі підприємства, розширювалися державні інституції, зростали політичні партії. Організаційний ефект соціальних систем часто знижувався внаслідок їх стохастичності (невизначеність поведінки членів організації). Це пов'язано з кількома факторами: ірраціональність дій персоналу, довільне трактування працівниками своїх ролей і обов'язків, недисциплінованість і неузгодженість дій, протиріччя інтересів та цілей тощо. М. Вебер накреслив стратегію підвищення ефективності організацій за рахунок її максимальної формалізації. Ідеальна організація, за Вебером, це така система, що нагадує надійну механічну машину – усі деталі знаходяться там, де їм належить бути, чітко взаємодіють між собою і безумовно виконують передбачені функції. Людина в організації мусить діяти виключно раціонально й за певними правилами. Але реально людина має індивідуальну психіку, власні потреби й інтереси, що можуть розходитися з цілями організації. Людина далеко не завжди діє раціонально, її вчинки можуть визначатися почуттями, симпатіями або антипатіями, власним світоглядом і суб'єктивними уявленнями про світ, людей, свою роботу і т. ін. Таким чином, індивідуальність, особистісні якості працівників можуть шкодити організації, руйнувати встановлений порядок. Щоб цього не відбувалося, людина повинна бути затиснута у лещатах бюрократичного порядку. Але як його встановити? По-перше, треба удосконалити внутрішні правила, зробити їх детальними, точними; регламентувати усі дії персоналу. По-друге, варто посилити дисципліну, режим праці, встановити чіткий розпорядок дня, суворо дотримуватися часу початку й кінця роботи, графіку перерв та відпусток тощо. По-третє, – вимагати від персоналу точного й безумовного виконання службових обов'язків без зайвої ініціативи, емоцій та позастатутних стосунків. По-четверте, особливу увагу треба звернути на спеціальний адміністративний (бюрократичний) апарат, що мусить відповідати за діяльність організації в цілому, здійснювати контрольні функції.

Бюрократичний апарат складає серцевину кожної організації. У той час, коли виробничий штат бере участь у досягненні мети організації безпосередньо, адміністративний персонал обслуговує канали комунікацій і впливає на виробничий процес опосередковано. Бюрократія є охоронницею “таємниці” організації; вона встановлює її правила, започатковує традиції й слідкує за їх виконанням, зберігає історію та спадковість в організації. Досвід вітчизняних організацій доводить: керівництво часто не шкодує значних коштів, аби увіковічити власну діяльність і працю своїх попередників. Доволі популярним є відкриття музеїв на підприємствах, в університетах, в органах правопорядку, видання спеціальних книг, присвячених минулому і сучасному організацій, святкування пам'ятних дат і ювілеїв. Організації в їх минулому, сучасному й майбутньому тримаються на бюрократії – ось основна думка М. Вебера. І якщо ми часто слово “бюрократ” вживаємо у негативному значенні, то німецький соціолог вживав цей термін у нейтральному, емоційно не забарвленому аспекті.

Бюрократична структура розвинутої організації нагадує піраміду з трьома основними частинами. Верхівка – вище керівництво: голови правління, президенти, генеральні директори, топ-менеджери, тобто начальницький склад вищого рангу та їх заступники. Середній управлінський рівень складають начальники невеликих філій, відділів, служб, цехів, різноманітні менеджери тощо. До нижчого рівня можна зарахувати дрібних керівників, майстрів на виробництві, десятників, бригадирів. До цього рівня бюрократичного апарату можна віднести і канцелярських службовців, які відповідають за діловодство та технічні сторони розробки й обігу письмових документів. Тут принципові рішення не приймаються. Але чим вище позиція у бюрократичній піраміді, тим більший обсяг влади надається чиновникам і менеджерам; у адміністративних працівників з'являється можливість приймати самостійні рішення. І чим вищим є рівень бюрократичної

піраміди, тим складнішою може бути процедура прийняття рішення. У великих організаціях рішення, накази, офіційні документи іноді готуються місяцями. Нижчі начальники й служби візують документи, тобто ставлять свої підписи на знак того, що згодні з пропозиціями або проектами рішень. Існують різні формальні правила щодо того, як готувати документи до затвердження, яке може відбутися під час засідання колективного органу – ради директорів, колегії, правління, бюро, зборів акціонерів тощо.

Класичний бюрократ є управлінцем, повністю відданим своїй справі, він схиляється перед законами, правилами, інструкціями, чітко розрізняє службу й приватне життя. Поза службою бюрократ може бути добрим татусем, палким коханцем або футбольним фанатом, але на роботі йому треба перевтілитися в чиновника, у якого замість серця – інструкції, а в голові – плани організації. Службовий час для справжнього бюрократа є святою річчю, запізнення на роботу або її закінчення раніше визначеного терміну розглядається як злочин.

Велика увага приділяється навчанню менеджерів і бюрократичного апарату у цілому. Надійний та вишколений бюрократичний апарат – умова ефективної діяльності організації загалом. Надійність апарату, не в останню чергу, залежить від самопочуття бюрократії, упевненості у своєму становищі. Адміністратори, згідно з цим підходом до розв'язання проблем організації, повинні мати особливі привілеї, добре грошове забезпечення, посилену фінансову мотивацію, яка зростає відповідно до місця в ієрархії й обсягу відповідальності. Показово, як відбувалася стагнація українських підприємств і установ під час економічної кризи 90-х рр. ХХ ст. Першими звільнявся допоміжний й виробничий персонал, а бюрократія трималася “до останнього”. Чимало решток радянських організацій існують досі як купка бюрократів, що контролюють певні ресурси, наприклад, у вигляді будівель, які вони здають в оренду приватним фірмам, і таким чином заробляють собі “на хліб”.

Концепція бюрократичної моделі організації, ідеологія формалізації стосунків та раціоналізації дій персоналу широко застосовувалася у промисловості й інших сферах. На цих засадах у першій половині ХХ ст. постала конвейерна організація праці й загальновідома система американського інженера Тейлора. Вони передбачали максимальний поділ праці, включно до вельми простих і стандартних операцій; дії працівників підкорялися певному ритму, праця набувала рис автоматизму, спрощувалася, втрачала творчий зміст, від працівника вимагалися не ініціатива, а точне виконання певної простої функції. Цей шлях нібито вирішував проблему ірраціональності дій особи; людина перетворювалася на “гвинтик”, що відповідає вимогам умовної машини. Реалізація цих ідей на практиці давала позитивні результати: значно підвищувалася продуктивність праці й загальна ефективність організації. Ну а пересічний робітник від цього, звичайно, страждав. Конвейерна праця за змістом трохи нагадує долю веслувальника на галерах: усі працюють в одному темпі, виконують прості й одноманітні операції, покинути конвейер, перепочити, відволіктися не можна, бо робітника контролює майстер, десятник, наглядач.

Проте, на певному етапі з'ясувалося, що бюрократична модель має суттєві обмеження у застосуванні й недоліки. Людина втрачає інтерес до праці, а бюрократичний пресинг породжує зворотну реакцію – відчуження керівництва від персоналу, опір діям адміністрації, незадоволення людини своєю діяльністю, що гальмує поступ і знижує переваги організації. Бюрократична модель стає безпорадною, коли треба контролювати творчу, інтелектуальну працю. Остання не піддається розкладенню на примітивні функції. Праця інженера, програміста, науковця або актора не підсилюється й не стає більш ефективною в межах бюрократичної організації. З часом більш чітко проступали вади бюрократичної моделі, її невідповідність вимогам сучасності, і паралельно формувалася інший погляд на проблему, нова ідеологія керівництва організацією.

6. “Демократична” модель організації

Бюрократичні принципи організації усе частіше стають об'єктом критики і на зміну їм приходять нові ідеї та підходи конструювання організації, які у більшій мірі

відповідають демократичним засадам. Головне завдання демократичного підходу до організації та управління полягає у тому, щоб не розглядати працівника виключно як гвинтик в руках управлінця і більше спиратися на почуття відповідальності й творчий потенціал людини.

Типовим у цьому напрямку є підхід, що можна охрестити “чорною скринєю”. Він припускає можливість невтручання у внутрішні справи організації або її окремої ланки, і обстоє засади самоорганізації. Чітко встановлюється “вхід” та “вихід”, тобто регламентуються умови функціонування, а не порядок самих дій персоналу. Наприклад, окремій групі (бригаді) працюючих дається певне завдання, визначається термін його виконання, сума оплати, доводяться інші умови, або вимоги, але керівництво не втручається у зміст виробничого процесу та організацію праці. Така система підряду застосовується на будівництві, у сільському господарстві, науці та деяких інших галузях.

Ідеологія “чорної скрині” була використана у низці нових соціальних технологій, подібних до системи “флекстайм”. Це – гнучкий режим робочого часу: кожний працюючий може самостійно визначити початок і кінець свого робочого дня. У Німеччині флекстайм використовує понад 1 млн. робітників і службовців. Кожен працюючий за своїм власним бажанням може стати до роботи від 7 до 9 години ранку. З 9 до 11 години усі зобов’язані перебувати на своїх робочих місцях. Перерва на обід (30 хв.) – по вибору: з 11.30 до 13.00. Від 13.00 до 16.00 – усі перебувають на робочих місцях. Закінчення – від 16.00 до 18.00. Мінімум робочого дня – 5,5 год., максимум – 10,5; відповідно робочий тиждень складає від 27,5 до 52,5 год. Кожного місяця треба обов’язково відпрацювати 168 год., але надлишок можна перенести в рахунок наступного місяця. Робітник може збільшувати свою відпустку. Таким чином, флекстайм ревізує основу бюрократичної системи – точно визначений режим праці. Які наслідки флекстайму? Спеціальний аналіз діяльності кількох фірм, що застосовують цю систему, довів: виробничі показники дещо зросли, поліпшилася атмосфера у колективах, розвантажилися транспортні магістралі в містах. Флекстайм вимагає від працюючого самоорганізації й загостреної відповідальності; отримуючи певну свободу, він відплачує кращим ставленням до роботи, більш цінує можливість працювати саме на цю фірму.

Інший “стовп” бюрократичної системи – суворе та формальне ставлення начальника до підлеглого – піддав критиці американський соціолог Е. Мейо (1880–1949). Його теорія, яка розроблялася на базі експерименту, що проводився з робітниками фірми “Вестерн-електрик”, отримала назву “людяних стосунків”. Американський дослідник довів на основі численних (близько 2000) індивідуальних бесід, що виробничі показники залежать від соціально-психологічної атмосфери не менше, ніж матеріальних стимулів. Рекомендації Мейо зводяться до того, щоб в організації була створена доброзичлива атмосфера, панували гуманні стосунки й взаємодовіра, робітники залучалися до управління й несли відповідальність за діяльність своїх підрозділів. Тобто, на думку Мейо, у промисловості повинен панувати соціальний мир і злагода між адміністрацією й робочим персоналом. За цих умов людина розкриває свої позитивні творчі можливості, ефективність організацій значно підвищується.

У післявоєнні часи ідеї Мейо набули широкого розголосу і почали використовуватися на практиці. Західні корпорації трансформуються у напрямку більш демократичного й відкритого стилю діяльності. У багатьох фірмах адміністрація доводить усі принципові рішення до відома працюючих, їх запрошують на різні наради, дають можливість висловлювати власну думку. Подібна практика отримала назву “участь у рішеннях”, вона застосовується усесвітньо відомими компаніями “Оліветті” (Італія), “Белл систем” (США) та ін. У деяких фірмах відмовляються від конвейерної праці та ідей тейлоризму (жорстка регламентація дій працівника, доведення їх до автоматизму), наприклад, розподіляють робітників на автономні групи, бригади, що беруть на себе закінчений цикл операцій. Такий підхід одержав назву “збагачена праця” або “складна

оптимізація”. Але нові тенденції не виключають адміністрування, контролю. Раціональним рішенням є комбінація двох підходів – бюрократичного й демократичного.

7. Проблема неформальних груп в організаціях

У кожній організації, що існує більш-менш тривалий час, поряд з формальними складаються так звані неформальні зв'язки й структури, відокремлюються групи, які не передбачені офіційними документами, статутом тощо. Неформальні зв'язки виникають внаслідок кількох причин. По-перше, жодний статут, офіційна схема управління, інструкція не можуть передбачити усіх випадків, виробничих ситуацій та оперативних потреб, коли повинні взаємодіяти різні суб'єкти й спільно вирішувати нагальні питання нормального функціонування організації. По-друге, люди попри усі умовності й потуги формалізації не перетворюються на бездушних істот і не діють як механічні роботи. Вони мають певні уподобання, по-різному оцінюють оточення, прагнуть до спілкування й вимагають до себе неформальної уваги – це відповідає людській природі. Саме тут виникають неформальні зв'язки. У тих випадках, коли неформальні зв'язки стають більш-менш постійними й охоплюють певне коло осіб – виникають неформальні групи. Вони поділяються на два типи: 1) позаформальні групи, що складаються для вирішення виробничих задач; 2) соціально-психологічні групи, поява яких не пов'язана зі службовими проблемами.

У більшості випадків позаформальні групи створюють люди, що так чи інакше вболівають за справи в організації, це можуть бути керівники різних ланок і рівнів, представники адміністрації, особи, зайняті творчою, інтелектуальною працею. Позаформальні групи в разі їх позитивного значення для організації можуть бути перетворені на формальні структури.

Але управлінцям і соціологам відомі випадки, коли позаформальні й психологічні групи відігравали негативну роль, свідомо блокуючи позитивні зміни в організаціях. Мейо під час досліджень виявив групу робітників телефонного підприємства, що перешкоджала піднесенню продуктивності праці. Робітники були переконані: висока продуктивність або призведе до ліквідації місць працевлаштування, або “заріже” розцінки на виготовлення деталей. Навколо цієї думки й згуртувалися робітники у неформальну групу. Був навіть розроблений своєрідний кодекс поведінки робітників: 1) не можна працювати занадто багато; 2) погано, якщо працювати й дуже мало; 3) не можна бути відвертими з начальником; 4) не личить поводитися з товаришами офіційно й встановлювати з ними дистанцію. До тих, хто не дотримувався цього “кодексу”, застосовувалися різні засоби морального тиску. Таким чином, позаформальні групи можуть бути фактором дезорганізації й блокування управлінських рішень.

Соціально-психологічні групи об'єднують людей, що мають один до одного певний потяг, виявляють симпатії, або їх поєднують спільні інтереси, хобі. Частіше ці групи включають людей, близьких за віком, соціальним статусом, етнічним походженням. Умовні межі соціально-психологічних груп можуть співпадати з формальними структурами, поділом на бригади, відділи, служби, підрозділи, або роздрібнювати їх на неформальні об'єднання. Поряд із симпатіями в колективі можуть виникати стійкі антипатії, які сприяють виникненню конфліктів, розшаруванню на вороже налаштовані групи.

Яку роль відіграють соціально-психологічні групи в організаціях? Однозначно на це запитання відповісти не можна. Подібні спільноти є типовими первинними групами. Вони відіграють важливу роль у підтриманні особи в соціумі, це – місток між людиною й колективом. Первинна група може створити атмосферу психологічного комфорту, допоможе зняти напруження й стреси, вона полегшує інформаційні процеси, надає людині різні дрібні “послуги”. Первинні групи мають своїх неформальних лідерів і структури спілкування. Але існує ризик розщеплення структури статусів на адміністративну (формальну) систему й неформальну “шкалу престижу”. Таким чином, соціально-психологічна група може перетворитися на джерело напруги й проблем. Ситуація особливо загострюється в тому випадку, коли офіційному керівнику складає конкуренцію потужний

неформальний лідер. Вкрай негативним проявом є конфлікт, сторонами якого виступають різні соціально-психологічні групи. Такий розкол здатний повністю паралізувати діяльність організації, або її структурної ланки. Не існує універсального рецепту того, як лікувати подібні “хвороби”. Потужні фірми, корпорації, державні установи у своєму штаті мають соціологів та психологів, відповідні служби, що займаються підтримкою здорового соціально-психологічного клімату, профілактикою або залагодженням конфліктів, не вдаючись до жорстких (і не завжди виправданих) адміністративних рішень.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.

1. Які організації стосуються інституту держави?
2. Наведіть кілька прикладів організацій, які Вам відомі за їх власними назвами.
3. Чому „організаційний ефект” ми можемо вважати провідною властивістю соціальної організації?
4. Яким чином різні типи цілей, що є властивими соціальним організаціям, пов’язані з мотивами діяльності людей?
5. Наведіть приклади організацій, заснованих на лінійній структурі управління.
6. Наведіть приклади організацій загальнонаціонального типу.
7. Доведіть, що зміни в організаціях є об’єктивною потребою.
8. В чому перевага і недоліки бюрократичної моделі організації?
9. Які структурні зміни є найбільш характерними для „нових” і „старих” організацій?

Змістовий модуль № 5: Соціальна динаміка

Тема 15. Суспільство як соціальна система (2 год.).

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність соціетальної системи,
- вміти пояснити соціетальні ознаки суспільства,
- пояснювати специфіку регіональної інтеграції та утворення інтерсоціетальних систем (Об’єднана Європа),
- знати визначення соціетальних факторів в різних соціологічних теоріях: протосоціологічні ідеї (природна спільність, політичний зв’язок), ідея громадянського суспільства (соціальний зв’язок як фундамент суспільства), ідея солідарності (теорія Е. Дюркгейма),
- засвоїти функціоналістське пояснення цілісності суспільства та його загальну структуру,
- вміти пояснити поняття класового і масового суспільств,

Питання до лекції :

1. Суспільство як форма соціального
2. Соціетальні ознаки суспільств
3. Теорії та фактори, які виникають роль соціетальних чинників, соціальних інтеграторів

1. Суспільство як форма соціального

У попередніх лекціях розглянуто різні форми соціального, усі вони характеризуються певним ступенем складності, починаючи від таких елементарних форм,

як “соціальна позиція” і “соціальна дія”, і до комплексних – “соціальний інститут” і “соціальна організація”, які “вбирають” у себе попередні форми. Але якими б важливими не були інститути й організації, люди живуть у суспільствах. Останні дають особам різні альтернативи щодо навчання, працевлаштування, створення сім’ї та продовження роду, облаштування житла і відпочинку. Не завжди цей вибір є прийнятним та задовільним. Індивіди мають свою думку щодо суспільства, в якому вони живуть, їх очікування або претензії можуть заходити так далеко, що сім’ї наважуються на еміграцію. Останнім часом у Європі виникла серйозна проблема нелегальної еміграції, коли кожного року десятки тисяч африканців і азіатів, а також вихідців з колишніх комуністичних країн намагаються у будь-який спосіб “прорвати” кордони й опинитися у “благословенних” країнах, які ми називаємо “цивілізованими”, “демократичними”, “заможними”. Люди на своєму біографічному досвіді здійснюють соціологічну функцію оцінки якості життя і суспільних систем. І пересічні мешканці демонструють цілісний підхід, інтуїтивно зважуючи усі “за” та “проти”. Проблема цілісності й пошук інтегративних ознак є наріжним каменем теоретичного вивчення суспільства.

Соціетальні системи

Термін “соціетальний” (societal) у теоретичну соціологію увів Толкотт Парсонс. Американський соціолог застосовував його для позначення цілісних соціальних систем та інтегративних властивостей суспільств. Цілісна або завершена соціальна система – соціетальна система – сполучає у собі усі основні форми й типи соціального. Сучасне суспільство складається кожного дня з мільярдів соціальних дій, мільйонів контактів та взаємодій, сотень тисяч малих і великих груп, десятків тисяч організацій, тисяч соціальних ролей, сотень соціальних інститутів і т.ін. Така система і є соціетальною, бо вона інтегрує різноманітні форми соціального. Між соціетальною системою і суспільством можна поставити знак рівняння, але з певними застереженнями. Соціетальна система є предметом соціології, а суспільство в усіх своїх проявах – лише загальним об’єктом. Соціологія не вивчає як такі економічну, політичну або юридичну підсистеми, що є прерогативою економічних наук, політології або теорії права. І ми не будемо виходити за рамки предмета соціології. Звернемося ще раз до теорії Парсонса. Він вважав, що соціологія вивчає процеси та структури, які мають стосунок до інтеграції соціальних систем. І це відноситься до всіх рівнів соціального, у тому числі й до суспільств.

Предметом соціології на макрорівні соціального життя є суспільство, яке розглядається у певному аспекті – з точки зору цілісності і механізмів інтеграції (дезінтеграції). Отже, якщо соціолог веде мову про соціетальні системи, він має на увазі суспільства, але в специфічному соціологічному аспекті, з того боку, який є його професійним інтересом. Соціолога цікавить механізм інтеграції, засоби досягнення цілісності, шляхи до зміцнення соціальних зв’язків. У руслі цієї традиції ми і розглянемо властивості суспільства і механізми соціальної інтеграції.

Два підходи до суспільства.

У сучасній соціології поняття суспільства розглядається подвійно. Найбільш давньою є традиція дивитися на суспільство як на автономну, стабільну, самодостатню людську групу. Цей підхід, зокрема, втілюється у концепції “націй-держав” як актуальної форми існування більшості суспільств. Такі суспільства перестають бути анонімними і набувають звичних для людей назв, співпадаючих з етнонімами, назвами країн і держав (наприклад, “українське суспільство”, “німецьке суспільство” тощо). Національні держави своїм економічним, політичним, соціальним та духовним життям створюють необхідний для людини соціальний простір, а їх кордони чітко визначають його межі. Національні держави виникли порівняно нещодавно (більш докладно про це мова піде нижче), така форма існування суспільства співпадає з епохою індустріальних суспільств і модерну. Вважається, що для інтеграції критично важливими є лояльність і солідарність членів суспільства.

Інша традиція визначення суспільства своїм корінням сягає творчості К. Маркса, Г. Зіммеля, В. Парето. Вони розглядали суспільство як систему соціальних відносин. Інтеграція тут виступає не синонімом згуртованості, а показником процесу взаємодій. Щільні зв'язки – ознака інтегрованості. Цей підхід відповідає теоретичним поглядам, згідно з якими момент взаємодії породжує суспільство, але він не визначає більш-менш чітко просторових меж суспільств. Ентоні Гідденс звертає увагу на те, що у сучасному світі усі суспільства (або їх члени) мають горизонтальні контакти, різноманітні зв'язки, що ускладнює визначення конкретних суспільств. Він пропонує теорію “барельєфного” суспільства. Останнє “барельєфно” виступає на тлі багаточисельних комунікацій. Важлива роль у цій теорії належить “просторово-часовим краям”, у яких інтенсивність контактів знижується, і вони утворюють зони стику різних суспільств.

Інтерсоціетальні системи

Сьогодні вже не досить зупинятися на рівні суспільств, ігноруючи той факт, що соціальне життя виплескується за офіційні кордони й теоретичні межі суспільств. Особливою подією у цьому контексті є об'єднана Європа. Ідея Сполучених Штатів Європи за аналогією із США існувала ще на початку ХХ ст. Але дві світові війни (відповідно 1914–1918, та 1939–1945 рр.), які зародилися на старому континенті, буквально розірвали Європу. Здавалося, що ріки крові, ненависть, ксенофобія і шовінізм, які завжди супроводжують війни, назавжди поховали цю ідею. Але страхітлива Друга світова війна і небажання пережити щось подібне надалі, з одного боку, і загроза комунізму зі Сходу, – з іншого, змінили загальні настрої й політику провідних верств. Непримиренні суперники протягом усієї Нової історії – Франція та Німеччина – почали взаємне зближення на початку 50-х рр. 1958 р. створено Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Воно оформило спільний ринок країн Західної Європи для торгівлі товарами. Згодом об'єднання починає називатися ЄС – Європейська Співдружність, – нарешті, з посиленням інтеграції, утворився сучасний “Європейський Союз”. На чолі Союзу стоять: Рада Європи, що складається з керівників країн або урядів, які збираються тричі на рік; Рада міністрів, до якої входять міністри закордонних справ; Європейська комісія як виконавчий орган, що складається з чиновників, відповідальних за виконання рішень вищих органів Союзу. Також утворено Європейський парламент для обговорення спільних проблем і Європейський суд, який розтлумачує закони й нормативні акти, вироблені Союзом. Усі ці інституції мають наднаціональний, наддержавний характер, і їх поява означає якісно новий етап соціального розвитку в Європі.

У 90-і рр. відбувся якісний прорив у процесі поступового зближення (інтеграції) країн Західної й Центральної Європи. Держави домоглися, по-перше, скасування обмежень на пересування людей, робочої сили, капіталів у рамках ЄС; по-друге, більшість країн погодилися на впровадження спільної грошової одиниці (євро); по-третє, Союз після розпаду комуністичного блоку і СРСР почав процес розширення на Схід. 2004 р. свій вступ до об'єднаної Європи відсвяткували відразу 10 країн: Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Словачка, Кіпр, Литва, Латвія, Естонія, Мальта. Планується, що 2007 р. до ЄС приєднаються Болгарія та Румунія. Отже, найближчі сусіди України стають країнами ЄС і запроваджують візи для українців. ЄС перетворився на потужного конкурента США із загальним населенням близько 450 млн. Прозорі кордони, численні соціальні контакти й довготривалі відносини, спільні інституції й організації зумовлюють фактично новий наднаціональний соціальний простір. Жити в ньому і безпечно, і вигідно, і приємно. Об'єднана Європа стає мрією для інших країн і окремих особистостей з-поза меж Союзу.

Європейська спільнота ще не є суспільством у звичному розумінні, і ще не відомо, яка доля очікує європейців у майбутньому. Можливо, вони стануть засновниками суспільства нового типу? Однак інтеграції європейських країн у єдине надвелике суспільство (інтерсоціетальну спільноту) перешкоджають кілька обставин. Європейці не схильні відмовлятися від етнічних і національних ідентичностей. Навпаки, загроза так званої глобалізації стимулює до активізації національно орієнтовані сили. У Франції іде

справжня боротьба на державному рівні за чистоту мови проти засилля англомовної рекламної продукції, американського кіно, поп-арту, програм телебачення, що витісняють національну культуру. В цій країні доволі сильним є націоналістичний рух проти емігрантів та діаспор, що утворюють переселенці. Так звані антиглобалісти створили досить потужний і галасливий рух проти уніфікації, стандартизації на американський манер, всіляких домовленостей і зближень, досягнутих можновладцями на закритих переговорах тощо.

Європейська інтеграція – якісно нова сторінка в історії суспільств. Великі об'єднання імперського, колоніального типу існували і раніше. Вони практикували асиміляцію, етноцид, насильницьке розповсюдження певних релігій, культів, ідеологій; були засновані на силі, каральній практиці та інших подібних важелях інтеграції. ЄС – інтеграційний процес іншого гатунку, він не має імперського центру, припускає культурний, релігійний плюралізм. Ще раз підкреслимо, що усі наслідки цього явища і майбутнє Європи важко передбачити, але, здається, подібні інтеграційні простори з часом можуть розвинутиися і в деяких інших регіонах планети. Можливо, за ними майбутнє земної цивілізації. Це робить актуальним новий рівень соціологічного знання – інтернаціональну або глобальну соціологію.

2. Соціетальні ознаки суспільств

Суспільства можна розглядати й типізувати за певними кількісними й якісними ознаками. Аналіз ознак дозволяє відокремити власне суспільства від соціальних груп, спільнот, які не є такими. Безперечно, кожне суспільство – сукупність людей, що займають ту чи іншу територію. Проте, не існує кількісних критеріїв щодо загальної чисельності населення, розмірів території або інших чинників, за якими можна ідентифікувати суспільства, тобто виділити їх із загального класу спільнот. Суспільство утворює і якесь “загублене” плем'я у басейні Амазонки, що нараховує сотню-другу осіб, і сучасний Китай, де мешкає понад 1 млрд 200 млн осіб. Тим часом багатомільйонне населення жодної з китайських провінцій не становить окремого суспільства, тоді як чотиримільйонний норвезький народ – безперечно. З історії відомо, що існували суспільства (кочові племена, народи), які не мали чітко визначених географічних координат, сталої площі, кордонів. Таким чином, кількісні критерії важливі для типізації, поділу існуючих суспільств за демографічними, географічними, економічними показниками, але вони не спроможні ідентифікувати саме суспільство. Істину треба шукати в іншій площині, з'ясовуючи критерії, що мають якісний зміст.

У табл. 1 наведено систему критеріїв, характерних рис і ознак, які стосуються різних аспектів соціетальності.

Таблиця 1
Критерії, риси, ознаки соціетальності (інтегрованого суспільства)

Тип критерію	Характерні риси	Ознаки
Економічний (система забезпечення)	Функціональна збалансованість, здатність до матеріального самозабезпечення (з урахуванням природного середовища) або до існування в системі горизонтальної кооперації з іншими соціетальними системами	Адаптованість
Політичний (система управління)	Політична автономія. Наявність власних політичних центрів, передусім державних інститутів, центрів соціального контролю, що безпосередньо не залежать від аналогічних зовнішніх структур. Можливість політичних чинників представляти суспільство у світі, у зносинах з іншими суспільствами	Самоуправління

Соціальний (система відновлення)	Поповнення за рахунок народжуваності, яка становить домінуючий шлях відновлення людності, власні системи соціалізації й виховання. Завершена пірамідальна структура соціального простору, що відновлюється за рахунок внутрішньої соціальної мобільності, системи приписаних і досягнених статусів	Самодостатність
Культурний (система цінностей)	Загальносоціетальні ідентичності й цінності, колективна свідомість, архетипи свідомості, “дух єдності”, етноцентризм, внутрішня солідарність	Інтегрованість

Усі ознаки – адаптованість, самоуправління, самодостатність, інтегрованість – свідчать про те, що суспільство є чимось дійсно завершеним і повним. Воно утворює середовище, яке дозволяє людям проживати усе своє життя від народження до смерті, користуючись його ресурсами, капіталами, можливостями, інститутами, альтернативами. Риси та ознаки соціетальності можна використовувати для розмежування і з'ясування специфіки окремих суспільств. Якщо використовувати політичний критерій, то можна приблизно визначити кількість сучасних суспільств – їх нараховується близько двох з половиною сотень, не враховуючи багатьох окремих племен, що не мають своїх представницьких політичних інституцій, які б репрезентували їх у світі.

Суспільство – самодостатня цілісна система, що утворює максимально широкий соціокультурний простір, який не є складовою частиною простору інших систем. З огляду на це визначення й наведені вище ознаки, Україна ще донедавна не становила окремого суспільства. Чисельно населення України переважало більшість суспільств Європи, але соціальний простір був складовою частиною загальнорадянської “піраміди”. Населення України, скоріше, утворювало велику соціально-територіальну спільноту (а не соціетальну систему) – функціонально не збалансовану, зі слабкими ознаками “барельєфності” та “просторово-часових країв” (не було “інтеракційного проміжку”, що відділяє “барельєф” від середовища). Ми не мали національної економіки, власної політичної системи й розвинутого культурного середовища. Важелі командно-адміністративної системи знаходилися переважно не у Києві, а в Москві. Ось чому найпоширенішим типом відрядження чиновників, службовців і спеціалістів було “до Москви”. На російські регіони “замикалася” більшість зв'язків як економічного, так і політичного, ідеологічного типів. Відцентрові тенденції, нав'язані метрополією, фактично переважали історичні, культурні відносини всередині України. Економічна кооперація абсолютно не враховувала власні потреби або інтереси України. Згубність для України цього факту ще у 20-і роки відчув український економіст російського походження М. Волобуєв. Його думка зводилася до того, що за відсутності власного керівного й плануючого центру та з побудовою зв'язків із Москвою не по горизонталі федеральних стосунків, а по вертикалі, годі й сподіватися на повноцінний розвиток самого українського суспільства. Наступні десятиліття засвідчили, що Волобуєв мав рацію (сам економіст був репресований НКВС і відбув 10-річний термін покарання). Регіони України, промислові центри, окремі гіганти індустрії, підпорядковані Москві, не створювали національної економіки: соціальні зв'язки замикалися не всередині, а назовні; соціальні стосунки поміж регіонами України були слабкими. Соціальний простір нагадував зрізану піраміду, а для того, щоб піднятися на верхні щаблі й увійти в справжню еліту або “велику” політику, керівникам, чиновникам, управлінцям треба було покинути Україну і шукати долі у Москві. Таким чином, розпад СРСР і здобуття політичної незалежності означають тільки початок формування повноцінного українського суспільства.

3. Теорії та фактори, які виникають роль соціетальних чинників, соціальних інтеграторів.

“Як можливе суспільство?”

Протосоціологічні ідеї

За часів античності на питання стосовно причин існування суспільства була проста відповідь. Аристотель (384–322 до н.е.) розглядав людину як політичну істоту, тобто таку, що не може існувати поза колективом і політичним життям, має природний нахил до спілкування, взаємовідносин або “дружби”. Полібій (205–128 до н.е.) пропонував читачам своєї “Всесвітньої історії у сорока книгах” наступний розумовий експеримент. Уявімо, що рід людський, цивілізація і культура гинуть від потопу або чуми; і усе починається з початку: “Якби з часом із збережених залишків, як з насіння, знову відродилася певна кількість людей, то безперечно вони, подібно до багатьох живих істот, почали б збиратися разом, – ось так і повинно бути, бо притаманна окремій істоті слабкість змушує їх об’єднуватися в однорідне скупчення. Логіка, як бачимо, проста: люди є фізично слабкими і мають шанс до виживання лише у групах або суспільствах, фактично природа суспільства полягає в особливостях біологічної і психічної конституції людини.

Після теоцентричного Середньовіччя, за доби Відродження характерним поглядом на суспільство стала державницька позиція: суспільство ототожнювалося з державою. Влада, насильство, зброя, контроль – ось важелі існування людських спільнот. Нікколо Макіавеллі (1469–1527) – видатний італійський політичний діяч і письменник – виправдовував насильство, підступ, будь-які методи політики, якщо вони ведуть до мети збереження й укріплення держави, приборкання егоїзму підданих. Сьогодні макіавелізмом називають політику, „звільнену” від моралі і здійснювану за принципом: “мета виправдовує засоби”. Але треба зазначити, що з книг самого італійця випливає: він виправдовує лише таку політику, яка посилює централізм, владу государя, отже, в його розумінні – підвалини суспільства. Зазначимо, що Макіавеллі жив у період феодалного роздрібненості Італії, і, мабуть, не бачив інших шляхів до об’єднання й посилення суспільства.

Альтернативою державницького підходу була теорія “суспільного договору”. Томас Гоббс (1588–1679) виходив із модерних постулатів Нового часу: усі люди від народження є рівними, наділеними природним правом (therightofnature), що дозволяє їм задля збереження власної природи робити все, що згідно з власною думкою, людина вважатиме за найдоцільніший засіб для досягнення своєї мети. Люди є егоїстичними, свавільними за природою і не можуть не конкурувати поміж собою за володіння тими благами, які дає їм земля. Природний стан людини – це “війна усіх проти усіх”. Для власного збереження люди мусять обмежити свої зазіхання й природні права на користь суспільства. Вони укладають суспільний договір і передають певні права загальним інституціям, тобто частина їх прав відчужується на користь держави, законів, системи юстиції тощо. Держава тепер розглядається не як джерело суспільства, а як чинник соціального порядку, що виникає з власної волі громадян.

Соціальний зв’язок як фундамент суспільства

У XVIII–XIX ст. соціальна наука підіймається до розуміння того, що суспільство і держава є різними реальностями. Теоретично це обґрунтував видатний німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831). Він звертає увагу своїх читачів на існування поряд із державою громадянського суспільства. Воно виникає, перш за усе, з економічного життя, з ініціативи та самодіяльності його суб’єктів. Важливу роль відіграють різні домовленості, контракти, обміни, відносини, які виникають, здійснюються й тривають поза контролем держави. К. Маркс, який був прихильником філософії Гегеля, поглиблює цей напрямок, в його концепції історичного матеріалізму (економічного детермінізму) суспільство виникає з об’єктивних потреб у задоволенні матеріальних інтересів людей, що може практично реалізуватися у колективних процесах виробництва, обміну та розподілу матеріальних благ. Отже, суспільство – це система соціальних відносин, передусім економічних, яка виникає не з факту вільної домовленості (договору, контракту), а за об’єктивних і власне незалежних від суб’єктивних настроїв обставин. Суспільство – це самовідновлювана система, причина якої криється в економічній природі соціального

життя. Поняття громадянське суспільство широко використовується у соціології, а також публіцистикою, та й різними науками, насамперед філософією, правознавством, економічною теорією, політологією, політичною історією тощо.

При вивченні громадянського суспільства соціологія акцентує увагу на пізнанні його загальних властивостей і характеристик, вивченні конкретних форм та механізмів функціонування, виявленні реальних протиріч його сучасного стану та розвитку.

Виникло це поняття ще за часів античності. Ним в системі римського права позначали сукупність суб'єктів громадянського права. З плином часу зміст поняття „громадянське суспільство” суттєво змінився та збагатився.

У сучасній соціології існує два принципово різних погляди на природу громадянського суспільства. Перший характеризує його як суспільну систему в цілому, що здобула певний рівень соціально-економічного, політичного, культурного розвитку та має всі ознаки цивілізованості (ринкова економіка, демократія, дотримання прав людини тощо).

Більш поширеним є підхід, відповідно до якого громадянське суспільство розглядається як особлива сфера соціуму, що протистоїть державі та охоплює соціальні зв'язки, соціальні інститути, об'єднання людей, які виникають спонтанно та реалізують різноманітні потреби, інтереси, цілі.

Поняття громадянське суспільство використовується і як ідеологічне поняття. В якості ідеалу громадянське суспільство уособлює суспільство вільних, суверенних особистостей, які мають широкі громадянські та політичні права, активно приймають участь в управлінні державою, вільно висловлюють свої думки, створюють будь-які організації, партії, що захищають інтереси цих особистостей. В такому суспільстві має місце багатоманітність форм власності, вільний ринок, вільне підприємництво, ідейний плюралізм, свобода слова, незалежність засобів масової інформації.

Громадянське суспільство як реальність співпадає з громадянським суспільством як ідеалом тільки в тому випадку, коли встановлюється правова держава, головним принципом якої є верховенство права в усіх сферах суспільного життя, а також підпорядкування закону, органів самої держави, посадових осіб, інших організацій, громадян. У правовій державі джерелом законів виступає громадянське суспільство. Воно визначає собою державу, а не навпаки. При такому стані речей особистість має пріоритет над державою.

Георг Зіммель (1858–1918), також розглядав суспільство як систему соціальних відносин. Але він звертає увагу на ментальну, психологічну природу відносин. Соціальні відносини, на думку Зіммеля, передбачають усупільнення індивідів, перетворення їх на агентів суспільних відносин, навіть якщо мова йде про конфлікт, тяжбу, судовий позов тощо. Але головне відкриття німецького соціолога полягає в тому, що синтез елементів суспільства відбувається у свідомості його членів, які виконують ролі суб'єктів відносин. Відносини, перш ніж відбутися у їх фізичній формі, мають пройти інтелектуальну, ментальну фазу. Вони існують апіорі у нашій свідомості. Люди є носіями соціальних відносин у тому сенсі, що мають їх ідеальний (розумовий) образ. Отже, єдність людини з людиною існує завдяки таким особливим якостям *Homosapiens*, як здатність утримувати у власній свідомості образ суспільства та своїх контрагентів, розуміти Іншого, відчувати любов до близьких, прогнозувати дії суб'єктів соціальних відносин та подумки конструювати взаємодії.

Об'єднуюча сила солідарності

Пошук витоків соціетальності, стабільності є наскрізною проблемою в історії соціології: від самого початку й до наших днів соціологи намагаються з'ясувати фактори, що об'єднують людей, і чинники, які руйнують соціум. Напрямок “соціології порядку” започаткував ще родоначальник теоретичної соціології О. Конт. Він розглядав дослідження проблеми соціального порядку як центральне завдання соціальної статистики. Конт виділив наступні чинники стабільності: 1) сім'я; 2) поділ праці; 3) держава й органи контролю; 4)

єдність переконань, спільність вірувань, соціальні почуття. Позитивістські й натуралістичні погляди родоначальника соціології зазнали певної трансформації: у зрілому віці Конт доходить висновку, що не можна ігнорувати потяг людини до віри, наявність почуттів і духовних цінностей. 1847 р. вчений проголосив створення нової системи вірувань – так званої релігії людства, необхідної для утвердження позитивної стадії розвитку суспільства. На його думку, люди мусили почати вклонятися не звичному Богу, а Людству та його найбільш талановитим вченим, Науці, а роль Біблії мусить перебрати на себе позитивна філософія. У приватному листі Конт писав: “Я переконаний, що ще до 1860 року буду проповідувати позитивізм у Соборі Паризької Богоматері як єдину й досконалу релігію”. “Релігійний проект” французького соціолога – типова утопія, хоча й повчальна. Переконаний позитивіст визнав велику роль духовних цінностей, спільних вірувань в об’єднанні людей у суспільство. І це є вельми показовою метаморфозою. Більш пізні соціологи ще більш уважно ставилися до соціокультурних чинників виникнення й розвитку суспільств.

Е. Дюркгейм відводив спільним ідеям виняткову роль у побудові суспільства. Він розглядав суспільство як композицію різноманітних ідей, вірувань та почуттів. Дюркгейм називає суспільство Богом у тому розумінні, що колективна свідомість керує людиною, вона є вищою і завжди більш моральною силою, ніж окремих індивід. Французький соціолог наголошував на тому, що суспільства тримаються на солідарності їх членів, остання “скріплює” об’єднання людей, перешкоджає деструктивним процесам. Від початку історії людства панує неорганічна солідарність: релігійні вірування, стародавні традиції, репресивне кримінальне право пригнічують індивідуальність і примушують людину поводитися відповідно до вимог загалу. Сучасність, на думку Дюркгейма, є епохою утвердження органічної солідарності, що спирається на поділ праці і панування ринкових відносин. Вони структурують суспільство, люди стають взаємозалежними, мусять узгоджувати власну діяльність з потребами ринку, різних осіб і соціальних груп. Нова солідарна свідомість є раціональною на відміну від ірраціональних почуттів, пов’язаних з релігійними віруваннями. Французький вчений вірив у те, що людей згодом буде об’єднувати не острах покарання або спільні забобони, а свідомо громадянська позиція, відповідальність за суспільні справи.

Системно-функціональні важелі

Проблеми “соціології порядку” у ХХ ст. докладно розроблялися функціоналістами на основі інтерпретації суспільства як складної системи. Вони мали свої ідейні витoki в соціології ХІХ ст. Зокрема, системно-функціональний підхід був притаманний одному із засновників соціології Г. Спенсеру. Головна тенденція соціальної еволюції, за Спенсером, полягає в тому, що гомогенні (однорідні, прості за своєю структурою) суспільства змінюються на диференційовані, гетерогенні (складні, різноманітні) соціальні організми. Складні системи є більш витривалими, здатними до адаптації, стійкими, незалежними безпосередньо від примх природи, довкілля. Усталеність складних соціальних систем досягається за рахунок їх збалансованості й рівноваженості.

Ідея “еквілібруму” була наскрізною для творчості видатного італійського соціолога Вільфредо Парето (1848–1923). Цей термін він запозичив у економістів, які розглядали баланс попиту й пропозиції в умовах ринкових відносин. Парето розповсюдив принцип балансу на усе суспільство. Рівновага є природним станом соціетальних систем, а якщо з’являється фактор, що вносить збурення, дисбаланс поміж частин та елементів, то система здійснює певний цикл розвитку, доки не досягне нової рівноваги.

Ідеї Парето у 20–30 рр. ХХ ст. було підхоплено за океаном, де швидко прогресував функціоналізм. Т. Парсонс, Р. Мертон, спираючись на теоретичний спадок європейців, створювали функціональну теорію суспільства. Для функціоналістів очевидним фактом був принцип функціональної єдності суспільства. Він передбачає важливу умову існування соціетальної системи, коли усі її елементи, частини “працюють” разом, узгоджуються поміж собою і не створюють принципових протиріч та конфліктів, що не

можуть бути із середини подолані. Згідно з позицією функціоналістів, кожний інститут, усталений соціальний факт, звичай, традиція є доцільними, такими, що виконують певну корисну для суспільства функцію. Їх існування виправдане навіть тоді, коли дослідник не може відразу пояснити роль того чи іншого явища у колективному житті, бо цілісність суспільства вже доводить “правильність” побудови системи. Функціональним зв’язкам у соціальній системі відводиться місце “будівничого розчину”, яким скріплюються елементи конструкції.

Р. Мертон певним чином ускладнив функціональне пояснення суспільства, запропонувавши систему категорій, в яких можна розглядати суперечливі за змістом функції. Це, з одного боку, було відповіддю на критику функціоналізму, а з іншого – формувало більш реалістичне ставлення до дійсності, яка далеко не завжди є гармонійною. Отже, в арсеналі функціоналістів з’явилися пари протилежних за змістом понять: “функція” – “дисфункція”, “явна функція” – “латентна функція”. “Дисфункція” відображає негативні прояви тих або інших елементів з точки зору адаптації системи, її цілісності й врівноваженості. “Латентна функція” – це прихований ефект або непередбачені прояви і наслідки. Функціоналісти багато уваги приділяли й структурній композиції суспільства, адже функція є зовнішнім проявом структури. Розвиток або руйнація структури призводить до функціональних змін, а необхідність реалізації певної функції змушує вносити корективи у структурні елементи.

Загальну структуру суспільства можна схематично накреслити так, як це показано у табл.2.

Таблиця 2

Загальна структура суспільства

Структурні рівні	Основні форми соціального	Структурні елементи	Функції
Макрорівень	Соціетальна система, суспільство як цілісність, загальна культура, нація-державна	Механізми інтеграції: культурні архетипи, спільні міфи, панівна релігія, колективна (національна) свідомість, загальна мораль, основи права, солідарність	Загальне поєднання інститутів, структур, підсистем і утворення спільного соціального простору, в якому може здійснюватися соціальна мобільність членів суспільства
Мезорівень	Групи, соціальні структури, інститути, організації	Класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна й інші соціальні структури; інституційна структура суспільства; мережа соціальних організацій	Утворення стійких статусно-рольових комплексів, усталених груп, цільових систем, які розподіляються за чотирма основними сферами життєдіяльності й забезпечують реалізацію чотирьох основних функцій: <ul style="list-style-type: none"> • адаптація, • цілепокладання, • інтеграція, • утримання архетипу
Мікрорівень	Позиції, статуси, ролі, соціальні дії	Індивідуальна діяльність, ієрархія позицій і статусів, розподіл праці й спеціалізація, соціалізація відповідно до наявних	Організація первинної повсякденної діяльності відповідно до соціальних ролей та фізичних, інтелектуальних, психічних властивостей індивідів

У таблиці враховано відому тезу Т. Парсонса, згідно з якою кожна соціальна система мусить для свого існування підтримувати чотири функції. Адаптація розглядається переважно як економічна функція, що “відповідає” за пристосування до довкілля, забезпечення людної усім необхідним з матеріальної точки зору. Таким чином адаптація є генеральною функцією економічних інституцій. Цілепокладання є політичною функцією, що стосується управління та загальної організації соціального життя. За цю функцію несуть відповідальність переважно політичні інститути. Інтеграція означає соціалізацію нових поколінь, долучає їх до соціального життя через інститути сім’ї, освіти, інші соціальні інститути. Нарешті, утримання архетипу є культурною функцією, яка ставить за мету збереження спільних поглядів, переконань, укріплення солідарності членів суспільства. Цьому сприяють інститути культури. Більш докладно про групування інститутів див. у главі 9 (табл. 4.2).

Структурно-функціональний підхід з практичної точки зору потребує не забувати про дві речі: 1) тісний зв’язок функції та структурних елементів, 2) наявність об’єктивних функціональних зв’язків, якими не можна маніпулювати за власним бажанням. Соціально-інженерна діяльність у принципі можлива, але вона мусить здійснюватися за правилами функціональної єдності систем. Так, корекція соціальної системи, виправлення дисфункціональних елементів потребує пошуку так званого функціонального еквіваленту. Наприклад, хуліганські прояви неповнолітніх можуть бути витіснені за умови, якщо виходу енергії тінейджерів буде знайдено функціональний еквівалент у вигляді альтернативних занять, захоплень, інституційних дій. Але від самого початку функціоналіст повинен з’ясувати: чому набувають поширення хуліганські дії, яку функцію вони відіграють у молодіжному середовищі? Мала ефективність поліцейських операцій у сфері обмеження свавілля молоді лише підкреслює: хуліганство не є випадковим явищем, воно укорінене у структурі суспільства. Відповідно, і боротися з ним самими репресіями неможливо. Потрібна переструктурація способу життя молодих людей, внесення в їх побут, свідомість, моду таких елементів, які б успішно витіснили руйнівну активність або перетворювали її у соціально нейтральні чи позитивні зразки поведінки.

Функціоналісти до певної міри виходили з утопічної картини суспільства. Їх ідеї є продуктивними стосовно більш-менш ефективно функціонуючих спільнот, але вони погано припасовуються до розбалансованих, кризових суспільств, перехідних періодів, якими було насичене попереднє ХХ століття.

Масове суспільство і криза цілісності

Суспільство як інтегрована форма існування людей у ХХ ст. переживало кризу. Цьому сприяли бурхливі історичні події та загальні соціальні процеси, які іспанський філософ Ортега-і-Гассет (1883–1955) влучно охрестив “бунтом мас”. Традиційні станові структури було повністю зруйновано, люди отримали рівні громадянські й політичні права, ширілися різні громадські рухи за соціальні права (робочого класу, жінок, кольорового населення тощо), маси починають брати участь у політичних заходах прямої громадської дії, на майданах, вулицях, де відбуваються походи, демонстрації, мітинги. Активно пропагують у масах соціалісти, комуністи, анархісти – вони підбурюють до непокори, революції, бунту. І такі події не забарилися. 1917 р. до влади у Петрограді приходять більшовики, а 1922 р. в Римі – італійські фашисти. Починається нова епоха людства. Філософи, соціологи, політологи із занепокоєнням спостерігали за розвитком подій; несподівано виник новий предмет дослідження – масове суспільство. Очевидно, що воно не є стійкою формою соціального, бо заперечує принципи структурованості й збалансованості складних систем. Тоді на чому воно ґрунтується?

Французький вчений Гюстав Лебон (1841–1931) досліджував тенденцію до поширення масового суспільства у Європі, зокрема, шляхом вивчення психології натовпу. Саме натовп він розглядав як елементарну форму й спрощену модель масового суспільства.

Лебон у книзі “Психологія соціалізму” (1908) передбачив, що пропаганда соціалізму в “низах” не буде безплідною – одна з європейських країн стане об’єктом експерименту і наглядною демонстрацією того, що соціалізм (тип масового суспільства) є тупиковим шляхом. Він тільки не передбачив справжніх масштабів експерименту, коли ціла низка країн Європи пройшли або шляхом фашизму (націонал-соціалізму), або комунізму.

Зигмунд Фрейд розглянув натовп і масове суспільство з психоаналітичних позицій. Він проаналізував соціально-психологічну структуру цих явищ. З одного боку, натовп є чимось аморфним і знеособленим, люди в ньому стають анонімними, втрачають соціальні статуси і звичні регулятори поведінки (феномен кримінального натовпу), а з іншого – виникає психологічний зв’язок “вождь – маса”. Натовп нібито має жіночу сутність, дозволяє собою маніпулювати, він потребує вождя, “сильної руки”. Натовп обожає свого лідера і може бездумно слідувати його програмі. Неврівноваженість масового суспільства зумовлює лише одну можливу форму його інтеграції – тоталітаризм. Жорстка влада над натовпом, репресії, обмеження свободи є факторами, що скріплюють суспільство подібно до обручів у діжці.

Дослідження феномену масового суспільства стимулювало інтерес вчених до прошарку, що має назву “еліта” (від фр. elite – найкраще, добірне). Еліта, на думку багатьох дослідників, протистоїть масі, вона зберігає культурні традиції та одночасно здійснює політичне керівництво країнами. Є велика кількість різноманітних теорій еліти. Остання розглядається або як аристократична частина суспільства (з покоління у покоління представники еліти входять до привілейованих прошарків і мають особливу спадковість, “аристократичні” гени), або як “клуб” тих, хто демонструє найкращі показники у певному виді діяльності, увійшов у коло обраних, найбільш просунувся по соціальних сходах, або наділений виключними фізичними, психічними, інтелектуальними рисами. Певна частина теоретиків, які досліджували феномен масового суспільства, сходилася на думці, що еліта приречена грати особливу роль у суспільному житті, зокрема, на політичну еліту покладається завдання утримувати суспільство від катастроф, революцій, розпаду. Якщо еліта слабшає або в її лавах спостерігається застій, вона втрачає силу та волю, тоді власне й починаються різні неприємності: на історичну арену виходять маси, а її вожді захоплюють владу і утворюють нові еліти. Отже, еліта в концепції масового суспільства відіграє роль соціетального чинника, фактора інтеграції соціальних систем.

Ми розглянули різні теорії та фактори, які виникають роль соціетальних чинників, соціальних інтеграторів. Більш докладно зупинимося на факті національного буття, яким сьогодні можна пояснити феномен існування націй-держав.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Назвіть ознаки, за якими можна ідентифікувати суспільство.
2. Наведіть приклади двох об’єднань людей, в одній з яких може бути визначено, як суспільство, друге – ні.
3. Які чинники забезпечують стабільність суспільств?
4. За якою схемою будується модель суспільства відповідно до функціональної теорії Парсонса?
5. Дайте визначення поняття суспільства, використовуючи різні підходи.
6. Накресліть загальну структуру суспільства з урахуванням поділу його елементів на три рівні: мікро, мезо і макрорівень.
7. Які історичні процеси і події сприяли народженню концепції масового суспільства?
8. Яка роль еліти, вождів в рамках концепції масового суспільства?
9. Чим відрізняється натовп від маси?
10. Як і від масової поведінки найбільш часто досліджуються соціологами?
11. Що таке мода?

Тема 16. Типи суспільства (4 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти, чому існують різні типології суспільства,
- надавати характеристику простому та складному суспільству,
- пояснювати причини виникнення та загальні риси індустріального суспільства,
- вміти пояснити передумови виникнення постіндустріального суспільства,

ві.

Питання до лекції :

- 1. Проблема типології суспільств.**
- 2. Ранні прості та складні традиційні суспільства.**
- 3. Індустріальне (капіталістичне) суспільство.**
- 4. Постіндустріальна доба. Порівняльний аналіз традиційного, індустріального і постіндустріального суспільств.**

1. Проблема типології суспільств

Важливо пам'ятати, що соціологія з'явилася як "проект індустріальної епохи" і як відповідь на виклик, що постав перед вченими і політиками у зв'язку з бурхливими соціально-політичними подіями кінця XVIII – початку XIX ст. Однак з перших соціологічних категорій було нове поняття – "індустріальне" (Сен-Сімон) або "позитивне" (Конт) суспільство. Це поняття мало відобразити початок нової епохи в історії людства і окреслити актуальні завдання Європейської цивілізації. "Позитивне" суспільство у ті часи мислилося як цілковите панування науки, раціонального наукового світогляду, промисловості й технічного прогресу. Попередні етапи розвитку суспільств О. Конт визначив як "релігійну" і "метафізичну" стадії. За півтора століття розвитку соціології було запропоновано кілька систем класифікації, які мають історичну спрямованість і відображають зміни у суспільному житті. Але більшість соціологів залишаються на позиціях Конта в тому сенсі, що пріоритет у вивченні належить сучасному суспільству. Соціологія завжди була зорієнтована на поточні людські справи й тенденції, що ведуть у майбутнє.

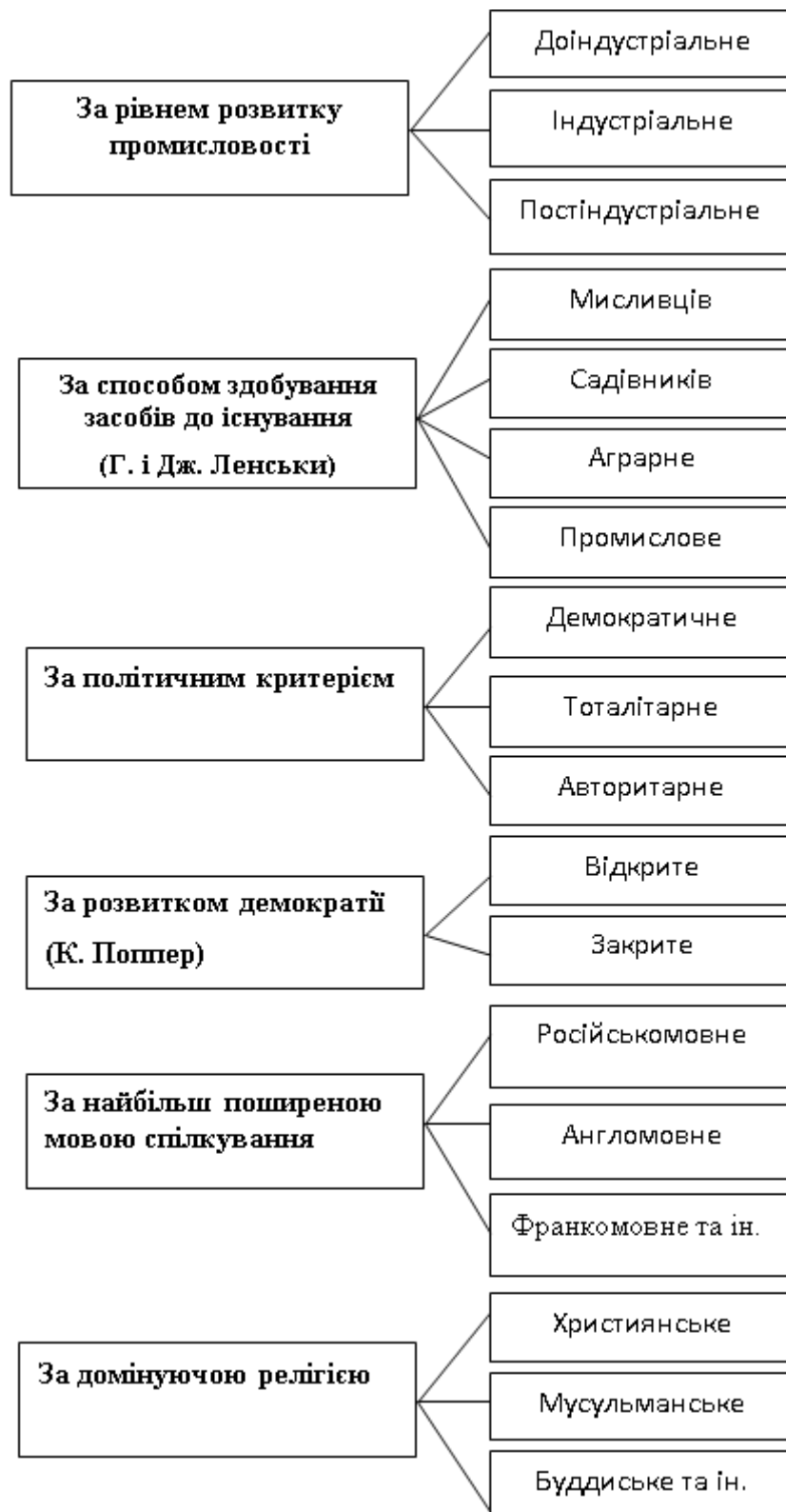
К. Маркс запропонував ідеологізований варіант типології, в якому усе зводилося до неминучості комунізму. Типи суспільств (суспільно-економічні формації) він розташував у хронологічному порядку – первісно-общинне суспільство, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне, – і наголошував на тому, що людство обов'язково мусить пройти зазначені етапи. Нібито у цьому і полягає сутність історичного процесу. Сильною стороною вчення Маркса є ґрунтовний аналіз механізмів переходу від феодального до сучасного капіталістичного суспільства. Але намагання будь-що довести закономірність комунізму виявило утопізм цієї концепції.

М. Вебер розробляв теорію капіталізму (індустріального суспільства), яка фактично була альтернативою марксизму. Якщо Маркс наполягав на закономірному характері капіталізму і вирішальним критерієм вважав його економічну сутність, то Вебер сконцентрувався на відмінностях соціальної психології, ментальності людей докапіталістичної й капіталістичної епохи, досліджував різницю у типах соціальної поведінки. Він вводить неекономічні (духовні) критерії для розмежування різних типів суспільств. Індустріальному суспільству Вебер протиставляє традиційне суспільство, де панували усталені типи взаємодій, люди прагнули прожити своє життя не гірше від батьків, але й не ставили перед собою амбітних завдань. Циклічність і розміреність способу життя у традиційному суспільстві контрастує з "духом капіталізму", який сповнений жадоби до збагачення, авантюризмом, рухомістю, невдоволеністю існуючим становищем і прагненням

кращого статусу. Капіталізм, згідно з поглядами Вебера, узяв старт не як “залізний закон” розвитку, а, скоріше, як випадковість, коли п’ятисот років тому в Західній Європі виник збіг кількох важливих обставин, які і зумовили подальший шлях капіталістичного розвитку. Важливим вислідом дискусії класиків було визнання безперспективності відстоювання якогось одного критерію. Теоретична модель нового суспільства має багатокритеріальну основу, бо в реальному житті зміни торкнулися усіх сфер і підсистем, отже, й описувати їх треба, застосовуючи комплексний підхід.

XIX, особливо XX ст., дають безліч емпіричних доказів індустріального суспільства: епохальні зрушення фактично відбувалися протягом життя одного покоління, коли людина у дитинстві заставала кінські екіпажі, керосинові лампи, станові традиції й інститути, а закінчувався земний шлях – з електрикою, радіо, телебаченням, авіасполученням і новими соціальними інститутами, які заперечували патріархальні відносини, родові або аристократичні привілеї, принижений стан жінки тощо. Але інтенсивність змін не зменшувалася, а навпаки – після Другої світової війни людство вступило у смугу науково-технічної революції. Західні суспільства швидко розвивалися, і нова хвиля соціологів-теоретиків – Раймон Арон, Даніель Белл, Алвін Тоффлер, Збігнев Бжезинський – відзначила черговий якісний перехід до так званого постіндустріального суспільства.

Типологія суспільства

Загальна схема людської історії тепер виглядала так: традиційне суспільство – індустріальне (капіталістичне) суспільство – постіндустріальне суспільство. Але людська історія і суспільства не починаються із Середніх віків, коли беруть свій старт капіталістичні відносини. *Homo sapiens*, як було з’ясовано у главі 1, почав розселення по континентах 80 тис. років назад. Увесь цей час (до появи капіталістичних суспільств) люди утворювали ті чи інші суспільства, які певним чином змінювалися у напрямку їх ускладнення. У широкому розумінні усі ранні форми, дійсно, можна відносити до традиційного типу, але це не виключає більш детальної типізації. А чи можна спостерігати ранні форми у сучасну

епоху? Накладання класифікаційної сітки на теперішні суспільства виявило цікаву особливість земної цивілізації: сьогодні поряд фактично існують усі можливі типи соціетальних систем – від елементарних і примітивних до надскладних і суперрозвинутих.

Це стимулювало розвиток нової наукової галузі на зламі соціології, історії, культурології, етнографії, яку прийнято називати культурною або соціальною антропологією. Відповідні вчені проводять польові дослідження в Екваторіальній Африці, з тубільцями Австралії, Океанії, Амазонії, народами Півночі тощо. Такі експедиції можуть бути разовими або набувати циклічного характеру, коли те чи інше плем'я досліджується протягом багатьох років. Спостереження за організацією примітивних суспільств допомагають уявити загальний шлях розвитку земної цивілізації.

2.Ранні прості та складні традиційні суспільства.

Первісні суспільства збирачів і мисливців

Такі суспільні групи існували у вигляді невеликих кланів (20–60 осіб) – фактично великої сім'ї, – де усі були зв'язані родинними стосунками і соціальними контактами. І так, мабуть, тривало увесь так званий “кам'яний вік”, доки не почалися революційні зміни у господарчій діяльності й соціальній організації. Але доти люди застосовували примітивні кам'яні й дерев'яні знаряддя, вели рухомий спосіб життя, змінюючи за рік кілька разів свої стоянки, або взагалі мігруючи за великими стадами тварин (олені, бізони, мамонти), які були надійним джерелом харчування. Матеріальні залишки діяльності цих людей археологи знаходять на різних континентах, складніше реконструювати їх відносини, ієрархію, традиції. Інший шлях вивчення – спостереження над збирачами й мисливцями, що залишилися на території Африки, у джунглях Бразилії або в австралійських пустелях. Таких людей сьогодні нараховується не більше чверті мільйона. Вони органічно поєднані з природою, не прагнуть накопичення й живуть за принципом “усе моє – зі мною”, бо кочовий спосіб життя не дозволяє обтяжувати себе зайвим. Такі групи мають високий ступінь солідарності і незначну нерівність. Існує поділ праці між чоловіками й жінками, принципові питання вирішуються на зборах чоловіків, вирішальну вагу мають думки старших членів групи. Кожна така група рухається і годується на певній території, це зближує первісні суспільства з принципом організації популяцій хижаків, коли прайди, зграї або окремі особні контролюють територію і не допускають на неї конкурентів. Загальна чисельність людності фактично регулюється біосферою, вона не може суттєво зростати після опанування усіх продуктивних територій.

Аграрні й скотарські суспільства епохи неоліту

Близько 10 тис. років тому, як припускають, відбулася так звана неолітична революція. Існує думка, що первісні суспільства були такими, які легко задовольняли свої потреби, бо людина вже посідала верхівку харчового ланцюга, фактично царювала у природному середовищі, не зруйнованому і доволі багатому на споживні рослини, дичину, рибу тощо. Людська популяція швидко збільшувалася і в планетарному масштабі вірогідно наближалася до 10 млн осіб. Це створювало кризову ситуацію, бо для прогонування великої кількості людей були потрібні нові продуктивні території, а їх бракувало. І *Homo sapiens* знайшов вирішення проблеми: відбувся перехід від привласнення до виробництва. Саме це склало основну рису “нового кам'яного віку” (неоліту), коли метал ще не застосовувався, але технології, спосіб виживання докорінно змінилися. Неолітична революція була мирною й творчою: люди одомашнили деяких диких тварин, розкрили секрети культивування рослин – злаків, плодкових дерев. Це відкрило шлях до збільшення не тільки загальної чисельності популяції, але й розмірів окремих суспільств. Принциповим було й те, що тепер частина людства переходить до осілого способу життя, виникають перші постійні поселення. Однією з перших нових форм було так зване садівницьке суспільство, що вперше виникло на Близькому Сході, а зараз щось подібне можна зустріти у способі життя деяких аборигенів Африки й Сахари. Аграрні суспільства виявилися доволі ефективними з економічної точки зору, особливо коли примітивне городництво змінилося обробкою

великих ділянок із застосуванням тяглої сили, а потім і металевих знарядь. Люди вже були здатні до певного накопичення, а це становило основу для виникнення інституту приватної власності. Ускладнилася й структура суспільств. Вони мали певну ієрархію, очолював селища вождь, який мав велику владу, і усі общинники мусили виявляти різноманітні знаки пошани й уваги до вождів. У горизонтальному вимірі структуру такого суспільства (племені) складали окремі родові групи. Суспільства подібного типу організації (вождівства) сьогодні подекуди зберігаються на островах Нової Гвінеї, Меланезії, Нової Каледонії, Фіджі, Полінезії. Чому на островах? В історії людства не було синхронного й лінійного розвитку. Певні групи й суспільства робили еволюційні стрибки, а усім іншим треба було обирати: або наслідувати більш розвинутих і коритися їх вимогам, або самоізолюватися. Старим організаціям залишалися малодоступні місцевості або ізольовані морські території. Ось чому стародавні типи організації суспільства можна відшукати або у непролазних хащах джунглів, або в пустелях, або на невеликих островах, де фактично немає умов для саморозвитку. Очевидно, важливою передумовою саморозвитку був демографічний вибух, тобто різке збільшення людності й можливість перейти до більш складної форми організації. Іноді видатних успіхів досягали скотарські суспільства. Так, протягом XI–XII ст. щось подібне відбулося в Монголії, де після багатьох віків “сплячки” й “збирання сил” склалися передумови однієї з наймогутніших імперій світу, яку створив войовничий кочовий народ – монголи на чолі з Чингісханом. Але ця імперія, як і її кочові попередники, не була стійкою та здатною до подальшого розвитку, хоча на своєму піку вона сягала елементів цивілізації. Після розпаду Золотої орди монголи законсервувалися у своєму розвитку й проіснували до XX ст. в якості скотарського суспільства. Примітивні аграрні й скотарські суспільства згодом включалися до складу різних держав на правах колоній або відсталих провінцій.

Перші цивілізації (складні суспільства).

Шість – сім тисяч років тому виникають перші складні суспільства або цивілізації. Можливо, відома нам трипільська культура була перехідною формою від простого аграрного до складного суспільства. Вона виникла й розвивалася паралельно з єгипетською й шумерською цивілізаціями, але за невідомих ще причин припинила свій поступ і не перетворилася на “велику цивілізацію”. Цивілізації залишили чимало артефактів (речей, історичних пам’яток) сучасним історикам для того, аби реконструювати суспільний устрій. Характерними рисами останнього є держава, багатоступенева соціальна структура, великі міста, писемність, розвинута релігія, величні кам’яні будівлі, відокремлення ремісництва від землеробства і скотарства тощо. Сучасних людей вражають деякі стародавні технології, секрети, яких ще не розкрито до кінця. Є цілі наукові галузі, що вивчають давні цивілізації, або навіть тільки один усесвітньо відомий елемент цивілізації – піраміди. Вони і досі височать не тільки в пустелях Єгипту, але і в різних місцевостях Південної Америки і Південно-Східної Азії як мовчазні свідки перших цивілізацій. Такі суспільства-цивілізації існували між ріками Тигр та Євфрат, на острові Крит, на територіях сучасних Китаю, Перу, Мексики та Камбоджі. Їх населення становило від кількох тисяч до кількох мільйонів осіб (разом з тими народами й племенами, що потрапляли у залежність від цивілізацій). Усі ці суспільства мали спільну долю у тому сенсі, що не збереглися, зазнали занепаду й були за різних обставин зруйновані. Можливо, винятком з правила є індійська й китайська стародавні цивілізації, окремі культурні й матеріальні елементи яких дійшли до наших днів у вигляді спадкових цінностей, а не в якості археологічних знахідок.

Імперії й пізні складні аграрні суспільства

Імперії зародилися ще до Р.Х. З соціологічної точки зору вони були спробою утворити багатомільйонні спільноти, хоча цілісні суспільства так і не сформувалися. Усім відома Римська імперія була конгломератом різних суспільств-народів. Правління римлян на периферії не призвело до істотних змін у структурі підкорених народів, хоча й сприяло поширенню культурних цінностей (зокрема, античної науки), правових норм (римське

право), інтенсивному торговельному обміну, розповсюдженню різних ідей (наприклад, первісне християнство) на великі території. М. Вебер вважав, що саме раціональне римське право, антична наука (передусім математика) у поєднанні з етикою перших протестантських общин та принципами раціонального ведення господарства запліднили капіталізм, хоча це й сталося через тисячу років після припинення існування Західної Римської імперії.

Пізні складні суспільства характеризуються переходом до феодально-станової системи, розгалуженням і удосконаленням державного апарату, централізовано-монархічним правлінням. Але визначальні принципи аграрного суспільства залишалися у новітніх імперіях та феодальних державах без суттєвих змін. Ось чому усі докапіталістичні системи усе ж можна об'єднати спільним поняттям традиційного суспільства. Застосування великих мас невольників, рабів або кріпосних селян не призвело до якісних економічних змін. Додатковий сукупний продукт був доволі обмеженим: він дозволяв купці аристократів вести розкішний спосіб життя і змушував перебувати у злиднях понад 90% населення. Підневільна праця взагалі виявилася не якісною і малопродуктивною. Раб – не зацікавлений у результатах праці, а його хазяїн – у застосуванні коштовної техніки або нових технологій. Соціальна мобільність залишалася мінімальною, люди були “прикуті” до свого стану, свого феодала, місця проживання, общини, міста, селища. Більшість населення не мала будь-яких політичних прав, усе вирішували правителі й аристократичні кола, які мали тенденцію до виродження й занепаду. Панувала релігійна свідомість, голови людей були сповнені різними забобонами, думками про магічне й надзвичайне. Соціальні зміни відбувалися так повільно, що тогочасні люди наївно гадали: вони живуть у такому світі, який саме таким і створив Бог, а іншого не дано.

3. Індустріальне (капіталістичне) суспільство

Коли і де зароджується капіталізм? Свою реформаторську діяльність Лютер почав 1517 р., у XVI ст. формується протестантизм як течія, і виникають перші протестантські осередки. Отже, якщо керуватися висновками М. Вебера про особливу роль, яка належала етиці протестантизму у формуванні капіталістичної свідомості, то з цього століття можна вести відлік капіталістичної епохи. Важливою прикметою Нового часу виявилася Нідерландська національно-визвольна буржуазна революція (1566–1579), коли влада у північних провінціях перейшла не до аристократів, а до буржуазії, і виникла Республіка Сполучених Провінцій. Голландія справді перетворилася на форпост капіталізму.

З просторовими межами генезису нового суспільства помилитися важко – це Захід і Північ Європи. Потім капіталістичні принципи, інститути, форми виробництва й торгівлі переносяться до Америки, на Південь та Схід Європи. Азія, колоніальні країни “познайомилися” з капіталістичною системою в XIX ст. завдяки діяльності різних фірм та кампаній в межах тогочасних імперій. Саме тоді ширяться капіталістичні відносини і в Україні. Цьому сприяли деякі соціально-політичні реформи в Австрійській і Російській імперіях. Принциповим було скасування 1861 р. в російській частині України інституту кріпацтва та різноманітні реформи під час правління Олександра II, а також політичні зміни в Австрії після революції 1848 р. Капіталізм має цікаву особливість – його інститути, принципи, способи ведення господарства можуть поволі проростати ще в межах феодальної епохи, потрохи руйнуючи традиційний лад.

Індустріальне суспільство має принципові відмінності в усіх без винятку сферах життя.

По-перше, воно має революційний технологічний базис: техніка й технологія увесь час змінюються, вдосконалюються на основі винаходів, застосування наукових підходів. Вирішальну роль починає відігравати машинне фабричне виробництво. Принципове значення мала Індустріальна (промислова) революція, яка розгорнулася в Західній Європі у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Символом капіталістичного виробництва стає парова машина, а свого “зіркового часу” новий тип

організації суспільства сягає у першій половині ХХ ст., коли було впроваджено масове конвеєрне виробництво. Технологічно стало можливим тиражувати промисловий товар у досі небаченій кількості й домагатися його здешевлення, а обсяги виробництва встановлював виключно ринковий попит. Передові суспільства багатішають, швидко змінюється архітектура міст, засоби транспорту й комунікацій.

По-друге, типовою політичною системою індустріального суспільства є демократична республіка, поступово встановлюються принципи загального виборчого права, свободи слова, відповідальності урядів перед суспільством тощо.

По-третє, суттєво змінюється соціальна структура: станові привілеї скасовуються, натомість формується соціально-класова структура, отже, тепер соціальна мобільність штучно не гальмується; впроваджуються нові соціальні інститути, пов'язані з пенсіями та іншими соціальними гарантіями; остаточно руйнується патріархальна сім'я, діти воліють мати власні домогосподарства і жити на свій розсуд.

По-четверте, принципово змінюються ролі освіти, науки й релігії. Суспільство секуляризується, релігія стає приватною справою, а освіта й наука розглядаються як пріоритетні передумови суспільного розвитку і особистої кар'єри. Світогляд людини, громадська думка трансформуються – вони просякнуті капіталістичними цінностями. Свідомість раціоналізується, бо вона звільнюється від магічного елементу й релігійного фанатизму і підкоряється матеріальним розрахункам.

Загальний ритм життя набагато пришвидшується, конкуренція стає більш жорсткою, а відносини, особливо в організаціях, набувають характеру офіційних, знеособлених зв'язків. Не усі витримують випробування, збільшується кількість нервових розладів, самогубств, виникають люмпенізовані прошарки, які яскраво змалював М. Горький у п'єсі “На дні”. Вистачає й тих, хто з ностальгією згадує “добрі старі часи”, коли панували феодальні цінності й найвищим було збереження гідності, особистої честі, беззастережна відданість монарху, служба на благо держави. Можливо, що і деякі звільнені кріпаки сумували за добрим паном, бо далеко не в усіх за нових умов склалася доля... Капіталізм – жорстка система, яка вимагає від людини напруження сил і не вибачає безвідповідальності й розслабленості. Вона руйнує общинний принцип колективної відповідальності й захист з боку громади. Хоча паралельно починається профспілковий рух, виникають кооперативи, кредитні спілки, держави започатковують різні соціальні програми, а заможні верстви практикують благодійництво і різні форми соціальної опіки.

Постіндустріальна доба. Порівняльний аналіз традиційного, індустріального і постіндустріального суспільств.

4. Постіндустріальне суспільство

Пропонувалися й інші аналогічні терміни – “технотронне суспільство”, “суспільство розвинутого модерну”, “кібернетичне суспільство”, “інформаційне суспільство”, “третя хвиля”. Але термін, який запропонував Д. Белл, є найбільш поширеним і зрозумілим по суті, бо мова йде про суспільство, яке є наступником індустріального суспільства. Ознаки постіндустріального суспільства західні дослідники почали “помічати” в 60–70 рр. ХХ ст. Що взагалі змінилося у другій половині ХХ ст.? Розвинуті індустріальні суспільства досягли фази “суспільства масового споживання”. Почала змінюватися суспільна психологія, бо одяг, володіння речами перестає бути символом соціального статусу й престижу. Молодь “бунтує”, виникає потужний рух хіпі, студентської молоді, які відкидають “буржуазні цінності”. Апогеєм було “спекотне літо” 1968 року, яке супроводжувалося у Франції масовими безпорядками, барикадами... Суспільства продовжують розвиватися у всіх напрямках, і їм вдається “осідлати” науково-технічну революцію (НТР). Відразу відбуваються наукові й технологічні прориви у різних напрямках. Атомна енергія, космічні проекти, нові синтетичні матеріали, ЕОМ, телекомунікаційні технології і “зелена революція” (нові аграрні технології) – швидко змінюють не тільки економіку країн, але й соціальні відносини. Стрижнем НТР стає

інформатизація суспільств, комп'ютерні технології, нові засоби зв'язку. Тепер на Заході особливо цінуються не мільйони тон виплавленого чавуну або добутої нафти, а нові ідеї, ноу-хау, інформаційні системи й бази даних. Вважається, що той, хто володіє складними суперсучасними технологіями ("високі технології"), може управляти світом. Небаченого технологічного ривку досягають США, а їх з успіхом наздоганяє Японія. Виявилися три центри постіндустріальної цивілізації: Північна Америка (США, Канада), Західна Європа і Японія. Одночасно відбуваються значні структурні, інституційні зміни. Виробництву більше не потрібні мільйони робітників, починається перерозподіл робочих місць на користь сфери споживання, обслуговування, науки, освіти, соціальної роботи тощо. Ця сфера одержала назву третього сектора економіки. Суспільства стають настільки заможними, що здатні, не відбираючи багатств у вищих прошарків, допомагати усім нужденним. У багатьох країнах (Німеччина, Франція, Голландія тощо) така практика нагадує соціалізм як систему, де кожен громадянин має гарантію соціального захисту. Демократичні рухи домагаються остаточного панування ідеї прав людини, захищаються права жінок, різноманітних меншин, у тому числі сексуальних, осіб з фізичними й розумовими вадами тощо. Наприклад, у деяких країнах офіційно реєструються одностатеві шлюби, жінки стають священниками, приходять на військову службу і в поліцейські наряди, які патрулюють вулиці міст. Відстоюється принцип плюралізму. Чоловіки одягають спідниці й виходять на демонстрацію не тому, що вони мають психічні відхилення, а через їх бажання відстояти право на самобутність, як таке. Отже, відбуваються різноманітні зміни, які ще не дуже зрозумілі за напрямками й кінцевою метою, але й ігнорувати їх неможливо.

Одночасно із суперрозвинутими системами існують усі інші типи суспільств, що породжує міжнародну напругу та безліч проблем. У ХХ ст. збільшився розрив між країнами так званої "багатої півночі" й "бідного півдня". Більшість країн Азії, Африки, Латинської Америки не змогли "іспити" на вступ до "елітарного клубу", але набрали кредитів і перетворилися на міжнародних боржників. Мільйони представників країн так званого "третього світу" мріють про еміграцію до багатих суспільств і намагаються нелегально подолати державні кордони. Цікавим є походження терміну "третій світ", він з'явився у роки "холодної війни", коли політики умовно ділили світ на три частини. До першої належали розвинуті країни Заходу на чолі зі США, до другої – соціалістичний табір на чолі з СРСР, отже, усі інші, а сюди потрапляла більшість суспільств світу, відносились до третьої групи – країн "третього світу". Соціалістичний табір фактично зникнув, і такий поділ нібито став зайвим, але по інерції назва "країни третього світу" залишилася, сьогодні вона означає групу слабкорозвинутих і бідних країн.

У таблиці 5.12 зведено ознаки трьох основних типів суспільств, що полегшує їх порівняння та засвоєння домінуючих рис.

Порівняння трьох типів суспільства

Основні риси	Типи суспільства		
	Традиційне	Індустріальне	Постіндустріальне
Технічний базис	Примітивні ручні знаряддя, використання мускульної енергії, енергії вітру, тварин	Машинне виробництво, використання енергії органічного палива, що перетворюється у силу пара, в електрику	Інформаційні технології, комп'ютерні системи, нетрадиційні джерела енергії
Економічні відносини	Використання неекономічного примусу, юридична залежність холопа від пана. Позаринковий розподіл матеріальних цінностей	Капіталістичні відносини між господарем і найманим працівником. Ринкові відносини й еквівалентний обмін цінностей	Збереження капіталістичних відносин і їх поступова трансформація в бік гуманізації, "людяних відносин"

Домінуючий сектор економіки	Аграрний сектор (первинний сектор)	Промисловий сектор (вторинний сектор)	Сфера послуг (третій сектор)
Соціальна структура	Каста, рабство, станова система	Соціально-класова структура	Соціальна стратифікація, посилення значення професійного й освітнього статусу
Основне соціальне протиріччя	Між владними елітами, війни за панування	Соціально-класові (ідеологічні) та міжетнічні конфлікти. Революції та світові війни	Конфлікти на ґрунті культурного плюралізму. Небезпеки розколу світу за цивілізаційним принципом
Мобільність населення	Відсутня або значно обмежена	Формально не обмежена, фактично зумовлюється структурними змінами в економіці та соціальному просторі	Залежить здебільшого від особистісних властивостей й вільного вибору людини.
Політична система	Переважають монархії. Соціальний контроль переважно здійснюють громади, общини, до яких належать люди	Демократична республіка. Поширення інститутів формального контролю, поліції	Плюралістична демократія. Важливу роль відіграє юстиція, до послуг суду вдаються все більше громадян
Права людини	Мають суто становий характер. Реальними громадянськими й політичними правами користується аристократія	Політичні й громадянські права надаються широким верствам населення, стають об'єктом боротьби	Розширення прав головним чином у напрямку захисту соціальних і культурних прав
Культура	Має релігійний і традиційний характер	Поширення масової культури, розмежування з "елітарною" культурою	Культурний та інформаційний плюралізм
Освіта і наука	Існують здебільшого як неінституціоналізована приватна діяльність	Відбувається інституціоналізація і розширення	Розглядаються як провідні галузі соціального життя

Порівняльна характеристика різних типів суспільства (90 роки ХХ століття)

Характерні риси суспільства	Типи суспільства		
	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
Типові представники	Афганістан, Ангола, Нікарагуа, Ефіопія	Італія, Франція, Великобританія	Країни які найбільше наближені до цього типу суспільства: США, Японія
ВВП на душу населення	До 400\$	Близько 10000\$	Близько 18000\$
Основний фактор	Земля	Капітал	Знання

виробництва			
Основні продукти виробництва	Їжа	Промислові вироби	Послуги
Характерні риси виробництва	Ручна праця	Широке застосування механізмів, технологій	Автоматизація виробництва, комп'ютеризація суспільства
Характер праці	Земельна праця	Переважно стандартна діяльність	Різке підвищення творчого початку праці
Зайнятість населення	Близько 75% в с/г	Близько 10% в с/г	В сільському господарстві до 3%, в промисловості 33%
Основні види експорту	Сировина	Продукти виробництва	Послуги
Політика в галузі освіти	Боротьба з не писемністю	Підготовка спеціалістів	Безперервна освіта
Кількість вчених на 1000000 мешканців	Близько 100	Близько 2000	Близько 2000
Смертельність на 1000 чол.	Близько 20 чол.	Близько 10 чол.	Близько 10 чол.
Тривалість життя	40-50 років	Понад 70 років	Понад 70 років
Вплив людини на природу	Локальний неконтрольований	Глобальний	Глобальний контрольований
Взаємодія з іншими країнами	Несуттєва	Тісний взаємозв'язок	Відкрите суспільство

Теорія “стадій економічного зростання” (У. Ростоу)

Теорія “трьох хвиль” (О. Тоффлер).

. Початок комп'ютерної ери і перехід до інформаційного суспільства і зміни в сучасному суспільстві; руйнування цивілізацій під впливом технології революції.

xi. Індустріальна

. Промисловареволуція, перетворившая людське суспільство із сільськогосподарства в індустріальне.

xiv. Аграрна

. Аграрна революція, перетворення кочівників в селян

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. У чому полягає проблема типології суспільств в теоретичній соціології?
2. Чим відрізняються прості і складні суспільства? На які їх ознаки слід звернути увагу при їх характеристиках?
3. До якого типу належить українське суспільство?
4. Перечисліть ознаки і властивості індустріального суспільства.
5. Як пов'язані науково-технічна революція і постіндустріальне суспільство?
6. Надати порівняльний аналіз трьох основних типів суспільств.

Тема 17. Зміни у суспільствах (4 год).

Мета лекції : студенти мусять

- знати поняття соціального прогресу та критерії його визначення в межах протосоціологічного знання,
- вміти пояснити теоретичні підходи щодо визначення механізму соціальної еволюції,
- знати поняття та типи соціальної модернізації,
- вміти класифікувати соціальні зміни в суспільстві та надавати пояснення стосовно їх причин та наслідків,
- пояснювати форми соціальних змін за швидкістю реалізації та характеру прояву,
- визначати фактори, які вплинули на виникнення соціальних змін,
- Знати поняття соціальних рухів, їх структуру, механізм виникнення та функції,
- Вміти характеризувати соціальні зміни, що відбулися в Україні,
- **вміти пояснити сутність та соціальні наслідки глобалізації.**

Питання до лекції :

1. Теоретичні пояснення змін у суспільстві:

- Протосоціологічна концепція соціального прогресу.
  - Соціетальні теорії соціальних змін. (еволюція як об'єктивна програма)
  - Теорії, засновані на людському факторі (прогрес є функцією розвитку інтелекту людини).
  - Культурологічні теорії соціальної динаміки. Теорії модернізації і проблема країн „третього світу”.
2. Форми і фактори соціальних змін.
  3. Динаміка Українського суспільства.

1. Теоретичні пояснення змін у суспільстві

Соціальні зміни – тип руху соціальних явищ, процесів та соціальних структур у суспільстві, в результаті якого виникають, нагромаджуються і трансформуються якісні відмінності між ними, створюється багатоманітність соціальної реальності.

Протосоціологічна концепція соціального прогресу.

Історично першою доктриною була філософська *концепція соціального прогресу*. У протосоціологічний період – XVIII ст. і початок XIX ст. – більшість філософів обстоювала ідею позитивних змін, які повинні докорінно поліпшити людину, мораль, право, звичаї, суспільство в цілому. Прогрес розглядався як провідна історична закономірність, якій мусять підкорятися усі країни, держави, народи світу. Прогрес визначався як позитивна різниця між прийдешнім і сьогоденням (або сьогоденням і минулим), яку можна оцінити за певними критеріями. Різні філософи пропонували різноманітні критерії для оцінки: *технологічні* (вдосконалення знарядь праці, технічних прийомів виробництва), *економічні* (зростання валового продукту, досягнення достатку), *соціальні* (емансипація або збільшення свободи людини, досягнення рівності в умовах існування, подолання егоїзму і посилення колективізму, перехід до більшої справедливості тощо), *духовні й культурні* (обсяг знань, якими оперує людство, загальне щастя, панування творчої енергії, яку дає любов тощо). Усі нібито відчували, що зміни дійсно відбуваються, але знайти формулу прогресу так і не вдалося. Як не було знайдено об'єктивного та універсального критерію, яким би вчені вимірювали соціальний прогрес.

Концепція прогресу зазнала кризи в XX ст., коли виявилися численні латентні дисфункції та несподівані відгалуження суспільних змін. Так, найшвидше прогресували знаряддя війни, людство пережило дві небувалі за руйнівними наслідками війни і “отримало” зброю масового винищення, яка може у лічені хвилини припинити існування земної цивілізації. Виникли різноманітні тоталітарні злочинні політичні режими, які винищили людства ще більше, ніж війни. Нарешті, відбулася загрозлива руйнація довкілля. У 70-і рр. XX ст. у другій доповіді Римському клубу американські математики зробили підрахунки, які свідчили: якщо людство буде розвиватися такими ж темпами, то у середині XXI ст. його очікує нечувана екологічна катастрофа – колапс, – який винищить більшу частину населення Землі й відкине рештки населення до умов

доіндустріальної епохи. Концепція соціального прогресу зазнала критики. З'ясувалися її слабкі місця. По-перше, сама ідея прогресу як сукупності позитивних змін була поставлена під сумнів з огляду на реальні історичні події. По-друге, концепція почала розцінюватися як ідеологізована доктрина, бо кожний філософ або спільнота вкладає у поняття прогресу той зміст, який відповідає його позиції або світогляду соціальної групи. Останнє робить концепції не об'єктивною теорією, а знаряддям ідеологічної й політичної боротьби.

Перша хвиля соціологів XIX ст. поділяла загальну впевненість у могутності й непереборності прогресу, власне він і надихнув засновників соціології на наукову діяльність в ім'я кращого майбутнього. Думка О. Конта зводилася до того, що соціологи мусять розкрити політикам, можновладцям і простим громадянам очі на закономірності прогресу, щоб усі разом сприяли позитивним змінам і не перешкоджали поступу. Але згодом нові покоління соціологів стають більш обережними. Термін “прогрес” вживається обачливо і його поступово замінює категорія “соціальні зміни”. Переваги останнього поняття полягають у нейтральності, відсутності попередньої оцінки, бо “зміни” за змістом можуть бути найрізноманітнішими, а терміні “прогрес” нав'язує певну точку зору.

Зміни відбуваються у формах *соціального розвитку* і *соціальних циклів*. Соціальний розвиток складається з незворотних змін. Вони можуть розцінюватися спостерігачами як прогресивні або регресивні, позитивні чи негативні. Тут усе залежить від позиції суб'єкта й критеріїв оцінки. Цикл є такою формою змін, коли будь-який стан соціальної системи (інституту, групи) може повторитися у майбутньому або він мав місце у минулому. Наприклад, в аграрних суспільствах основний цикл було припасовано до календарного року й основних фаз, пов'язаних з обробкою полів, збиранням врожаю тощо. Різні інституції – шлюб, свята, релігійні церемонії, жертвоприношення тощо – узгоджувалися з основним циклом.

У соціології не бракує різних теоретичних пояснень соціальних змін. Їх можна звести до трьох основних груп залежно від того, який елемент вважається центральним у процесі змін. Для типізації пригадаємо трикутник “людина – суспільство – культура”, який П. Сорокін вважав відповідною методологічною платформою для соціологічного аналізу. За його умовними вершинами теорії можна згрупувати так, як представлено у табл.

Основні соціологічні теорії соціальних змін

Відправний пункт концепції	Основний зміст типологічної групи	Види теорій
Суспільство (соціальні теорії)	Розвиток відбувається за певними соціетальними типами, тобто з'являються або чергуються закономірні суспільні форми незалежно від бажання або небажання людей	теорія природної соціальної еволюції. доктрина історичного матеріалізму. циклічні концепції
Людина	Розвиток є функцією людини як біологічного виду або конкретних видатних індивідів, або певних соціальних груп, що ініціюють соціальні зміни	історіографічна концепція провідної ролі видатних людей в історії людства “закон трьох стадій” О.Конта соціобіологічні концепції теорії агентності
Культура	Зміни розглядаються як наслідок культурних змін або поширення певних типів культури	концепції технологічного детермінізму теорії модернізації концепція культурного лагу. теорія акультурації

Соціетальні теорії соціальних змін.

Найбільш впливовою теорією соціальних змін в історії соціології була *доктрина природної соціальної еволюції*, яку запропонував Герберт Спенсер. У XIX ст. вона, безперечно, панувала у соціологічній науці, її намагалися вдосконалювати і розвивати різні автори, але згодом втратила значення і поступилася новим ідеям. Хоча після Другої світової війни спостерігався певний сплеск інтересу до класичного спадку в рамках так званих неоеволюціоністських концепцій. Впливовість теорії Спенсера, зокрема, зумовлена тим, що вона кореспондується з популярною теорією

еволюційного розвитку живих організмів (теорія Ч. Дарвіна), яка і по сьогодні залишається фактично безальтернативним науковим поясненням розвитку органічного життя на Планеті. Але англійський соціолог розглядав еволюціонізм більш широко – як загальний принцип розвитку матерії. Він виділяв три основні форми еволюції: (1) *фізичну*, що відбувається в космосі, і завдяки якій виникла планета Земля; (2) *біологічну*, тобто включав у свою концепцію теорію Дарвіна; (3) *соціальну* – безперервний поступовий розвиток людського суспільства від елементарних до суперскладних форм. Згідно з цими поглядами, еволюція не є виявом людської волі, а становить об'єктивну програму, сенс і кінцеву мету якої людина не знає. Прикметником “природна” у назві теорії підкреслюється висновок, що еволюція не є штучним процесом, а її сутність закладена у “сценарій” усевіту. Завдання науки полягає в тому, щоб на основі історичних і емпіричних даних з'ясувати механізм еволюційного процесу. Спенсер був переконаний: найбільш сприятливі умови для дії еволюційних закономірностей створює ситуація вільної капіталістичної конкуренції. Еволюції не потрібно заважати різними революціями, нав'язуванням реформ або допомогою слабким за рахунок сильних. Таким чином, у працях Спенсера ідея прогресу набула форми еволюційної гіпотези.

- Теорія розвитку суспільства К. Маркса – *історичний матеріалізм* – зовні нагадує еволюційну концепцію. Тут теж закладено ідею безперервного й об'єктивного розвитку від примітивного суспільства до вищих форм цивілізації, але механізм прогресу трактується з позицій діалектичного матеріалізму через протиріччя між виробничими силами і економічними відносинами. Маркс вірив у неминучість поступу і не випадковість суспільно-економічних формацій, які об'єктивно змінюють одна одну. Маркс одночасно виступав у ролі пророка комуністичного суспільства. Це відразу робило його ідейним супротивником еволюціонізму, бо, на думку Спенсера, по-перше, люди не можуть достеменно знати майбутніх шляхів історичного процесу, по-друге, припинення вільної ринкової діяльності й конкуренції завдасть удару еволюції та відкине суспільство назад. Півтора століття є достатнім періодом часу для того, аби оцінити, хто із засновників соціології мав рацію, а хто помилявся... Але, безперечно, в теорії Маркса були не тільки ідеологічні мотиви, а також і продуктивні наукові спостереження. Ідея економічного детермінізму і протиріччя у способі виробництва як відправного пункту розвитку, заслуговують на увагу, і можуть розглядатися в якості одного з варіантів рушійних сил еволюції.

- *Циклічні концепції* різко контрастують з ідеями, які передбачали лінійний історичний поступ. Ці теорії набули актуальності, коли історики поглибили свої знання стосовно великих стародавніх цивілізацій. Оскільки усі вони загинули, проіснувавши кількасот років, то виникла гіпотеза, що саме так і розвивається людська історія. Циклічні концепції наприкінці ХІХ і протягом ХХ ст. запропонували: російський вчений Ніколай Данилевський (1822–1885), німецький філософ Освальд Шпенглер (1880–1936), англійський історик Арнольд Тойнбі (1889–1975) і класик соціології ХХ ст. Пітірім Сорокін. Циклічні теорії мають спільні риси. **По-перше**, як одиниці історичного аналізу виступають вищі культури або цивілізації – щось проміжне між людством і країною. Визначається коло таких цивілізацій. Наприклад, Шпенглер оперував вісьмома культурами – єгипетська, вавилонська, індійська, китайська, греко-римська, арабська, мексиканська, західна, а Тойнбі нараховував набагато більше і зазначав, що 16 цивілізацій вже загинули. **По-друге**, заперечується *лінійний принцип розвитку*; кожна цивілізація має свою унікальну історію, де можна знайти збіг певних фаз циклу – зародження, розквіт, занепад, загибель. **По-третє**, існує певний механізм виникнення цивілізації, який Тойнбі пояснив у термінах “*виклик – відповідь*”. Перед етнічною групою, народом рано чи пізно постають складні проблеми, і якщо їх представники знаходять сили для ефективної відповіді й внутрішньої мобілізації, то така спільнота має шанс розвинути у цивілізацію. Кожна цивілізація ґрунтується на певному *культурному архетипі* або включає *домінантну тему*, які визначають її неповторність і специфіку. Наприклад, у еллінів домінуючою темою була естетика, у хінді – релігія, в західній цивілізації (сучасна Європа) – наука і механіка. **По-четверте**, існують певні закономірності загибелі цивілізацій. Криза починається із занепаду еліти, творча меншина вичерпує свій потенціал, верхівка суспільства вироджується. Культура, зреалізувавши усі свої можливості стосовно людності, мови, мистецтва, держави та науки, невпинно вмирає. Кінцеву точку ставлять варвари, які виконують функцію руйнівників. Хоча певні речі та ідеї можуть бути предметом наслідування іншими, більш молодими цивілізаціями. **По-п'яте**, усі дослідники сходилися на тому, що Європа переживає цивілізаційну кризу, і західну культуру може очікувати доля давньоримської цивілізації. Щоправда, Сорокін вважав: криза західної цивілізації означає її переродження у нову культуру, яка буде відрізнитися моральними

цінностями, більш суворим і вимогливим способом життя, відмовою від буржуазних споживацьких орієнтирів, іншим ставленням до особистості й довкілля.

- **Теорії, засновані на людському факторі**

У протосоціологічний період у середовищі істориків існувала впевненість у тому, що історія не має закономірностей, а пояснюється збігом обставин і *діяльністю видатних людей*. Правителі, полководці, видатні діячі культури й науки своїми рішеннями, ідеями, діяльністю визначають перебіг історичних подій. Народ становить пасивну масу, яка не творить історії, а слідує за провідниками, навіть якщо вони помиляються або ведуть суспільство до загибелі.

- Соціологія власне починалася із заперечення суб'єктивістського підходу до історії, бо він не залишав місця для соціальної науки. Засновник соціології О. Конт у “законі трьох стадій” зумів поєднати ідею закономірності соціальних змін з вирішальною роллю людини як джерела прогресу. Його фази росту – релігійна, метафізична, позитивна – приходять і змінюють одна одну не довільно, а відповідно до інтелектуального розвитку людини та ідейного прогресу. Першоджерелом прогресу виступає здатність людини до інтелектуальної діяльності й наукового поступу. Свідомість людства нагадує процес послідовного формування особистості, коли є фаза дитинства, потім – неокріпий юнацький розум і, нарешті, приходить мудрість, що пасує зрілому віку. Отже, *прогрес є функцією розвитку інтелекту людини*.

- Ціла низка концепцій має *соціобіологічний* характер, бо пов'язує розвиток з певними властивостями *Homosapiens* як біологічного організму або з існуванням окремих людських рас або меншин, що відзначаються потрібними для прогресу спадковими властивостями. У XIX і першій половині XX ст. популярністю користувалися різноманітні варіанти *расово-антропологічних і аристократичних теорій*, які виходили з того, що прогрес є функцією вищих рас або обраної (творчої) частини суспільств. Саме вони наділені природними і спадковими властивостями до інтелектуальної праці, новацій, управління, організації мас тощо. Популярність подібних теорій була підірвана ідеологією та діяльністю націонал-соціалістів за часів гітлерівської Німеччини, які активно використовували ці ідеї. Але сама методологія залишилася, і вона використовується різними дослідниками.

- У Росії сьогодні є вельми популярною *теорія пасіонарності* Л. Гумільова. Пасіонарії – це люди, прошарки, народи, що здатні до швидкого розвитку, панування, війни та експансії, бо наділені більшою енергією, ніж пересічні соціальні одиниці. В основі пасіонарного поштовху, яким створюються етноси і цивілізації, лежить первинний згусток енергії, що має біолого-психічну природу, і може за збігом обставин посилюватися в межах певної спільноти. Теорія Гумільова ґрунтується на висловленій ще Володимиром Вернадським думці про специфічну енергію, яку створює “жива речовина”. Джерелом такої енергії є пасіонарність – здатність живих організмів засвоювати сонячну енергію та поширювати її через “пасіонарний ген”. З теорії Гумільова випливає, що пасіонарність нерівномірно розподілена серед біологічних організмів, отже, можна очікувати, що концентрація подібних генів в одному місці призведе до “вибуху етнологенезу”, коли починається історія великих цивілізацій і народів. А втрата пасіонарної енергії призводить до зупинки та руйнації культур і цивілізацій.

- У сучасній соціології поширюється *теорія агентності*. Агент у загальному визначенні є рушійною силою, першопричиною розвитку. Роль агента можуть відігравати різноманітні суб'єкти історичного процесу: від окремих видатних людей до пересічних мешканців, від державних інституцій до громадських рухів і соціальних груп. Агент є активним соціальним елементом, який може самостійно мислити, приймати рішення та діяти. АлітайЕтціоні, Алан Турен, Мішель Кроз'є, Ентоні Гідденс запропонували різноманітні пояснення соціальних змін, які включали ідею агентності.

- Етціоні в теорії *активного суспільства* робить наголос на здатності соціальних одиниць до *мобілізації*. Властивістю до мобілізації наділені групи, колективи, організації. Узгоджені спільні дії дозволяють змінювати структуру й межі соціальної одиниці, а також структуру більш високої одиниці, до якої вона належить. Такі “збурення” є характерними для індустріального “відкритого” суспільства, вони становлять основу для саморозвитку. Автори інших концепцій звертаються до принципу “організаційної свободи”, згідно з яким людина здатна протистояти структурі (обмеженням), має право на власну позицію, може впливати на суспільство через творчість, винаходи, вільний пошук тощо. Гідденс стверджує, що історія є цілеспрямованим процесом, бо її творять люди, але вона не піддається кінцевому плануванню. Історія постійно зриває спроби ввести її у певне визначене заздалегідь русло. Суспільство розглядається не як щось застигле, а як постійний процес, в якому агенти відтворюють структури

завдяки своїм практикам. Взагалі, теорії агентності чимось нагадують найбільш ранні історіографічні концепції, але сучасні соціологи, віддаючи шану людині як будівничому суспільства, не забувають і про структуру та певні соціальні закономірності, що корегують довільну активність агентів. Поворот соціології до агента, тобто до активно діючих соціальних одиниць, не є випадковим. Він відображає загальні настрої й тенденції Західних суспільств: піднесення цінності людини, свободи, прав особистості й дух, який можна висловити відомим прислів'ям: “людина є ковалем свого щастя”.

Культурологічні теорії

- Розповсюдженим варіантом пояснення соціальних змін є *теорії технологічного детермінізму*, які ставлять соціальні форми у залежність від елементів матеріальної культури, техніки, винаходів. Одну з перших концепцій, що мала на меті впорядкувати історію людства у відповідності до технічного прогресу, запропонував американський вчений Л'юїс Морган (1818–1881). Він поділив історію людства на три етапи, які назвав *дикість*, *варварство* і *цивілізація*. У свою чергу дикість та варварство він розділяє додатково на три ступеня, кожному з яких ставить у відповідність певний елемент матеріальної культури.

- Історичні стадії за Морганом

vii.

Дикість	рання	прості знаряддя для збирання
	середня	вогонь та рибальство
	пізня	лук і стріли
Варварство	раннє	посуд, випалювання глини
	середнє	одомашнення тварин, іригація
	пізнє	виробництво заліза і металевих знарядь
Цивілізація	початок	винахід фонетичного алфавіту та писемності

Типологія Морганом вважається вже застарілою, але подібна методологія використовувалася різними авторами. Ідея технологічного детермінізму полягає в тому, що техніка й технологічні прийоми визначають соціальну організацію, отже, *технічні революції завжди передують соціальним змінам*. Особлива увага приділяється видатним винаходам, які мають суцільне поширення і відіграють роль каталізаторів, прискорювачів соціального прогресу. До них відносять книгодрукування, парову машину, автомобіль, комп'ютер тощо. Теоретики цього напрямку до своїх концепцій залучають більш сучасні поняття енергії чи інформації. Леслі Уайт стверджує, що культура розвивається як наслідок розширення джерел енергії залежно від кількості енергії, яку витрачає пересічна людина протягом року. Основні історичні епохи корелюються з етапами освоєння джерел енергії, відповідно: 1) енергії власного тіла, 2) енергії тварин, 3) енергії землі, 4) енергії органічного палива, 5) ядерної енергії. Герхард і Жан Ленські вважають, що розвиток є наслідком обсягу інформації, якою користується людство, і додають до цього тезу про зв'язок популяції з довкіллям. Це створює комбінацію еколого-еволюційного і технологічного підходів. Еволюційні фази, за їх теорією, виглядають так: 1) полювання і збирання (7 тис. років до Р.Х.), 2) виведення плодових культур (7–3 тис. років до Р.Х.), 3) аграрний період (до 1800 р.), 4) епоха промисловості. *Ідея акультурації* полягає в тому, що культура (матеріальна і духовна) може передаватися або наслідуватися від однієї соціальної групи або цивілізації до іншої. Таким чином, акультурація є механізмом поширення соціальних змін на ті соціальні одиниці, які виступають у ролі пасивних реципієнтів. Свого часу філософи ввели в обіг поняття історичних і неісторичних народів. Перші нібито “роблять історію”, там відбуваються винаходи, реформаторські процеси, а другі лише пристосовуються до поступу “історичних народів”.

Варіантом технологічного детермінізму була *концепція культурного запізнення (культурного лагу)*, яку висунув у двадцяті роки ХХ ст. професор Чиказького університету Вільям Огборн (1886–1959). Він звернув увагу на те, що матеріальна культура стрімко змінює свої форми, технічний прогрес пришвидшує свій темп, а духовна культура увесь час запізнюється із відповідними змінами. Духовну культуру Огборн також визначає як адаптивну в тому сенсі, що вона мусить пристосовуватися до технічного прогресу. Американський вчений пояснював ефект запізнення природою самої людини й інтересами окремих груп, які можуть відстоювати свої переконання,

цінності, ідеології, незважаючи на нові реалії й технологічні зміни. Інертність людства Огборн оцінював негативно, і в цьому проявляється головна риса прибічників технологічного детермінізму – вони сліпо вірять у силу й непогрішимість науки й техніки.

Сьогодні технократичні концепції втратили свою силу, бо вони мають набагато більше критиків, ніж послідовників. Більшість філософів і соціологів слушно закидають прибічникам технологічного детермінізму, що технічний прогрес сам по собі не є первинним, бо органічно входить до культури тих чи інших народів. Дійсно, технічні новації та їх використання виникають не будь-де, а в тих осередках культури, які цьому сприяють і готові до використання набутих вчених та інженерів.

Однією з провідних теорій сучасності є *концепція модернізації*. Власне, синонімом індустріального суспільства є *модерн* (сучасність). Модернізація в цьому значенні є процесом переходу від традиційного до сучасного (модерного) суспільства – утвердження індустріального суспільства. Але в ХХ ст. термін модернізація набув трохи іншого змісту. Стрімкий ривок західних країн створив справжню прірву між розвинутими й відсталими країнами. Протягом 1940–1960 рр. відбулася фактична руйнація колоніальної системи. Молоді держави Африки й Азії, їх лідери та еліти були сповнені надій на швидке просування вперед. Вони сподівалися наздогнати передові країни світу. Західні політики стимулювали ці настрої, а теоретики пропонували теорії модернізації, адаптовані до сучасних умов і завдань країн “третього світу”. Одночасно СРСР намагався поширити свій вплив на ці регіони планети, рекламуючи так званий “некапіталістичний шлях розвитку”. Нібито у сучасну епоху можливо перестрибнути через цілі формації й швидко досягти рубежів розвинутості, якщо керуватися певними марксистськими настановами. Прикладом для інших повинна була слугувати Монголія, яка під впливом держав соціалізму зробила справжнє чудо, і вже є не феодальною і не капіталістичною (такою вона дійсно ніколи не була), а соціалістичною країною. Радянська пропаганда стверджувала, що за вказаним рецептом успішно розвиваються півтора десятки країн, серед яких – В’єтнам, Алжир, Мозамбік, Сирія, Ірак тощо. Список увесь час змінювався, тому що країна, проголосивши спочатку соціалістичну орієнтацію, могла легко від неї відмовитися і перейти на шлях “капіталістичної модернізації”. Так, наприклад, зробив Єгипет після смерті президента Насера, якого за “відданість ідеї соціалістичної орієнтації” свого часу було навіть нагороджено Золотою зіркою Героя Радянського Союзу...

Західні функціоналісти вважали, що вирішальним кроком для модернізації є відмова від традиційних цінностей, ворожих до соціальних змін. Пропонувалася ліберальна модель ринкової економіки, багатопартійність і демократія. Зверталась увага на наявність національних еліт, зацікавлених у модернізації. Передбачалася допомога США та інших західних країн у технічному озброєнні промисловості, підготовці кадрів, розповсюдженні західної культури й цінностей. Розвиток планувався через еволюційні стадії, що є більш-менш однаковими для усіх суспільств, але країни мусили їх долати у прискореному режимі. Піднесені сподівання змінилися розчаруваннями у 80-і рр., коли стало ясно: стрибків у “світле майбутнє” не відбулося й очікувати чуда не доводиться. До урядових кабінетів у країнах “третього світу” часто приходили авантюристи або відверті злочинці, які аж ніяк не сприяли модернізації; там спалахували громадянські війни, військові захоплювали владу, а кредити Заходу успішно проїдалися, витрачалися на зброю або розкішний спосіб життя правителів. В Африці та Азії ширилися зони катастрофічної бідності, неграмотності, голоду і хвороб, що винищували мільйони людей у молодому і працездатному віці. Країни “третього світу” наповнювалися радянською зброєю, виник навіть термін: “культура калашникова”. Партизанська й повстанська боротьба перетворювалася на хронічне явище. Так звана вестернізація або американізація способу життя також наштовхувалася на спротив консервативних кіл, релігійних вождів, фундаменталістських течій. У деяких країнах революційні перевороти призвели не до модернізації у західному розумінні, а до повернення до середньовічних принципів і правил. Саме так відбулося в Ірані у сімдесяті роки, коли владу в країні фактично перебрала в свої руки одна людина – релігійний лідер ісламського руху аятола Хомейні. Він заборонив правовірним слухати західну музику, дивитися американське кіно і читати “диявольські книжки”. Життя іранців перебудовувалося за нормами Корану. І це була певна реакція на модернізацію, яку намагався проводити скинутий з трону шах Ірану Реза Пехлеві, спираючись на підтримку США.

Взагалі, вчені й політики усе більшу увагу звертають на проблему культурних різниць, яку спочатку недооцінювали. Еволюціоністи вважали, що культурні різниці зумовлені затримкою у розвитку або різними темпами перетворень, але в принципі усі суспільства рухаються в одному напрямку. Отже, прискорення культурного, технічного розвитку виглядало як щось природне. Але сучасні аналітики дивляться на цю проблему крізь призму емпіричного досвіду і прикладів зриву

модернізаторських планів. Гучнішими стають голоси тих, хто стверджує, що модернізацію “закладено у гени” певних культур, тоді як інші до неї не пристосовані. Принаймні, культурна складова соціальних змін сьогодні виходить на перший план, вона є цікавою не стільки з теоретичних позицій, скільки у контексті реальної міжнародної й національної політики в умовах глобалізації.

Форми і фактори соціальних змін

Соціальні зміни можуть відбуватися у формах: (1) інноваційного еволюційного розвитку, який спричинено творчою, свідомою діяльністю суб'єктів, (2) об'єктивних соціальних процесів, (3) соціальних революцій.

Інноваційний еволюційний розвиток

Соціальний розвиток – це такі зміни, які пов'язані з більш або менше глибинними, структурними змінами, котрі ведуть до появи нових суспільних відносин, інститутів, норм і цінностей.

Інноваційний еволюційний розвиток є системою змін, які утворюють певну послідовність, мають внутрішні закономірності. Вони починаються з *винаходу* або *відкриття*, які роблять ті чи інші суб'єкти. Предметом винаходу можуть бути як матеріальні речі, технічні прилади, так і нематеріальні “ноу-хау”, інституційні конструкції, етичні й релігійні системи. Нові ідеї, знання, технічні рішення й технології самі по собі ще не впливають на суспільство і не призводять до суттєвих соціальних змін. Наступний етап – *дифузія* або *акультурація*. Дифузія є процесом наслідування винаходу різними соціальними групами або окремими суб'єктами, поширення культурних рис, прийомів або технологій у різних верствах суспільства. У термін “акультурація” вкладається трохи інше значення – взаємодія різнотипних культур, у підсумку чого одна з культур виконує роль донора, а інша – реципієнта, тобто остання змінюється під впливом запозичень і тиску першої, як правило, більш міцної або розвинутої культури.

Свого часу з *теорією наслідування* виступив відомий французький соціолог Габріель Тард (1843–1904). Суспільне життя, вважав Тард, починається з *акту творіння*. Він є прерогативою видатних людей, еліти, вчених, взагалі – вищих прошарків суспільства. Потім завдяки психічній діяльності та схильності людей до наслідування відкриття поширюються на інші, нижчі прошарки суспільства. Французький вчений відкрив *феномен опозиції*, яка є обов'язковим елементом процесу наслідування. Опозиція – це спротив новому елементові, моді. Важливу роль у темпах дифузії відіграє ефект демонстрації нового елемента. Реклама новинок, політичних партій та їх лідерів сьогодні перетворилась на самостійний бізнес і галузь діяльності, є наукові розробки та дослідження, присвячені інноваційній діяльності та просуванню на ринку, в політиці, соціальному житті винаходів. Дуже часто в суспільстві утворюється ситуація суперництва й конкуренції однотипних ідей, винаходів або нових товарів. Конкурують між собою релігійні течії, політичні партії та ідеології, відомі фірми, які виробляють, наприклад, різні комп'ютерні системи. Вважається, що конкуренція посилює соціальну динаміку й пришвидшує еволюційні процеси. Конкуруючі центри не тільки випромінюють нові ідеї або технології, але виконують роль опозиційних сил і критиків своїх опонентів. Отже, еволюційні зміни, які ініціюються інноваційною діяльністю, не є простими й одноманітними, вони сповнені протиріч, боротьби, перемог та поразок.

Підсумком дифузій, наслідувань, акультурацій, опозицій та боротьби різних течій є новий стан соціальних одиниць або суспільства в цілому. Соціальні зміни можуть торкатися умов і способу життя людини, інституцій, економічної ситуації тощо. Часто соціальні зміни нагадують *ланцюгову реакцію з багатьма явними й прихованими ефектами*. Наприклад, комп'ютерні системи з'явилися завдяки довгому ланцюгу винаходів і відкриттів у галузях радіоелектроніки, математики, системотехніки та суміжних сферах. Поширення комп'ютерів у свою чергу істотно змінює цілі галузі економіки, телекомунікації, оборони, банківської справи тощо. З'явилися нові професійні групи – оператори ЕОМ, програмісти, системні адміністратори, інженери з обслуговування комп'ютерів, які відіграють помітну роль у сучасному суспільстві. Комп'ютери, інформатика прийшли до шкіл та університетів як навчальні дисципліни й види діяльності учнів. Змінилися захоплення й структура вільного часу підлітків, молодих людей. На прикладі стрімкого поширення комп'ютерів можемо простежити і негативні латентні функції цієї дифузії. Лікарі, педагоги, правоохоронці неодноразово звертали увагу на негативні сторони загальної комп'ютеризації. Існує загроза поширення напівосвіченості, коли молодь розучиться працювати з книгою і не матиме навичок ґрунтовного аналізу текстів, а буде намагатися усе отримати через комп'ютерні бази даних в готовому вигляді. Виник ефект Інтернет-адикції, тобто психологічної залежності користувачів від

кібер-простору. Багатогодинні блукання в світовій павутині змінюють психіку і можуть призводити до нервових розладів. У 2000 р. в Запоріжжі відбувся незвичайний кримінальний процес, коли на три роки позбавлення волі з відстрочкою виконання покарання було засуджено підлітка, який пограбував власну матір. Під час здійснення злочину він шантажував матір тим, що тримав ножа на горлі своєї малої сестри і погрожував використати зброю в разі, якщо матір не віддасть йому золоті прикраси і гроші. У неповнолітнього злочинця, як з'ясувалося, виникла хвороблива залежність від комп'ютерних ігор. Його було і затримано у комп'ютерному клубі, де він спокійно грав, використовуючи гроші, що забрав у матері.

Соціальні процеси

На прикладі комп'ютерів ми можемо перейти до наступної форми соціальних змін – *соціальних процесів*. Комп'ютеризація сучасних суспільств є не поодиноким фактом соціальних змін, а потужним соціальним процесом, що має свою послідовність (етапи), десятки різних відгалужень, близьких і віддалених наслідків. *Соціальні процеси можна визначити як комплексні однонаправлені соціальні зміни*; їх утворюють ланцюги подій, що можна відокремити від інших за своїм характером або кінцевою метою. Існують потужні соціальні процеси, які діють десятки років і докорінно змінюють соціальне життя. Найважливішими процесами, з якими, наприклад, була пов'язана модернізація, є *індустріалізація, урбанізація, секуляризація, демократизація*. До соціальних процесів можна віднести міграцію населення, збільшення або зменшення популяції, виборчі перегони (електоральні процеси), алкоголізацію або наркотизацію населення, перерозподіл економічно активного населення між основними секторами й галузями народного господарства тощо. Більшість процесів мають об'єктивний і закономірний характер. Важко встановити “автора” або “винного” в тому чи іншому процесі. Хоча вони включають людей, що можуть намагатися активно впливати на перебіг подій, зміни виступають як невідворотні, як щось необхідне. Але, безумовно, є процеси, де суб'єктивний фактор відіграє помітну роль. Наприклад, в кінці 1920-х рр. в Україні було розпочато процес колективізації сільських господарств. Він не мав об'єктивного характеру й тримався на політичній волі й рішучості правлячої більшовицької верхівки. Об'єктивні причини й суб'єктивні фактори часто переплітаються між собою. Так, процес розпаду СРСР, з одного боку, був об'єктивним, бо кожна імперія рано чи пізно має зруйнуватися, а з іншого, – величезну роль зіграв М. Горбачов та його політика “перебудови”. Горбачов був ініціатором процесу реформування старої комуністичної системи, не розуміючи того, що ланцюг соціальних змін неминує призведе до її знищення й розпаду країни.

Революції

Абсолютна більшість змін і процесів у суспільствах відбуваються у формі еволюційних змін, тобто шляхом поступових, послідовних перетворень без умовних стрибків та швидкої руйнації старих форм. У протилежному випадку ми маємо справу з *революційними змінами*. Революція у загальному значенні цього терміна означає докорінну руйнацію структури, швидкий або раптовий перехід у інший стан, вибухоподібні події, які призводять до радикальних змін і наслідків у суспільствах. Революції можуть мати локальний і загальний характер. Науково-технічна революція, сексуальна революція, революція у мистецтві, хоча й мали велике значення для сучасних суспільств, але переважно охоплювали ті чи інші локальні сфери. *Соціальна революція* означає докорінні зміни укладу соціального життя, структури суспільства та соціальних відносин. Поряд з соціальними революціями виділяють *революції політичні*, а також подібні до них явища – державний переворот, бунт, громадянська війна. Терміном “соціальна революція” активно оперували марксистки. В їх інтерпретації соціальні революції знаменують собою перехід від нижчої до вищої суспільно-економічної формації. Доволі глибоко К. Маркс розкрив цей процес на прикладі утвердження капіталізму. Він вважав, що перехід починався ще в межах старого феодального суспільства в процесі зародження приватновласницьких відносин, ринкової системи, капіталістичних виробництв. Боротьба буржуа з аристократами увесь час загострювалася, і рано чи пізно вона виливалася у політичні буржуазно-демократичні революції, які, власне, розставляли усі крапки над “і”. Аристократи втрачали владу, привілеї, а їх провідне місце у суспільстві посідав новий клас – капіталісти. Отже, соціальна революція мусить мати свій політичний апогей, коли вибухають непередбачені події, на арені з'являються маси й вожді, відбуваються озброєні сутички тощо. На шляху до індустріального суспільства політичні революції були типовими подіями. Так відбулося у Франції 1789 р., коли вибухнуло народне повстання проти королівської влади, і парижани штурмували ненависну тюрму – Бастилію, що уособлювала старий режим. Цей вияв народного невдоволення перетворився на знаковий рубіж світової історії. Не даремно події 1789–1794 рр. почали називати Великою Французькою революцією. Вона визначила перебіг подій у світі

на наступне XIX ст. У табл. 5.15 наведено деякі риси політичних революцій у порівнянні з реформаторською діяльністю, яка до певної міри є альтернативою революційних подій.

Революції	Реформи
Незапланований початок	Передбачений і спланований початок
Фундаментальність і широта змін	Локальність, добірний характер змін
Масовість, дії “знизу”, участь широких верств, які раніше не займалися політикою	Дії “згори”, реформи здійснюють уряди, президенти, державні структури, політичні кола
Стихийний розвиток подій, нез’ясованість результатів	Плановість і послідовність за визначеним алгоритмом
Застосування насильства, у тому числі й з використанням зброї, нелегітимність дій	Без озброєного насильства, використання інституційних (легітимних) механізмів змін

Революція – явище унікальне, воно вражає спостерігачів і стає предметом вивчення істориків і політологів протягом десятків і сотень років. Соціологи намагаються з’ясувати спільні риси таких різних подій, як англійська революція (1640 р.), американська (1776), російська (1917), китайська (1949), східноєвропейська (1989) та ін. Усі революції несуть у собі певні загадки, які виділяють ці події з розряду звичних і до кінця зрозумілих явищ. Почнемо з революційного вибуху. Ніхто ще не зміг його точно передбачити або спланувати за власним розумінням і цілями. Так звані вожді революції не є її авторами, вони мають лише талант своєчасно очолити натовп, повести маси за собою в період революційної кризи. Незрозумілим до кінця є ефект мобілізації, коли величезні маси людей зазвичай аполітичних (і байдужих до суспільних справ) починають цікавитися політикою, брали участь у протестних акціях і навіть у критичний момент беруться до зброї. І це часто відбувається далеко не в найгірші часи з точки зору економічного становища у країні. Революція завжди творить свої міфи і народжує героїв. Вона нагадує *випуклу синусоїду*: спочатку бурхливий розвиток подій, мобілізація широких мас, потім настає пік і перемога революційних сил, поширюється загальна ейфорія, нарешті, спад активності, розчарування мас у своїх вождях і гаслах. Історики помітили закономірність, яку вони називають “законом термідору” – революції часто закінчуються контрреволюційними переворотами, приходом до влади диктаторів і тиранів. І ще одна деталь – жодна революція так і не досягла своїх кінцевих цілей, які проголошувалися вождями і були її гаслами. Натомість революції робили свою справу. Світ змінювався, історія починала рухатися в іншому напрямку.

Революції прийнято вважати демократичними в тому розумінні, що їх роблять маси або, принаймні, в них беруть участь широкі верстви населення. Але за своїм спрямуванням і наслідками революційні події можуть мати і антидемократичний характер, відчиняти двері комуністичним або фашистським режимам. У цьому сенсі революції можна порівняти з проявами грізних стихій, природними катастрофами, які й передбачити важко, і наслідки можуть бути найрізноманітнішими. Революції розколюють суспільство, і не тільки в момент розгортання подій, але й з плином часу різні соціальні групи, політики й історики діаметрально протилежно оцінюють їх зміст і наслідки.

До XX ст. типовою була так звана *буржуазно-демократична революція* – важлива складова процесу модернізації й формування капіталістичного суспільства. У XX ст. найбільш поширеним типом стають *національно-визвольні революції*, які підривали колоніальну систему і народжували молоді національні держави. Так звані *соціалістичні революції* мали антикапіталістичний характер, але чи були вони прогресивними явищами? Нові політичні режими й соціальні системи, які утворювалися після таких революцій, скоріше нагадували старі феодальні і дофеодальні порядки, аніж становили принципово нові типи соціальної системи. Ось чому практично усі подібні системи – як фашистського, так і комуністичного забарвлення – зникли з політичної карти світу.

Яскравим явищем кінця XX ст. був розпад комуністичної системи на Сході Європи, який набув рис демократичних революцій у Польщі, Угорщині, Румунії, країнах Балтії, Росії, Україні, Грузії. Цікаво, що багато західних політиків та політологів у принципі передрікали руйнацію комунізму, але ніхто й близько не вгадав історичні рамки й перебіг реальних подій. У цих подіях відобразилося багато рис, типових саме для революційної форми соціальних змін.

По-перше, виникали передреволюційні ситуації через загострення різноманітних протиріч та погіршення соціально-економічних умов, влада втрачала силу й рішучість, народні маси приходили у рух, а інтелектуали змінювали позиції й вставали в опозицію до режимів, розробляючи ідеологічні платформи революційних рухів.

По-друге, відбувалося маневрування правлячих режимів від залякувань і демонстрації сили до поступок і спроб запізнілих реформ. Але в цілому стара влада швидко втрачала здатність впливати на події й керувати старими методами.

По-третє, події стрімко розгорталися, в політичну діяльність втягувалися усе нові верстви населення, поміркованих критиків змінювали більш радикальні й рішучі опозиціонери, аж поки не наставав “параліч” старого режиму і до влади приходили учорашні дисиденти й навіть політичні в’язні.

По-четверте, наставав короткий період масового вияву радощів та ейфорії переможців, а потім починалися важкі будні. Маса “холоднішали”, і якщо учора на політичне збіговисько не важко було “вивести” кілька десятків (іноді сотень) тисяч пересічних громадян, то тепер на мітинги почали приходити жменьки активістів рухів і партій. Ширилася втома від політики, народ ставав знову аполітичним, і навіть економічна катастрофа, масове безробіття і тимчасове зубожіння вже не могли спровокувати новий підйом активності.

По-п’яте, до влади знову приходили “знайомі обличчя”, в “низах” ширилася ностальгія за “добрими старими часами”. Таке розчарування й “відкат” є типовою фазою на завершених революції, життя до певної міри входить у звичайне русло, але й відновитися старі системи вже не можуть. Навіть якщо відбувається повна реставрація старого режиму, то це вже не на довго, і історія “іде далі”. В цій невідворотній силі, у виконанні “виroku історії”, мабуть, і полягає соціальна функція революцій.

По характеру, внутрішній структурі і ступеню впливу на суспільство можна виділити :

- **Еволюційні зміни** – поступові, що здійснюються як достатньо стійкі і постійні тенденції до збільшення або зменшення якості елементів в різних соціальних системах
- **Революційні зміни.** Відрізняються від еволюційних тим
  1. що радикальні, припускають корінну ломку соціального об’єкту
  2. не приватні, а загальні або навіть загальні
  3. як правило спираються на насильство.
- **Циклічні зміни.** Складніша форма соціальних змін, оскільки включає еволюційні і революційні зміни. Циклами називають певну сукупність явищ, послідовність яких є кругообігом протягом к-то проміжку часу. Кінцева точка циклу як би повторює первинну, але тільки в інших умовах і на іншому рівні.

Соціальні зміни можуть здійснюватися

- на рівні міжособових відносин
- на рівні організацій і інститутів
- на рівні малих і великих груп
- на соціетальному і глобальному рівнях

Види соціальних змін

1. Зміни, що стосуються в структури різних соціальних утворень (наприклад сім’ї) - **структурні зміни**
2. Зміни, що зачіпають соціальні процеси - **процесуальні зміни** (міграція, стратифікація..)
3. Зміни, що стосуються функції різних соціальних систем, інститутів, організацій - **функціональні зміни** (виробнича функція сім’ї пішла в минуле)
4. Зміни у сфері мотивації індивідуально і колективної діяльності - **мотиваційні зміни** (змінювалися мотиви вступу до браку, народження дітей.)

Можна виділити наступні теорії, які розглядають ті або інші внутрішні причини соціальних змін:

1. **соціокультурні** – основними вважають зміни, що відбуваються в соціокультурній сфері - світоглядах, релігії, менталітеті соціальних груп, суспільства і цілих епох. Такі зміни вважаються найбільш фундаментальними і саме вони визначають зміни, що відбуваються в суспільстві
2. **індустріально-технологічні** - соціальні зміни похідні від змін в технології виробництва
3. **соціально економічні - головне - зміни в економіці, виробничих відносинах**

Фактори соціальних змін

У теоріях соціальних змін завжди чільне місце посідає тема факторів соціальних змін – пошук причин і рушійних сил соціальної динаміки. Ця тема є широкою і не може бути розглянута в повному обсязі. Ми зупинимось на кількох важливих аспектах цієї проблеми, без яких уявлення про зміни у суспільствах не будуть повними.

На початку розвитку соціології головна увага зосереджувалася на відкритті *об'єктивних факторів*, які зумовлюють соціальний прогрес. Спочатку розвиток пояснювався дією *зовнішніх факторів* – природних, біологічних, – які нібито є незалежними змінними. Тобто, суспільство на ці першопричини практично не впливає, а от вони мають силу примусу, що підштовхує прогрес. Наприклад, у межах географічної школи причину прискореного розвитку європейських народів соціологи вбачали в особливостях клімату середніх широт, який сприяє змінам, тоді як клімат півдня й півночі нібито гальмує й консервує соціальні системи. Расовий фактор також розглядався як вірогідна причина прогресу. Певні пропорції або домішки вищих рас нібито потрібні, щоб “запліднити” етнос і започаткувати велику цивілізацію. Подібні концепції мали спекулятивний характер, вони слабо спиралася на наукові факти. Інші соціологи намагалися знайти першопричину в особливостях біологічного виду людини. Засновник соціології Конт цілком покладався, як вже зазначалося, на інтелект – головну відмінність людини. Людський розум до того ж є системою, здатною до саморозвитку, отже, за нею мусить слідувати й розвиток суспільства, його інституцій та структур. Г. Спенсер вважав, що рушійною силою еволюції є боротьба за виживання й потреба в адаптації до довкілля. Економічна діяльність є адаптивним фактором, а в сучасну епоху вона тримається на ринкових засадах і вільній конкуренції. Звідси англійський соціолог робив висновок: конкурентна боротьба індивідів взагалі, а також вільна капіталістична конкуренція зокрема, є рушійними силами нескінченного еволюційного шляху. Такі концепції виходили з *детерміністської парадигми*, коли кожному явищу, змінам відповідає якась причина.

Важливим кроком уперед було перенесення акценту із зовнішніх факторів на *внутрішні причини*. Принципове значення мала соціологічна парадигма марксизму: вона уводила до пояснення суспільного розвитку *принцип діалектичного матеріалізму*. Його сутність полягала в тому, що фактори змін треба шукати не у зовнішніх причинах, а у *внутрішніх протиріччях* соціальної системи. Маркс відстоював тезу про існування об'єктивних протиріч, які виникають, перш за все, у способі виробництва, в економічній підсистемі. Рушійною силою соціальних відносин за Марксом є класові протиріччя, боротьба класових груп. Вона сягає свого апогею в соціальних революціях і закінчується політичною перемогою більш прогресивних класів. Хоча і у Маркса була певна методологічна проблема. Власне, не зрозумілим залишалася доля людства після здійснення його мрії про комунізм: що тоді буде рухати людьми й суспільством, якщо зникнуть класові й економічні протиріччя?

На початку ХХ ст. набули популярності *психологічні й соціобіологічні (біхевіористські)* пояснення соціальної динаміки. Вони акцентували увагу на змінах соціальної поведінки внаслідок збудження інстинктів та різних впливів на поведінковий механізм (рефлекси) людини. Типовим прикладом була праця П. Сорокіна “Соціологія революції”, де видатний майстер соціології і учасник російських революцій дає відповідне пояснення феномену революції. Він вважав, що революції вибухають як відповідь на репресію (пригнічення) основних інстинктів людини – харчового, самозбереження, сексуального, інстинктів власності, самоідентичності і самовираження. Отже, якщо через кризову ситуацію, війни, нерозумну політику можновладців базові інстинкти народних верств стають об'єктами тиску, то маси збуджуються і починає розкручуватися спіраль революції.

Велику роль у просуванні психологічної школи відіграло вчення З. Фрейда. Він пояснював соціальний прогрес творчою енергією, що випромінюють люди внаслідок сублімації, тобто – “зміною руслу” сексуальної енергії, якою природа щедро збагачує людство. Теорія інстинктів не задовольнила нові генерації соціологів, бо вона змінювала контекст теорії і виводила її на поле психологів.

У ХХ ст. спостерігалось певне повернення до теоретичної спадщини Маркса, саме до ідеї соціальних протиріч. Але сучасні конфліктологічні концепції, які націлені на пояснення соціальної динаміки, трохи по-іншому інтерпретують протиріччя. Маркса цікавили так звані *антагоністичні конфлікти*, які за визначенням є непримиренними в рамках даної системи і рано чи пізно її підривають. Сучасна конфліктологічна парадигма радше звертається до ідей Г. Зімеля, який розглядав конфлікт у якості нормальної форми усупільнення поведінки індивідів. Конфлікти – рушійні сили змін, бо вони збуджують індивідів і групи, змушують їх вдаватися до саморозвитку і ставлять питання про розвиток інституційної структури. Наприклад, поширення нелегальних наркотиків можна розглядати як конфлікт між різними соціальними групами й частинами суспільства. Відповіддю суспільства на новий виклик став розвиток традиційних і поширення нових інститутів. Зміни відбулися у системі охорони здоров'я, шкільній освіті, кримінальному законодавстві і системі юстиції. Виникли нові підрозділи поліції і окремі служби, які займаються

проблемою нелегальних наркотиків. Нарешті, на цьому тлі відбувалася зміна суспільної свідомості, причому у різних напрямках. Виникли неформальні групи й неофіційні інституції, такі як “Анонімні наркомани” або рухи за здоровий спосіб життя, а в іншому варіанті (Голландія) відбулася легалізація вживання марихуани. Останнє у свою чергу викликало великий резонанс і значну дискусію в різних країнах. Взагалі, усі так звані соціальні проблеми можуть бути розглянуті в контексті теорії соціальних конфліктів. Але сучасні соціологи зорієнтовані не на пошук шляхів їх роздмухування в революційне полум’я, а на конструювання інституційних шляхів вирішення проблем.

У сучасній соціології починає домінувати *концепція агентності*, згідно з якою лєвова частина перетворень є свідомими і контрольованими зусиллями суб’єктів різного рівня. Суб’єктивний фактор історичного процесу знову виходить на передній план, як це було ще в протосоціологічний період. Але наголос робиться не на виключних людях, месіях та харизматичних лідерах, що ведуть народи за собою, а на масовій повсякденній творчій діяльності різноманітних агентів: від пересічних громадян до політичних структур, від бізнесових та громадських організацій до соціальних рухів. Західні соціологи усе частіше звертають свої погляди на *соціальні рухи* як провідних агентів змін у сучасному суспільстві. На останок зупинимося на цьому питанні.

3. Динаміка українського суспільства

Українське суспільство у своєму розвитку має багато спільних рис з іншими соцієтальними системами, але його шлях містить чимало унікальних моментів. Модернізація у нас відбувається кружними шляхами, ривки вперед змінюються відкатами назад. Українське суспільство болісно переживає четверту спробу модернізації протягом XIX–XX ст. Перша більш-менш органічна спроба почалася після реформи 1861 року, і була штучно призупинена більшовицьким переворотом. Друга – датується двадцятьма роками XX ст., вона пов’язана із непом. Третя – є унікальним експериментом соціалістичної модернізації (1930–1980 рр.), що спирався на розвиток важкої промисловості і позначений техніко-технологічним ухилом без виразного доповнення змінами більш широкого політичного і культурного змісту, які супроводжують традиційну модернізацію. Паралельно існувала напівфеодална соціальна структура, що зберігала специфічну вертикальну стратифікацію і позаекономічні засоби висхідної мобільності. 90-і роки – початок нової спроби трансформації українського суспільства. Українське суспільство соціологи починають розглядати в термінах *перехідного періоду* або “*транзитивного*” суспільства.

Останньому перехідному періоду передувало унікальне явище, яке можна умовно назвати “новим виданням” Української революції. Події кінця 80-х – початку 90-х рр. поєднали три революційні процеси. По-перше, руйнувалася тоталітарна однопартійна політична система і відбувалася демократизація суспільного життя. По-друге, ламалася система планового соціалістичного господарства й одержавлення економічних відносин і здійснювався поворот до приватного підприємництва. По-третє, мали місце більш-менш цивілізовані форми національно-визвольних змагань, які несподівано легко завершилися виникненням незалежної національної держави. Отже, мали місце певні ознаки демократичної, соціальної і національної революції, і усе це перепліталось в один клубок подій і змін. 1989–1991 рр. були сповнені великих очікувань і позначилися підйомом політичної активності широких верств. Мітинги й публічні акції в окремі дні збирали до 200 тис. осіб у Києві або Львові. Виникли і набирали сили демократичні рухи і партії, перш за все, Народний рух України, одним з провідних лідерів якого був В’ячеслав Чорновіл. Події до часу розгорталися за класичним циклічним сценарієм, що мали усі революції й подібні соціальні рухи. За одним винятком – ніколи ще модернізація не починалася з переходу від державного соціалізму до капіталізму. Різні країни Східної Європи по-різному впоралися з цим завданням. Український шлях видався занадто тяжким. Відсутність впливових реформаторських сил і спроможної національної еліти в умовах явного саботажу з боку прокомуністичних кіл перетворило перехідний період на системну економічну і соціально-політичну кризу.

Революційне “натхнення” скінчилося вже 1992–1993 рр. Але “перетворення” старого суспільства означало лише одне – потрібно було щось будувати взамін. Модернізація стає змістом перехідного періоду в умовах жорсткої усебічної кризи. Перехідний період в Україні можна умовно зобразити у вигляді низки випуклих і вигнутих синусоїд. Економічне падіння відбувалося приблизно десять років (1988–1998). Відповідно знижувалися усі показники, пов’язані з матеріальним становищем населення, прибутками громадян і бюджетними витратами держави і органів місцевого самоврядування. Українці пережили гіперінфляцію в першій половині 90-х рр., стали свідками закриття або тимчасового припинення виробничої діяльності багатьох тисяч

господарських об'єктів. Стрімко ширилися безробіття і зубожіння населення. Натомість стрімко зростали статистичні показники соціально негативних явищ, наприклад, рівнів злочинності, суїцидів, смертності від алкоголізму (прикладі випуклої синусоїди). Падіння було зумовлене комплексом об'єктивних причин: структурними особливостями української економіки, зорієнтованої на важку промисловість і оборонний комплекс, розпадом системи держзамовлень і відсутністю ринкових інституцій, енергетичною залежністю, застарілими основними фондами тощо. За цих обставин потрібні були надзвичайно сконцентровані й рішучі реформаторські кроки, але "український суб'єктивний фактор" виявився не на висоті. Дії парламенту і урядів були суперечливими і неефективними, виявився брак професіоналізму і підготовки державних кадрів. Натомість процвітала корупція, клановість і відверта економічна злочинність, національні багатства розкрадалися і концентрувалися в американській валюті у так званих офшорах – іноземних банківських установах, де діють пільгові умови розміщення вкладів. Але кожна криза має свій край, за яким починається фаза підйому, – вона припала на кінець 1990-х років і початок наступного тисячоліття. Такий розвиток є середньостроковим циклом. Можна спрогнозувати, що за умов симетрії фаз падіння й піднесення, увесь цикл розтягнеться на 20 років і завершиться 2008 роком.

Циклічність змін не означає повернення до старого суспільства, навпаки, модернізація в Україні пришвидшує темпи, і вірогідність регресивного розвитку є мізерною, хоча ще в першій половині 90-х рр. така альтернатива була доволі реалістичною. Приватна ініціатива, певна свобода і укріплення нових інститутів навіть за несприятливих умов роблять свою справу: відбуваються докорінні зрушення, змінюється не тільки економічне життя, але й суспільна свідомість. Соціальні зміни характеризуються *асиметрією й різною швидкістю перетворень* у сегментах українського суспільства. Поряд з новими виробництвами, успішними містами, прибутковими галузями існують так звані депресивні регіони й міста, закриті й збанкрутілі підприємства. Село і невеликі населенні пункти значно програють у розвитку, капітали концентруються дуже нерівномірно, головним чином, у столиці й великих містах. Вихід з кризи і загальний економічний підйом зовсім не означає, що симетрично відновлюються усі галузі й сектори: відбувся перетік капіталів і робочої сили у прибуткові бізнеси.

Перехідний період – важке випробування для населення. Модернізація (і це загальне явище) супроводжується дезадаптацією широких верств населення і пошуком нових соціальних можливостей. Так було свого часу в Англії, Німеччині та інших капіталістичних країнах, коли відбувалися утвердження нових ринкових відносин, перетік населення із села до міст і нагромаджувався первинний капітал. Український приклад демонструє цю закономірність у найбільш загостреному й радикалізованому вигляді. Особливо важко перипетії перехідного періоду довелося переживати людям старших вікових груп, що вже не встигли вписатися у нову економічну систему; вони лишаються прибічниками старих цінностей і традицій, отримують жалюгідні пенсії та віддають свої голоси на виборах переважно за "лівих". Не випадково саме в 90-і рр. з'явилася помітна ностальгія за радянським життям. На цій хвилі дещо поповнили свої лави відновлені комуністи, які потрапивши у представницькі органи влади, як уміли уповільнювали загальний перехід. Але пожвавлення економіки й зростання прибутків громадян, нова соціальна інфраструктура, знайомство із зовнішнім світом роблять свою справу – українське суспільство має шанс остаточно модернізуватися і, нарешті, стати частиною європейської спільноти.

Контрольні питання та завдання

1. Дати визначення поняттю «соціальні зміни».
2. Чому, на Вашу думку існує велика кількість теоретичних пояснення змін у суспільствах?
3. Надайте характеристику концепції соціального прогресу та теорії природної соціальної еволюції.
4. Які культурологічні концепції соціальних змін вам відомі?
5. Поясніть процес модернізації: поняття, види, наслідки.
6. Які форми соціальних змін вам відомі?
7. Наведіть приклади структурних, функціональних, мотиваційних та процесуальних змін, які були в українському суспільстві.
8. Наведіть приклади соціальних змін, які відбулися на рівні між особистих відносин, на рівні груп, на рівні соціальних інститутів та організацій, на соціетальному та глобальному рівні.
9. Поясніть об'єктивні і суб'єктивні, зовнішні і внутрішні фактори соціальних змін на прикладі українського суспільства.

Тема 18. Соціальні рухи як джерело соціальних змін. (2 год.)

Мета лекції : студенти мусять

- Засвоїти поняття "соціальні рухи",
- Знати риси і властивості соціальних рухів,
- розрізняти основні типи соціальних рухів,
- вміти пояснити зовнішні і внутрішні фактори, що стимулюють соціальні рухи,
- вміти пояснювати динаміку соціальних рухів.

Питання до лекції :

1. Визначення та причини розгортання соціальних рухів.
2. Класифікація соціальних рухів.
3. Динаміка соціальних рухів.

1. Визначення та причини розгортання соціальних рухів.

Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи.

Соціальні рухи — сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Спричинюють їх незадоволеність людей життям в цілому або певними його аспектами. Сприяють цьому активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Ширяться вони на хвилі усвідомлення людьми корисності свого об'єднання для досягнення цілей, можливості виконувати нові соціальні ролі, підвищувати свій соціальний статус.

Соціальні рухи, з одного боку, можуть нагнітати напруження і конфлікти у суспільстві, з іншого — бути засобом та інструментом їх подолання. Вони завжди високодинамічні, але не стійкі. Постають у зв'язку з певними причинами і припиняють своє існування після їх зникнення. В них задіяна обмежена (хоча і не мала) кількість людей. Ставлення більшості людей до таких рухів байдуже, іноді й неприязне. Адже в них зацікавлені, зазвичай, тільки їх безпосередні учасники.

Соціальні рухи не мають своєї організації, офіційного членства з фіксованими правами і нормами поведінки, санкціями, закріпленими статусними ролями. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки, він перетворюється на організацію.

Можна визначити **характеристики будь-яких соціальних рухів**, незалежно від суспільної сфери, де протікає їхня діяльність цілей чи завдань руху. До таких характеристик руху слід віднести:

- наявність об'єктивних соціальних обставин, що спонукають виникнення руху;
- стихійність руху, відсутність фіксованого членства, статутів і програм, норм діяльності, часто й керівництва;
- масовість – рух включає велику кількість людей, що об'єднуються єдиним інтересом

• висока соціальна активність — будь-який рух існує доти, поки він відчуває в собі можливість впливати своєю активною діяльністю на ті соціальні зміни до яких прагне рух.

У найновітніших дослідженнях соціальних рухів кінця ХХ століття стали переважати дві лінії аналізу. Першою є «теорія мобілізації ресурсів», що викристалізувалася у роботах М. Залда, Р. Еша, В. Гемсона. У відповідності з їх головним змістом, соціальні рухи не слід пояснювати залученням маргіналів та невдоволених у лави прихильників ірраціональних ідеологій. Навпаки, соціальні рухи краще розглядати як цілеспрямовані, скеровані заходи, успіх або невдача яких залежить від їхньої ефективності в мобілізації ресурсів, будь то фінансова підтримка чи визнання політичними партіями. Під мобілізацією прихильники такої школи розуміють «процеси, за допомогою яких невдоволена група збирає

ресурси і використовує їх для досягнення групових цілей» [5, с. 354]. У такому процесі особливу роль відіграють ті, хто мобілізує людей, або «підприємці руху», організатори та лідери, які іноді стають професіоналами. Прихильників «теорії мобілізації ресурсів» сьогодні критикують за применшення ідеологічних, соціально-психологічних та культурних аспектів рухів.

Друга лінія аналізу представлена концепцією «нових соціальних рухів» А. Турена. Його відправною точкою було визнання того, що старі соціальні рухи — рух за об'єднання робітничого класу та революційні рухи, які розуміються в контексті марксистського світогляду, — були в основному вичерпані, так само як і марксистський аналіз. «Нові» соціальні рухи не мали, зокрема, класової основи. Серед них були регіональні, расово-етнічні та мовні, антивоєнні та антиядерні, феміністичний та рухи на захист контркультури і певного стилю життя. Проте більшість їхніх інтерпретаторів зберігали неомарксистську та неокритичну ноту у своїх поясненнях, оскільки тлумачили ці рухи як своєрідний узагальнений протест проти гнітючого «капіталістично-державно-бюрократично-технологічно-медіа» комплексу в сучасному суспільстві.

Цей короткий огляд історії вивчення соціальних рухів показує, що проблема наділення мотивами, причинами та розумінням людей і організацій є періодично повторюваною методологічною проблемою. Лебон і ті, на кого він вплинув, вирішували цю проблему безпосередньо, наділяючи учасників суспільних рухів ірраціональністю, а то й психічним розладом. Ті, хто виділяють відчужених та маргіналів як кандидатів для соціальних рухів, також мають «теорію» щодо того, чому певні соціальні обставини роблять індивідів схильними піддаватися ідеологіям соціальних рухів. Навіть теоретики мобілізації ресурсів, які схильні вважати мотивацію вторинною, не могли уникнути питання про те, чому люди готові бути мобілізованими.

Є підстави вважати, що зростання масштабу та масовості соціальних рухів пов'язане із втратою національним суспільством своїх позицій як добре збалансованого цілого, як основної точки відліку в організації соціального життя та основної аналітичної одиниці. Поняття суспільства стає відкритим для обговорення і як емпірична реальність, і як головна організуюча складова у суспільних науках. Одним із чинників, що підштовхує до дискусії, стала зростаюча значущість багатоманітності сучасних суспільств.

Соціальні основи багатоманітності є історично змінними. Тривалі періоди західної історії були позначені релігійною багатоманітністю, хоча вона й пішла на спад від часу зростання індустріалізації та формування національних держав. Однак не слід забувати про залишкову релігійну основу деяких європейських політичних партій та про тривкий і надзвичайно глибокий вплив релігії у таких регіонах як Північна Ірландія, Іспанія, колишня Югославія та інші Балканські території, так само як і про фундаменталістські рухи повсюди [2, с. 84-85].

До виникнення національних держав місцевість та місцева культура служили головною основою соціальної взаємодії та ідентифікації. Ця основа змогла протистояти інституційним і часом свідомим політичним зусиллям ринку й національної держави витіснити її, а в минулому десятиріччі місцевий патріотизм — виражений у вигляді вимог автономії, чистоти та визнання — знову утвердився. Соціальні основи расової етнічності, мови, гендеру, а також сексуальних пріоритетів та, до певної міри, вікового цензу вийшли на перший план як важливі чинники групової ідентичності та основи для формування соціальних рухів.

У багатьох регіонах світу культурна багатоманітність з'явилася внаслідок міжнародного та міжнаціонального переміщення народів. Останнє, в свою чергу, стало результатом змін у вимогах роботи, війн та інших політичних криз, які породили мігруюче населення, та активізації туризму. Схоже, немає причин не вірити, що такі рухи зростатимуть.

Національним державам важко впоратися із зростаючою культурною багатоманітністю, важко дати раду з політичними групами та соціальними рухами, які

виставляють свої вимоги щодо культурних понять. Фактично, існують свідчення того, що держави часто об'єднують зусилля в безуспішних спробах применшити політичне значення таких категорій, як раса, етнічність, гендер та сексуальні пріоритети.

Об'єднавчий наслідок інтернаціоналізації економіки та розвитку регіональних політичних альянсів, таких як Європейський Союз, без сумніву дав можливість субнаціональним, регіональним, етнічним та мовним рухам вимагати у своїх програмах політичної лояльності. Парадоксальним чином, у міру того, як ці соціальні рухи набрали сили і законності, вони ставали активними чинниками в послабленні держави-нації як об'єкта лояльності та осереддя культурної ідентичності.

Н. Смелзер висунув припущення, що тенденція до локалізації є, фактично, «протестом проти зростання масштабів світових ринків та глобальної політики, можливо навіть є свого роду підтвердженням обмежень для людських зв'язків, які не можуть до кінця розширюватись у масштабах плинності та багатоманітності. Буде цілком слушно інтерпретувати нове утвердження локалізму та місцевої автономії як зусилля з боку людських груп допомогти контролю у світі, який, як видається, стає дедалі неконтрольованішим» [3, с. 80].

Причини розгортання суспільних рухів в соціології трактуються неоднаково.

- З точки зору теорії депривації (Дж. Роуз, Д. Моррісон) люди об'єднуються у суспільні рухи внаслідок певних матеріальних втрат, а участь у рухах є засобом пошуку джерел прибутків.
- Згідно з теорією масового суспільства (У. Корнхаузер) суспільні рухи виникають як результат об'єднання людей, що відчують дефіцит соціальних зв'язків та спілкування.
- В теорії мобілізації ресурсів (Л. Кілліан) розвиток суспільних рухів пояснюється прагненням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації.
- Теорія нових соціальних рухів (Дж. Маккарті, Х. Крізі) розглядає нові соціальні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні та ін.) як відповідь на експансію державної влади, засобів масової інформації.

Класифікація соціальних рухів.

Позаяк суспільні рухи є динамічними, їх непросто класифікувати. Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти (революція, контрреволюція), конкретні політичні результати (рух в підтримку політичного лідера), економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху (рух анонімних алкоголіків, культові рухи), поліпшення правового, матеріального та соціального становища окремих груп населення (молодіжний, феміністичний, емігрантський рухи) тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі (рух за врятування рідкісних тварин), інші відзначаються надзвичайною широтою (рух за заборону ядерної зброї).

Експресивні рухи. Виникають внаслідок перебування людей у рамках обмеженої соціальної системи, яка їх не задовольняє. Для них не характерна активна діяльність щодо зміни існуючої реальності. Такі рухи були поширені в давнину. Реальна дійсність для учасника такого руху не є привабливою, тому він за допомогою ритуалів, танців, ігор, видінь, мрій та інших форм емоційної експресії шукає емоційного полегшення. У наш час ці рухи проявляються в молодіжному середовищі, коли їх учасники прагнуть створити свою субкультуру, дистанціюватись від офіційного суспільства. Деякі експресивні рухи звертають свій погляд не в майбутнє, а в минуле — ветеранів війни, монархічні рухи, рухи з відродження козацтва, які відроджують забуту символіку, ритуали тощо. Такі рухи найчастіше пов'язані з пасивною поведінкою, але іноді можуть прокладати шлях до реформ,

повстань, збуджувати пасивне населення. Тому вони є проміжною ланкою між неполітичними та політичними рухами.

Утопічні рухи. Постають на хвилі прагнень теоретично обґрунтувати досконале людське суспільство. Спершу невеликі групи їх учасників були виключно релігійними (рух перших християн, релігійні секти Сходу). Вони виявилися досить життєздатними, оскільки їх учасники не прагнули до особистого щастя і матеріального добробуту. Натомість ідеологія світських утопічних рухів ґрунтувалась на концепції доброї, альтруїстичної людини. Ігнорування їх лідерами таких природних прагнень людини, як бажання особистого благополуччя, реалізувати свої здібності й одержати винагороду спричиняли згасання таких рухів. Та оскільки утопічні ідеї є життєстійкими, після розпаду одного руху його ідеї відроджуються в інших. В опозиції до сучасних утопічних рухів постійно перебувають законослухняні громадяни, яких лякають нові культурні зразки, ролі та пріоритети майбутнього «найкращого» життєвого укладу.

Реформаторські рухи. Породжують їх намагання змінити суспільство або окремі його структури без повної трансформації самого суспільства. Для їх розгортання необхідно, щоб учасники позитивно ставилися до порядку в суспільстві, зосереджуючись тільки на окремих негативних сторонах суспільного устрою, а також могли висловлювати власні думки та активно діяти на підтримку певної реформи. Тому широкий реформаторський рух можливий тільки в демократичному суспільстві. Реформатори можуть зустрічатися з опором владних структур, особливо за авторитарного режиму. Якщо реформи блокуються, частина реформаторів може перейти на позиції революційних рухів.

Революційні рухи. Розвиваються в атмосфері загального соціального невдоволення, прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему і встановити новий соціальний порядок. Демократія не є живильним середовищем для них. Вона є основою соціальних реформ, а реформи неминуче відсувають революцію.

Іноді дуже важко класифікувати соціальний рух як реформаторський або революційний, оскільки в обох можуть брати участь як помірковані реформатори так і радикальні революціонери, схильні до насильницьких дій.

Рухи опору. Виникають серед тих людей, які вважають, що зміни в суспільстві відбуваються надто радикально й швидко. Вони акумулюють зусилля певних груп людей на блокування можливих або викорінення уже здійснених змін, супроводжують як революційні, так і реформаторські рухи. Наприклад, реформи у пострадянських країнах призвели до появи рухів опору реформам [9, с. 289-291].

Незалежно від розмаху руху, його цілей і завдань, рухи можна класифікувати за основними направляючими критеріями.

1. За відношенням до існуючого ладу та форм боротьби:
  - консервативні, що прагнуть зберегти існуючий стан речей, допускають лише мінімальні й абсолютно необхідні зміни;
  - реформаторські — стоять на збереженні основ існуючого ладу, але прагнуть певною мірою реформувати деякі сфери суспільного життя;
  - революційні — рухи, що прагнуть повністю змінити суспільно-політичний лад;
  - контрреволюційні — рухи, які прагнуть повернути колишній лад, повалений у ході революції;
2. За формою організації:
  - стихійні,
  - недостатньо організовані,
  - організовані,
3. За тривалістю існування:
  - одномоментні;
  - короткочасові;
  - довготривалі;

4. За характером діяльності:

- експресивні;
- антивоєнні;
- політичні;
- релігійні;
- екологічні та ін.

5. За соціальною базою (за соціальними спільностями, пред ставники яких становлять переважну частину членів руху):

- робітничі;
- селянські;
- національні;
- молодіжні;
- феміністичні та ін.

Отже, суспільні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх стримування чи навіть придушення. Природа і характер, спрямованість їх залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

Динаміка соціальних рухів.

У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька стадій:

1. *Створення передумов руху* — виникнення в суспільному житті таких умов, які не сприймаються значною частиною людей, що зумовлює появу суспільного руху. Натомість дуже часто буває, що виникає і протилежний рух, що прагне зберегти усталений суспільний порядок. Типовим прикладом може бути діяльність двох протилежних молодіжних рухів, що діяли під час "помаранчевої" революції в Україні — руху "Пора", котрий виступав за зміну існуючого політичного ладу і руху "Досить", що прагнув його зберегти.

2. *Стадія об'єднання* — усвідомлення прагнень окремих індивідів стимулює активізацію їхньої діяльності, знайшовши своїх прихильників, вони ще більше посилюють свою активність, чіткіше визначають власні цілі та інтереси. Таким чином утворюється ядро руху, формується загальна мета і виробляються шляхи діяльності руху.

3. *Стадія агітації* — залучення прихильників. На цьому етапі рух починає різко активізувати свою діяльність і в різний спосіб (через ЗМІ, мітинги, демонстрації, акції протесту) намагається розширити коло своїх учасників.

4. *Точка максимального піднесення*. На цій стадії рух досягає апогею своєї діяльності. Вирішується доля руху — він або досягає або не досягає поставлених цілей та завдань. Найчастіше здійснюється тиск на владу, котра може на вимогу руху внести певні соціальні зміни, що лежать в її компетенції, або ж відмовитись від подібних змін.

5. *Завершення* — досягнення рухом тих цілей, які він перед собою поставив, або усвідомлення того, що досягнення їх за даних умов є неможливим. Ще однією з причин розпаду руху є його формалізація, тобто перетворення на громадську чи політичну організацію. Іноді рух розпадається на автономні, часто конфліктуючі між собою утворення, які, втрачаючи вплив і популярність, згодом припиняють існування. У недемократичних суспільствах рух, якщо він стає небезпечним і небажаним для влади, може бути забороненим або знищеним владними органами.

Основними умовами, сприятливими для появи і розвитку соціальних рухів, є:

культурні течії, під якими розуміються зміни в цінностях і нормах поведінки людей. Розробник концепції культурних течій американський соціолог М.Герсковитц визначав їх як процес, в якому "невеликі деформації повільно змінюють характер і форми стилів і способів життєдіяльності людей, але результат дії цих змін є очевидним". Беручи участь в культурних течіях, більшість людей розвиває нові ідеї про те, яке суспільство їм потрібне і як воно має відноситися до своїх членів. Тривалий розвиток демократичного суспільства - приклад культурних течій. Другий приклад: відхід значної кількості людей від матеріалізму до духовного життя і релігії;

соціальна дезорганізація, яка породжує аномію і відчуження, невпевненість, соціальний страх, занепокоєність. Раніше діючі правила і норми не вважаються більше корисними і надійними, а колишні цілі здаються недосягненими. В той же час інші правила відсутні, а нові цілі уявляються неважкими для зусиль, що витрачаються. Така невизначеність в ситуації, роз'єднаність людей слугують ідеальним середовищем для зародження і розвитку соціальних рухів. Невизначеність норм і цілей частіше викликають соціальні рухи, ніж бідність і злиденність, корупція, соціальна нерівність. В дезорганізованому, нестабільному суспільстві, в суспільстві, яке змінюється, як правило, процвітають соціальні рухи;

соціальна незадоволеність, тобто загальна незадоволеність людей умовами життя і системою соціальних відносин в даному суспільстві, яка настає в результаті усвідомлення людьми розриву між тим, що вони мають, і тим, що вони могли б мати. Наприклад, коли після розвалу СРСР відкрився залізний занавіс і люди побачили більш високий рівень життя в інших країнах, таке відкриття породило незадоволеність, бо багато людей зрозуміло, що могли б жити у значно кращих комфортних умовах.

Соціальні рухи є показником активності суспільства. Суспільства, які пригнічують соціальні рухи, знищують тим самим власний механізм самовдосконалення. Не всі соціальні рухи досягають своїх цілей, іноді самі рухи є доволі реакційними або суперечливими. Вони можуть дуже по-різному оцінюватися у суспільстві, як це має місце стосовно рухів за право на аборт, узаконення марихуани, різних акцій сексуальних меншин, расистських виступів тощо. Але це не підриває значущості самого принципу, що лежить в основі соціальних рухів: формування вільних колективів, об'єднання людей довкола ідеї або мети, недержавний і неформальний характер виступів та активності громадян. Соціальні рухи є важливим фактором соціалізації, чинником формування громадянської позиції індивідів, і в цьому також проявляються їх позитивні властивості.

Отже, суспільні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх

Контрольні питання та завдання

1. Що таке соціальний рух?
2. Назвати основні типи соціальних рухів. Навести приклади.
3. Пояснення виникнення соціальних рухів в межах теорії деривації, теорії масового суспільства, теорії мобілізації ресурсів, теорії структурної напруги, культурної теорії.
4. Динаміка соціальних рухів.
5. Назвати особливості нових соціальних рухів в порівнянні з рухами в індустріальному суспільстві.

Тема 19. Глобалізація

1. Поняття та етапи глобалізації.
2. Чинники глобалізації
3. Економічні, політичні та культурні наслідки глобалізації
4. Позитивні та негативні наслідки глобалізації.

Мета лекції : студенти мусять

- знати поняття глобалізації та етапи її розвитку.
- мати уявлення щодо чинників глобалізації,
- знати основні економічні, політичні та культурні наслідки глобалізації,
- вміти пояснити позитивні та негативні її наслідки.

Питання до лекції :

1. Поняття та етапи глобалізації.
2. Чинники глобалізації
3. Економічні, політичні та культурні наслідки глобалізації
4. Позитивні та негативні наслідки глобалізації.

1.Поняття та етапи глобалізації.

Глобалізація (англ. *globalization*) — процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У ширшому розумінні — перетворення певного явища на планетарне, таке, що стосується всієї Землі.

Основними наслідками глобалізації є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн.

Це об'єктивний процес, зумовлений розвитком транспорту та засобів зв'язку, він носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. В результаті глобалізації світ стає більш зв'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається збільшення як кількості спільних для груп держав проблем, так і кількості та типів інтегрованих суб'єктів.

Економічно глобалізуються виробництво, послуги та капітал, технологія й дані. Паровоз, пароплав, реактивний літак, контейнерні морські судна є приладами поступу в галузі транспорту, а телеграф і його сучасні потомки Інтернет та мобільний телефон є прикладами розвитку інфраструктури телекомунікацій. Усі ці винаходи стали важливими чинниками глобалізації й зумовлюють дедалі більшу взаємозалежність економіки й культурного життя.

У 2000 році Міжнародний валютний фонд ідентифікував **чотири базові аспекти глобалізації**: торгівлю й фінансові транзакції, рух капіталу та інвестицій, міграцію людей та розповсюдження знань. З глобалізацією пов'язують також проблеми довкілля, наприклад глобальне потепління, забруднення вод за межами кордонів, забруднення повітря та надмірний вилов риби в океанах. Процеси глобалізації впливають на бізнес та зайнятість, економіку, соціо-культурні ресурси та на природне довкілля. В академічній літературі глобалізацію зазвичай розбивають на три основні області: економічну, культурну та політичну глобалізацію.

Один з провідних сучасних теоретиків **Ентоні Гідденс визначає глобалізацію досить просто – як взаємозалежність суспільств, що становлять сучасну людську цивілізацію, що посилюється.** Глобалізація впливає сьогодні на всі аспекти соціального і культурного життя, змінює уявлення, що склалися, і цінності, руйнує звичний устрій життя, втягує представників різних культур в постійний діалог, розмиває межі між національними

економіками, державами і культурними світами, а з іншого боку, сприяє проведенню нових меж. Глобалізація якісно міняє характер соціального життя, додаючи їй небачений раніше масштаб і складність.

На думку ряду дослідників процес глобалізації пройшов низку етапів.

Перший етап - рубіж XIX - XX століття, період розвитку "імперіалізму", активного розвитку міжнародних економічних зв'язків. Деякі західні дослідники говорили про те, що вільна торгівля здатна викликати загальне економічне зростання і процвітання, знищити ґрунт для політичних конфліктів. Але цей період завершився Першою світовою війною, що поховала надію на єдиний процвітаючий світ.

Процеси глобалізації інтенсифікувалися після 1945 року. Друга світова війна була глобальною війною, у яку тією чи іншою мірою були залучені всі континенти. У 1945-му була створена ООН, виникли могутні наддержавні фінансові установи — Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк. Науково-технічна революція стала впливовим суспільним явищем.

Другий етап глобалізації почався в **70-і роки XX століття**. Він пов'язаний з виникненням **транснаціональних корпорацій (ТНК)** – комерційних підприємств, заснованих в одній країні, але відділень, що мають множини, на території інших держав. У 70-і роки налічувалося 10 ведучих ТНК, сьогодні їх сотні, розосереджують своє виробництво по всьому світу і поступово втрачають явну "національну приналежність". У ТНК працює персонал самих різних національностей.

Другий період 1970-их —1990-их років тривав на тлі розвалу радянського блоку, а згодом і самого СРСР, завершення «холодної війни». У цей період людство усвідомило наявність глобальних проблем і здійснило спроби їхнього розв'язання.

З початку XXI ст. розпочався третій період глобалізації: Після атак на США глобального характеру набула боротьба проти світового тероризму; у 2007 році свідченням глобального характеру економіки стали спільні дії центробанків провідних держав та початок світової фінансової кризи.

2. Чинники глобалізації

Впродовж більшої частини людської історії суспільства існували більш менш відособлено. Проте тенденція до подолання замкнутості теж виявилася достатньо давно. **Об'єднання племен, формування стародавніх держав, торговий обмін** - все це можна розглядати, як кроки подолання родової, племінної, етнічної відособленості.

Як найбільш наочний приклад подолання відособленого існування різних народів можна розглядати стародавні і середньовічні імперії. Проте будь-яка, імперія минулого не охоплювала всього жилого людиною простору, і єдність таких імперій була в значній мірі умовною. Взаємодії між регіонами перешкоджав слабкий розвиток засобів комунікації, транспорту і зв'язку. Крім того, при домінуванні натурального господарства, фактично, кожен населений пункт був самодостатньою економічною одиницею.

Розповсюдження світових релігій, раніше всього християнства і ісламу, було важливим кроком на шляху подолання племінної і етнічної замкнутості. Воно привело до формування певної культурної спільності народів, що сповідають ці релігії.

Ні політичний, ні релігійний чинники не привели до виникнення "єдиного світу", "єдиної цивілізації". Реальна база для цього була закладена розвитком економіки і технології.

Провісником глобалізації стала поява Великого шовкового шляху, що з'єднав Китай і Римську імперію. Утворення власне глобального ринку почалось із Великих географічних відкриттів європейцями і підштовхувалось їх військово-політичною та економічною експансією по планеті.

Маршрути Шовкового шляху і торгівлі прянощами, які контролювала Османська імперія в 1453 році

Шлях до сучасної глобальної економіки зі всіма її достоїнствами і недоліками, почався в епоху **Великих географічних відкриттів**. Європейська колонізація, що слідувала за цими відкриттями, поклала край самодостатньому існуванню багатьох суспільств Азії, Африки і Латинської Америки. Дешеві, фактично, "дармові" ресурси і сировина, дешева робоча сила, нові товари, пізніше – ринок збуту для європейської продукції: все це було величезною цінністю для європейських економік, що розвиваються. Прорив до індустріального суспільства, на думку деяких дослідників (зокрема, І. Валлерстайна) був здійснений в значній мірі завдяки використанню ресурсів "незахідних" суспільств. Становлення індустріального суспільства остаточно закріпило західне економічне і політичне домінування в світі. Колоніальна політика західних держав привела до залучення неєвропейських суспільств в систему міжнародних економічних зв'язків і політичних відносин. Багато суспільств, що стали об'єктами колоніальної експансії, не мали власних державних структур. Ці структури були створені європейцями, що привело пізніше до безлічі територіальних і етнічних конфліктів, наприклад, в Африці.

Колоніальна експансія спричиняла за собою не тільки включення колоній в міжнародну економічну систему ("капіталістичний світ-економіку", в термінології І. Валлерстайна), що формується, але і розповсюдження досягнень європейської культури і цивілізації серед частини колонізованого населення. З колоніалізму почався процес модернізації в суспільствах, що стали об'єктами колонізації.

Колоніалізм, не дивлячись на численні негативні наслідки, які позначаються дотепер, створив економічні і культурні передумови для формування єдиної людської цивілізації. Правда, в основі єдності лежить не гармонія інтересів і цілей, а взаємозалежність (пригадаємо визначення Е. Гідденса), яка не виключає, а часто і має на увазі суперечності і конфлікти.

Глобалізація, зокрема утворення планетарного ринку, дещо призупинялася в періоди поділу людства на ворожі табори (Семирічна війна, Війна за незалежність США, Велика французька революція і Наполеонівські війни, світові війни) та холодної війни, коли економічний і культурний розвиток окремих суспільств планети, таких як СРСР та КНР, відбувався відособлено від розвитку решти людського співтовариства.

Глобалізація – це, перш за все, - економічний процес, що призвів за собою масштабні політичні, соціальні і культурні зміни. Глобалізація економіки – це вихід економіки за межі національних держав.

Тобто, глобалізація економіки – це не просто інтенсивний міжнародний економічний обмін, а злиття національних економік в єдину – наднаціональну, транснаціональну економічну систему.

Розпад "соціалістичного табору" сприяв глобалізації. Колишні соціалістичні економіки вимушені були інтегруватися в капіталістичну систему, прийняти нові правила гри, які тепер ставали, фактично, універсальними.

На другому етапі глобалізації величезну роль зіграв **розвиток інформаційних і комунікаційних технологій**. Без постійного інтенсивного обміну інформацією, а також без ефективних транспортних засобів функціонування глобальної економіки було б неможливим.

Діаграма підводних телеграфних кабелів компанії EasternTelegraphCompany 1901 року як приклад технології початку ХХ-го ст., що несла з собою модернізацію та глобалізацію.

Особливих темпів глобалізація набрала в останні десятиліття ХХ століття і на початку ХХІ століття. З одного боку це пов'язано з падінням залізної завіси та інтеграцією Китаю в світову економіку, з іншого — із швидким розвитком інформаційних технологій, завдяки яким зросли можливості доступу до будь-якої інформації у світі.

Хоча глобалізація — об'єктивний процес, оцінки його ходу і наслідків тривалий час викликають активну політичну дискусію, а ставлення до змін, спричинених нею в локальних і національних спільнотах, активізує політичну боротьбу в різних державах. Глобалізація на сучасному етапі (початок 21 століття), має як палких прихильників, так і опонентів.

3. Економічні, політичні та культурні наслідки глобалізації

Економічна глобалізація

Економічна глобалізація означає збільшення взаємозалежності національних економік усього світу, зумовлене швидким зростанням руху через кордони товарів, послуг, технологій та капіталу. Тоді як глобалізація бізнесу зосереджена навколо зменшення регуляції міжнародної торгівлі й тарифів, податків та інших перешкод глобальній торгівлі, економічна глобалізація є процесом збільшення економічної інтеграції між країнами, що веде до формування глобального або світового ринку. Залежно від парадигми економічну глобалізацію можна розглядати і як позитивне, і як негативне явище. Економічна глобалізація включає глобалізацію виробництва, тобто отримання товарів і послуг з різних місць у світі з метою виграшу в затратах та якості. Аналогічно, вона включає глобалізацію ринків, тобто формування об'єднання окремих ринків у величезний глобальний. Економічна глобалізація також включає глобальну конкуренцію, технологію, корпорації та індустрію.

На сучасному етапі, тобто на початку 21 століття, переважає тенденція інтегрування економік розвинених країн із економіками країн, що відстали в розвитку, шляхом прямих інвестицій, зниження торгових бар'єрів та інші економічні реформи, а також, у багатьох випадках, імміграцію населення. При цьому слід враховувати, що спеціалізація всіх багатих країн, заснована на порівняльних перевагах, які створюються зусиллями громадян, а бідні країни ідуть за сценарієм порівняльних переваг природного походження.

Міжнародні стандарти збільшили ефективність торгівлі товарами та послугами. Як приклад такого стандарту можна навести контейнер. Контейнеризація радикально зменшила вартість транспортування й була значним чинником у післявоєнному розквіті міжнародної торгівлі, тобто була елементом глобалізації. Міжнародна організація зі стандартизації є міжнародним органом, до складу якого входять представники різних національних організацій зі стандартів.

Транснаціональна корпорація або світове підприємство є організацією, що або володіє виробництвом товарів та послуг у багатьох країнах, або контролює його. Про таку корпорацію можна сказати, що вона не належить жодній країні.

Зони вільної торгівлі виникає при утворенні торгового блоку, члени якого підписали угоду про вільну торгівлю. Такі угоди передбачають співробітництво між принаймні двома країнами з метою зменшення торгових бар'єрів, квот на імпорт та тарифів. Якщо при цьому люди можуть вільно рухатися між країнами, тоді говорять про відкриті кордони. Мабуть, найважливішою зоною вільної торгівлі у світі є Європейський Союз. ЄС розвинув спільний ринок завдяки стандартизації законів, що діють у країнах-членах. Політика ЄС переслідує мету забезпечення вільного руху людей, товарів, послуг і капіталу у просторі внутрішнього ринку.

Спрощення процедур торгівлі переслідує мету покращення умов руху товарів через кордони для забезпечення зменшення витрат і збільшення ефективності, водночас зберігаючи легальні регулятивні функції.

Велике значення має також глобальна торгівля послугами. Наприклад, у Індії аутсорсинг бізнес-процесів проголошений «основним двигуном розвитку країни в наступні десятиліття, забезпечуючи ріст ВВП, зайнятості та зменшення бідності»

Культурна глобалізація

Коли говорять про культурну глобалізацію, мають на увазі поширення ідей, значень та цінностей у світі з розширенням та збагаченням культурних стосунків. Цей процес відзначається спільним споживанням культурних продуктів поширених через Інтернет, засоби популярної культури та завдяки міжнародному туризму. Він доповнює процеси обміну товарами й колонізації, що вже давно сприяли обміну культурними цінностями на планеті. Циркуляція культурних продуктів дозволяє індивідам брати участь у соціальних стосунках, що виходять за межі країн та регіонів. Утворення та збагачення соціальних стосунків спостерігається не тільки на матеріальному рівні. Культурна глобалізація означає формування спільних норм і знання, які люди асоціюють зі своїми індивідуальними й колективними ідентичностями. Вона призводить до зростання взаємозв'язаності між різними народами й культурами. Те, як спілкуються між собою люди з різними культурними традиціями вивчає область міжкультурної комунікації.

Термін дифузія культури означає поширення у світі культурних сутностей: ідей, моди, релігій, технологій, мов тощо. Культурна глобалізація збільшила контакти між культурами, але може супроводжуватися зменшенням унікальності колись ізольованих спільнот.

Наприклад, суши можна купити не тільки в Японії, а й у Німеччині, але паризький Діснейленд приваблює людей із міста, зменшуючи попит на автентичні паризькі тістечка. Внесок глобалізації у відчужування індивіда від його традицій можливо скромний у порівнянні зі змінами, пов'язаними з модернізацією самого життя, як стверджували екзистенціалісти на зразок Жана-Поля Сартра та Альбера Камю. Глобалізація розширила можливості розважитися, поширивши поп-культуру, особливо через Інтернет та супутникове телебачення.

Серед культурних елементів одними з перших глобалізувалися релігії, їх поширювали силою, через міграцію, євангелізм, імперіалізм та торгівлю. Християнство, іслам, буддизм, а останні часом такі секти як мормонізм, вкорінилися й стали чинити вплив на культуру в краях, далеких від місць свого зародження. Глобалізація сильно вплинула на спорт. Нариклад, в Олімпійських іграх сучасності беруть участь спортсмени з понад 200 країн. Чемпіонат світу з футболу збирає біля телеекранів найбільше глядачів, більше навіть, ніж Олімпіади.

Глобалізація означає зміни. Традиційна для культури музика може бути втрачена або злитися з музикою інших стилів. Унаслідок глобалізації може скластися ситуація, в якій пріоритетом стає збереження музичної спадщини. Окремі активісти намагаються зібрати й записати репертуар, перш ніж мелодії асимілюють або зазнають змін, а місцевим музикантам іноді буває важко зберегти автентичність й місцеві музичні традиції. Глобалізація може змусити виконавців відмовитися від традиційних інструментів. Іноді виникає сплав стилів, що може бути цікавим полем аналізу.

Музика відіграє важливу роль в економічному й культурному розвитку під час глобалізації. Такі музичні жанри як джаз та регі зародилися місцево, але згодом стали міжнародним явищем. Завдяки глобалізації етнічна музика країн, що розвиваються, досягає ширшої аудиторії. Хоча спочатку термін музика світу означав специфічно етнічну музику, але зараз його розуміють ширше, включаючи такі гібридні піджанри як світовий ф'южн, гобальний ф'южн, етнічний ф'южн та світовий-біт.

П'єр Бурдьє стверджував, що сприйняття споживання можна розглядати як самоідентифікацію та формування особистості. У музиці це означає, що кожна людина має свою особисту музичну ідентичність, залежно від уподобань та смаків. На ці вподобання на смаки значно впливає культура, й це основна причина бажань та поведінки особи. Концепція власної культури тепер, через глобалізацію, проходить через період зміни. Крім того, глобалізація збільшила взаємну залежність політичних, особистих, культурних та економічних чинників.

Критики глобалізації закидають їй те, що вона шкодить різноманітності культур. Завдяки глобалізації культура могутньої країни проникає в культуру слабких країн і шкодить їхній окремоті. Зазначається, що глобалізація може привести до вестернізації та американізації культур світу.

Глобалізація охоплює практично всі сфери суспільної діяльності, включаючи політику, ідеологію, культуру, спосіб життя, самі умови існування людства.
Глобалізація виражається в таких процесах:

- зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети, небувале поширення по всій планеті ідей та [інформації](#), технологій, культури, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки;
- зростання інтенсивності взаємозв'язків у сфері [торгівлі](#), [фінансів](#), [міграції населення](#) в наслідок розвитку всеосяжних систем [транспорту](#) та [комунікацій](#);
- виникнення спільних для світового співтовариства проблем, процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, стертя граней між місцевими й всепланетарними подіями.

viii.

4. Позитивні та негативні наслідки глобалізації.

Прискорення темпів глобалізації призвело до виникнення у світі опозиційного до неї політичного руху [антиглобалізму](#). Антиглобалісти звинувачують глобалізацію в збільшенні [соціальної нерівності](#), зниканні традиційного суспільного устрою (зокрема [доморобництва](#)) й деградації [довкілля](#). Невдоволення глобалізацією характерне як

у [розвиткових](#), так і в економічно розвинених країнах. Перенесення виробництва з країн Заходу в Третій світ через дешевшу [робочу силу](#) призводить до ліквідації робочих місць і безробіття у світі Першому. Наприклад, на [Середньому Заході](#) США глобалізація виробництв і їхня оптимізація спричинила зниження конкурентоспроможності місцевих підприємств промисловості та [сільського господарства](#), знижуючи цим [якість життя](#) їхніх працівників.

Дехто також вбачає зростаючу загрозу у впливі глобалізації на [культуру](#). Рівнобіжно з глобалізацією економіки та торгівлі, культура імпортується та експортується також. Проблема в тому, що більш імпералістичні і держави, як-от [РФ](#) або [США](#), можуть підбити культури слабших, призводячи до того, що їхні традиції та цінності зникнуть.

Глобалізація, зумовлена доцентровими тенденціями світових інтеграційних процесів, покликана консолідувати планетарне співтовариство на ґрунті єдиного в глобальному масштабі економічного простору. В геометричній прогресії всеохопна економічна інтеграція в період XXI століття, формує єдину [транснаціональну систему господарства](#) — глобальний економічний моноліт. Процес інтернаціоналізації виробництва настільки втягує народи, країни, регіони у єдиний світовий мегасоціум, що це само собою, треба сподіватись, нівелює в майбутньому суть і обрис національно-державних утворень. Державні структури з часом почнуть розчинятися, їх військово-політичні потенції — самоанулюватися, міждержавні кордони — руйнуватися. Загальна економічна інтеграція, усуваючи міжнаціональні бар'єри, руйнуючи міждержавні кордони, розчиняючи власне самі національно-державні утворення, об'єктивно покликана трансформувати ці утворення в єдину, цілісну, неподільну міжнаціональну спільність — глобальний соціомоноліт — з єдиним наднаціональним центром координації, управління, контролю...

Доцентровий вектор інтеграційних процесів однозначно диктує формування моноцілісного світового устрою.

Перспектива формування цілісного, неподільного світу в процесі глобальної економічної інтеграції — об'єктивна неминучість, зумовлена природною ходою суспільної еволюції. Отже, — вона виправдана. Насамперед тому, що в міру формування соціально-економічного в глобальному вимірі моноліту зникнуть будь-які підстави для міжнаціонального суперництва, ворожнечі і конфліктів. Цілісний, неподільний світ на ґрунті єдиного економічного простору тим хороший, що він виключить з життя людського можливість зіткнення у вигляді руйнівних війн. Відтак доцентрова тенденція глобалізаційних процесів об'єктивно покликана забезпечити самовиживання людської цивілізації і її прогрес.

Потогінне виробництво

У багатьох бідніших країнах глобалізація є результатом діяльності закордонного бізнесу, що експлуатує працівників цих країн, з метою отримати перевагу над конкурентами завдяки нижчій заробітній платні працівників. Прикладом таких потогінних виробництв є підприємства, що виробляють спортивне взуття, зокрема — компанія Nike. У бідних країнах будуються фабрики де працівники згодні працювати за низьку платню. Потім, якщо закони праці у таких країнах змінюються на користь працівників, то фабрики закриваються і переїжджають до інших країн з привабливішими умовами для ведення бізнесу.

Оптимальні шляхи подолання світових глобальних проблем

Вирішення головних питань, що передують в світі глобальних інтересів. В першу чергу, позбавитись «кореня» проблеми, а вже потім вирішувати наслідки. В ідеальному варіанті, глобалізація має принести позитивні результати для всього людства, але тільки в тому випадку якщо швидко і надійно вирішити проблему «мінусів», таких як Макдональдизація. Основна проблема стоїть в тому, що усунення недоліків потрібно

вирішувати зараз. Але це не знаходить чинного місця в списку проблем, яке вирішує людство. Велика увага приділяється питанню «миру», «голоду» африканських народів, «глобального потепління» і. т. п. Безперечно, це великі проблеми, які потребують негайного рішення. Але в цей же час, ми повинні, ще в зародку вирішити проблему мінусів глобалізації. Людство намагається прибрати вже результат, в той час як повинно усунути саму проблему.

Визначний норвезький економіст Ерік Райнерт, говорячи про шлях України, зазначав, що секрет багатих країн простий — кожна з них, перш ніж перейти до вільного ринку, пройшла шлях державного регулювання, захисту внутрішнього ринку та нарощування виробництва. Політику МВФ і Світового банку до кризових економік Райнерт порівнює з ліками, які знімають тимчасовий біль, але не лікують власне хворобу.

Україна — вже точно не «третій світ», вважає Райнерт. Для України найнагальніша проблема – конфлікт кількох ідеологій управління країною та груп, які їх обстоюють; між залишками радянської економіки та неоліберальними концепціями, що їх пропонують західні країни. Важливо самим дійти думки, як розбудувати країну функціонально, яке місце України в світі. Радянська і західна капіталістичні системи пріоритетним визначали виробництво. Після розвалу Союзу більшість пострадянських держав, зокрема й Україна, обрали неолібералізм, якому властиво продавати будь-що, а не виробляти.

«Не можна легковажити із набутками минулого», — зауважує Райнерт. Україні варто і надалі розвивати наукомісткий виробничий сектор, дорожити людськими ресурсами. Адже багато недавніх членів ЄС допустили відтік фахівців на користь Західної Європи. Людей треба залишати, навіть якщо виробництво буде не вигідне. Серед пріоритетів України – відбудова свого внутрішнього ринку, який дасть бізнесу можливість інвестувати в економіку. Райнерт стверджує, що голод буває тільки в тих країнах, які спеціалізуються на сільському господарстві. У державах Західної Європи і США лише 3% населення залучено до сільського господарства, водночас така частка забезпечує потреби своїх країн і навіть дозволяє торгувати сільськогосподарською продукцією. Дуже важливо досягти синергії між сільським господарством і промисловістю.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки.

1. Дати характеристику головним "агентам" глобалізації.
2. Які технології створили можливості економічної глобалізації?
3. Опишіть наслідки культурної глобалізації.
4. Що розуміють під політичною глобалізацією?
5. Підготувати командний проект на тему «вплив глобалізації на українське суспільство – погляд соціолога»

Тема 20. Конкретні соціологічні досліджень як джерело інформації про суспільство.

Мета лекції : студенти мусять

- знати призначення та етапи конкретно-соціологічного дослідження,
- мати уявлення щодо програми соціологічного дослідження та її складових частин,
- знати основні методи збору соціологічної інформації, вміти пояснити їх переваги та недоліки,

- вміти пояснити, чім відрізняються різні методи добору респондентів, типи запитань і шкали виміру,
- вміти надавати порівняльний аналіз кількісних та якісних методів дослідження, розуміти їх переваги та недоліки,
- знати, як слід проводити інтерпретацію та аналіз даних, хто і як формулює висновки.

Питання до лекції :

1. КСД: призначення, етапи, програма.
2. Історія становлення КСД і методи збирання даних.
3. Методи добору респондентів, типи запитань і шкали виміру.
4. Кількісні та якісні методи дослідження.
5. Інтерпретація, аналіз, висновки.

1. КСД: призначення, етапи, програма

КСД як експеримент

Конкретно-соціологічне дослідження (КСД) є поширеною назвою емпіричних робіт, у процесі яких збираються, обробляються і аналізуються первинні дані стосовно суспільства, соціальних груп, громадської думки тощо. КСД у широкому розумінні є формою *експерименту*, коли теоретичне положення або гіпотеза доводяться на емпіричному ґрунті, або шляхом систематичного спостереження дослідник знаходить певну закономірність, відкриває і формулює закон. Ніякі авторитетні думки і вислови не можуть подолати скепсис або довести те чи інше положення так, як це роблять числа, проценти, висновки, отримані експериментальним шляхом, бо вони здаються *об'єктивними*, тобто незалежними від оманливих і помилкових думок, умоглядних філософських тверджень або некомпетентних суджень чиновників і політиків. Фактично першим, хто твердо став на шлях експериментальної науки, був відомий італійський вчений Галілео Галілей (1564–1642). Свого часу він вирішив перевірити твердження Аристотеля про те, що більш важкі тіла падають з висоти швидше, ніж легкі предмети. У рідному місті Пізі італієць багато разів виконував один і той самий експеримент: з високої вежі (усесвітньо відома “падаюча” вежа) – кидав униз кулі різної ваги. З'ясувалося, що вони торкаються ґрунту практично одночасно. Отже, теза “батька усіх наук” була спростована експериментально, натомість вдалося визначити, що при падінні тіл прискорення є константою, яка не залежить від маси. У соціальних науках експеримент здебільшого має інший сенс. Тут важливо коректно, тобто за суворими правилами, організувати спостереження за поведінкою людей, їх настроями, світоглядом або систематично стежити за соціальними явищами і процесами, але так, щоб у підсумку надати *емпіричним даним* форми чисел, процентів, математичних індексів, коефіцієнтів, потрібних для вирішення теоретичного або суто практичного питання, яке має стосунок до суспільного життя, функціонування соціальних інститутів, положення соціальних груп тощо. В окремих випадках соціологів задовольняє не кількісна, а якісна інформація у вигляді текстів, фрагментів інтерв'ю, біографічних оповідей тощо. Отже, КСД покликані виконувати *функцію експерименту* шляхом спостереження, даючи “на виході” такі дані та результати, які переконують вчених, політиків, громадськість у достовірності висновків, отриманих емпіричним шляхом.

КСД є досить складною і кошовною процедурою. Здебільшого вони проводяться колективами вчених, дослідників і потребують спеціального планування, організації діяльності виконавців. Стандартна схема КСД включає чотири етапи: 1) підготовчі роботи, 2) польове дослідження, 3) обробка даних, 4) аналіз і представлення результатів. У табл. 1 подано загальну послідовність процедур КСД. Подібні таблиці конкретного змісту іноді складають керівники КСД для того, щоб спланувати роботу на кілька місяців наперед.

Таблиця 1

Етапи КСД

Назва етапу	Зміст основних робіт	Хто проводить	Термін и проведення, грошові витрати
Підготовчий	<p>формулювання <i>проблеми</i> і розробка в разі потреби теоретичної концепції явища або процесу, які досліджуються;</p> <p>розробка <i>методологічного розділу програми</i> КСД: визначення мети і завдань, об'єкта і предмета, операціоналізація понять, висунення гіпотез;</p> <p>розробка <i>методики</i> дослідження: визначення методу, яким дослідники планують збирати інформацію, розробка інструментарію (анкети, бланки інтерв'ю або спостережень, опитувальники тощо), розробка вибірки;</p> <p>тиражування інструментарію, організація бригад інтерв'юєрів</p>	Інтелектуальні функції по розробці програми виконують найбільш досвідчені й авторитетні соціологи, допоміжні роботи може виконувати більш широке коло співробітників	Окрім виплати винагороди "інтелектуалам", значні затрати можуть припадати на тиражування примірників анкети
Полеове дослідження	<p>безпосереднє збирання даних методами, які визначені на попередньому етапі і описані у програмі КСД;</p> <p>контроль за якістю роботи інтерв'юєрів, бригад анкетерів;</p> <p>контроль заповнених анкет під час прийому виконаних робіт</p>	<p>Призначається "керівник поля", який відповідає за 2-й етап.</p> <p>Залучаються тимчасові виконавці для анкетування або інших робіт</p>	Етап займає до 40% часу. Основні кошти витрачаються на оплату роботи інтерв'юєрів
Обробка даних	<p>введення даних або текстів до комп'ютера;</p> <p>статистична обробка первинних даних, отримання узагальнених числових даних, таблиць даних;</p> <p>побудова графіків тощо</p>	Залучається досвідчений програміст, використовують стандартні статистичні програми "ОСА" або SPSS	Термін пропорційний обсягу вибірки, розміру анкети або аналогічних документів
Аналіз і представлення результатів	<p>здійснення додаткових процедур математичної обробки, групування даних, визначення кореляційних залежностей тощо.</p> <p>перевірка гіпотез;</p> <p>написання звіту або представлення даних замовнику в іншій формі</p>	Як і на першому етапі, реалізується "інтелектуальна" функція, що ефективно виконують лише кваліфіковані соціологи	Триває від кількох днів до кількох місяців

Програма КСД

Підготовка КСД починається з розробки програми. Це – своєрідний паспорт дослідження, що складається окремо на кожне самостійне дослідження. Розробка програми є характерною рисою професійного підходу до КСД, її наявність відмежовує фахові роботи від аматорських спроб вивчення громадської думки, різних випадкових і довільних анкетувань тощо. Програма складається з двох розділів: *методологічного і методичного*. Спочатку автори, керівники КСД або провідні наукові співробітники (1) описують проблему, яка вивчається, (2) формулюють цілі і задачі дослідження, (3) визначають об'єкт і предмет, (4) розробляють гіпотези, що треба довести або спростувати в процесі емпіричного дослідження, (5) нарешті, вдаються до процедури операціоналізації провідних понять. *Структурна операціоналізація* потрібна для того, щоб спростити складні поняття шляхом їх роздрібнення на більш вузькі й конкретні категорії. Проблема тут полягає в тому, щоб в анкетах, опитувальниках фігурували такі поняття, які легко й однозначно сприймаються *респондентами*, тобто тими людьми, що будуть джерелом емпіричної інформації. Наприклад, ми плануємо віктимологічне опитування, яке повинно розкрити справжнє число злочинів і потерпілих від злочинності протягом року на певній території. Юридичне поняття “злочин” є доволі складним і для багатьох “простих” громадян не зовсім зрозумілим. Якщо під час дослідження оперувати не деталізованим поняттям злочину, дані опитування будуть суттєво заниженими. Інша справа, коли сформульовано конкретні види злочинів – кишенькова крадіжка, хатня крадіжка, крадіж транспортного засобу, пограбування квартири, вуличне пограбування, побиття (завдання тілесних ушкоджень) тощо, – які, по-перше, активізують пам'ять респондентів, по-друге, додадуть опитуванню конкретності, спростять вибір респондентів. Очікується, що внаслідок операціоналізації зростуть точність виміру та достовірність результатів.

Методична частина програми означає: (1) вибір і обґрунтування методу збору первинних емпіричних даних, (2) розробка методичних документів (анкети, опитувальники, бланки інтерв'ю, бланки спостережень тощо), з якими соціологи планують проводити польове дослідження; (3) визначення обсягу, типу вибіркової сукупності, техніки відбору одиниць спостережень (якщо застосовується вибіркового метод спостереження).

Отже, програма КСД – це план дослідження, певні рамки, які встановлюють самі соціологи, аби не блукати манівцями, а йти цілеспрямовано до визначеної на початку мети. Цікаво, що коли фахівці цікавляться роботою своїх колег, вони ніколи не починають з анкет або підсумкових результатів, а просять ознайомити їх з програмою КСД. І за її змістом оцінюють науковий рівень дослідження і достовірність результатів.

2. Історія становлення КСД і методи збирання даних

Історія КСД має два етапи: “донауковий” і “науковий”. З 20-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст. вчені, аматори, редакції газет робили різноманітні підрахунки, опитування, використовували статистичні дані з широкого кола питань, які хвилювали суспільство. У Європі об'єктом перших КСД стають *соціально-негативні латентні процеси*: злочинність, проституція, бідність, самогубства, алкоголізм тощо. У США від початку уся увага була зосереджена на *електоральних дослідженнях*, тобто попередніх підрахунках шансів кандидатів на пости президента та губернаторів штатів. У Європі роботи з так званої “моральної статистики” на початку здійснювали переважно французькі вчені – А. Кетле, А. Геррі, Паран-Дюшатле. Типовим для цього жанру, але по суті новаторським для Росії, було дослідження В. Міхневича, видане у 1886 р. під назвою “Язвы Петербурга: Опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения». Автор звернувся до поліцейської статистики, проаналізував статистику поліцейських арештів за рік, списки так званих “неблагонадійних осіб”. Статистичні дані розкривали невтішну картину поліцейських репресій у столиці імперії. З'ясувалося, що у Парижі один арешт припадає в середньому на 54 мешканця, а в Петербурзі – на 5 (“мешканців” поліцейських “темних” в столиці Росії пересічно за рік було 129 тис. осіб, а населення всього міста складало близько

524 тис. осіб). Такі підрахунки справляли неабияке враження на сучасників, бо робили висновки обґрунтованими, переконливими, наочними.

Статистичний метод

Першим науковим методом КСД був *статистичний метод*. Дослідники вивчали дані різних офіційних статистик – соціальної, судової, поліцейської, санітарної, аналізували показники народжуваності й смертності населення тощо. До уваги бралися офіційні звіти, дані, що містилися у різних службових документах, доповідях чиновників. У ХІХ ст. європейські держави швидко “бюрократизувалися”: збільшувалася кількість державного апарату, від чиновників вимагався “правильний обіг документів”, їх збереження у архівах, складання щорічних звітів за видами діяльності та звітування перед центральними державними органами з різних питань суспільного життя. Столичні міністерства та відомства періодично узагальнювали звіти й оприлюднювали статистичні дані. Така практика поширювалася на різні галузі економіки та соціальної сфери і ставала обов’язковим елементом функціонування міністерств та відомств. Дані статистики хоча й не завжди вичерпно відображали ситуацію в тій чи іншій галузі, але були важливими об’єктивними свідченнями щодо соціальних процесів. Таким чином, первісно метод КСД історично був зобов’язаний розвитку державного життя. Роль вченого зводилася до впорядкування статистичних даних, вторинного аналізу та теоретичного осмислення цифр. Дані статистик використовувалися двома шляхами: або аналіз емпіричних даних дозволяв вченому “натрапити” на ту чи іншу закономірність суспільного життя (наприклад: жінки пересічно живуть довше, ніж чоловіки), або за допомогою статистики перевірялась цінність певної гіпотези, соціальної теорії.

Статистичний метод залишається чинним і для сучасних соціологів. У практиці діяльності правоохоронних органів використовується дані кримінальної статистики. На початку вона зводилася до судової статистики. Перший загальнонаціональний звіт судової статистики був оприлюднений у Франції ще 1827 р. Він містив узагальнені дані судових рішень з кримінальних процесів за 1826 р.

Аналіз документів

Статистичний метод знайшов логічне продовження у *методі обробки документів*. Тут, щоправда, соціологу ніхто не дає готові числа для подальшого аналізу, усе доводиться робити власноруч від самого початку. В сучасних суспільствах швидко накопичуються різні паперові (а зараз і електронні) документи різноманітного характеру й призначення. Їх важко обрахувати, числа становлять астрономічні порядки у трильйони й більйони одиниць. Основними документами, де міститься соціальна інформація, є (1) поліграфічна продукція: книги, газети, журнали тощо; (2) ділова документація, включена у бюрократичний обіг даних; (3) приватні папери, щоденники, поштові листівки тощо. Одна з перших в історії соціології емпіричних праць, з якої власне й починалася епоха академічних КСД, – книга Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького “Польський селянин в Європі та Америці” – була виконана на базі методу обробки документів. Автори вивчали ступінь пристосування іммігрантів у чужорідному соціальному середовищі на початку ХХ ст. Для цього вони використали листування польських переселенців до Америки. Пізніше було науково опрацьовано метод кількісного аналізу різноманітних текстів, він отримав назву “*контент-аналіз*”. Метод спрямований на те, щоб підраховувати частоту, з якою в тексті зустрічаються певні слова, поняття, теми, проблеми. Таким чином, часто аналізуються підшивки газет і журналів, наукові видання за певний період. Але найбільші “врожаї” соціологи збирають шляхом аналізу ділової документації. Практично усі відомства, організації, великі підприємства накопичують цілі стоси паперів, різних справ, документів, які не підлягають терміновому знищенню і певний час зберігаються у підрозділах або у спеціальних сховищах, архівах. Це є справжнім “клондайком” для соціологів, але іноді “підібратися” до цих “золотих жил” є складною справою. Архіви документів практично ніким не використовуються, бо інформація у сховищах не є впорядкованою. Потрібна іноді титанічна чорнова праця, щоб обробити первинні носії інформації та видобути з них

узагальнені дані. У цьому разі можна вести мову про застосування методу *вторинної обробки ділової документації*. Наприклад, відділи кадрів зберігають справи своїх уже звільнених працівників протягом достатньо довгого часу. Вони накопичуються і пиляться на поличках, до них ніколи ніхто не зазирає, хіба що хтось звернувся за довідкою, наприклад, для пенсійного фонду. Але з точки зору соціолога в цих папках є цікава інформація, яку можна використати для наукових цілей і кадрового менеджменту. В особистих справах є інформація стосовно статі й віку, терміну роботи на підприємстві, фаху і освіти, причин звільнення працівника тощо. Якщо рознести первинні дані за показниками, підрахувати суми, проценти, то вималюються цікаві показники плинності кадрів, пересічного терміну праці на підприємстві, розподілу працівників за освітою і т. ін. А за умови обробки матеріалів по роках можна простежити динаміку показників, вийти на прогнозні індикатори тощо. Кримінологи, вчені-криміналісти, фахівці з кримінального права досить часто звертаються до кримінальних справ як до джерела емпіричної інформації.

Метод спостереження

Соціолог може (і повинен) на власні очі спостерігати соціальне життя. Спостерігати професійно різні обставини й колізії не є прерогативою самих лише соціологів. А хіба дільничний інспектор чи наряд ППС не роблять своїх спостережень? Головна відмінність наукового методу полягає в систематичності, послідовності й цілеспрямованості спостереження. Метод розробляється завчасно і спостереження ретельно планується. Програмою дослідження визначаються основні методичні елементи спостереження як дослідної процедури, хоча іноді спостереження починається і без чіткої програми та алгоритму, а вже занурившись у роботу, соціолог уточнює власні завдання, об'єкти спостереження і т. ін. Такий підхід властивий якісним методам. У соціології розрізняють *включене й невключене спостереження* (залежно від позиції спостерігача), а також ситуації, коли про дослідження *відомо* об'єктам спостереження, і якщо спостереження робляться *приховано* від загалу. Є випадки по-справжньому героїчних дій соціологів, які можна порівняти хіба що із самозараженням медиків небезпечною хворобою для спостереження за її перебігом. Мова йде про випадки “вживання” вчених у середовища дикунів тропічної Африки, злочинні зграї, угруповання наркоманів тощо. Американський кримінолог ЛаудХемфріс на початку 70-х рр. займався вивченням соціуму гомосексуалістів. Він спостерігав поведінку гомосексуалістів у десяти громадських туалетах, які розташовані в різних парках одного великого американського міста. Для “повного занурення” в ситуацію кримінолог брав на себе функцію “співглядача”, якому відводиться роль попереджати про наближення поліції. Включене спостереження він доповнив інтерв'ю і з'ясував, що 54% гомосексуалістів є одруженими чоловіками. Цікаво, що не всі колеги вітали метод Хемфріса, його критикували за те, що він втручався в особисте життя людей і приховував свої наміри. Взагалі, під час КСД соціологи стикаються з етичними проблемами, бо мають справу із сотнями або тисячами людей, звертаються до них із запитаннями, які часто торкаються різних складних, навіть інтимних аспектів їх життя. Існує кілька правил, що відносяться до професійної етики соціологів; на різних з'їздах та конгресах соціологи навіть приймали професійні кодекси, в які входили і ці правила. Якщо узагальнити різні положення, то можна згадати відомий вислів медиків: *“не нашкодь!”*. Деякі керівники, адміністратори бажають використати опитування для “поліцейських” потреб, тобто намагаються у такий спосіб виявити незгодних або неугодних, покарати винних тощо. Участь соціологів у подібних акціях є неприпустимою. І взагалі не кожен факт, наприклад, анкетування, можна розглядати як соціологічне дослідження.

Опитування

Протягом XIX ст. у Європі було кілька спроб *опитування населення* (або окремих соціальних верств, наприклад, робітників) із застосуванням спеціально підготовлених анкет, але у цілому метод не набув великої популярності. Натомість цьому методі було

відведено велике майбутнє. Сьогодні 90% інформації соціологи отримують саме методом опитування. Існує доволі велика кількість різноманітних методів і технік опитувань. Їх об'єднує головне – джерелом різноманітної інформації виступають люди, яких наразі називають *респондентами*. Формами опитування є:

- *анкетне групове опитування* – опитувальники роздаються певній групі респондентів, *анкетер* проводить інструктаж стосовно *техніки* заповнення анкети і в його присутності респонденти самостійно опрацьовують анкети і віддають їх анкетеру;
- *анкетне індивідуальне опитування*: респондент самостійно заповнює анкету, інколи дозволяється це зробити вдома, у зручний час;
- *індивідуальне стандартизоване інтерв'ю* – інтерв'юєр ставить перед респондентом попередньо визначені питання і пропонує, якщо це передбачено, варіанти відповідей, а також інтерв'юєр власноруч заповнює бланк інтерв'ю (останній фактично мало чим відрізняється від звичайної анкети для самостійного заповнення);
- *індивідуальне вільне або слабоструктуроване інтерв'ю*: припускається вільна бесіда з респондентом на певну тему, або за певним напрямком (путівником); інтерв'юєр мусить повністю чи максимально наближено до оригіналу записувати відповіді, зберігати лексику, стиль респондента (можна використовувати записуючі прилади);
- *телефонне, газетне, поштове опитування*: відрізняються тим, що спілкування соціологів з респондентами опосередковують сучасні засоби комунікації. Сьогодні поширеними стають опитування в Інтернеті, і, можливо, за ними майбутнє, але для їх ефективності робота з Інтернетом мусить бути для пересічного громадянина таким же звичним явищем, як користування телефоном.
- *експертне опитування*: респондентами виступає відносно невелика група фахівців, спеціалістів з тієї чи іншої проблеми, або у певній галузі (економіка, освіта, правоохоронна діяльність тощо), яка спеціально ретельно для цього добирається.

Справжньою батьківщиною методу опитування можна вважати Америку. У США від початку електоральні дослідження здійснювалися шляхом опитування виборців стосовно того, як вони будуть голосувати в день виборів президента. Організаторами опитувань виступили редакції газет. Саме на шпальтах періодичних видань і оприлюднювалися прогнози. Перший такий досвід мала одна пенсільванська газета, яка 1824 р. доручила своїм репортерам з'ясувати настрої виборців, а потім газета дала свій прогноз стосовно виборців свого округу. Подібна практика ширилася, що було зумовлено великим інтересом громадськості до змін на політичному олімпі. Але твердого наукового підґрунтя перші опитування не мали, їх ініціатори інтуїтивно вирішували методологічні й методичні проблеми, що завжди супроводжують кожне дослідження. В Америці подібна практика отримала назву “солом'яних опитувань” (strawpolls). Згодом епітет “солом'яний” відпав. Але і сьогодні в Америці є поширеним термін “poll(s)”. Він означає підрахунок голосів, опитування (polling), дослідження громадської думки. Цікавим є походження терміна. За середньовіччя англійське слово “poll(s)” означало верхівку голови – її треба було накривати при підрахунку людей у юрбі. Люди, які проводять різноманітні опитування прикладного характеру, в Америці зветься полстерами. Вони об'єднані в Американську асоціацію дослідження громадської думки. Цікаво, що соціологи мають власне об'єднання – Американську соціологічну асоціацію. І полстери, і соціологи використовують спільні методи, але соціологом вважається той, хто займається науково-педагогічною діяльністю, або так звану “чистою наукою”. А опитування перетворилися на самостійну прибуткову галузь, що виконує замовлення політиків, великого бізнесу (маркетингові дослідження, рекламні кампанії), засобів масової інформації тощо. В Україні

подібного термінологічного і організаційного поділу ще не існує. Соціологами називають і тих, хто проводить прикладні дослідження, і тих, хто займається теоретичною соціологією, або здійснює суто академічні емпіричні роботи.

Цікаво, що вже в XIX ст. були винайдені певні методи, що поступово еволюціонували аж до сьогодні, набуваючи сучасного вигляду. Так, 1883 р. редактором газети “Бостон глоуб” була розроблена система підрахунку голосів у день виборів. Така практика сьогодні зветься “екзитпол”, тобто дослівно “опитування на виході”. В Україні “екзитпол” здійснювався на парламентських виборах 1998, 2002 рр., президентських виборах (1999 р.). У день голосування, від початку роботи виборчих дільниць, спеціально підготовлені інтерв’юери у попередньо визначених населених пунктах починають опитування виборців, які вже зробили свій вибір. Дані оперативно передаються у Київ до центральних офісів компаній і центрів, що організують “екзитпол”. Усього протягом дня опитують близько 4000 респондентів. Відразу після закінчення голосування по телебаченню керівники проекту починають давати у прямий ефір інформацію стосовно своїх спостережень. Окрім задоволення природної цікавості глядачів телеканалів і політиків, “екзитпол” відіграє важливу роль контролю за правильністю офіційного підрахунку голосів.

На початку XX ст. до процесу електоральних досліджень долучилися провідні загальноамериканські видання. Вони змагалися у точності попереднього підрахунку голосів. Саме тоді було винайдено ще один метод – *поштове опитування*. Цим шляхом пішла редакція “Літерарі дайджест”. Вона проводила фантастичні за обсягом опитування, і тричі (1924, 1928, 1932 рр.) спромоглася правильно передбачити фініш президентських перегонів. 1932 р. по всій країні було розіслано 20 млн. бюлетенів з прізвищами претендентів. До редакції повернулося 3 млн примірників. Це був найбільш вдалий рік – похибка склала усього 0,9%. Але прийшов 1936 рік, що приніс для часопису справжню катастрофу. Спочатку усе відбувалося, як завжди. Було розіслано 10 млн бюлетенів. На основі аналізу відповідей редакція зробила наступний прогноз: переможцем буде А. Лендон (республіканська партія), який набере 57,1% голосів виборців Америки, а Ф. Рузвельт (демократична партія) залишиться на другому місці з 42,9% голосів. Але відбулося зовсім інакше: переміг Ф. Рузвельт, який набрав 62,5% голосів. Похибка склала 19,6%, що є своєрідним рекордом за усі часи подібних прогнозів. Через два роки “Літерарі дайджест” було закрито.

Історія з “Літерарі дайджест” є хрестоматійним прикладом того, як нерозуміння наукових принципів може спричинити великий конфуз. Одночасно закінчувалася епоха “солом’яних” опитувань і починався етап КСД, заснованих на наукових методах. Саме 1936 р. знайшовся дослідник, який спромігся дати в цілому правильний прогноз стосовно перемоги Ф. Рузвельта. Його ім’я – Джордж Геллап (1901–1984). Він першим зрозумів, що точність опитувань визначається не стільки кількістю опрацьованих анкет, а тим, хто саме потрапив до так званої *вибірки*. Теорія вибірки і є тим вододілом, що відділив “донауковий” етап історії КСД від “наукового”. Чому провалився останній експеримент “Літерарі дайджест”? Редакція розсилала поштові відправлення за адресами телефонних довідників і списками реєстрацій власників авто. У тридцяті роки XX ст. в Америці ще далеко не усі мали телефон або автомобіль, це було притаманно середньому класу і вищим прошаркам суспільства. Залишалися ще досить великі групи виборців з нижчих верств: робітники, чорношкірі американці, які традиційно орієнтуються не на республіканців, а на демократів. Редакція, за термінологією сучасної соціології, припустилася так званої *системної похибки* у відборі респондентів. Нарощувати обсяг вибірки в цьому випадку немає сенсу: і 1 млн, і 10 млн бюлетенів у підсумку дадуть однакову похибку. Але Дж. Геллап і не збирався опитувати мільйони американців. З початку тридцятих років він експериментує з вибірками і доходить висновку, що досить пристойні результати можна отримати навіть зі скромними вибірками у 2–3 тис. опитаних. “Золотим правилом” полінгу є тотожність параметрів вибірки характеристикам так званої *генеральної сукупності*. Генеральна сукупність є

об'єктом дослідження, наприклад, її можуть скласти усі виборці країни, якщо обирається президент, або мешканці певного міста в разі дослідження місцевих проблем, тобто люди, які теоретично можуть відіграти роль респондентів. У певних випадках вибірка співпадає з генеральною сукупністю, тоді вона зветься *суцільною вибіркою* (типово для випадків, коли генеральна сукупність складається з десятків, сотень або кількох тисяч осіб). Але велика перевага вибіркового методу – в економії коштів і сил для проведення КСД, коли генеральна сукупність дорівнює сотням тисяч або мільйонам осіб. Це можна порівняти з медичним аналізом крові: краплини крові фактично досить, щоб зробити висновок стосовно всієї рідини, і не треба для цього викачувати повністю кров з людини. Але складність для соціологів полягає в тому, щоб правильно відібрати людей, скласти вибірку сукупність. Дж. Геллап першим правильно розв'язав це питання і намітив два принципово різні шляхи для побудови вибіркової сукупності, схожої на спільноту, яка є об'єктом дослідження.

3. Методи добору респондентів, типи запитань і шкали виміру.

Типи вибірок

Перший метод полягає у випадковому відборі респондентів, цей тип вибірки зветься *випадковою* або *ймовірною* вибіркою. Формування вибірки, схожої на генеральну сукупність, підкоряється закону великих чисел і теорії ймовірності. Головний “фокус” полягає у тому, щоб відбирати одиниці спостереження так, аби кожна одиниця мала рівну вірогідність з усіма іншими потрапити у вибірку. Моделлю такої вибірки є барабан “спортлото” або інший подібний прилад для чесного розіграшу призів. З барабану, який весь час обертається, людина із зав'язаними очима дістає абсолютно однакові кулі. Тобто, відбір треба організувати так, щоб не було жодної системи, продиктованої суб'єктивним фактором, будь-якої системної похибки. Іноді вважають, що цей метод можна реалізувати так: стояти на людній вулиці великого міста і звертатися до кожного перехожого, спеціально не відбираючи респондентів. Ні, це не буде реалізацією випадкового методу, такий відбір соціологи називають *стихійною вибіркою*, яка не гарантує точних результатів. Похибка полягає в тому, що не усім одиницям генеральної сукупності метод гарантує однакову вірогідність потрапити до вибірки. Наприклад, великі групи людей будуть мати дуже низьку вірогідність через режим робочого дня, розташування свого житла і т. ін.

У разі, якщо метод реалізується коректно, то разом з нарощуванням обсягу вибірки її соціальні характеристики починають наближатися впритул до ознак генеральної сукупності, отже, відповідно зростає точність і достовірність опитування. Тобто, до вибіркової сукупності потрапляють люди різного віку, соціального статусу, релігійної та етнічної належності, освітнього рівня, і що є найбільш важливим – саме у тих пропорціях, як і у генеральній сукупності. Величезна перевага методу полягає у тому, що для його реалізації зовсім не потрібно досконало знати характеристики генеральної сукупності, бо тотожність двох спільнот (великої і малої) відтворюється так би мовити автоматично. Якщо ми будемо проводити випадковий відбір респондентів та їх опитувати, точність результатів спочатку буде щільно пов'язана з обсягом вибірки, але настає ситуація, коли подальше нарощування вибірки не виправдане. Ця залежність може бути проілюстрована даними таблиці 2, що складена на основі практичної діяльності Інституту Геллапа (усесвітньо відома установа, яку заснував дослідник). Таким чином, фактично 1500 респондентів є тією “золотою серединою”, яка забезпечує певну точність і не штовхає організацію, яка проводить або замовляє дослідження, на безглузді витрати.

Таблиця 2

Обсяг вибірки і процент неточності

Кількість інтерв'ю	Розмір неточності (у %)*
4000	±2
1500	±3
1000	±4
750	±4

600	± 5
400	± 6
200	± 8
100	± 11

*Під розміром неточності розуміється можливе відхилення від числового показника за умови, що паралельно здійснено опитування усієї генеральної сукупності.

Але як на практиці реалізується випадковий метод? Треба зазначити, що його застосування не є простою процедурою. Одним з варіантів є відбір за *кроком*. Для його здійснення попередньо потрібно скласти списки респондентів, або скористатися вже готовими реєстрами. На практиці використовуються, наприклад, списки виборців. При наявності впорядкованого за якоюсь системою списку (наприклад, за абеткою) соціолог визначає розмір кроку (залежить від бажаного обсягу вибірки) і позицію, з якої почнеться відлік. Далі, наприклад, у вибіркочну сукупність потрапляє кожен десятий, двадцятий або сотий зі списку. Але на цьому, звичайно, проблеми не вичерпуються, бо це – віртуальна вибірка. Кожну особу тепер треба розшукати, умовити дати інтерв'ю, опитати...

Другий тип – *спрямована або квотна вибірка*. Вона методично є повною протилежністю попереднього типу, хоча поставлено ту ж мету – відтворити у малій (вибірковій) сукупності параметри генеральної сукупності. Обов'язковою умовою реалізації цього методу є наявність інформації стосовно генеральної сукупності. Важливо знати поділ генеральної сукупності на певні соціальні групи (стратифікацію). У практиці організації загальнонаціональних опитувань враховуються наступні напрямки стратифікації: 1) поділ населення за територіальною ознакою, 2) статеву структуру (жінки, чоловіки), 3) вікову структуру, 4) за рівнем освіти. Іноді використовуються інші критерії відбору – етнічний, професійний, політичний, мовний, релігійний тощо. Критерії можуть залежати від характеру дослідження, його предмета. Розмір соціальної групи та її частка у генеральній сукупності визначає квоту певної категорії респондентів у структурі вибіркової сукупності. Наприклад, населення Криму становить близько 5% усього населення України. Якщо ми плануємо загальнонаціональну вибірку, то квота респондентів, яких треба опитати у цьому регіоні, складає теж 5% вибіркової сукупності. Припустимо, ми визначали обсяг загальнонаціональної вибірки у 2000 одиниць спостереження, тоді в Криму треба взяти інтерв'ю у 100 осіб. Оскільки на практиці застосовується не один критерій, а система соціальних показників, соціологи використовують табличний (матричний) метод представлення вибіркової сукупності. У табл. 3 наводиться макет таблиці для розподілу, припустимо, 100 одиниць кримчан за трьома критеріями: стать, вік, освіта. Заповнення клітин залежить від процентних співвідношень відповідних груп у структурі генеральної сукупності. Ці дані можна, наприклад, отримати від статистичних управлінь за результатами останнього перепису населення. Але не треба себе тішити, що “статистика знає усе”. Це не відповідає дійсності. Сьогодні доволі важко встановити реальний розподіл населення за критерієм зайнятості, професіями, майновим становищем. Отже, на практиці треба використовувати ті ознаки, які, по-перше, “твердо знає статистика”, по-друге, за якими можна реально відібрати респондентів для опитування.

Якщо генеральна сукупність вдало стратифікована і за квотами складено вибіркочну сукупність, то подальші дії соціологів є такими. Кожен інтерв'юер отримує конкретне завдання (у формі, наприклад, такої ж таблиці), отже, загальна вибірка поділяється на кілька частин залежно від кількості інтерв'юерів, але таким чином, щоб у сумі знову відтворювалася квотна вибірка, тотожна генеральній сукупності. Тепер інтерв'юер вдається до пошуку респондентів, що мають ознаки, які відповідають завданню. Кожна клітина таблиці і є фактично завданням інтерв'юеру на опитування. На практиці соціологи вдаються до різних модифікацій викладених вище методів, а також комбінують їх, використовують послідовно у так званих *багатоступневих* відборах респондентів.

Таблиця 3

Приклад матриці для визначення квотної вибірки

Вік	Початков а і неповна середня освіта	Середня освіта	Спеціаль на середня освіта	Вища, незакінчена вища освіта
чоловіки				
18–28				
29–39				
40–59				
60 і більше				
жінки				
18–28				
29–39				
40–59				
60 і більше				

Постановка запитань і відповіді

Розробка наукового методу відбору респондентів стала подією світового масштабу для розвитку соціальних наук, вони набули впевненості у точності різноманітних вимірів, і в можливості КСД “повірила” громадськість. Але методологічні проблеми цим не вичерпалися. Другим за значенням питанням було розв’язання методики соціологічного виміру. Кожне опитування будується за стандартною схемою: *запитання*, яке готує і ставить соціолог, і *відповідь*, що відображає думку, настрій людини або фактичну інформацію, якою володіє респондент. У межах цього діалогу, якщо взяти метод опитування, і відбувається збір первинних соціологічних даних і процедура вимірювання. Соціологи виробили низку правил, норм як стосовно форми запитання, так і структури відповідей. Кожне питання мусить “працювати” на мету і завдання, які передбачає програма КСД. Питання ставляться таким чином, щоб у відповідях було розкрито зміст або кількісна характеристика певного індикатора, соціального показника, що характеризує проблему, предмет дослідження. Наприклад, якщо ми запитуємо у глядачів, чи сподобався їм кінофільм, який вони перед тим переглянули, то мається на увазі: 1) що вивчається громадська думка стосовно певного кінофільму, 2) існує показник задоволеності глядачів, який соціологи вимірюють, тобто перетворюють його на певне число (процент глядацьких симпатій). Питання повинні бути максимально простими й однозначно сприйматися загалом, використовувати операціоналізовані терміни, не містити протиріч, формулюватися стилістично вірно літературною мовою.

На початку дослідники використовували переважно так звані *відкриті запитання*. Вони не містили підказок для респондентів. Соціолог мусив сумлінно фіксувати повну відповідь респондентів. Але як можна математично обробити отриманий текстовий масив? Числовий метод не можна застосувати, якщо не “закрити” питання, тобто необхідно “рознести” усі довільні формулювання відповідно до уніфікованої шкали відповідей. Тепер можна підраховувати кількість відповідей за кожною позицією шкали, брати проценти, робити різні наступні математичні маніпуляції. Відкриті питання не “вигідні” і з того боку, що під час масових опитувань вони дуже часто так і залишаються без відповідей. Ось чому у більшості стандартизованих опитувальників соціологи використовують або “*закриті*”, або “*напівзакриті*” питання. Це передбачає попередню роботу, яка націлена на виявлення усіх можливих варіантів відповідей. Отже, соціолог мусить спроектувати відповіді, запропонувати альтернативи, з яких респонденту власне тільки залишається добирати відповіді. Респондент ознайомлюється із запитанням і пропозиціями відповідей і визначає одну або кілька позицій на шкалі відповідей, які відповідають його думці. Це має ще одну важливу перевагу – можливість зберігати *анонімність респондента*, бо в анкетах залишаються формальні позначки. Взагалі фундаментальними правилами будь-якого

опитування є *довірливі стосунки* між соціологом і респондентом, *добровільність участі*, готовність відповідати “чесно” без “лакування” дійсності. Анонімність участі в опитуваннях допомагає зберігати вказані засади дослідження. У більшості випадків респонденти оперують “галочками”, обводять кільцями номери, ставлять хрестики і т. ін. Оскільки результати опитування завжди є узагальненими даними, ідентичність респондентів є зайвим і не потрібним компонентом для соціологів. Але, на жаль, оточення не завжди розуміє принципи й цілі КСД, ось чому різні заходи, спрямовані на “безпеку” респондентів, збереження анонімності, не є зайвими. Вони полегшують процес спілкування з респондентами. “Напівзакриті” питання відрізняються тим, що поряд із “закритими” відповідями респонденту залишається право за бажанням висловити свою думку, якої немає в запропонованих альтернативах.

Соціологічні шкали

Експерименти із “закритими” питаннями спричинили розробку теорії *соціологічних шкал*. Ця теорія – різноманітні правила побудови і типи шкал – власне й розв’язали питання коректного виміру соціальних показників. Принцип соціологічної шкали нагадує те, як ми вимірюємо відстань звичайною лінійкою або рулеткою, чи як визначаємо температуру медичним термометром. Ми прикладаємо спеціально заготовлену шкалу до певного об’єкту, а потім дивимося на числовий результат. Врешті-решт і масштабна лінійка, і термометр з їх шкалами є доволі умовними інструментами. Головне тут те, що ми “згодилися” сприймати інформацію у міліметрах і градусах Цельсія, а не у дюймах і градусах Фаренгейта. Соціологічні шкали є також штучно сконструйованими інструментами. Позначки на цих шкалах, поділи є тими відповідями, які завчасно передбачають, проектують соціологи (або вони визначаються вже після завершення анкетування в процесі обробки відкритих питань). Теорія соціологічних шкал активно розвивалася протягом середини й другої половини ХХ ст. головним чином в американських університетах – Чиказькому, Колумбійському, Гарвардському та ін. Є типи спеціалізованих шкал, що розроблені для вимірювання певних явищ, або вони створюють певний алгоритм обчислювання, і носять назви за прізвищами їх авторів, – Богардуса, Лайкерта, Терстоуна, Гутмана. Але існують загальнорозповсюджені типи шкал, які можна зустріти практично в усіх анкетах, опитувальниках, стандартизованих інтерв’ю. До них належать: *номінальні, порядкові й метричні* шкали.

Номінальні шкали – це невпорядковані жодним чином набори можливих відповідей респондентів. Осць чому цей тип також зветься *невпорядкованими* шкалами. Наприклад, ми вивчаємо причини (фактори), що зумовлюють певне явище соціального життя. Попередньо на етапі розробки програми дослідження й підготовки інструментарію (анкети, інтерв’ю) здійснюється процедура факторної операціоналізації. Іншими словами, ми проектуємо набір можливих причин і таким чином створюємо шкалу відповідей. Оскільки респонденти можуть володіти інформацією або оцінками, які виходять за межі компетенції соціологів, то краще застосовувати напівзакриті питання. Номінальні шкали обчислюються наступним чином. Позитивні відповіді враховуються як числові одиниці. Вони сумуються і розраховується частота відповідей по кожній позиції шкали, а потім обчислюються відповідні проценти від загальної кількості оброблених анкет (респондентів, що взяли участь в опитуванні), або від кількості тих, хто відповів на конкретне запитання. У таблиці наведено підсумкові проценти стосовно не загалу респондентів, а тих, хто був жертвою відповідного злочину і не звернувся до органів міліції. Загальна сума процентів не завжди дорівнює 100 відсоткам. Сума у 100% утворюється в разі застосування альтернативних шкал, які передбачають лише один вибір. Наприклад, запитання “Ваша стать?”, яке у більшості випадків входить до так званого паспорта або “об’єктивки” анкети, передбачає класичну альтернативну шкалу – набір відповідей: “жінка” або “чоловік”. В інших випадках соціолог дає пояснення – скільки максимально альтернатив можна обрати. У наведеному прикладі кількість виборів взагалі не обмежувалася, респондент мав право підкреслити усі мотиви, за якими він вирішив не звертатися до міліції. За результатами

обрахунку даних шкала упорядковується в тому сенсі, що визначаються пріоритетні фактори, тобто причини ранжуються за величинами процентів. Процедура ранжування полегшує порівняння в разі потреби з аналогічними шкалами. У таблиці зумисне наведено приклади причин незвертання до міліції за несхожими злочинами. Як ми бачимо, провідні причини тут зовсім різні.

Порядкові (рангові) шкали передбачають, що відповіді респондентів можуть бути різної інтенсивності, “сили”, або стосуватися впорядкованої системи речей. Наприклад, якщо ми цікавимося рівнем освіти респондентів, то ми можемо прийняти рангову систему освіти, яка склалася у суспільстві: (1) початкова освіта, (2) середня загальна, (3) середня спеціальна, (4) вища, (5) науковий ступінь. Таким чином, маємо 5-бальну впорядковану шкалу. Респондент ідентифікує власний освітній рівень з тією чи іншою позицією запропонованої шкали (або це робить за нього інтерв'юер). Ці шкали завжди є альтернативними і не припускають можливості двох або більше виборів одночасно. Порядкові шкали є вельми розповсюдженими, їх охоче використовують соціологи, бо вони значно поліпшують точність виміру. За допомогою порядкових шкал вимірюються інтенсивності почуттів, оціночні компоненти, ступінь солідарності з тими чи іншими висловами, ступінь згоди або незгоди щодо певних речей тощо. У табл. 4 подано приклад застосування шкали подібного типу для виміру інтенсивності почуттів (міра страху), які викликає у людей злочинність. Застосовувалася п'ятибальна шкала, яка, на думку дослідників, мусила б охоплювати увесь спектр почуттів за вектором посилення відчуття небезпеки: від нейтрального ставлення до злочинності до справжнього страху.

Таблиця 4

Почуття, які викликає злочинність у районах проживання

	Числові доповнення	Місто 2000 р.	Приміський район 2002 р.	Місто 2000 р.	Приміський район 2002р.
Ніяких особливих почуттів	1	22,9%	16,3%	36,2%	26,7%
Легка занепокоєність	2	32,7%	33,1%	32,9%	31,0%
Певна занепокоєність	3	19,2%	25,3%	13,6%	22,1%
Серйозна стурбованість	4	16,3%	16,3%	12,2%	13,4%
Острах	5	8,8%	9,1%	5,1%	6,9%
Індекс страху		2.6	2.7	2.2	2.4

Правила обчислювання за порядковими шкалами нагадують процедуру роботи з номінальними шкалами, але вони мають додаткові корисні можливості для отримання числової моделі процесів. Спочатку, як і завжди, підраховується частота (сума відповідей) за кожною позицією шкали і обчислюється відповідний процент. Потім за бажанням дослідника конструюється так званий індекс для того, аби “згустити” інформацію і перетворити її, припустимо, на одне число. На другому етапі кожній відповіді респонденти приписується не стандартна “одиниця”, а числове доповнення, яке проектується як число ряду, що за уявленнями соціолога є тотожним змісту шкали. У наведеному прикладі вербальним (словесним) позиціям шкали відповідають у порядку збільшення інтенсивності почуття числа 1, 2, 3, 4, 5. Підсумковий індекс у даному випадку розраховувався як середньо зважена арифметична сума усіх позицій шкали. Наразі підсумковий індекс склав ті числа, які проставлені в останньому рядку таблиці, а теоретично у конкретному випадку він мав можливість змінюватися у діапазоні від 1 до 5. Тобто, якби усі респонденти вказали,

що злочинність їх зовсім не турбує, то індекс дорівнював 1, у протилежному крайньому випадку – 5. Як бачимо, дійсно відбулася інтеграція числових показників, що дуже вигідно, коли доводиться порівнювати різні виміри. Саме такий випадок наведено у табл. 5. Реально у 2000 і 2002 рр. було здійснено опитування населення, яке мешкає на двох територіях: в одному з районів міста Харкова і у приміському районі. Отже утворилося чотири масиви даних, які треба було порівняти між собою. Навіть одного погляду на величини індексів вже досить, аби зрозуміти ситуацію та суть тенденцій. Ми бачимо, що почуття, які викликає злочинність, є доволі сталими соціально-психологічними явищами, і хоча за два роки відбулося незначне (можна сказати, “мікроскопічне”) зменшення частки людей, у яких злочинність викликає острах, основні пропорції зберігалися.

Таблиця 5

Відповіді на запитання: “Чи є у районі помешкання місця, які краще не відвідувати?”

Шкала відповіді	Числові доповнення	Місто 2000 р.	Приміський район 2002 р.	Місто 2000 р.	Приміський район 2002р.
“Так”	+1	23,3%	32,2%	18,7%	16,1%
“Скоріше так, ніж ні”	+0,5	8,3%	21,7%	3,5%	23,9%
“Не маю відповіді”	0	21,5%	14,7%	13,3%	16,7%
“Скоріше ні, ніж так”	-0,5	6,4%	9,0%	6,8%	17,0%
“Ні”	-1	40,6%	22,9%	57,7%	26,2%
Індекс небезпечних місць		-0.16	+0.15	-0.41	-0.07

Розповсюдженим типом шкал є симетричні врівноважені шкали з переходом через умовний нуль. У згаданому дослідженні перед респондентами ставилося запитання: “Чи є у районі помешкання місця, які краще не відвідувати?” (див. табл. 6). Застосовувалася стандартна симетрична шкала відповідей – “Так”, “Скоріше так, ніж ні”, “Не маю відповіді”, “Скоріше ні, ніж так”, “Ні” – з числовими доповненнями: +1; +0,5; 0; -0,5; -1. Отже, індекс у цьому випадку може змінюватися від “плюс одиниці” до “мінус одиниці”. -1 означає: – усі солідарні в тому, що небезпечних місць немає, а +1 – однозначне серед загалу респондентів “Так”. На практиці ніколи підсумкові індекси не набувають крайніх значень, тому що люди мають різні думки, не однаково оцінюють явища. Але уявлення про діапазон коливання індексу є важливим для того, щоб правильно його “читати”, інтерпретувати під час аналізу даних дослідження. Аналіз індексів у таблиці свідчить, що компонент безпеки, пов’язаний з “особливими” місцями, погіршився, мешканці районів почали більше побоюватися “небезпечних” місць.

4. Кількісні та якісні методи дослідження

Властивості кількісних методів

Практично усе написане у попередньому параграфі має стосується так званих *кількісних методів*. Вони дозволяють створити числовий образ, модель явища або процесу і претендують на достовірність та точність, зумовлені математичними теоріями й фактами. Останнє завжди вважалося сильною стороною кількісних методів, і вселяло оптимізм стосовно того, що соціальні науки позбавляться нарешті неточності й довільності у судженнях. Може виникнути враження, що соціологи оперують виключно кількісними методами. Це не відповідає дійсності, бо паралельно з ними розвинулися принципово відмінні так звані *якісні методи*. Головна відмінність їх полягає, мабуть, у тому що якісні методи не претендують на те, аби за їх допомогою була відтворена числова модель процесу

або явища. Отже, такий обов'язковий компонент, як масовість спостереження певних одиниць тут не тільки не є обов'язковим, а є навіть і неможливим. Наприклад, якщо для коректного застосування кількісного методу треба опитати щонайменше кількості осіб, то так звані якісні інтерв'ю беруться у небагатьох інформантів (так тут звучать респонденти), принаймні кількість інтерв'ю ніколи не перевершує кількох десятків. Хоча з іншого боку, і у першому, і у другому випадках використовуються, і метод опитування і метод спостереження. Але їх застосування суттєво модифікується.

Перед тим як більш докладно зупинитися на якісних методах, підсумуємо характеристики кількісних методів. Отже, кількісні методи базуються на наступних принципах:

1. *Принцип репрезентативності на основі застосування вибіркового методу.* Саме слово “репрезентативний” перекладається з французької мови як “відповідний”, “характерний”, “показовий”. Основна ідея полягає у тому, що дані спостереження мусять бути репрезентативними щодо об'єкта дослідження в цілому. Вивчаючи фактично вибірку сукупності, ми з певними застереженнями щодо точності переносимо отримані результати на генеральну сукупність. Вибіркова сукупність є мініатюрною моделлю генеральної сукупності, дослідження якої економить кошти й сили соціологів, дозволяє зробити опитування інструментом швидкого реагування на зміни громадської думки.

2. *Масовість експерименту, з метою досягнення потрібної точності.* Кількісні методи передбачають, що вибірка сукупності не може бути занадто малою, обсяг вибірки коливається від кількох сотень до кількох тисяч одиниць спостереження. За рахунок збільшення вибіркової сукупності за умови відсутності системних похибок під час відбору респондентів вдається “підняти планку” точності до прогнозованої похибки у 1–2 %. Для більшості КСД вважається допустимою похибка у $\pm 3\%$, для чого потрібно, наприклад, опитати не менше півтори тисячі респондентів.

3. *Принцип вимірювання із застосуванням соціологічних шкал.* Реалізується ідея числового представлення й моделювання складних соціальних явищ та процесів і перетворення соціальних наук на “точні науки”, які використовують експеримент і математичні методи обробки даних.

4. *Валідність* (від лат *validus* – сильний, міцний), тобто *коректність процедури виміру і надійність результатів*. Принцип полягає в досягненні максимальної адекватності відповідей на запитання і шкал змісту того, що саме вимірюється. А в цілому це – обґрунтованість обраної методики, відповідність інструментарію програмі КСД, меті й завданням дослідження.

5. *Дотримання процедурних правил і етичних норм.* Існує набір доволі жорстких правил організації, проведення КСД, норм спілкування анкетерів та інтерв'юєрів з респондентами, нарешті, представлення даних науковій громадськості, загаломі.

6. *Застосування сучасної комп'ютерної техніки,* пакетів статистичних програм, що скорочує терміни дослідження, робить дані більш надійними і відкриває додаткові можливості для застосування спеціальних математичних методів аналізу даних – встановлення кореляційних залежностей між перемінними, факторного й кластерного аналізів тощо.

Специфіка якісних методів

Якісні методи відрізняються від кількісних вже своєю “ідейною” методологічною основою. Поняття репрезентативності, точності, валідності тут трактуються по-іншому. Як таке вимірювання не відбувається, і дані не перетворюються на числа і проценти. Комп'ютерна техніка хоча й застосовується, але не для обробки анкет, а для збереження і опрацювання текстів. У табл. 6 дається порівняння кількісних і якісних методів.

Таблиця 6

Відмінність кількісних і якісних методів дослідження

<i>Кількісні методи</i>	<i>Якісні методи</i>
Відповідають на питання «скільки?», придатні для визначення числових характеристик латентних процесів, використовуються для моніторингу, аналізу динаміки «латентних змінних»	Відповідають на питання «як?», «чому?», мають власну функціональну нішу для поглибленого вивчення механізмів розгортання латентних процесів, супутніх факторів, внутрішніх мотивів тощо
Принципове значення має репрезентативність вибірки, яка дозволяє поширити дані вибіркової сукупності на генеральну сукупність і визначає точність виміру	Репрезентативність визначається автентичністю відбору, дослідник підбирає об'єкти з урахуванням власної теорії, користується методом «снігового кому»
Програма дослідження, методика та інструментарій ретельно розробляється до початку польових робіт, вимірювання стандартизоване, принципові зміни і корекція в процесі дослідження не можливі	Гнучкість – головна характеристика якісних методів; «занурюючись» у поле, дослідник творчо структурує свою працю, враховує середовище, обставини, проміжні результати, уточнює завдання і напрямки роботи
Дані подаються у вигляді чисел, аналіз робиться за допомогою статистичних даних, таблиць, діаграм	Дані накопичуються у вигляді слів з документів, спостережень, транскриптів; аналізу передують генералізація ідей на основі зібраних свідочств
Соціолог ставить переважно закриті й напівзакриті питання, порядок питань незмінний, інтерв'юєр тримається нейтрально, тон – офіційний, соціальний контекст, в якому здійснюється опитування, не враховується	Використовуються переважно відкриті питання, інтерв'юєр демонструє емпатію, враховує соціальний контекст, інтерв'ю нагадує дружню розмову, соціолог слідує за реакціями респондента і пристосовується до його мови

Основними різновидами якісних методів є:

Індивідуальне інтерактивне нестандартизоване інтерв'ю. Здійснюється у формі: (1) *біографічного інтерв'ю*, яке передбачає розповідь інформанта у хронологічному порядку про своє життя, події, різні обставини, оточення; (2) *сфокусованого інтерв'ю*, коли предметом є якась одна або кілька споріднених проблем, тем, довкола яких і точиться розмова соціолога з інформантом; (3) *неструктурованого і слабо структурованого інтерв'ю*. Цей різновид передбачає спеціальну підготовку соціолога до інтерв'ю. Структуроване (слабо структуроване) інтерв'ю передбачає наявність путівника, фактично – це набір відкритих запитань, які допомагають повертати інтерв'ю у потрібне русло. Неструктуровані або вільні інтерв'ю передбачають незапрограмований, спонтанний сценарій спілкування інтерв'юєра з інформантом.

Групове інтерв'ю або фокус-група. Інтерв'ю проводить *модератор*, який ретельно готується до події: підбирає групу інформантів відповідно до теми КСД, готує аудіо- або відеозаписуючу апаратуру, зручне приміщення, попередній набір запитань або проблемних ситуацій, які треба розглянути або поставити перед аудиторією. Обговорення здійснюється в цілому вільно, кожен має можливість викласти свою точку зору, аргументи, не погодитися з іншими. У результаті виникають соціально-психологічні ефекти, які не спостерігаються під час інтерв'ю наодинці із соціологом. Отже, розширюється обсяг інформації та її структура, що є вельми цінним з огляду на завдання КСД.

Спостереження з автентичним записом подій, розмов. Текст може існувати як щоденникові записи. Метод є ефективним, коли дослідник дійсно “занурюється” у середовище, стає “своїм”, тобто йдеться про включене спостереження.

Наративний аналіз, що передбачає опрацювання різноманітних текстів. У тому числі об'єктом можуть бути літературні тексти, листи, щоденники, виступи політиків. Від контент-аналізу відрізняється тим, що не ставиться завдання підрахунку частоти, з якою зустрічаються ті чи інші одиниці аналізу. Ведеться пошук прихованих смислів, підтексту, соціального значення вербальних (словесних) структур.

У кожному випадку соціолог врешті-решт має справу з різними текстами. Вважається “гарним тоном”, аби текст був автентичним, тобто записаним точно, відповідно до стилістики мови інформантів. Соціологів не лякають незграбність або нелітературність мови “своїх клієнтів”. Текст є первинним сирим матеріалом для подальшої роботи. Комп'ютер використовується як допоміжний технічний засіб, що полегшує різні маніпуляції з текстом. Звичайно, первинні записи необхідно перетворити на електронні, а це само по собі є великою роботою. Але потім соціолог може легко “різати” текст на частини, сполучати і порівнювати різні фрагменти, позначати (кодувати) окремі уривки тощо. Немає стандартних правил, як обробляти тексти. Усе залежить від досвіду й навичок дослідника і мети, з якою він проводить КСД. Головна відмінність текстів від стандартизованих опитувальників полягає в їх інформативності, змістовності, непередбачених поворотах думки та асоціаціях. Це ліквідує головний недолік кількісних методів – обмеженість, запрограмованість, неможливість зміни напрямку діалогу, його розширення, уточнення подробиць тощо. Соціолог, який використовує якісні методи, може починати перші спостереження або інтерв'ю, не маючи чіткої програми, попередніх гіпотез, навіть не володіючи усіма поняттями, які властиві контексту, мові інформантів. Але в цьому також є перевага, дослідник може гнучко змінювати свою тактику, додавати до путівника інтерв'ю нові блоки, запитання, змінювати підходи й формулювання. Інша справа, що до якісного дослідження важко залучити нефакхівців, як часто це робиться під час організації бригад анкетерів для проведення масових опитувань. Якісні методи і на етапі підготовки КСД, і на етапі польового експерименту реалізує професійний соціолог.

Які методи є пріоритетними для потреб органів внутрішніх справ? Мабуть, правильна відповідь буде така – поєднання і перших, і других, взаємодоповнення. Якісні методи мають ту перевагу, що їх застосування іноді є безальтернативним у тих ситуаціях, коли масові опитування не можна застосовувати. Саме органи правопорядку мають справу з категоріями людей, що, з одного боку, є важкодосяжними для того, щоб бути об'єктом масових опитувань, а з іншого, – мають скритий спосіб життя, не бажають спілкуватися зі сторонніми людьми, представниками влади, офіційних установ, чи усіма тими, хто виходить за їх коло. Це – різноманітні девіанти, злочинці, хабарники, повії, наркомани тощо. Вважається за успіх, іноді, не те аби опитати кількості подібних осіб, а факт відвертого спілкування з одним – двома представниками асоціальних груп. Отже, якісні методи стають на разі безальтернативними.

5. Інтерпретація, аналіз, висновки

Інформація, яка відображена числами або міститься у текстах, може перетворитися на нову теорію, доповнити опис соціального явища, поглибити наші знання стосовно соціальних процесів. Але усе це зумовлено творчими здібностями соціолога. Останній етап КСД є процесом інтерпретацій, аналізу різнобічної інформації. Кількісні дані, різноманітні числа, як і текстова інформація, стають основою висновків, нових припущень або відповідей на проблемні питання, які ставилися на початку дослідження. Але в осмисленні емпіричних даних завжди залишається елемент відносності й довільності. Добре, якщо є база для порівняння та інтерпретації. Важливо мати результати аналогічних КСД в інших регіонах, країнах або користуватися даними робіт, які виконані раніше, щоб правильно оцінити нову інформацію. В соціології високо цінуються повторні (*моніторингові*) і довготривалі (*лонгетюдні*) експерименти. Їх результатом є динамічні ряди даних, які характеризують розгортання певних соціальних процесів, етапи розвитку особистості тощо.

Числа в цих рядах стають промовистими, бо вони сполучаються з іншими, утворюють певну систему.

Прикладом моніторингу може слугувати спостереження вчених НУВС за наркотичною ситуацією у молодіжному середовищі м. Харкова. Починаючи з 1995 р., регулярно, через рік, проводиться анкетування учнівської молоді у школах, коледжах, університетах міста. Початок спостереження співпав з початком інтенсивної наркотизації: у молодіжному середовищі швидко розповсюджувалися так звані “легкі” наркотики, препарати коноплі. Об’єкт моніторингу було визначено як “учнівська молодь від 14 до 24 років”. Вибірка будувалася за наступною схемою: уся сукупність респондентів поділялася на чотири групи відповідно до статистичних даних: 1) школярі старших класів, 2) учні ПТУ, 3) студенти технікумів (коледжей), 4) студенти вищих навчальних закладів. Відбір респондентів у кожній з названих страт будувався з певними відмінностями. Найбільшу групу кожного разу становлять учні шкіл – близько 60%. За шаговим методом (випадковий добір) добиралися спочатку школи, потім вже “у середині” кожної школи визначався один старший клас. В класі відбувалося суцільне опитування методом групового анкетування із самозаповненням опитувальників, які містили виключно закриті запитання. Анкети по завершенню роботи не переглядалися окремо, а збиралися купою, отже, на очах респондентів знеособлювалися. Це сприяло встановленню довірливих відносин і підвищувало шанс отримати правдиву інформацію.

Одним з основних показників, який вимірюється під час кожного опитування, є “проба нелегального наркотику”. 1995 р. дослідження зафіксувало 22% молодих людей, які мали принаймні 1 пробу тієї чи іншої наркотичної речовини (наразі під цим терміном розуміється увесь спектр заборонених адиктивних речовин, токсичні й психотропні препарати). 1997 р. ця частка збільшилася на 11,6% і склала 33,6%; 1999 р. вона досягла 48,8%. Цікаво, що дослідження 2001 р. вже не зафіксувало значного збільшення показника. Але збільшилася частка тих, хто має неодноразові проби, збільшився й спектр наркотичних речовин у незаконному обігу й відповідно проби цих речовин. Отже, як інтерпретувати отримані дані? 1995 р. “стартовий” показник у 22% нам не здавався малим, хоча формально це трохи більше 1/5 від усієї учнівської молоді. Організатори опитування ще пам’ятали ті часи, коли нелегальні наркотики зовсім не були поширені у молодіжних компаніях, школах і дворах міста. Але з іншого боку, у ті часи жодних масових соціологічних опитувань з цієї тематики не проводилось, отже, дійсний показник поширення наркотиків був не відомий. Через шість років “стартовий” показник вже виглядав як доволі скромний і невеликий. Головний висновок полягав у тому, що поширення нелегальних наркотиків набуло епідемічного характеру. Хоча основна маса молоді з фактами адиктивної поведінки експериментувала з “легкими” наркотиками, можна було передбачити поширення захворювань на наркоманію, бо існує відомий ланцюг: “легальні наркотики (тютюн, алкоголь) – “легкі наркотики” (марихуана) – “важкі наркотики” (ін’єкційна наркоманія). Медична статистика підтвердила це припущення.

Метод масового опитування добре “спрацьовує” щодо “звичайної” молоді. Щодо справжніх наркоманів, то він не є ефективним: по-перше, генеральна сукупність не визначена (ніхто навіть не знає числа наркоманів у країні), по-друге, наркомани відносяться до категорії “важко досяжних” респондентів, на практиці знайти і опитати велику їх кількість – складне завдання, по-третє, немає ніяких гарантій, що за умов масового опитування відповіді будуть більш-менш правдивими. Саме тут у нагоді стають якісні методи: індивідуальні слабкоструктуровані біографічні інтерв’ю й фокус-групи. В них беруть участь лише ті, хто свідомо погодився на діалог і має намір відверто обговорювати проблеми наркоманів і подробиці власного життя. Застосування якісних методів паралельно з організацією моніторингів дозволило уявити важливі закономірності індивідуального занурення у споживання наркотиків, тобто прослідкувати кар’єру наркомана. Зокрема, було виділено так звані “точки біфуркації” – переломні моменти біографії, які визначають подальший шлях особи. “Біфуркація” – математичний термін, він

означає стан неврівноваженості у динамічних процесах, свого роду перехрестя, коли навіть слабкі сили здатні визначити вибір вектора розвитку. У соціальному житті, у біографіях людей також є подібні “точки зламу”. Роль слабких сил тут відіграють різні випадковості, які можуть фатально вплинути на долю людини. Особливе значення у цьому контексті має “перша проба” легкого наркотику, а потім і “важкого”. Подальший розвиток подій має вже ознаки перебігу медичного захворювання.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Дати визначення КСД.
2. Які основні напрямки КСД в організації?
3. Назвіть основні етапи КСД, а також зміст основних робіт на цих етапах.
4. Хто приймає участь в проведенні КСД?
5. Дайте визначення програми КСД.
6. Опишіть складові частини методологічного розділу програми КСД.
7. Опишіть складові частини методичного розділу програми КСД.
8. Які методи збору даних в соціології вам знайомі? Проаналізуйте їх переваги та недоліки.
9. Які методи аналізу документів ви знайти?
10. Назвіть декілька типів спостережень та поясніть їх різницю.
11. опишіть форми опитувань, які вам відомі,
12. визначення та типі вибірки,
13. опишіть типі запитань і шкали виміру.
14. Порівняйте кількісні та якісні методи дослідження.